

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

І ñòî ðè÷í èé àđõîâ

Í ÀÓÊÎ Â² ÑÒÓÄ² -

Випуск 5

Миколаїв – 2010

Засновники видання:

Чорноморський державний
університет імені Петра Могили
Інститут української
археології та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського
НАН України

Видання засновано у 2008 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 14511-3482Р
видано Міністерством юстиції
України від 15.09.2008 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 15567-4039ПР
видано Міністерством юстиції
України від 07.07.2009 р.

Збірник друкується як фахове
видання, згідно з рекомендаціями
ВАК (булетень)

Адреса редколегії:

54003, м. Миколаїв,
вул. 68 Десантників, 10
Тел.: (0512) 76-55-99;
(050) 820-57-26;
факс: (0512) 46-51-94;
E-mail: avi@kma.mk.ua,
evgen_sinkevych@mail.ru

Головний редактор:

д-р іст. наук професор член-кореспондент НАН України
П. С. Сохань (директор Інституту української археології та
джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України)

Редакційна рада:

д-р техн. наук професор **Л. П. Клименко** (ректор ЧДУ
ім. Петра Могили); д-р пед. наук професор **О. П. Мещанінов**
(проректор із наукової роботи ЧДУ ім. Петра Могили); д-р
іст. наук професор **В. М. Дарієнко** (Херсонський економіко-
правовий інститут); канд. іст. наук старший науковий
співробітник **О. О. Маврін** (заступник директора Інституту
української археології та джерелознавства імені М. С. Гру-
шевського НАН України)

Редакційна колегія:

д-р іст. наук професор **М. О. Багмет** (ЧДУ ім. Петра Могили);
д-р іст. наук професор **А. І. Колісниченко** (ЧДУ ім. Петра
Могили); д-р іст. наук професор **Ю. В. Котляр** (ЧДУ ім. Петра
Могили); д-р іст. наук професор **С. В. Пронь** (ЧДУ ім. Петра
Могили); д-р іст. наук професор **П. М. Тригуб** (ЧДУ ім. Петра
Могили); канд. іст. наук, доцент, професор кафедри
Є. Г. Сінкевич – заступник головного редактора (ЧДУ ім. Петра
Могили); **І. Ю. Сінкевич** – відповідальний секретар (Держархів
Херсонської обл.)

Рекомендовано до друку:

рішенням вченої ради Чорноморського
державного університету ім. Петра Могили
від 09.09.2010 р.,
протокол № 1

рішенням вченої ради Інституту української
археології та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України
від 26.06.2010 р., протокол № 4

I 90

Історичний архів. Наукові студії : Збірник наукових праць. – Миколаїв:
Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – Вип. 5. – 192 с.

Збірник містить публікації історичних джерел, джерелознавчих та історіографічних досліджень,
статей з актуальних проблем історії України та всесвітньої історії, міжнародних відносин,
історії історичної науки, рецензії, повідомлення про наукові події та заходи.

Мова видання: українська, російська, польська, англійська.

*Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів, зберігає стиль матеріалів,
залишає за собою право скорочувати та редагувати тексти. Автор несе відповідальність за зміст
статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо. Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду
не приймаються. При передруку публікації посилання на «Історичний архів. Наукові студії» обов'язкове.*

ISSN

© Чорноморський державний університет імені Петра Могили, 2010

ЗМІСТ

ВІТЧИЗНЯНА ТА ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	13
Гаврилюк О. Н. (Луцьк) Підтримка митрополитом Андреем Шептицьким пам'яткоохоронної діяльності на західноукраїнських землях у 1920-1930-х роках	14
Макієнко О. А. (Київ) Організація служби діловодства в земських управах на території України (друга половина XIX – початок XX ст.)	18
Мануїлова К. В. (Одеса) Рефлексії одеських освітян євреїв, росіян та українців на політику українізації у 1920-х – 1930-х роках (на матеріалах держархіву Одеської області)	23
Ніколаєнко О. О. (Харків) Участь поляків у громадському житті Північного Причорномор'я наприкінці XIX – на початку XX ст.	28
Ніта Марек (Ченстохова, Польща) Бургомістри повітового міста Бендзина Пйотрковської губернії в 1865-1914 роках. Перебіг русифікації адміністрації Польського Королівства Російського царства	33
Посохов І. С. (Харків) Студенти університетів Російської імперії XIX – початку XX ст. і місцеве суспільство	38
Рогатін В. М. (Миколаїв) Державна політика стосовно неорелігійних об'єднань: досвід Європи та України	44
Савочка А. М. (Сімферополь) Дитячі притулки відомства установ імператриці Марії в Таврійській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)	49
Савчук Т. Г. (Запоріжжя) Дозвілля православного духовенства в 20-х роках XX ст.	56
Сінкевич Є. Г. (Миколаїв) Міхал Бобжинський: суспільно-політична діяльність	60
Стефаньяк Ришард (Ченстохова, Польща) Польське харцерство в Російській державі	64
Фрей Л. В. (Черкаси) Соціально-економічні процеси в українському селі в контексті політики радянської держави щодо заможного селянства (20-ті – середина 30-х років XX ст.)	67
Цецик Я. П. (Рівне) Участь західноукраїнських політичних партій та громадських організацій в акціях протесту проти голодомору в УСРР у 1932-1933 рр.	71
Черемісін О. В. (Херсон) Міське землекористування Херсона, Миколаєва, Одеси наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття	75
Чесельський Томаш (Ополе, Польща) Поляки й українці в Одесі на межі XIX і XX ст.: чисельність, структура і контакти обох діаспор	83

Ярославська Л. П. (Черкаси) Розвиток поміщицьких господарств Правобережної України в кінці XIX – на початку XX століття	90
Яшан О. О. (Черкаси) Роль та місце психологічної війни у завойовницьких планах керівників III Рейху	94
ІСТОРИЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН	99
Гарагонич В. В. (Київ) Вплив діаспори на розвиток транскордонного співробітництва	100
Димченко М. В. (Тирасполь, Молдова) Українці в полікультурному просторі Придністров'я: історико-культурологічний аспект	104
Ісакова І. А. (Кам'янець-Подільський, Хмельницька обл.) Національно-культурне життя українців Кубані 20-х – початку 30-х років XX ст.	109
Лукул Т. Я. (Чернівці) Українська етнічна група Канади як тип «незавершеної» та «перехідної» етнічності	114
Пісулінський Ян (Жешув, Польща) Державний центр Української Народної Республіки у вигнанні в польській зовнішній політиці після 1926 р.	120
Сабадин А. О. (Дніпропетровськ) Співробітництво Української жіночої національної ради з міжнародними жіночими організаціями в міжвоєнний період (1920-1938 рр.)	125
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО. ІСТОРИОГРАФІЯ. МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ	129
Бойко В. О. (Луцьк) Документи і матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України про діяльність уряду УНР в екзилі у 1945 – на початку 1950-х років	130
Грибенюк Н. І. (Хуст, Закарпатська обл.) Августин Волошин очима очевидців	135
Ковальчук О. О. (Київ) Дослідження історії українського джерелознавства та археографії періоду романтизму на сторінках періодичних видань української діаспори	139
Король А. І. (Херсон) Наукові студії В. Сарбея 1990-х рр. з історії України XIX – початку XX ст.	143
Пронь Т. М. (Миколаїв) Український тижневик «Наше Слово» (Варшава) як оригінальне джерело вивчення передумов і перебігу примусового переселення українців Польщі в 1944-1947 рр.	147
Робак І. Ю. (Харків) Вітчизняні архівні джерела про дорадянську охорону здоров'я в Харкові	153
Урбанович Беата (Ченстохова, Польща) Україна на картах польських підручників історії XX століття	158
ОГЛЯДИ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ	165
Винниченко І. І. (Київ) Українці в пострадянських державах: аспекти дослідження	166

Âëï óñê 5

Чубіна Т. Д. (Черкаси)

Благодійний фонд «Історична спадщина»: основні засади діяльності 169

Шевченко Н. В. (Миколаїв)

Гарвардський університет: традиція досконалості 175

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 185

СОДЕРЖАНИЕ

ОТЕЧЕСТВЕННАЯ И ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ	13
Гаврилюк А. Н. (Луцк) Поддержка митрополитом Андреем Шептицким памятникоохранной деятельности на западно-украинских землях в 1920-1930-х годах	14
Макиенко А. А. (Киев) Организация службы делопроизводства в земских управах на территории Украины (вторая половина XIX – начало XX в.)	18
Мануилова Е. В. (Одесса) Рефлексии одесских преподавателей евреев, русских и украинцев на политику украинизации в 1920-х – 1930-х годах (на материалах госархива Одесской области)	23
Николаенко О. А. (Харьков) Участие поляков в общественной жизни Северного Причерноморья в конце XIX – начале XX в.	28
Нита Марек (Ченстохова, Польша) Бургомистры уездного города Бендзина Пйотрковской губернии в 1865-1914 годах. Ход русификации администрации Польского Королевства Российского царства	33
Посохов И. С. (Харьков) Студенты университетов Российской империи XIX – начала XX в. и местное общество	38
Рогатин В. Н. (Николаев) Государственная политика в отношении неорелигиозных объединений: опыт Европы и Украины	44
Савочка А. Н. (Симферополь) Детские приюты ведомства учреждений императрицы Марии (вторая половина XIX – начало XX в.)	49
Савчук Т. Г. (Запорожье) Досуг православного духовенства в 20-х годах XX в.	56
Синкевич Е. Г. (Николаев) Михал Бобжинский: общественно-политическая деятельность	60
Стефаньяк Ришард (Ченстохова, Польша) Польское харцерство в Российском государстве	64
Фрей Л. В. (Черкассы) Социально-экономические процессы в украинском селе в контексте политики советского государства в отношении зажиточного крестьянства (20-е – середина 30-х годов XX в.)	67
Цецик Я. П. (Ровно) Участие западно-украинских политических партий и общественных организаций в акциях протеста против голодомора в СССР 1932-1933 гг.	71
Черемисин А. В. (Херсон) Городское землепользование Херсона, Николаева, Одессы в конце XVIII – в первой половине XIX века	75

Чесельский Томаш (Ополье, Польша) Поляки и украинцы в Одессе на рубеже XIX и XX в.: численность, структура и контакты обеих диаспор	83
Ярославская Л. П. (Черкассы) Развитие помещичьих хозяйств Правобережной Украины в конце XIX – начале XX века	90
Яшан О. А. (Черкассы) Роль и место психологической войны в завоевательных планах руководителей III Рейха	94
<i>ИСТОРИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ</i>	
99	
Гарагонич В. В. (Киев) Влияние диаспоры на развитие трансграничного сотрудничества	100
Дымченко Н. В. (Тирасполь, Молдова) Украинцы в поликультурном пространстве Приднестровья: историко-культурологический аспект	104
Исакова И. А. (Каменец-Подольский, Хмельницкая обл.) Национально-культурная жизнь украинцев Кубани 20-х – начала 30-х годов XX в.	109
Лупул Т. Я. (Черновцы) Украинская этническая группа Канады как тип «незавершенной» и «переходной» этничности	114
Писулинский Ян (Жешов, Польша) Государственный Центр Украинской Народной Республики в эмиграции в польской внешней политике после 1926 г.	120
Сабатин А. А. (Днепропетровск) Сотрудничество Украинского женского национального совета с международными женскими организациями в межвоенный период (1920-1938 гг.)	125
<i>ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ. ИСТОРИОГРАФИЯ. МЕТОДОЛОГИЯ.</i>	
<i>ИСТОРИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ</i>	
129	
Бойко В. А. (Луцк) Документы и материалы Центрального государственного архива высших органов власти и управления Украины о деятельности правительства УНР в эмиграции в 1945 – начале 1950-х гг.	130
Грибенюк Н. И. (Хуст, Закарпатская обл.) Августин Волошин глазами очевидцев	135
Ковальчук О. А. (Киев) Исследования истории украинского источниковедения и археографии периода романтизма на страницах периодических изданий украинской диаспоры	139
Король А. И. (Херсон) Научные занятия В. Сарбея 1990-х гг. с истории Украины XIX – начала XX в.	143
Пронь Т. М. (Николаев) Украинский еженедельник «Наше Слово» (Варшава) как оригинальный источник изучения предпосылок и хода насильственного переселения украинцев Польши в 1944-1947 гг.	147
Робак И. Ю. (Харьков) Отечественные архивные источники о досоветском здравоохранении в Харькове	153
Урбанович Беата (Ченстохова, Польша) Украина на картах польских учебников истории XX века	158

ОБЗОРЫ И СООБЩЕНИЯ	165
Винниченко И. И. (Киев) Украинцы в постсоветских державах: аспекты исследования	166
Чубина Т. Д. (Черкассы) Благотворительный фонд «историческое наследие»: основные принципы деятельности	169
Шевченко Н. В. (Николаев) Гарвардский университет: традиция совершенства	175
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ	185

CONTENTS

DOMESTIC AND WORLD HISTORY	13
Oleksandr Havryliuk (Lutsk, Ukraine) Metropolitan Andrey Sheptytsky's sustenance of the cultural preservation's activity at the Western Ukrainian land in 1920-1930s	14
Oleksiy Makiyenko (Kyiv, Ukraine) Clerical work organization in Zemstvo's boards on the territory of Ukraine (2 nd half of XIX – early XX)	18
Katerina Manyilova (Odesa, Ukraine) The Reflections of the Odessa Jewish, Russians and Ukrainians educators on the policy of the Ukrainisation in 1930th – 1920th years (based upon the materials of the Record office of Odessa region)	23
Olga Nikolaenko (Kharkov, Ukraine) Participation of Poles in the public life of the Northern Black Sea Coast in the late XIX – early XX century	28
Marek Nita (Częstochowa, Poland) Burgomasters of Pyotrkovskoy province district town Bedzin in 1865-1914. The russification course of the Russian Empire's Polish Kingdom administration	33
Ivan Posokhov (Kharkiv, Ukraine) The Russian Empire university students in the XIX – early XX c. and the local community	38
Volodymyr Rogatin (Mykolaiv, Ukraine) The Government policy regarding neo-religious associations: experience of Europe and Ukraine	44
Anton Savochka (Simferopol, Ukraine) Children orphanages of the Empress Mary's office of the charity institutions in the Taurida province (second part of 19 th – beginning of 20 th century)	49
Tetiana Savchuk (Zaporizhzhya, Ukraine) The spare time of orthodox priesthood in 20's XX c.	56
Yevhen Sinkevych (Mykolayiv, Ukraine) Michael Bobrzynski: social and political activity	60
Ryszard Stefaniak (Częstochowa, Poland) The Polish Scouting and Guiding Association in Russian state	64
Ludmyla Frey (Cherkasy, Ukraine) Socio-economic processes in the Ukrainian village in the context of the Soviet state policy against wealthy peasants (20 th - mid 30-ies of XX cent.)	67
Yaroslav Tsetsyk (Rivne, Ukraine) Participation of Western Ukrainian political parties and public organisations in protest against the famine in the USSR 1932-1933	71
Oleksandr Cheremisin (Kherson, Ukraine) Urban land tenure in Kherson, Mykolayiv, Odessa at the end of XVIII – the first half of the XIX century	75
Tomasz Ciesielski (Olpolie, Poland) Poles and Ukrainians in Odessa at the turn of the nineteenth and twentieth century: size, structure and contacts of the two Diasporas	83

Ludmila Yaroslavska (Cherkasy, Ukraine) The Landowners' Economies Development on the Right-Bank Ukraine at the End of the 19 th – the Beginning of the 20 th centuries	90
Oksana Yashan (Cherkasy, Ukraine) The role and place of psychological warfare in the conquest plans of the Third <i>Reich</i> leaders	94
HISTORY OF INTERNATIONAL RELATIONS	99
Vasyl Garagonych (Kyiv, Ukraine) The Diaspora's influence on the transfrontal collaboration development	100
Nikolay Dymchenko (Tiraspol, Moldova) Ukrainians in the Pridnestrovian multicultural space: historical and cultural aspect	104
Inna Isakova (Kamenets-Podilsky, Khmelnytskyi oblast, Ukraine) The national-cultural life of the Ukrainians in Kuban in the 1920s – early 1930s	109
Taras Lupul (Chernivtsi, Ukraine) Ukrainian ethnic group in Canada as a type of «incomplete» and «transition» ethnicity	114
Yan Pisulinski (Rzeszów, Poland) State Centre of Ukrainian's People Republic in Exile in Polish Foreign Policy after 1926	120
Anastasia Sabadin (Dnipropetrovsk, Ukraine) The partnership of the Ukrainian female national council with the international female organizations during the interwar period (1920-1938)	125
SOURCE STUDY. HISTORIOGRAPHY. METHODOLOGY. HISTORY OF HISTORICAL SCIENCE	129
Viktoria Boyko (Lutsk, Ukraine) Documents and materials of the State Archives of the Higher Authorities and Government of Ukraine on the government of the Ukrainian People's Republic in exile in 1945 – beg. 1950-s	130
Nadia Hrybenyuk (Khust, Zakarpattia oblast, Ukraine) Augustine Voloshyn in the memories of the contemporaries	135
Oksana Kovalchuk (Kyiv, Ukraine) Study of the Ukrainian Source and Archeography history of the Romanticism period in the pages of Ukrainian Diaspora periodicals	139
Anna Korol (Kherson, Ukraine) V. Sarbey's research activities in 1990s on the Ukraine history of XIX – early XX century	143
Tatiana Pron (Mykolayiv, Ukraine) Ukrainian weekly «Nashe Slovo» (Warsaw) as the original study source and prerequisites of the Ukrainians forced resettlement in Poland during 1944-1947	147
Igor Robak (Kharkiv, Ukraine) Domestic archival sources about pre-soviet public health in Kharkiv	153
Beata Urbanovich (Częstochowa, Poland) Ukraine on the Polish history textbooks' maps of the XX th century	158
REVIEWS AND REPORTS	165
Igor Vynnychenko (Kyiv, Ukraine) Ukrainians in post-soviet states: aspects of research	166

Âëï óñê 5

Tetiana Chubina (Cherkasy, Ukraine)

Charitable foundation «The historical heritage»: the basic principles of activity 169

Nataliya Shevchenko (Mykolayiv, Ukraine)

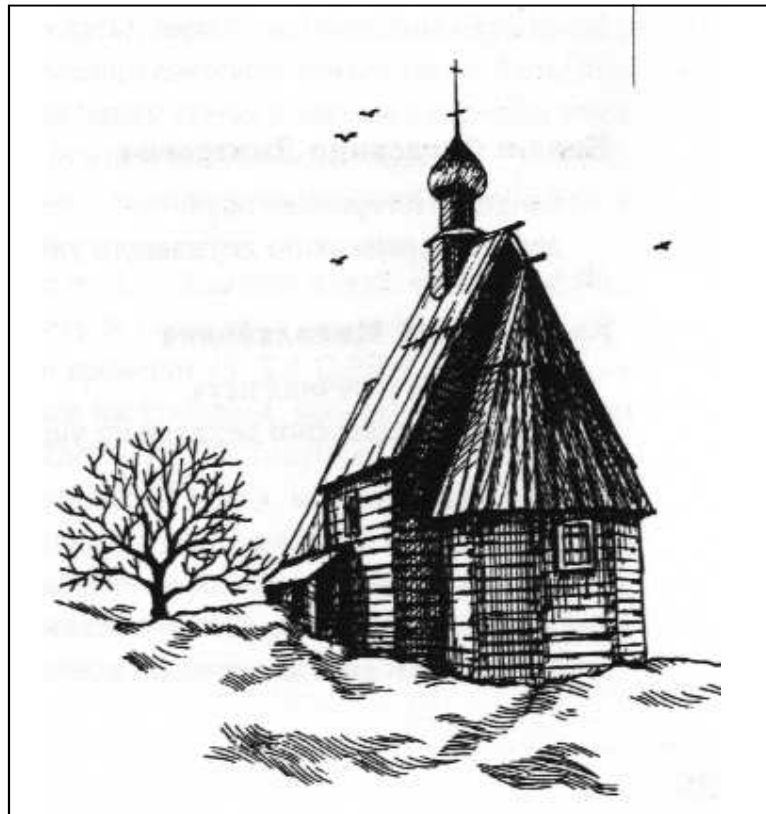
Harvard University: a tradition of excellence 175

INFORMATION ABOUT AUTHORS 185

Â³ò÷èçíÿí à

òà ãñãñâ³òíÿ ãñòîð³ÿ

ПІДТРИМКА МИТРОПОЛИТОМ АНДРЕЄМ ШЕПТИЦЬКИМ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ у 1920-1930-х роках

Проаналізована меценатська діяльність визначного українського церковного, громадського та культурного діяча митрополита Української греко-католицької церкви Андрея Шептицького (1865-1944) щодо збереження протягом міжвоєнного періоду національної культурної спадщини. Звернена увага на чинники, що зумовили таку діяльність, її фінансове забезпечення, напрями та форми. Описані результати збереження пам'яток історії та культури, зокрема, за допомогою підтримки митрополитом українських музеїв та археологічних експедицій. Сенсаційним здобутком однієї з них стало відкриття залишків Успенського храму XII століття у княжому місті Галичі.

Ключові слова: митрополит Андрей Шептицький, меценатство, Національний музей у Львові, колекціонування, археологічні експедиції.

Проанализирована меценатская деятельность выдающегося украинского церковного, общественного и культурного деятеля митрополита Украинской греко-католической церкви Андрея Шептицкого (1865-1944) относительно сохранения в течение межвоенного периода национального культурного наследия. Внимание обращено на факторы, обусловившие такую деятельность, ее финансовое обеспечение, направления и формы. Описаны результаты сохранения достопримечательностей истории и культуры, в частности, с помощью поддержки митрополитом украинских музеев и археологических экспедиций. Сенсационным достижением одной из них стало открытие остатков Успенского храма XII века в княжеском городе Галиче.

Ключевые слова: митрополит Андрей Шептицкий, меценатство, Национальный музей во Львове, коллекционирование, археологические экспедиции.

Charitable activity of the famous Ukrainian clerical, public and cultural figure, the metropolitan of Greek-Catholic church Andrey Sheptytsky (1865-1944) according national cultural heritage's preservation is being analyzed. The attention is given to factors which caused such an activity, its financial support, courses and forms. The results of historical and cultural monuments' preservation, in particular because of the metropolitan's support of Ukrainian museums and archaeological expeditions were described. One of the most sensational achievements was the discovery of Yspensky temple remains, under date of XII century at the prince's city Halych.

Key words: metropolitan Andrey Sheptytsky, patronage, National museum in Lviv, collecting, archaeological expeditions.

Студії сучасної української історичної науки засвідчують тенденцію зростання зацікавленості історико-біографічними дослідженнями, які щоразу наповнюються новим змістом. Це стосується й визначних персоналій, пов'язаних з політичним та громадським життям, історією і культурою західного регіону України впродовж 1920-1930-х років. Однією з таких особистостей був і залишається митрополит Української греко-католицької церкви (УГКЦ) Андрей Шептицький (1865-1944). Однак на тлі наявності значної кількості праць про цю визначну духовну

особу [15; 14; 5; 11; 8] недостатнього рівня вивченості набув такий аспект її життєвого і громадського шляху, яким являлося ставлення до національної культурної спадщини, зусилля щодо її пошуку та збереження [4; 2; 7]. Досить вузькою є й історіографія щодо меценатської діяльності Андрея Шептицького в галузі пам'яткоохоронної роботи [10]. Наукова актуалізація теми доповнюється її політичною значущістю. Адже її дослідження дає змогу ще раз зробити висновок, що Андрей Шептицький – могутня постать не лише минулого, а й сучасного. Постать, яка своєю

принциповістю, величчю духу, самопожертвою, стратегічним баченням перспектив української держави виступає в сучасних умовах справжнім уособленням українського патріота. Митрополит, який не раз ішов проти течії заради майбутнього України, підтримкою пам'яткоохоронної діяльності, заходами щодо збереження національної культурної спадщини засвідчував вищість стратегічних інтересів української нації над власними, над тимчасовими інтересами окремих українських політиків того часу, нерідко здатних задля власної вигоди пожертвувати національними цінностями.

Спираючись на певне коло джерел, наукової літератури, у статті ставиться мета проаналізувати меценатську діяльність митрополита Андрея Шептицького щодо національних пам'яток історії та культури. Першочергова увага звертається на заходи, що стосувалися підтримки українського музейництва та археологічних досліджень.

Уже перші роки праці Андрея Шептицького на митрополичому престолі, який він посів у 1901 році, засвідчили, що цей діяч чудово розумів потреби українців не тільки в релігійній, а й в інших галузях. Митрополит був переконаний, *«що фонди, віддані на піднесення культурного життя й науки, є не видатками, а радше інвестиціями, які приносять велику користь»* [5, с. 117].

Це повною мірою стосувалося й збереження національної культурної спадщини. Уже в 1901 році в листі-розпорядженні Андрей Шептицький звернув увагу на потребу створення й утримання церковних парафіяльних архівів – установ, що займалися б збереженням пам'яток минулого від загибелі. Також він видав розпорядження про те, де треба тримати старі церковні книги, акти, ікони, ризи – тобто предмети церковного начиння, що повинні зберігатися за особливих умов. Крім того, у розпорядженні містилося прохання відсилати такі предмети до музею, що його почав організовувати митрополит, у випадку, якби про них ніхто не дбав [1, с. В-180].

Основною заслугою Андрея Шептицького в царині українських науки й мистецтва, пам'яткоохоронної діяльності вважається заснування Національного музею у Львові. Він постав у лютому 1905 року як приватна фундація під назвою «Церковний музей», що була передана опіці окремої кураторії. Основу фондів склала особиста колекція митрополита, який подарував близько 10 тисяч предметів та утримував музей на особисті кошти. 1931 року він передав музею ще одну колекцію з 9 880 предметів.

13 грудня 1913 року урочистим актом музей було передано в дар українському народові. Того ж дня експозиції були відкриті для відвідувачів. У 1930-х роках музей нараховував близько 80 000 експонатів і складалася з 10 відділів: археологічного, народного мистецтва, церковної старовини, історичних пам'яток культури, нумізматики і сфрагістики, архіву, книгозбірні, стародруків, українських, а також слов'янських рукописів [12].

Для експонування збірки у 1911 році митрополит Шептицький придбав віллу й власним коштом покрив усі витрати щодо її облаштування як музейної споруди. Наприкінці 1920-х років він закупив для музею ще

дві кам'яні будівлі й палату польського маляра Я. Стики [10, с. 371].

Черговим кроком Андрея Шептицького в галузі збереження та вивчення культурної спадщини стала організація у 1920-х роках групи кваліфікованих осіб, яка займалася віднайдінням і копіюванням документів, що стосувалися української історії. Як Українська церковно-історична місія ця група вишукувала, копіювала та готувала до друку документи з минулого українського народу, церковного життя тощо. Багато із зібраних документів, за вказівками митрополита, відшукав К. Королівський, який на кошти УГКЦ постійно перебував у Римі. Інша група копіювала архівні документи у Відні. На Волинь з тією ж метою митрополит надіслав свого архіваріуса професора О. Шендрика, а до Вільнюса – свого брата Климента Шептицького [1, с. В-179]. Зібрані матеріали видав друком відомий вчений-богослов, згодом патріарх УГКЦ Йосиф Сліпий.

Меценатська діяльність Андрея Шептицького зумовлювалася традиціями родинного виховання, повагою до старовини, пристрасстю колекціонера, усвідомленням необхідності збереження старожитностей як невід'ємної складової частини самовизначення нації, вагомим засобом виховання самосвідомості українства.

Для здійснення цієї благородної справи митрополит використовував досить багато власних коштів. Адже він отримав у спадщину великі родинні маєтки. Окрім того, у його розпорядженні знаходилися маєтки митрополії, передусім великі простори лісів у Карпатах. Та прибутків з них ледве вистачало на утримання його попередників. Суворо аскетичне життя давало змогу Андрею Шептицькому віддавати практично усі доходи з цих маєтностей на церковні, народні й добродійні потреби, у тому числі й на діяльність, пов'язану з пошуком, дослідженням та порятунком культурних цінностей.

Принципи збереження культурної спадщини, важливість усебічної підтримки цієї справи, значення в ній добродійності митрополит чітко висловив 13 грудня 1913 року під час урочистої церемонії передачі Національного музею в дар українському народові. Андрей Шептицький сказав: *«Не хочемо бути сторожами гробів, хочемо бути радше свідками відродження. Збірки музею передаємо нашому народові не лише як документи і свідчення слави наших батьків – ми їх передаємо тим, хто бачить культуру нашого народу як живу основу будучої – дасть Бог – спільної праці нашого духовенства та інтелігенції, будучих поколінь нашого народу. Пам'ятників минувшини не відділяємо в гадці від дійсності теперішньої і від задач будучности»* [6, с. 18; 4, с. 38].

За меценатської підтримки Андрея Шептицького вагомий внесок у збереження пам'яток історії та культури зробила Львівська богословська академія, відкрита 6 жовтня 1929 року на базі колишньої Львівської духовної семінарії. Розуміючи значення для виховного процесу пам'яток національної культури, потребу їх пошуку і збереження, ректор академії Йосиф Сліпий з благословення митрополита заснував у навчальному закладі музей. Заклад роз-

міщався у п'яти залах. Його директором став відомий дослідник церковної архітектури Михайло Драган.

На середину 1930-х років у музеї нараховувалась 1 321 одиниця збереження. Значна частина експонатів надійшла з експедицій, організованих визначним українським науковцем, археологом Ярославом Пастернаком. Очолоюючи з 1928 року музей Наукового товариства імені Т. Шевченка (НТШ), Я. Пастернак одночасно був членом професорсько-викладацького колективу академії. Разом зі студентами-богословами в 1931-1935 роках Я. Пастернак виявив і розкопав низку археологічних пам'яток в околицях Ходорова, Бібрки, Перемишлян та інших населених пунктів Східної Галичини. *«Археологічний матеріал, добутий фінансованими через Богословську Академію експедиціями, – писав у 1934 році Я. Пастернак, – зберігається у новозаложенім музею як показовий матеріал до викладів та заставок необхідного при високошкільній катедрі археологічного кабінету. Таким чином, з'явився на полі української археології новий, дуже сильний чинник: виховується нове покоління духовенства, яке попри теологічну високу освіту винесе з мурів Богословської Академії ще й нове теоретичне й практичне значення рідної старовини, вже необхідне сьогодні при культурно-освітній праці на селі та конче до відповідного, наукового добування нових матеріалів для української археології»* [2, с. 10-11]. Укладений і прочитаний Я. Пастернаком у Богословській академії курс лекцій з найдавнішого минулого західноукраїнських земель здобув загальне визнання. Як вважав сам учений, його лекції піднесли «освітній рівень будучих священиків та належного їм престижу як учителів народу на кожному полі. У той спосіб вийшли з Богословської Академії вже два випуски священиків, разом яких 90 душ, з першою досі у всіх трьох галицьких єпархіях археологічною підготовкою» [9].

Усебічну меценатську підтримку Андрей Шептицький надавав пам'яткоохоронній діяльності Наукового товариства імені Т. Шевченка, дійсним членом якого він був обраний у 1925 році. Зокрема, митрополит підтримав ініціативу тогочасного керівництва музею НТШ в особі його директора Я. Пастернака щодо співпраці Товариства й УГКЦ при археологічних дослідженнях княжого Галича. Керівництво усіма роботами, що розпочалися у 1934 році, здійснювало НТШ. Щодо митрополита, то він, як представник митрополичої консерваторської комісії, впродовж майже шести років фінансував ці розкопки.

Увага зосереджувалася, насамперед, на пошуках літописного Успенського собору. Точне місцезнаходження храму було невідоме, а остання письмова згадка про нього датувалася 1255 роком. Для УГКЦ пошуки найважливішого храму Галицької Русі мали важливе церковно-історичне значення, оскільки з Успенським собором пов'язували створення в самому Галичі в середині XII століття окремого єпископства, тобто першопочатків Галицької митрополії.

25 липня 1936 року експедиція Я. Пастернака на глибині 2,8 метра натрапила на фундаменти давньої культової споруди, що була локалізована як княжий Успенський собор. Вони сягали 37 метрів у довжину.

Храм виявився трьохапсидною шестистовпною будівлею, з однією банею, на півтора метра коротшою і настільки ж вужчою за Софійський собор у Києві. Несподіваним відкриттям 1937 року стало виявлення в притворі розкопаної пам'ятки кам'яного саркофага, у якому містилось невідоме поховання. Останнє, зважаючи на хвилю патріотичного піднесення, спричиненого розкопками храму, відразу ототожилили з останками князя Ярослава Володимировича (Осмомисла) [13].

Відкриття фундаментів Успенського собору княжого Галича стало значною подією в тогочасному науковому і національно-культурному житті західних українців. Завдяки археологічним дослідженням на теренах регіону в міжвоєнний період були віднайдені неспростовні свідчення української державності – фундаменти храму XII століття, який своїми розмірами не поступався найбільшим тогочасним святиням Києва та Чернігова.

До місця проведення розкопок почалося масове паломництво. Один з очевидців – тодішній управитель місцевих маєностей греко-католицької митрополії Дмитро Герчанівський – згадував, що сотні людей щоденно, а у свята й по кілька тисяч, відвідували розкопану пам'ятку. Він зазначив, що одного разу прийшли люди аж із Волині, добираючись пішки, бо польська поліція завертала подорожніх із залізничних станцій і доріг довкола Галича. *«Щоденно можна було бачити тут богомільних прочан, які відмовляли молитву над саркофагом, зовсім так, як це робили богомільні прочани в Печерській лаврі, у Почаєві чи на інших процах. Тут вони цілували добуту з ровів землю. І брали грудку з собою»* [3, с. 763]. Серед українства атмосфера бурхливого піднесення, що її витворили розкопки в княжому Галичі, панувала до початку осені 1939 року.

Таким чином, відомі на сьогодні матеріали засвідчують, що меценатська діяльність Андрея Шептицького принесла вагомі наукові результати. Було врятовано від знищення велику кількість предметів старовини, поповнено експозиції українських музеїв, проведено результативні археологічні експедиції. Одна з них – Галицька, очолювана Я. Пастернаком, здивувала науковий світ сенсацією: у 1936 році було віднайдено фундаменти літописного Успенського собору в княжому Галичі, місцезнаходження яких залишалось невідомим понад сім століть.

Меценатська діяльність митрополита виявилася цінною і з наступної точки зору. Справа в тім, що вона компенсувала дефіцит державного фінансування соціально-культурної сфери, зокрема, пам'яткоохоронної роботи українського населення в умовах міжвоєнної Польщі. Відомо, що політика цієї держави стосовно корінного населення західноукраїнських земель не завжди відзначалася толерантним ставленням.

Зусилля Андрея Шептицького щодо пошуку, вивчення та збереження національної культурної спадщини доповнювалися також його протегуванням літераторам, митцям, іншим представникам культури, заснуванням мистецьких шкіл і т. д. Відома його меценатська підтримка таких українських письменників

та митців, як М. Островерх, М. Мороз, О. Курилас, О. Новаківський, М. Парашук та багатьох інших. Вагомою була роль Андрея Шептицького у захисті національної культурної спадщини західних етнічних українських земель від посягань міжвоєнної Польщі. Особливо це виявилось у 1938 році, коли польською владою здійснювалося варварське нищення українських православних храмів на теренах Холмщини та Південного Підляшшя. Митрополит Андрей Шептицький 20 липня 1938 року звернувся з пастирським листом, у якому засудив такі дії.

Таким чином, меценатська діяльність митрополита Андрея Шептицького є гідним прикладом служіння рідному народові та рідній землі. Однак ще не всі її

аспекти належним чином досліджені на сьогоdnішній час. Так, потребує вивчення питання про заходи митрополита щодо порятунку волинських ікон під час насильницького закриття польськими властями православних церков на теренах Західної Волині в 1920-х роках. Більш детально має бути висвітлена проблема опіки Андрея Шептицького над справою пошуку та публікації писемних документів з української історії, що здійснювалася у 1920-1930-х роках. При усій неоднозначності оцінки політичної діяльності Андрея Шептицького слід визнати, що його добротинні зусилля у справі підтримки пам'яткоохоронної роботи заслуговують на пошанування, а тому й надалі повинні бути предметом наукових пошуків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Базидевич А. М. Введення в твори Митрополита А. Шептицького / Базидевич А. М. // Твори Слуги Божого Митрополита А. Шептицького. Пастирські листи. – Торонто : Смолоскип, 1965. – Т. 1. – С. В-170–В-182.
2. Бандрівський М. С. Пам'яткоохоронна діяльність Церкви в контексті національно-культурного руху в Галичині (кінець XIX – XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / Бандрівський Микола Стефанович. – Львів, 2001. – 20 с.
3. Герчанівський Д. Галич й околиці / Дмитро Герчанівський // Альманах Станіславівської землі. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен : Спалах, 1975. – Т. 1. – С. 760–767.
4. Головацький І. Українське духовенство і Наукове Товариство ім. Т. Шевченка / І. Головацький // Київська Церква. – 2000. – № 4 (10). – С. 37–38.
5. Д-р Кравченко Осип. Велетень зо Святоюрської гори / Осип Кравченко. – Йорктон : Голос українства, 1963. – 156 с.
6. З історії проблем нашої науки. Виклад, виголошений на святі отворення «Національного музею» дня 13 грудня 1913 р. // Шептицький А. Не хочемо чужої культури, хочемо жити своєю! / Андрей Шептицький / Упоряд. і передмова М. Косіва. – Львів : Логос, 2005. – С. 16–27.
7. Іваник О. Роль митрополита Шептицького в організації музейної справи в Галичині (перша половина XX ст.) / Оксана Іваник // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія. – Тернопіль, 2004. – Вип. 2. – С. 81–84.
8. Ленцик В. Визначні постаті Української церкви: Митрополит Андрей Шептицький і патріарх Йосип Сліпий / Василь Ленцик. – Львів : Свічато, 2004. – 608 с.
9. Пастернак Я. Новий чинник в українській археології / Ярослав Пастернак // Діло. – 1934. – 30 вересня.
10. Суровцева І. Меценатська діяльність митрополита А. Шептицького / Ірина Суровцева // Історія релігій в Україні : Праці X-ї Міжнар. наук. конф., 16-19 трав. 2000 р. – Львів : Ін-т релігієзнавства – філія Львів. музею історії релігії ; Львів. відділення Ін-ту укр. археогр. та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України ; відділення релігієзнавства Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди. – Л. : Логос, 2000. – Кн. I. – С. 370–373.
11. Храплива-Щур Л. Слуга Божий Андрій Шептицький, Митрополит Києво-Галицький / Леся Храплива-Щур. – Онтаріо : «Св. Софія», 1990. – 32 с.
12. Шептицький А. Про вагу і значіння музеїв / Андрей Шептицький // Літопис Національного музею за 1934 рік. – 1937. – С. 5–7.
13. Щурат С. На руїнах катедри Осмомисла / С. Щурат // Наша Батьківщина. – 1937. – № 9. – С. 187.
14. Perejda G. Apostle of Unity. The Life of the Servant of God Metropolitan Andrew Sheptytsky / George Perejda. – Yorkton : «The Redecmer's Voice Press», 1960. – 40 p.
15. Prokoptschuk G. Der Metropolit. Leben und Wirken des großen Förderers der Kirchenunion Graf Andreas Scheptytzkyj / Gregor Prokoptschuk. – München : Verlag Ukraine München, 1955. – 300 s.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Пронь С. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

ОРГАНІЗАЦІЯ СЛУЖБИ ДІЛОВОДСТВА В ЗЕМСЬКИХ УПРАВАХ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (друга половина XIX – початок XX ст.)

Здійснена спроба визначення устрою служби діловодства в земських управах на території України в другій половині XIX – на початку XX ст., її ролі в організації документального забезпечення роботи земств. Розглянуто еволюцію структури та кадрового складу земської діловодної служби, її нормативно-методичне забезпечення.

Ключові слова: земства, земська управа, служба діловодства, канцелярія управи, Україна.

Осуществлена попытка определения устройства службы делопроизводства в земских управах на территории Украины во второй половине XIX – начале XX в., ее роли в организации документационного обеспечения работы земств. Рассмотрена эволюция структуры и кадровый состав земской делопроизводственной службы, ее нормативно-методическое обеспечение.

Ключевые слова: земства, земская управа, служба делопроизводства, канцелярия управи, Украина.

In the article realize attempt to define of record keeping service structure in zemstvo's councils on the territory of Ukraine in second half of XIX – beginning XX century, its role in organization of documentation ensuring zemstvo's work. Considered evolution of structure and personnel composition zemstvo's record keeping service, its normative-methodical ensuring.

Key words: zemstvos, zemstvo's council, record keeping service, council office, Ukraine.

Важливу роль у культурно-господарському облаштуванні українських регіонів наприкінці XIX – на початку XX століття відіграли земські установи. Різноманітна діяльність органів земського самоврядування стала можливою завдяки вдалому поєднанню ефективної системи організації управління, надійних фінансових підвалин і подвижницької праці тисяч земських робітників. Правильне функціонування управлінського апарату земств багато в чому визначалося раціональністю постановки документального забезпечення управління. У цих умовах важливим центром керування розгалуженою земською інфраструктурою ставала служба діловодства земської управи.

У архівах і бібліотеках сучасної України збереглася лише незначна частина документальної спадщини земських установ. Основний масив земської документації на території України загинув ще на початку 1920-х рр. після руйнування радянською владою системи земського самоврядування. Утім, навіть збережені залишки свідчать про колишнє документальне багатство земств. Так, тільки у фонді Київської повітової земської управи в Державному архіві Київ-

ської області міститься понад 15 тис. од. зб. [1, с. 41]. Дані описів земських архівів засвідчують, що найбільші серед них – архіви губернських управ – напередодні ліквідації земського самоврядування вміщували до 50 тисяч справ, а документосховища повітових земств – до 10 тисяч справ [2, с. 1, 8, 10, 12, 29]. Тож обсяг архівної частини документальної спадщини земств на території України вимірювався не менше ніж 1 млн од. зб. А враховуючи при цьому масштаби земської видавничої діяльності, земства можна впевнено зараховувати до числа найактивніших творців документально-інформаційних ресурсів в українських регіонах наприкінці XIX – на початку XX ст. Вивчення досвіду організації документального забезпечення в земствах сприятиме не лише адекватному розумінню функціонування управлінських механізмів у системі земського самоврядування, але й дозволить з'ясувати досі малознані процеси формування документальної спадщини земських установ.

У вітчизняній і зарубіжній історіографії уже існує усталена традиція земствознавчих студій. У центрі уваги вчених перебували передусім наслідки практичної діяльності земських установ для розвитку

окремих регіонів, роль земств і їх діячів у суспільно-політичному житті країни. Звідси склалася парадоксальна ситуація: результати роботи земств відомі дослідникам значно краще за їх внутрішній устрій та організацію управління. Свідчення цьому – останні монографічні дослідження історії земств в Україні [3-6]. Зазначене повною мірою стосується такої сфери управлінської діяльності, як діловодство та архівна справа. І якщо постановка архівної справи в земствах уже загалом з'ясована останніми дослідженнями російських та українських істориків [7-8], то пов'язана з нею діловодна практика земств і, зокрема, організація роботи земської служби діловодства досі залишаються маловідомими для науковців.

У даній статті здійснюється спроба визначення устрою служби діловодства в земських управах на території України в другій половині XIX – на початку XX ст., її ролі в організації документаційного забезпечення роботи земств.

Реалізація земської реформи 1864 р. у Російській імперії спричинила формування в регіонах нових форм самоорганізації населення – органів земського самоврядування. Імперське законодавство визначило лише базові засади функціонування земств, що передусім стосувалися порядку формування та складу земських установ (губернських і повітових земських зібрань й управ), їх обов'язків і повноважень. Питання внутрішнього устрою й організації управління в земствах «Положенням о губернских и уездных земских учреждениях» (1864) докладно не регламентувалися. Їх розв'язання входило до компетенції самих земських установ. Тож перші кроки земств мали бути спрямовані на розробку й реалізацію нормативних документів, що регулювали організацію практичної діяльності земських управ як виконавчих органів у системі земського самоврядування. У цьому процесі кожне земство, як правило, рухалося самостійним шляхом.

Найперші інструкції управам мали тимчасовий характер і окреслювали пріоритетні напрями їх діяльності в найближчій перспективі [9, с. 19-20; 10, с. 1181-1182]. Проте досвід довів необхідність більш глибокої регламентації роботи земських управ. Упродовж 1870-1880-х років низка губернських і повітових земських зібрань в українських губерніях ухвалили розгорнуті інструкції (правила), якими встановлювалася конструкція земської управи та її службових підрозділів із вичерпним переліком посадових обов'язків [9, с. 185-203; 11, с. 111-117]. В інших земствах внутрішній устрій управ визначався постановами присутствій самих земських управ [12, с. 127-128; 13, с. 56-57].

При всіх місцевих варіаціях можна виділити спільні підходи до визначення внутрішнього устрою та організації роботи земських управ. До складу земської управи входило присутств'є (голова й члени управи), канцелярія та інші службові підрозділи (відділення, бюро). Присутств'є як колегіальний орган здійснювало загальне керівництво роботою управи. Перелік питань для колегіального розгляду управи затверджувався земським зібранням. Рішення ухвалювалися більшістю голосів членів присутств'є на відповідних засіданнях (1-2 рази на тиждень). Правом дорадчого голосу

користувалися запрошені гласні, земські службовці та інші особи. «Положення» 1890 р. значно посилює роль голови управи в процесі підготовки й ухвалення управлінських рішень. Він не лише отримав право зупиняти колегіальне рішення присутств'є управи, якщо воно суперечило нормам законодавства чи рішенням земського зібрання, але й у разі потреби одноосібно вживати заходи, передбачені для колегіального обговорення [14, с. 507]. Безпосередній контроль за реалізацією рішень присутств'є управи здійснювала канцелярія.

Із початком роботи земств при управах поступово формувалася штат найманих службовців, зайнятих у різних галузях земського господарства, – вчителів, лікарів, ветеринарів, агрономів, техніків, статистиків, страхових агентів та ін. Для координації їх роботи в складі управ створювалися відповідні підрозділи з окремим діловодством. Новоутворені підрозділи часто відзначалися синкретичністю функцій. Так, за інструкцією Харківській губернській земській управі (1875) у її структурі виокремлювалися п'ять відділів – земський, піклувальний, технічний, страховий і бухгалтерський. При цьому на земський відділ було покладено головне виробниче навантаження – складання земського кошторису, контроль за виконанням державних, земських та ін. повинностей, організація продовольчої справи, регулювання ярмаркової торгівлі, забезпечення освітніх установ, ведення статистики, юридичний супровід земства тощо [9, с. 185-186]. Розширення земської діяльності сприяло ускладненню внутрішньої структури управи. Через 35 років чисельність її підрозділів уже сягала 17 (розпорядчий, бухгалтерський, пенсійний, технічний, економічний, страховий, оціночно-статистичний, переселенський відділи, відділи народної освіти, поточної статистики, з оцінки фабрик і заводів, а також санітарне, ветеринарне, метеорологічне бюро, канцелярія богоугодних закладів, каса дрібного кредиту, книжковий склад) зі 150 працівниками [15, арк. 5-25зв.].

На тлі губернських управ, які мали більш-менш подібний складний устрій, значним розмаїттям відзначався склад підрозділів повітових управ. Це залежало від інтенсивності діяльності конкретного земства й масштабності відповідної інфраструктури. Наприклад, у 1912 р. в межах Полтавської губернії керівництво земським господарством Роменського повіту зосереджувалося лише у двох службових підрозділах управи – розпорядчому та рахунковому відділах [16, с. 7], а сусіднього з ним Лохвицького повіту – у десяти (розпорядчому, бухгалтерському, окладному, економічному, технічному, страховому, телефонному, поштовому відділах, відділі народної освіти та відділі медицини, ветеринарії і громадського піклування) [17, с. 24-25].

Постійний нагляд присутств'є за роботою службових підрозділів управи забезпечувався через інститут кураторства, який передбачав закріплення за головою та членами управи окремих напрямів функціонування земської інфраструктури (інколи – за дільничним принципом). «Положение» 1890 р. подібний розподіл сфер діяльності в управі зробило обов'язковим [14, с. 507]. Утім, голова управи зберігав

функції загального нагляду за постановкою роботи в управі й контролю за виконанням усіх управлінських рішень.

У 1880-1890-х роках у практику роботи земств входить функціонування дорадчих органів при земських управах – економічних рад, шкільних, санітарних, статистичних та ін. комісій – у складі членів управи, гласних, земських службовців та ін. запрошуваних осіб. Досвід їх діяльності довів продуктивність подібної форми розробки стратегії земського господарювання.

Щорічно результати діяльності управи ставали предметом розгляду земського зібрання чергової сесії (а за потреби – й екстреної), куди подавалися підготовлені управою звіти й доповіді про становище та перспективи розвитку земського господарства. Від висновків земського зібрання залежали подальші кошторисні асигнування на утримання управлінського апарату земства, а за необхідності – й відповідні організаційні та кадрові рішення.

Служба діловодства вважалася важливим компонентом в організаційній структурі земської управи. Раціональна постановка діловодства слугувала гарантом якісного зростання ефективності земської діяльності. Тому питання облаштування канцелярій земських управ та вдосконалення їх діловодних функцій завжди турбували діячів земського самоврядування. «Правилами о порядке приведения в действие Положения о земских учреждениях» (1864) обов'язкове утворення канцелярій розглядалося як одна з початкових дій земських управ [18, с. 477]. У статті 58 «Положення» (1864) функціонування канцелярії управи ставилося залежно від рішень самих земських установ: земське зібрання визначало кошти на її утримання, а управа – порядок формування та склад [18, с. 8]. Враховуючи обмежений склад виборних працівників управи (голова й 2-6 членів управи), саме на службовців канцелярії мав бути покладений головний тягар налагодження системи управління земським господарством.

На етапі становлення системи земського самоврядування в другій половині 1860-1870-х років земське діловодство, як правило, повністю концентрувалося в канцеляріях управ. Їх структура була нескладною, а штат працівників – досить малочисельним. Так, у 1870 р. у складі канцелярії Херсонської губернської земської управи працювали секретар, бухгалтер із помічником, реєстратор, три діловода, від 9 до 14 постійних і тимчасових писарів, коректор, архіваріус, а також архітектор і топограф [19, с. 25]. У повітових управах штат канцелярії переважно обмежувався секретарем, бухгалтером, реєстратором, одним-двома діловодами, трьома-п'ятьма писарями і техніком [19, с. 25-27]. Посадові обов'язки канцелярських службовців визначалися спеціальними інструкціями, затвердженими постановами присутствія управи, а в деяких випадках – і земських зібрань.

Розглянемо перелік посадових обов'язків працівників земських канцелярій на прикладі службової інструкції для Харківської губернської земської управи (1875). Керівником діловодної служби управи вважався секретар земської управи, який підбирався особисто головою управи й затверджувався на посаді постано-

вою присутствія управи. Він здійснював контроль за організацією роботи інших канцелярських службовців, забезпечував нагляд за правильністю постановки діловодних процесів в управі. Серед найважливіших обов'язків секретаря – документаційний супровід питань для розгляду присутствія управи, ведення й зберігання журналів засідань присутствія, а також підготовка й скріплення офіційних документів від імені земської управи, спостереження за рухом касових ордерів та розрахункових листів. У разі необхідності саме секретарю доручалося здійснення ревізії канцелярій інших земських установ (лікарень, притулків, училищ тощо). Під безпосереднім завідуванням секретаря знаходилися також архів і бібліотека управи [9, с. 195-196]. Отже, секретар – ключова фігура в організації діловодної служби земської управи. Додатковим свідченням цього можна вважати стабільно високий рівень посадового окладу секретаря від самого початку функціонування земських установ: наприкінці 1860-х років від 1 000 до 1 500 руб на рік для губернського земства й від 800 до 1 000 руб для повітового земства, а в 1913 р. – від 2 000 до 3 000 руб й від 1 500 до 2 000 руб відповідно. Впливове становище секретаря в службовій ієрархії земської управи стимулювало виражений інтерес до пошуку відповідних вакансій представниками народницької інтелігенції. Тож, на посадах секретарів земських управ в Україні зустрічаємо чимало непересічних українських діячів кінця XIX – початку XX ст. – О. Русова, Б. Грінченка, М. Левицького та ін.

Важливі функції в системі земського діловодства належали бухгалтеру управи. На нього було покладено відповідальність за документування бухгалтерського обліку в земському господарстві. Серед обов'язків бухгалтера – регулярне ведення журналів грошових операцій («настільних реєстрів»), прибутково-витратних, розрахункових та інших бухгалтерських книг, складання розкладки земського податку, кошторису земських прибутків і витрат, оформлення й перевірка касових рахунків, підготовка звітної документації про рух земських коштів та ін. [9, с. 201]. Враховуючи обсяг роботи й рівень службової відповідальності земських бухгалтерів і водночас дефіцит кваліфікованих бухгалтерських кадрів, зрозумілою стає практика їх заохочення високими посадовими окладами, які нерідко навіть перевищували грошове утримання секретаря управи.

Наступною ланкою у службовій ієрархії канцелярії земської управи була посада діловода (столоначальника). Діловоди забезпечували документаційний супровід окремих напрямів роботи земства – народної освіти, охорони здоров'я, продовольчої справи, будівництва, страхування тощо. Їх кандидатури пропонувалися членами управи, кураторами відповідних напрямів земського господарства й затверджувалися постановою присутствія управи. До обов'язків діловода входило отримання в реєстратурі надісланої кореспонденції для доповіді відповідному члену управи, а після його резолюції – підготовка чернетки відповіді (проекту рішення), розподіл роботи серед писарів, нагляд за правильністю й акуратністю переписування паперів, оформлення, зберігання й

подальше передавання до архіву діловодних справ. Діловоди забезпечували секретаря управи необхідною документацією для доповіді різних питань на засіданнях присутствія управи [9, с. 197-198]. Інші додаткові обов'язки діловода визначалися специфікою напрямку роботи земства, який він документально супроводжував [9, с. 198-200]. Це безпосередньо впливало на рівень оплати праці конкретного діловода: наприкінці 1860-х рр. він коливався в межах 400-600 руб, а в 1913 р. – від 700 до 1 200 руб. У безпосередньому підпорядкуванні діловодів знаходився штат постійних і тимчасових писарів.

Самостійне місце в структурі діловодної служби земської управи займала посада реєстратора. Він відповідав за належне ведення реєстрів (журналів) вхідних і вихідних паперів у канцелярії управи. Усі зареєстровані ним вхідні документи передавалися для вирішення конкретним діловодам відповідно до їх змісту та призначення, а вихідні – для відправки адресатам [9, с. 201-202]. Нерідко до цього додавалися обов'язки земського архіваріуса. Маючи статус молодших канцелярських службовців, реєстратори не могли претендувати на великий розмір посадового окладу (від 250-350 руб наприкінці 1860-х років до 400-700 руб у 1913 р.).

Таким чином, на етапі становлення органів земського самоврядування домінувала централізована форма організації земської служби діловодства. Невеликий обсяг документообігу й нерозвиненість управлінського апарату земств обумовлювали зосередження діловодства в єдиному для земської управи центрі – канцелярії. Її службовці – секретар, бухгалтер, реєстратор, діловоди, писарі та ін. – відповідно до визначених посадових обов'язків, забезпечували повний комплекс технологічних операцій з обробки документів.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. ускладнення структури земських управ у процесі розвитку земського господарства зумовило ускладнення організації земської діловодної служби. Виділення нових структурних підрозділів управи – відділів, бюро, столів та ін. – в умовах суттєвого зростання обсягів документообігу (до 100-120 тисяч документів на рік для губернських управ і 30-40 тисяч документів для повітових управ) сприяло формуванню нових діловодних підрозділів із численним штатом канцелярських службовців. Наприклад, у 1913 р. в складі шістнадцяти службових підрозділів Чернігівської губернської земської управи – секретарського й емеритального (пенсійного) столів, бухгалтерії і каси, економічного, ветеринарного, болотоосушувального, страхового, технічного й шосейного відділів, оціночно-статистичного бюро, столів народної освіти й громадського піклування, редакції «Земской недели» й «Земского сборника Черниговской губернии», архіву та бібліотеці – працювало 133 службовці, більшість яких була задіяна в процесі документального забезпечення роботи земської управи [20, с. 325-329]. Кожен із підрозділів провадив окреме діловодство зусиллями відповідного штату канцеляристів. У найбільшому з них – страховому відділі – крім власних завідувача канцелярії і бухгалтера, працювали діловод з чотирма старшими й чотирма молодшими помічниками, сім

старших і сім молодших конторників, переписувач на машинці [20, с. 325-326]. Загальний контроль за діловодною діяльністю підрозділів управи та підвідомчих їй земських установ забезпечував секретарський стіл на чолі із секретарем земської управи. Його співробітники здійснювали взаємодію між діловодствами інших підрозділів управи, готували й редагували звіти та доповіді про діяльність управи, журнали засідань земської управи й зібрання, організовували відносини управи з адміністративною владою, іншими державними та громадськими установами. У завідуванні секретарського столу перебували реєстратура, архів і бібліотека управи.

Отже, розвиток системи управління земським господарством зумовлював децентралізаційні процеси в організації земського діловодства. При збереженні загального керівництва документальним забезпеченням роботи управи в секретарському (розпорядчому) відділі суттєво розширилися діловодні функції інших підрозділів управи. Служба діловодства земської управи набула складної структури, а її посадовий склад розширився до десятків працівників.

Забезпечення раціональної організації роботи служби діловодства в земських управах вимагало розробки відповідного нормативно-методичного забезпечення, яке б закріпило обрані організаційні форми діловодства, структуру служби діловодства, її посадовий склад, правила документування, технологію роботи з документами. У цьому процесі земства орієнтувалися на законодавчі положення, які регулювали порядок документування управлінської діяльності в місцевих державних установах Російської імперії (передусім на «Учреждение губернских правлений» 1845 р.), а також останні за часом практичні рекомендації з організації діловодства (зокрема, «Делопроизводство» (1857) М. В. Варадінова). Перші нормативні документи, покликані встановити порядок діловодства, були підготовлені й ухвалені присутствіями земських управ наприкінці 1860-х – на початку 1870-х років. Їх спільна ознака – відсутність системності в підходах до організації земського діловодства. В одних випадках пріоритет надавався докладній регламентації правил документообігу в управі [12, с. 129-130], в інших – визначенню посадових обов'язків працівників діловодної служби [13, с. 56-57]. Нерідко розроблені інструкції торкалися лише спеціальних систем документування (зокрема, документування бухгалтерського обліку) [9, с. 101-159]. Тому робота над удосконаленням нормативно-методичного забезпечення тривала надалі в процесі розвитку діловодної практики земств. Стимулами для цього слугували регулярні звинувачення виконавчих органів земств у надмірній бюрократизації управління, захопленні канцеляризмом. Більш досконалим зразком унормування роботи земської служби діловодства слід вважати «Инструкцию о порядке производства дел в Полтавской губернской земской управе, а также об ответственности подчиненных управе лиц по личным их служебным обязанностям» (1881). У документі органічно поєднано три блоки питань: правила документообігу в управі, розпорядок роботи канцелярських службовців і визначення їх посадової відповідаль-

ності [21, с. 3-5]. Найслабшою ланкою нормотворчості в галузі земського діловодства була відсутність у земському середовищі уніфікованих підходів до встановлення правил створення й оформлення основних комплексів управлінських документів. Звідси пошук оптимальних варіантів не лише організації служби діловодства, але й правил документування управлінської діяльності відбувався самостійно в різних земствах на території України.

Отже, служба діловодства була ключовим компонентом у забезпеченні ефективності управлінської діяльності в земствах. У процесі розвитку земського самоврядування в регіонах України її організація зазнала еволюції в напрямі децентралізації ділових функцій. Прагнення до раціональної постановки документального забезпечення стимулювало активні пошуки земств у галузі нормативно-методичного забезпечення діловодства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Государственный архив Киевской области : Путеводитель. – К., 1965. – 411 с.
2. Павловський І. Ф. Описание архивов Полтавской губернии / И. Ф. Павловский. – Полтава, 1915. – XVI+59 с.
3. Лохматова А. Катеринославське земство / А. Лохматова. – Запоріжжя, 1999. – 197 с.
4. Огієнко О. Земства Правобережної України 1904-1917 років : досвід соціально-економічної та культурно-просвітницької діяльності / О. Огієнко. – Житомир, 2006. – 144 с.
5. Редькіна О. А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття / О. А. Редькіна. – К., 2008. – 192 с.
6. Завальнюк О. М., Стецюк В. Б. Земства Поділля в добу Української революції 1917-1920 рр. / О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 220 с.
7. Абрамов В. Ф. Земские архивы / В. Ф. Абрамов // Вестник архивиста. – 1998. – № 4. – С. 59-66.
8. Макієнко О. А. Архів Херсонського губернского земства : формування, склад, історична доля / О. А. Макієнко // Архіви України. – 2009. – № 6. – С. 116-127.
9. Свод постановлений Харьковского губернского земства за годы с 1865 по 1883. – Харьков, 1883. – Т. 1. – VI+190+292 с.
10. Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866-1913 гг. – Екатеринослав, 1914. – Т. 1. – XXX+1182 с.
11. Систематический сборник постановлений Александровского уездного земского собрания 1866-1899 гг. – Александровск, 1900. – 1152+XIV с.
12. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за первые шесть трехлетий (с 1865 по 1882 г. вкл.). – Полтава, 1885. – Вып. 1. – XXII+769 с.
13. Свод постановлений Елисаветградского уездного земства за 1865-1894 гг. – Елисаветград, 1895. – 13+XXI+897 с.
14. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. – СПб., 1893. – Т. X (1890 г.). – Отд. 1. – 843+245 с.
15. Держархів Харківської обл., ф. 304, оп. 1, спр. 2981, 26 арк.
16. Отчет Роменской уездной земской управы о земских станционных пунктах, о деятельности земского управления, о местах заключения и по дорожному делу за 1912 год. – Ромны, 1913. – 46 с.
17. Отчет Лохвицкой уездной земской управы за 1912 год. – Лохвица, 1913. – V+264+137+XXXI с.
18. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – СПб., 1867. – Т. XXXIX (1864 г.). – Отд. 1. – 973 с.
19. Штат губернской и уездных земских управ Херсонской губернии с 1865 по 1875 год // Приложения к отчету Херсонской губернской земской управы о девятилетней деятельности земских учреждений Херсонской губернии. 1865-1874. – Херсон, 1875. – С. 25-28.
20. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1913 год. – Чернигов, 1915. – 3+XXXII+337 с.
21. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за первые шесть трехлетий (с 1865 по 1882 г. вкл.) : Приложение. – Полтава, 1887. – II+IV+240 с.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

© Макієнко О. А., 2010

Стаття надійшла до редакції 30.08.2010 р.

РЕФЛЕКСІЇ ОДЕСЬКИХ ОСВІТЯН ЄВРЕЇВ, РОСІЯН ТА УКРАЇНЦІВ НА ПОЛІТИКУ УКРАЇНІЗАЦІЇ у 1920-х – 1930-х роках (на матеріалах держархіву Одеської області)

На основі аналізу матеріалів державного архіву Одеської області досліджено українізацію в партійних організаціях і державних установах, в освітніх закладах Одеси; встановлені фактори, які сприяли або перешкождали проведенню українізації. Визначено вплив на впровадження українізації зросійщеності Одеси. Показано ставлення національних меншин Одеси, зокрема євреїв та росіян, до політики українізації, прослідковано зміну їхнього вектора лояльності в бік українізації.

Ключові слова: національні меншини, українізація, освітяни Одеси.

На основе анализа материалов государственного архива Одесской области исследовано украинизацию в партийных организациях и государственных учреждениях, в учебных заведениях Одессы; установлены факторы, которые помогали и препятствовали проведению украинизации. Определено влияние на проведение украинизации русифицированной Одессы. Показано отношение национальных меньшинств Одессы, а именно евреев и русских, к политике украинизации, прослежено изменение их вектора лояльности в сторону украинизации.

Ключевые слова: национальные меньшинства, украинизация, преподаватели Одессы.

In the article, based on the analysis of the materials of the Record office of Odessa region, was investigated the Ukrainization in the party organizations and the public institutions, and in the educational establishments of Odessa; the factors, which helped or hindered the holding of the Ukrainization, were established. They determined, that the impact on the introduction of Ukrainization was the russification of Odessa. Displaying the attitude of the national minorities of Odessa, in particular Jews and Russians, to the policy of Ukrainization, observing the change of their vector of the loyalty to the side of the Ukrainization.

Key words: the national minorities, the Ukrainization, the educators.

Розбудова незалежної України неможлива без відродження ціннісних національних ознак і зокрема утвердження титульного статусу державної мови. Проте, попри державно-правове унормування статусу української мови, мовне питання загалом на сході та півдні України, й зокрема в Одесі, залишається болючим і гостро актуальним, оскільки переважна більшість мешканців міста розмовляє російською мовою. Заходи, спрямовані на розширення сфери вживання української мови, викликають неоднозначну оцінку громадськості – від схвалення до протестів і заяв про порушення прав національних меншин. Відтак, доволі актуальним є досвід політики українізації 1920-х – початку 1930-х років. Вивчення та

об'єктивний аналіз особливостей впровадження українізації в Одесі могли б сприяти розробці стратегії національно-культурного розвитку сучасного етапу.

Загальний аспект проблеми дозволить з'ясувати специфіку українського суспільства і перебіг заходів українізації в різних сферах життя Одеси: у партійних організаціях і державних установах, в освітніх закладах; встановити фактори, які допомагали чи навпаки, перешкождали проведенню українізації. Занурення в тему допоможе визначити, яким саме чином вплинула на впровадження українізації така характеристична риса Одеси, як зросійщеність. Як до неї позиціонувала міська інтелігенція національних меншин.

Політиці українізації 1920-1930-х років в радянській Україні, як і політиці радянської влади щодо національних меншин, присвячена значна кількість наукових праць. Так, інститут історії України НАН України видав науково-довідковий бібліографічний покажчик «Політика українізації в радянській Україні (1920-1930-ті рр.)», у якому зібрані джерела і література, присвячені дослідженню політики коренізації УСРР [1]. Узагальнення досліджень з політики українізації було здійснено у ґрунтовній колективній монографії «Українізація 1920-1930-х рр.: передумови, здобутки, уроки» [2], зокрема, вченими проаналізовано етнонаціональні наслідки політики українізації, зроблено висновки, що українізація спричинила розширення розбіжностей між Наддніпрянщиною, Поділлям, Волинно (українських територій) та промислового Південного Сходу (з російським населенням). В історіографічному нарисі О. Рафальського охарактеризовано політико-правовий статус національних меншин України в 20-ті – 30-ті роки ХХ ст. [3].

Багато уваги українські науковці приділили дослідженню особливостей впровадження політики українізації та розвитку національно-культурного життя як українців, так і національних меншин в південному регіоні УСРР у 1920-1930-их роках. У цьому аспекті потрібно відзначити низку праць О. Дизанової, І. Міронової, В. Орлянського, А. Черкаського тощо [4; 5; 6; 7].

Однак окремі аспекти політики українізації в сучасній українській історіографії висвітлені недостатньо. Особливо є актуальним, на наш погляд, ставлення національних меншин, зокрема євреїв та росіян Одеси, до українізації, зміна їхнього вектору лояльності в бік проукраїнськості.

Запроваджена в 1923 р. на XII з'їзді РКП(б) політика «коренізації», попри значні преференції національним меншинам, в УСРР здійснювалася переважно у формі «українізації». Хоча українізація мала на меті дерусифікувати зросійщених українців, проте вона не могла обійти інтересів національних меншин, які тісно співіснували з українським населенням.

Із усіх національних меншин в м. Одесі переважали росіяни та євреї, які становили відповідно 45 % і 41 % усього населення міста. Для останніх була притаманна значна асиміляція в бік русифікації [8, арк. 29]. Політика українізації безпосередньо загрожувала цим національним меншинам, оскільки вони втрачали привілейоване становище в суспільстві. Відповідно зростала конкуренція на ринку праці. Ставала відчутною зрусифікованість значної частини населення Одеси. Усі ці, вищеперечисленні, чинники зумовили відповідне ставлення росіян та євреїв до політики, яку провадили більшовики.

Насамперед, українізації чинили опір ті, хто мав її проводити – представники партійного і державного апарату. У тезах доповіді Одеської окружної комісії з українізації (1927) відзначалося байдуже, а інколи й вороже ставлення відповідальних працівників до роботи з її впровадження [9, арк. 120]. У спогадах І. Майстренка згадується, що одеська партійна еліта «ненавиділа українізацію й мене як її представника. Ненавиділи мене за те, що я знаходив контакт

між одеситством і українізацією» [10, с. 246]. У листах, надісланих з Одеси, часто зустрічається визначення про те, що проведення українізації це «кошмар», «духовне насильство» та застереження «...з мовою жарту погани» [11, арк.100-108]. Головною причиною негативного ставлення до політики українізації був національний склад партійної еліти. У висновках агітаційного підвідділу Одеського окружного КП(б)У «Про стан українізації в Одеському окрузі» (1928) зазначалось, що робота з українізації в Одещині відбувалася в надзвичайно важких умовах: багатонаціональний склад населення Одещини, малочисельність української частини населення, наявність пасивного, але постійного опору з боку російської і зрусифікованої частини населення, особливо серед дрібної буржуазії і верхівки частини службовців радянського апарату [12, арк. 57]. У цьому ж документі відзначалось, що з боку російської і зрусифікованої частини населення, особливо дрібної буржуазії і частини вищого адміністративно-технічного персоналу, пропагувалася впевненість у тому, що українізація в умовах Одеси немислима й не потрібна [12, арк. 57].

У середовищі єврейських партійців відбувся своєрідний розкол, однак значна частина зберегла великоруську шовіністичну позицію щодо українізації. Уже згаданий раніше І. Майстренко про одеський період свого життя констатував, що у 1930 році «перішть у гальмуванні українізації вели не чистокровні росіяни, не чорносотенне малоросіянство, а саме єврейські керівні кадри КП(б)У на чолі з колишніми бундівцями» [10, с. 222].

Між іншим службовці середньої та нижчої ланок партійного апарату позитивно віднеслись до українізації. Результати перевірки українізації партійного і комсомольського активу одеських районних організацій показали, що «ставлення до українізації партійців-євреїв можна охарактеризувати, як свідоме, з розумінням, необхідністю та бажанням вивчити українську мову та українознавство» [13, арк. 5].

Не останню роль у переорієнтації євреїв-службовців та партійних функціонерів середньої та нижньої ланок відігравали партійна дисципліна і традиційне намагання євреїв асимілюватися з титульною державною нацією, у даному випадку з українцями.

Ставлення інтелігенції національних меншин до політики українізації є головним у розумінні ступеня її впливу на життя етнічних спільнот Одеси. Політика українізації вплинула на збільшення частки корінної національності в лавах інтелігенції, адже середня питома вага українців не відповідала їхній частині у складі всього населення. Традиційно українці складали більшість серед сільських вчителів, агрономів, співробітників Академії наук, росіяни ж переважали серед висококваліфікованої технічної, наукової і викладацької інтелігенції, складали значну частку в керівному апараті, а євреї були задіяні в медицині і мистецтві [14, с. 97]. Інші національні меншини (німці, молдавани, болгари), були, в основному, вчителями в національних школах і складали незначний відсоток від загальної кількості інтелігенції.

Великих труднощів зазнала українізація професійної і вищої освіти Одеси.

Проведена в 1924 році перевірка одеських шкіл показала, що українську мову знають в усіх установах професійної освіти, проте в закладах вищої школи – лише біля 11 % співробітників. Окремі професори у відомостях про себе зазначали, що знають українську мову, однак це не завжди відповідало дійсності, оскільки не могли викладати українською мовою.

Більшість учителів та професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів проявляла своє неприйняття національно-культурної політики радянської влади, оскільки серед освітян переважали етнічні росіяни або євреї, які не володіли українською мовою і ризикували через те втратити роботу.

Серед професорсько-викладацького складу одеських вишів найбільшу опозиційність до українізації виявляли викладачі і професори Одеського сільськогосподарського інституту (ОСГІ), де працювали колишні лідери місцевих організацій загальноросійських партій: народних соціалістів, октябристів та кадетів. У ОСГІ радянськими спецслужбами фіксувалася так звана «права», «великоросійська» професура, яка з 1923 р. почала активно протидіяти процесам українізації. Чекісти стверджували, що серед професорів панують «чорносотенні настрої» [15, арк. 19].

Інформатори ЧК-ДПУ активними ворогами українізації вважали низку професорів одеських вищих навчальних закладів, зокрема: професора О. Браунера (ОСГІ), на якого повісили ярлик – «монархіст, антиукраїнець», професора П. Павлова (Хіміко-фармацевтичний інститут) та професора Д. Добросердова (Одеський політехнічний інститут (ОПІ)) – «монархісти, ненависники української мови», С. Шатуновського (ОПІ) – професора «антирадянського типу, що співчуває сіонізму, як противник українізації» [16, арк. 169].

У 1925 р. в Одеському інституті народної освіти (ОІНО) тільки 16 % викладачів викладали українською мовою. «Права» група професорів ОІНО (Б. Варнеке, О. Готалов-Готліб, М. Лінгау, А. Томсон, В. Лазурський) ставилась вороже до українізації. [17, арк. 195]. Ситуація з викладанням української мови в ОІНО не змінилась і в 1928 році. Так, у доповідній записці ДПУ про стан Одеського інституту народної освіти за 1928-1929 навчальний рік зазначалось, що «хоча формально ІНО і вважався на 100 % українізованим вузом, але насправді лише професори-українці читають українською мовою, інша професура, залишаючись вірною своїй консервативності, викладає російською. Керівництво ІНО, йдучи назустріч тим професорам, кому найбільш важко засвоїти українську мову, дозволило п'ятьом з них тимчасово викладати російською. Фактично ж більше 30 лекторів не викладали українською мовою. Наприклад, професор М. Лінгау перші 5-10 хвилин читав українською після чого переходив на російську» [17, арк. 195].

У 1925 році в Одеському медичному інституті (ОМІ), Одеському інституті народного господарства (ОІНГ) і в Одеському політехнічному інституті українізація трактувалася як «наси́льство», спосте-

рігалось різко негативне ставлення професури до українізації [18, арк. 83]. Прикладом ворожого ставлення до українізації в центральній пресі та виступах високих посадовців цитувалися слова завідувача кафедри державного права ОІНГ професора П. М. Толстого про те, що українізація – це насильство, а викладачі, які переходили на українську мову викладання – ренегати [2, с. 97-98.].

Складно проходила українізація в Одеському політехнічному інституті. У доповідній записці ДПУ про стан Одеського політехнічного інституту в 1828-1929 рр. відмічалось: *«антиукраїнські настрої в ОПІ мають достатньо значне розповсюдження. Професура, нерідко підкреслено, несерйозно ставиться до справи українізації. У багатьох випадках відмічалось навмисне викривлення викладу лекцій українською мовою, посилаючись на труднощі при оволодінні нею... Наприклад, інженер Добровольський почав читати лекцію українською мовою у вигляді «жарту», нагромадив у безладі декілька фраз і заявив аудиторії: «ось це як вони вимагають українською», «а ось зараз буде по-людськи», – після чого став читати російською мовою»* [19, арк. 26]. Головними причинами труднощів з українізацією технічних вузів були, по-перше, відсутність наукової технічної термінології; по-друге: більшість викладачів цих ВНЗ були росіянами або зрусифікованими євреями, що здобули освіту в царській Росії і були закоренілими українофобами.

Загалом, переважна більшість професорів одеських вищих навчальних закладів вважали українську мову незрозумілою і закликали користуватися нею тільки на селі. Ця професура саботувала впровадження українізації, відмовлялась читати лекції українською мовою, нарікаючи на те, що немає «наукової української термінології», чи-то їм важко засвоїти українську мову.

Студентські громади національних меншин у своєму позиціонуванні до українізації поділялися на кілька груп. Так, студенти-євреї у вищих навчальних закладах Одеси склали 50-60 % від загальної кількості студентства. У деяких вишах, здебільшого в навчальних закладах фармацевтичної та мистецької освіти, їх чисельність сягала 70 %. Єврейські студенти, як правило, були міськими мешканцями, проте швидко й успішно вивчали українську мову. Студенти-українці склали значну частину студентських громад в сільськогосподарських та педагогічних інститутах. Більшість з них позитивно сприйняли українізацію. Водночас органи ДПУ відзначали у зведеннях до партійних інстанцій, що: *«...значна частина студентів-українців розмовляє російською, щоб їх не вважали петлюрівцями»* (наприклад, студенти Одеського сільськогосподарського інституту); *«...серед студентів інших національностей виділилося дві групи. Перша, – розглядала українізацію як вимушену, тяжку необхідність і намагалася вчити українську мову. Друга, – більша частина студентства – відносилася до українізації негативно»* [20, арк. 213].

Попри усі перепони на шляху до ствердження української освіти, позитивна динаміка цього процесу була відчутною. Якщо на початку 1920-х рр.

початкова і середня освіта ще не були переведені на українську мову викладання, як, власне, студенти вищих навчальних закладів також не були готові опанувати знання українською мовою. Надалі ж наприкінці 1920-х рр. ситуація значно покращилася: поступово мовно українізувалися нижчі ланки освіти, відбувся масовий випуск україномовних учнів середньої школи, і студентство в більшості ВНЗ також стало україномовним. Майже в усіх навчальних закладах керівництво констатувало, що *«маса студентства українізується швидше, ніж професура»* [2, с. 92-93, 96].

Факти свідчать, що ставлення інтелігенції національних меншин Одеси до українізації було неоднозначне. Наприклад, російська інтелігенція, загалом, негативно сприйняла українізацію. Особливо це стосувалося тих, хто здобув освіту в царській Росії – професорів та службовців від освіти. Серед причин несприйняття українізаційних процесів виділимо наступні:

- шовіністичні настрої, притаманні більшості міського населення;
- ідеї пролетарського інтернаціоналізму;
- побоювання втратити роботу в Україні;
- небажання росіян поступитися статусом державницької нації, адже навіть в умовах українізації російська мова зберігала своє вживання. За нею було закріплено особливий статус – мови міжнародного спілкування у зв'язку з її поширеністю в СРСР.

Уряд УСРР для того, щоб запобігти втраті контролю над українським суспільством під час впровадження політики українізації, дуже уважно поставився до забезпечення культурних потреб саме російської національної меншини України. Це вважалося, як зазначав М. Скрипник, *«доконечною умовою того, що запроваджена нами українізація була більшовицькою, а не петлюрівською. Це умова того, що ми своїми пролетарськими, більшовицькими,*

ленінськими шляхами будемо нову українську, національну за формою і соціалістичну за змістом культуру» [21, с. 11]. Між іншим, більшість партійців, не сприймали росіян як національну меншину. Так, на Всеукраїнській нараді в Одесі у 1931 році при розгляді справи культурного обслуговування національних меншин із питань шкільної справи, було оприлюднено дані про кількість шкіл національних меншин, зокрема єврейських, німецьких, болгарських. Коли ж М. Скрипник запитав у інспектора національних меншин Наркомату освіти про дані відносно росіян як національної меншини, то отримав відповідь: *«ми росіян рахуємо спільно з українцями»* [21, с. 16].

Серед єврейської інтелігенції в цей час відбувся розкол. Значна частина євреїв (урядовці, професура), особливо, ті, хто здобув освіту в царській Росії, зберегла великоруську шовіністичну позицію щодо українізації. Але службовці середньої і нижчої ланок партійного апарату, студенти, які закінчували україномовні школи, позитивно поставились до українізації. Під впливом українізації в їхньому середовищі відбувалася переорієнтація з російської мовної системи цінностей на українську.

Загалом, українізація 20-х – початку 30-х років ХХ ст. сприяла розширенню сфери функціонування української мови, підвищенню її соціального статусу та престижу серед представників національних меншин. Це створило реальні передумови для переорієнтації національних меншин з широкого вживання російської мови на перехід до користування українською. Однак відсутність реального державного суверенітету УСРР, непослідовність і половинчастість національної політики уряду, обмеженість українізації лише культурно-мовними заходами загальмували процес сприйняття національними меншинами українських цінностей, а контрукраїнізація й репресії 1930-х років засвідчили неможливість її завершення в умовах тоталітарного режиму в СРСР.

ЛІТЕРАТУРА

1. Політика українізації в радянській Україні (1920-1930-ті рр.). Науково-допоміжний бібліографічний покажчик / Упоряд. та авт. вступ. ст. : П. Бондарчук, В. Даниленко, Г. Єфіменко. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 219 с.
2. Українізація 1920-1930-х рр. : передумови, здобутки, уроки (Колективна монографія) / За ред. В. А. Смоля. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 392 с.
3. Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ ст. : Історіографічний нарис / О. О. Рафальський. – К. : Плюс, 2000. – 447 с.
4. Дизанова А. В. Развитие национальных культур в Украине в 20-е годы (На материалах южного региона) : дис... канд. ист. наук : 07.00.01 / Ада Віталіївна Дизанова. – Одеса, 1992. – 208 с.
5. Миронова І. С. Культура національних меншин Півдня України в 20–30-ті роки ХХ ст. : автореферат дис. ... канд. іст. наук : 07:00. 01 «Історія України» / І. С. Миронова. – Донецьк, 2003. – 20 с.
6. Орлянський В. С. Национальные меньшинства юга Украины в 20-е годы : социально-политические аспекты проблемы : дис... канд. ист. наук : 07.00.01 / Владимир Семенович Орлянський. – К., 1992. – 166 с.
7. Черкаський А. В. Національно-культурне будівництво на півдні України у 20-ті роки : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Андрій Вікторович Черкаський. – Одеса, 1994. – 192 с.
8. Державний архів Одеської області. (далі – ДАОО), ф. 7, оп. 1, спр. 1541.
9. ДАОО, ф. Р-39, оп. 3, спр. 697.
10. Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. – Едмонтон, 1985. – 416 с.

Âëì óñê 5

---

11. ДАОО, ф. Р-39, оп. 1, спр. 1031.
12. Там само, спр. 2112.
13. ДАОО, ф. 7, оп. 1, спр. 354.
14. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 1930-х років : Соціальний портрет та історична доля. – К. : Глобус ; Вік ; Едмонтон : Канад. ін-т Укр. Студій Альберт. Ун-ту, 1992. – 176 с.
15. ДАОО, ф. Р-7, оп. 1, спр. 1312.
16. ДАОО, ф. Р-39, оп. 1, спр. 1033.
17. ДАОО, ф. 7, оп. 1, спр. 2203.
18. ДАОО, ф. Р-39, оп. 1, спр. 1601.
19. ДАОО, ф. 7, оп. 1, спр. 2203.
20. ДАОО, ф. Р-39, оп. 1, спр. 165.
21. Скрипник М. О. Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб нацменшостей УСРР, зокрема російської. Промова на засіданні колегії НКО УСРР з 14.02.1933. – Харків : Радянська школа, 1933. – 36 с.

Рецензенти: Михайлуца М.І., д.і.н., професор, завідувач кафедри Одеського національного морського університету;
Котляр Ю.В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

© Мануїлова К. В., 2010

Стаття надійшла до редакції 12.03.2010 р.

УЧАСТЬ ПОЛЯКІВ У ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Розглянуто участь польського населення Причорномор'я в громадському житті регіону. Визначено специфіку польського заселення регіону, його ролі в суспільному житті краю. На підставі використання архівних матеріалів, преси та наративів поляків охарактеризовано діяльність польських організацій, визначено їх спрямованість, соціальний склад та програму розвитку.

Ключові слова: поляки в Україні, історія Північного Причорномор'я, громадське життя Одеси.

Рассмотрено участие польского населения Причерноморья в общественной жизни региона. Определено специфику польского заселения региона, его роли в общественной жизни края. На основании использования архивных материалов, прессы и нарративов поляков охарактеризовано деятельность польских организаций, определена их направленность, социальный состав и программа развития.

Ключевые слова: поляки в Украине, история Северного Причерноморья, общественная жизнь Одессы.

The Polish population of Black Sea area participation in the regional public life. The specificity of the Polish population of the region, its role in the regional social life. On the basis of archival material, media and Poles' narratives were characterised Polish organisations activity and defined their orientation, social composition and development program.

Key words: Poles in Ukraine, the history of Northern Black Sea, the social life of Odessa.

Однією з багатьох національностей, яка посідає важливе місце в історії Північнопричорноморського регіону, є польська. Неодноразово підкреслювалась роль цієї національної групи в економічному, політичному та культурному житті краю. Відомі діячі становлять славу як польського, так і українського народів.

Життя поляків в Причорномор'ї наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. є аспектом дослідження багатьох істориків. Однією зі сторін життя польського населення було його прагнення зберегти національну ідентичність, заради чого, незважаючи на утиски і переслідування, поляки об'єднувались у різноманітні організації та товариства. Діяльність цих організацій мала різноманітні наслідки, але була впливовим чинником громадського життя не тільки колонії, але й краю в цілому. Висвітити та проаналізувати діяльність польських товариств, їх соціальний склад та напрями роботи, значення в житті польського населення є завданням даної статті.

Джерелами для вивчення названої проблеми стали архівні матеріали, статистичні документи, періодична преса та наративи.

Серед першої групи джерел використані матеріали Центрального Державного історичного архіву України в Києві (ЦДІАУК), а також Державного архіву Херсонської області (ДАХО).

Основним статистичним джерелом щодо даного періоду є Всезагальний перепис населення, вперше проведений в Російській імперії у 1897 році. Він дозволив встановити кількість польськомовного населення регіону.

Газета «Кгај», що видавалась поляками в Петербурзі, регулярно вміщувала кореспонденції з провінцій, де проживали їхні співвітчизники. Саме ці невеличкі публікації дозволяють побачити історичну ситуацію такою, якою вона здавалась сучасникам подій.

Джерел особистого походження – наративів, які дають можливість встановити місце людини у світі, побачити історію крізь призму людини, не так багато. Серед них слід назвати спогади Ю. Крашевського, що подорожував в 40-х роках ХІХ ст. в Причорномор'ї, Є. Янішевського, який проживав з батьками на межі століть в Одесі, С. Желязовського, який потрапив на початку ХХ ст. до родичів в Одесу, Херсон та

Миколаїв. В інших нарративах регіон згадується лише побіжно, але відомості деяких з них будуть далі використані.

Заселення південних областей Новоросії із самого початку приєднання до Російської імперії відбувалось під чітким наглядом російського уряду. Для швидкої колонізації цих областей запрошувались іноземці – німці, серби, датчани, італійці та ін. Поляки з'явилися на цих територіях ще в кінці XVIII ст., і це були, в основному, дворяни [1]. У першій половині XIX ст. вихідцями з Польщі були засновані села Киселівка, Цареводар, Верхні Торгаї, Миколаївка, Михайлівка на Херсонщині [2].

До кінця XIX ст. на названих територіях польський рух не був настільки розповсюджений, як то було, скажімо, на Правобережжі, і причини цього факту можна виявити в особливостях соціально-демографічної ситуації. Більшість колоністів, маючи різноманітні податкові пільги, у другому-третьому поколінні ставали вже справжніми підданими нової батьківщини у своїй свідомості. Ось що пише про відвідування Одеси Ю. Крашевський: *«Навіть в церкві багато людей різних національностей і станів. Особливість така, що багато народностей і відсутність автохтонів, тому всі почуваються рівними»* [3]. Фактично, ми бачимо особливість фронтиру, коли в багатонаціональному середовищі формується нова регіональна ідентичність.

Саме відчуття приналежності до цієї колонізаційної спільноти споводувало особливості національного польського руху в Північному Причорномор'ї. І хоча напередодні Січневого повстання в Одесі діяло «Революційне агентство», національно-визвольний рух мав тут набагато менші масштаби розповсюдження [4, с. 80-81]. Звертає увагу на себе розпорядження губернатора під час польського повстання 1863 року. Зважаючи на те, що в деяких районах повстання викликало співчуття, він одночасно констатує факт, що *«цей край надто забезпечений вірнопідданим почуттям, щоб тут могло відбутися щось на зразок демонстрацій у Польщі»*. Крім того, попереджає, що підтримка повстанців може викликати навіть розправу місцевих жителів [5]. Дослідження виявляють також масовий перехід поляків у православ'я, обумовлений «польськими подіями» та утисками влади щодо католицького населення [6].

Перепис 1897 р. констатує таку чисельність польськомовного населення (питання про національну приналежність у переписі не ставилося, а національність визначається нами на підставі визнання польської мови рідною – *О. Н.*): у Таврійській губернії – 11 686, у Херсонській – 30 894 особи. Але деякі дослідники називають інші цифри: П. Герлігі вважає, що лише в Одесі проживало близько 17 тисяч поляків, що складало 4,2 % від кількості міських жителів [7].

Велике зростання чисельності польських переселенців було спричинене сукупністю різноманітних факторів. Багато поляків переселялось у причорноморські губернії після розгрому повстання 1863-1864 рр. та наказу про заборону купівлі земель у південно-західних губерніях імперії. Цей факт підкреслюється багатьма сучасниками і дослідниками [8]. Великі земельні володіння належали тут родинам Потоцьких, Понятовських.

Швидкий капіталістичний розвиток сприяв інтенсифікації економічного життя. Так, у багатьох спогадах знаходимо твердження про те, що власники земель уводили нові технології, привозили машини тощо [9, с. 70]. Дід Янішевського під час жнив особисто керував роботами, пропадаючи в полі цілий день. Також він був замилований у будівництво, завдяки чому постійно набував якихось маєтностей і розбудовував їх [9, с. 93]. Матір ще однієї авторки нарративів Є. Корвін-Красинської виїхала в маєток на Херсонщині після смерті чоловіка. Там було налагоджене виробництво овечих шкірок та дві цукроварні. Поступово, у процесі опанування справою управління маєтком постала необхідність налагодження ще однієї справи, яка б приносила прибуток, а саме: одна жінка зі службовців була послана господинею на консервний завод до Києва, щоб навчитися зберігати овочі та фрукти [10].

З іншого боку, приватне життя садиб залишалося традиційним. Той же Янішевський говорить, що бабця вела життя старосвітської пані, а його гувернантка, французенка, не могла зрозуміти *«існуючий на кресах стиль життя»* – пропадають фрукти, бо пані не пристало ними торгувати, на власні потреби йде декілька сот літрів молока щоденно, а головне, ніхто не турбується про наступний день [9, с. 73]. Тут ми вбачаємо зіткнення двох ментальностей – аристократичної та капіталістичної. Жінка, яка прибула працювати по найму в іншу країну, не може зрозуміти марнотратства, яке супроводжує життя шляхетських маєтків.

Великий приплив польських переселенців викликало створення Новоросійського університету. За даними газети «Кгај» в університеті навчалося 53 поляка [11]. Крім того, більшість магнатів шукали в ліберальному повітрі Одеси притулок від нагляду влади, а підприємці знаходили вигоди в портовому торговельному середовищі [12].

Більшість польського населення оселялось у містах або великих поселеннях. Цей факт був доведений на підставі того, що голови родин переселенців «володіли ремеслом», тому були зацікавлені в замовленнях більшості клієнтів [13]. За переписом 1897 р. в Одесі кількість інженерів, ремісників, робітників та службовців була найбільшою соціальною групою. Багато поляків, як чоловіків, так і жінок, знаходились на приватній службі, тобто були наймитами в багатих домівках. Жінки часто працювали в якості домашніх нянечок [14, с. 36]. Цікаво, що А. Іванський називає цю групу «прибульцями по золоте руно», а отже, натякає, що вони сподівалися знайти в цьому місті можливість розбагатіти, підвищити свій соціальний статус. Про це говорить і газета «Кгај», зазначаючи, що однак все залежить від винахідливості, підприємництва і вміння налагоджувати контакти [15].

Одним із показників того, що етнічна приналежність в Північному Причорномор'ї не була такою вагомою, як на інших територіях, свідчать спогади С. Желязовського. Приїхавши на канікули до родичів в Одесу, Миколаїв та Херсон, йому часто доводилось бачити запрошених у польські дома росіян [16]. Думається, що цей вражаючий факт тим більше здивував автора, що навіть попав на сторінки його

спогадів, бо він походив з Волині, де існував певний бойкот на прийняття росіян поляками.

Менша частина поляків належала до інтелігенції – лікарів, вчителів, студентів, науковців, осіб вільних професій. Скупченість студентства, інженерно-технічної інтелігенції, підприємців та осіб вільних професій приводила до об'єднання поляків в різноманітні товариства, гуртки, кола, а Новоросійський університет став осередком їхнього громадського життя. Ще з 1875 році тут діяв «Польський гурток», до якого входили не тільки студенти, але й випускники університету. На відміну від аналогічного гуртка Київського університету, Одеський не мав окремої каси та бібліотеки, а управління в ньому належало виборним особам [17]. У 1880-х роках у стінах університету було утворено Коло студентів-поляків, які утримували бібліотеку, що налічувала літературу не завжди легального змісту [18, s. 128]. Названі гуртки об'єднували високоосвічену молодь, але не зачіпали більшості населення.

Заможні кола створили також свої організації, які мали характер доброчинності. У 1892 році було засноване Одеське католицьке товариство доброчинності. Ініціатором створення організації був К. Володкевич, і в різні роки до організації входили: у 1882 – 160, у 1886 – 331 особа [18, s. 138; 19]. Товариство існувало за рахунок благодійних внесків, а до його керівництва входили найбільш відомі та заможні громадяни. Серед заходів товариства слід назвати влаштування дитячого садка, притулку, школи для навчання ремеслам, інформаційного бюро працевлаштування тощо. У 1898 році аналогічне товариство було відкрито в Миколаєві, а ще через рік – у Херсоні [18, s. 138].

Така діяльність була не тільки доброчинною акцією, але й тісно перепліталась з особистими економічними інтересами членів товариства. Прибулі до міста поляки, які звертались до Товариства і могли там навчитися певного ремесла, отримати інформацію про вільні робочі місця, ставали вигідною робочою силою для власників підприємств, магнатів.

Але більшості польського населення вищеназвані організації не охоплювали своєю діяльністю. Як констатувала газета «Кгај», колоністам притаманні «відсутність солідарності та єдності», «*Кожен женеться за прибутком, веде замкнене життя, зосередившись на родині, і не бере участі в громадському житті*» [20]. Про збори товариства доброчинності сказано, що вони підтримують «дух солідарності», але їм «не вистачає змісту, та й ремісників там зовсім не буває» [21]. Дані кореспонденції свідчать про назрілі потреби польського населення об'єднатися в більш демократичні організації, які б могли задовольняти не тільки верхівку суспільства, але й інші кола населення.

У 1895 році одеська жандармерія викрила гурток «Одеський сокіл», який діяв з 1888 року, а його члени були звинувачені в таємній забороненій діяльності. Було встановлено, що польська молодь Одеси збиралася на так звані «Середі», де читалися твори польських авторів, співалися патріотичні пісні, а також відбувалось ознайомлення з нелегальною літературою [22, арк. 185]. Утворені були також

гуртки: «Лютня» – музичне коло, де вивчали патріотичні пісні, «М'яч», вірогідно, спортивне товариство, «п'ятниці» [22, арк. 186]. За формулюванням слідства, ці товариства «*набули антиурядових цілей, конкретно – збуджували польський революційний патріотизм серед поляків, жителів Одеси*» [23, арк. 409].

Група «Одеський Сокіл» виписувала з-за кордону польську нелегальну літературу. Серед книг, знайдених у члена гуртка Воліцького, були соціально-революційні книги, польські, а також ті, які містили теорію «органічної праці» [23, арк. 199]. У списку книг, які знайшли під час обшуку, знаходились твори А. Міцкевича, різноманітні енциклопедії, підручники з польської граматики, історії, географії [22, арк. 55-56].

За участь у Товаристві було заарештовано 81 особу, але точні дані про вік, походження, освіту та рід занять можна встановити лише в 43 учасників. За віком більшість з них (35 %) були люди, які народились після 1868 року, тобто на момент утворення гуртка їм ледве виповнилося 20 років, а багато з них були значно молодші. Наступна за чисельністю вікова група, куди входили особи, що народилися в 1864-1868 рр., складає 23 %. Отже, фактично, це була молодіжна організація. 65 % членів гуртка походили з Південно-Західних губерній, в основному, з Поділля, але були і уродженці Царства Польського, і особи, які приїхали в Одесу з інших губерній імперії.

Усі гуртківці були освіченими: 43 % мали середню освіту, 25 % – вищу, інші отримали домашнє виховання. Основна маса, близько 90 % всіх членів, займалася вільними професіями – служили прикажниками або торгували в магазинах, давали приватні уроки, займали різні посади в адміністративних установах. Інші 10 % були студентами Новоросійського університету.

У звітах слідства йдеться про те, що група «Одеський сокіл» пов'язана із сокольськими організаціями Австрійської імперії, навіть співпрацює із Зетом (Об'єднанням польської молоді – організацією націоналістичного спрямування – *О. Н.*) [24]. Але, швидше за все, це звинувачення не отримало підтвердження, бо лише п'ять осіб з 81, які проходили за слідством, були вислані в Архангельську губернію, інші ж, по його закінченню, були відпущені під нагляд поліції на рік [25]. У висновках справи вміщені результати, які вимушена була визнати навіть прискіплива прокуратура, «*що вся діяльність гуртка, у кінцевому результаті, не завдала ніякої серйозної шкоди державному устрою або громадському порядку*» [23, арк. 409].

Отже, діяльність групи «Одеський сокіл» мала на меті об'єднання польської молоді міста, виявляла прагнення поляків до збереження національної ідентичності. «Польський патріотизм», у якому було звинувачено членів цієї організації, був відповіддю на національну політику російської влади, яка забороняла існування будь-яких польських товариств, автоматично перетворюючи їх на нелегальні зібрання. Той факт, що організація не виробила статуту, не мала всередині чіткого підпорядкування, що є необхідною підставою конспіративної роботи, дозволяє кваліфікувати її як національно-культурне об'єднання поляків Одеси, а її діяльність як «органічну працю» [26].

Перетворення, які відбулися від початку революції 1905 року, принесли довгоочікувані демократичні свободи, що надавали сподівання на задоволення національно-культурних прав. У 1906 році в Одесі було відкрито товариство «Ognisko», влаштоване з метою піднесення культурного рівня та освіченості польського населення незалежно від стану, політичних переконань та віровизнання. Такі цілі Товариство намагалось досягти за допомогою проведення лекцій, товариських зібрань і вечорів, організації бібліотеки та читальні, у якій передплачувалося 35 часописів [18, s. 148].

Одночасно виникло і музично-драматичне товариство «Ліра» на чолі з В. Станіславським. Справжні захоплені аматори сцени влаштовували свої постанови, запрошували відомих акторів і артистів, навіть гастролювали зі своїми виставами [18, s. 148].

Але найбільш демократичним і всеохоплюючим стало відкрите влітку 1906 року товариство «Польський Дім». Його метою було не тільки об'єднання польської колонії в Одесі, але й практична культурно-просвітницька діяльність – організація бібліотеки, шкіл, будинків інформації, надання медичних та юридичних послуг, влаштування курсів, лекцій, дискусій, видання книг, брошур тощо [18, s. 149]. Крім того, пропонувалось відкрити столову для малозабезпечених, товариство взаємодопомоги.

Уже на першому засіданні ініціатор створення, а потім і голова товариства А. Каленкевич наполягав на тому, що організація створюється задля робітників. Демократичний характер «Польського Дому» виявився і в достатньо невеличкому членському внеску – 2,40 руб щорічно, з дозволом виплати частинами щомісяця, і в тому, що до Ради товариства, яка складалась із 12 осіб, увійшло два ремісники і один робітник.

Для реалізації програми товариства було створено п'ять відділень – господарче, бібліотечне, шкільне, лекційне і видовищ. Шкільна секція не діяла, тому що не було отримано дозволу влади на відкриття курсів

для неписьмених та недільної школи. Найбільш плідно працювали лекційне, бібліотечне відділення та видовищ. Раз на два тижні відбувались лекції з метою популяризації знань, присвячені видатним особам, як правило, польським письменникам. Щотижня відбувались театральні постановки або популярні концерти, на які збиралось польське населення тих низів суспільства, які не могли собі дозволити купити квиток до професійного театру [18, s. 150].

Цікавою сторінкою в історії «Польського Дому» є існування в ньому бібліотеки. На кінець 1909 року її зібрання налічувало 4,5 тисячі томів. Саме з бібліотекою пов'язана діяльність Польської соціалістичної партії (PPS). Через бібліотеку розповсюджувалася нелегальна література, і, як встановила дослідниця Н. Куліш, у 1913-1915 роках агенти царського Охоронного Відділу постійно слідкували за функціонуванням бібліотеки, її відвідувачами, які вважались членами політичних партій і бойових організацій [27]. Через постійні підозри в антиурядовій діяльності «Польський Дім» неодноразово закривався у 1910, 1915 роках, але пізніше відновлював свою діяльність.

Робітничий характер «Польського Дому» спричинив популярність соціалістичних гасел у його середовищі і входження деяких членів Товариства до складу PPS. А демократична, але поміркована діяльність організації з наростанням політичної кризи в країні в 1913-1915 роках поступово політизувалася.

Таким чином, польська громада Північного Причорномор'я наприкінці XIX – початку XX ст. прагнула брати участь у громадському житті. Створені в цей період організації задовольняли інтереси певних кіл населення: Товариство добробчинності – верхівки суспільства, існуюча в 1888-1895 роках організація «Одеський Сокіл» – освіченої молоді, «Польський Дім» – робітничо-ремісничого прошарку. Але загальною рисою цих об'єднань можна визнати плекання національних традицій, збереження мови та національної ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Держархів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. 14, оп. 1, спр. 282, арк. 1-7.
2. Прошлоє служит настоящему. – Херсон, 1991. – С. 11.
3. Kraszewski J. I. Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budzaku / J. I. Kraszewski. – Warszawa, 1985. – S. 45.
4. Світленко С. І. Поляки і спроби організації вільної преси в Південній Україні у 60-80-х рр. XIX ст. / С. І. Світленко // Південний архів. Іст. науки: 36. наук. праць. – 2001. – Вип. 5. – С. 80–85.
5. ДАХО, ф. 254, оп. 1, спр. 13, арк. 12-13.
6. Лиман І. І. Переселенці з Польської області в релігійному житті південної України останньої чверті XVIII ст. / І. І. Лиман // Південний архів. Іст. науки: 36. наук. праць. – 2001. – Вип. 5. – С. 69–75.
7. Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794-1914 / П. Герлігі. – К., 1999. – С. 242.
8. Kraj. – 1887 – № 32 ; 1889 – № 21 ; Iwański A.-junior. Wspomnienia. 1881-1939. – Warszawa, 1968. – S. 247 ; Gocłowski A. Historyczno-geograficzna specyfika ziem południowej Ukrainy a polska mniejszość etniczna w XIX i na początku XX w. (na przykładzie Odessy) // Південний архів. Іст. науки: 36. наук. праць. – 2001. – Вип. 5. – С. 37.
9. Janiszewski E. Wspomnienia odessity. 1894-1916 / E. Janiszewski. – Wrocław – Warszawa – Krakow, 1987.
10. Kraszińska E. Wspomnienia / E. Kraszińska. – Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 14114. – S. 16.
11. Kraj. – 1887 – № 35.
12. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. 1 / А. Скальковский. – Одесса, 1850. – С. 247–250.
13. Шарова Т. Документы Государственного архива Автономной республики Крым по истории поляков в Крыму / Т. Шарова // Крымско-польский сборник научных работ. – Т. 1 : Дни Адама Мицкевича в Крыму. – Симферополь, 2004. – С. 200–201.
14. Gocłowski A. Historyczno-geograficzna specyfika ziem południowej Ukrainy a polska mniejszość etniczna w XIX i na początku XX w. (na przykładzie Odessy) // Південний архів. Іст. науки: 36. наук. праць. – 2001. – Вип. 5. – С. 30–40.
15. Kraj. – 1890. – № 33.
16. Zelazowski S. Wspomnienia. Lata doli i niedoli. 1893-1955. – Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 15386/II. – S. 19.
17. Очерки революционных связей народов России и Польши 1815-1917. – М., 1971. – С. 214.

18. Łukawski Z. Ludność polska w Rosji : 1863-1914. – Wrocław, 1978.
19. Kraj. – 1886 – № 11.
20. Kraj. – 1884. – № 13.
21. Kraj. – 1888. – № 19.
22. Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДІАУК), ф. 385, оп. 1, спр. 446.
23. ЦДІАУК, ф. 419, оп. 1, спр. 2069.
24. ЦДІАУК, ф. 274, оп. 1, спр. 330, арк. 64-74.
25. ЦДІАУК, ф. 419, оп. 1, спр. 2070.
26. Ніколаєнко О. О. «Органічна праця» на українських землях Російської імперії в 30-90-х рр. XIX ст. : Дис... канд. іст. наук. – Харків, 2006. – С. 153.
27. Куліш Н. Одеський Дім Польський / Н. Куліш // Південний архів. Іст. Науки : 36. наук. праць. – 2001. – Вип. 5. – С. 124–127.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Пронь С. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

© Ніколаєнко О. О., 2010

Стаття надійшла до редакції 07.06.2010 р.

**БУРГОМІСТРИ ПОВІТОВОГО
МІСТА БЕНДЗИНА
ПЙОТРКОВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
В 1865-1914 роках
ПЕРЕБІГ РУСИФІКАЦІЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
ПОЛЬСЬКОГО КОРОЛІВСТВА
РОСІЙСЬКОГО ЦАРСТВА***

Визначені в хронологічній послідовності бургомістри міста Бендзина, що знаходилося на пограниччі Польського Королівства Російської імперії, упродовж 1865-1914 років. Встановлені переваги і недоліки запровадження російської системи ведення діловодства.

Ключові слова: Королівство Польське, бургомістри, магдебурзьке право.

Определены в хронологической последовательности бургомистры города Бендзина, расположенного на рубеже Польского Королевства Российской империи, в 1865-1914 годах. Установлены преимущества и недостатки введения российской системы делопроизводства.

Ключевые слова: Польское Королевство, бургомистры, магдебургское право.

The burgomasters of Bedzin – a city on the border of Polish Kingdom of Russian Empire – for the period of 1865-1914 are defined in chronological order. The advantages and disadvantages of implementing the Russian system of record keeping are determined.

Key words: Polish Kingdom, burgomasters, Magdeburg Rights.

Два роки тому минула 650 річниця надання Казимиром Великим магдебурзького права місту Бендзину. До третього поділу Польщі в 1795 р. місцевість носила горде ім'я «королівського міста». Місто виникло на схилах невеликого пагорба над рікою Чорна Черемша. На самому верху пагорба збудовано великий укріплений замок, який захищав західні кордони Польщі впродовж кількох віків. Під кінець XVIII ст. там мешкало близько 1 000 осіб. Головним заняттям жителів була торгівля, землеробство і ремесла. Влада в місті спочатку належала війту і міській раді, а дещо пізніше – бургомістру, членам магістрату і виборним. Прибутки міста збільшувала митниця, оскільки через місто проходив старий торгівельний шлях з Кракова до Сілезії [2].

У результаті третього поділу – договору, підписаного 24 жовтня 1795 р. у Петербурзі, укладеного між Прусським королівством і Російським царством, Бендзин разом із прилеглими теренами увійшов до

складу Пруссії і перебував у її складі до 1807 р. як Нова Сілезія (Neu Schlesien). У пруські часи містом керував магістрат, який замінив давню міську раду. До компетенції магістрату входили справи гарантування безпеки, доходів, оплат, прав, привілеїв, порядку. Площа міста в той час становила 7 гектарів, проживало 1 600 осіб у 229 дерев'яних будівлях [3].

У 1806-1807 рр. внаслідок переможної компанії Наполеона частина давніх польських земель була визволена. У результаті укладеного в 1807 р. трактату між Росією і Пруссією виникла невелика польська держава, яка носила назву Варшавське князівство. Місто Бендзин приєднане до Каліського департаменту, а згодом Олькуського повіту Краківського департаменту. У період існування Варшавського князівства повернено адміністративну владу магістрату. На чолі міста стояли призначені бургомістри, натомість уряд міста обирався всіма мешканцями. До компетенції міської ради належали справи

* Переклад з польської Є. Г. Сінкевича

бюджету, доходів, податків. Доходи міста склалися з оренди мостів, податків, зважування. Бургомістрами були поляки Ю. Ленборський і М. Браніцький.

Унаслідок невдалої компанії Наполеона на Москву в 1812 р. і понесених згодом поразок на Віденському конгресі в 1815 р. здійснено новий поділ польських земель. До Росії тоді приєднано терени князівства і створено нове державне утворення, тісно пов'язане з царством – Польське королівство. Відповідно до запроваджених у 1816-1818 рр. намісником Польського королівства ген. Юзефом Зайончка приписами, у Бендзині виконавчі функції мав бургомістр, а дорадчим органом були виборні і радники. Бургомістр мав широкі права. Міг видавати директиви від адміністративних і аж до політичних [4].

Після листопадового повстання 1830-1831 рр. російська влада поступово ліквідувала автономію Польського королівства шляхом ліквідації сейму, війська тощо. Запроваджений у Польському королівстві в 1831 р. Статут передавав управління міст муніципалітетам, на чолі яких стояв бургомістр, призначений Урядовою комісією внутрішніх справ і поліції у Варшаві, також обраним загальними зборами міста, до складу якого входили виборні. У 1835 р. муніципальні уряди втратили самоврядні права, а з 1842 р. були перейменовані в магістрати. Усі місцеві урядники мусили здавати екзамени перед комісією з адміністративного права, фінансів, статистики. Від 1836 р. переваги в прийомі на роботу мали особи, які добре знали російську мову. Бургомістри в містах мали беззастережно дотримуватися всякого роду наказів, адміністративних, господарських, політичних, військових розпоряджень. У період між повстаннями в Бендзині бургомістрами були: А. Тжцінський, Ю. Рошковський (який виконував ті функції впродовж 26 років), В. Чарновський [5]. Бендзин у 1837-1841 рр. по зміні воєводства на губернії входив до складу Краківської губернії, а згодом Келецької, а в 1845-1866 рр. – до Радомської. Під кінець 1830-х рр. у Бендзині мешкало близько 2 000 осіб, із них половину становили євреї. У царині міського управління певні зміни мали принести реформи Александра Великопольського, запроваджуючи міське самоуправління. Запровадження їх перервало Січневе повстання 1863 р.

У 1863 р. у Польському королівстві вибухнуло останнє в XIX ст. повстання, яке увійшло в історію під назвою Січневе повстання. По його придушенню у 1864 р. царська влада приступила в 1866-1867 рр. до ліквідації залишків автономії. Приступили до цілковитої уніфікації Польського королівства з Російською імперією, зокрема в царині господарській, культурній, освітній, політичній, суспільній і організаційній. Змінено навіть офіційну назву Польське королівство на «Привісленський край». Формальне королівство не ліквідовано. Що характерно, останній цар Микола II в 1894 р. коронувався між іншим як «цар Польський». У 1866 р. запроваджено на російський манер новий адміністративний поділ. Королівство поділено на 10 губерній і 85 повітів. Запроваджено як урядову російську мову замість польської. В наступних роках на російські стандарти переведено поштову службу, суди, банки, школи.

Запроваджено російське цивільне і карне право. Особливі репресії припали на міста, що надавали допомогу повстанцям, їх позбавлено міських прав. Назви деяких місцевостей змінено на російські. Русифікація не мала на меті запровадження і поширення православної релігії, йшлося про адміністративно-правове підпорядкування і культурно-освітню уніфікацію.

Управління губерніями підпорядковано губернаторам і колегіальним губернаторським управам. У досліджуваний період губернаторами, їх заступниками і значною більшістю урядників були росіяни (управлінці, поліцаї, військові).

Свідчить про це наступний приклад: управа пйотрковського губернатора від 1867 р. очолювали послідовно: ген. Іван Каханов (1867-1884), Ніколай Зінов'єв (1884-1887), ген. Александр Комаров (1887-1890), Константин Міллер (1890-1904), Михайл Арцімовіч (1904-1905), Антоні Ессен (1906-1910) і Михайл Ячевський (1910-1914).

Помічником губернатора був віце-губернатор, один за одним ті функції виконували: Владімір Превлоцький (1867-1872), Рейнхольд Ессен (1872-1883), Владимир Тхоржевський (1883-1885), Іван Подгородніков (1885-1891), Матвей Міхалевич (1892), Борис Озеров (1892-1899), Александр Людерс-Веймарн (1899-1902), полк. Іван Рейнхард (1902-1904) і полк. Фьодор Фортвенглер (1905-1914) [6].

Натомість, в утвореному 1867 р. Бедзинському повіті на чолі повітової управи були керівники: 1867-1884 колезький радник майор Ніколай фон Гейнце (1867-1883), колезький радник Ніколай Веденський (1884-1894), колезький радник Ніколай Данільчук (1894-1912), барон Альфред Віктор Мірбах [7].

Бандзин як столиця повіту в 1867 р. був невеличким містом, де нараховувалося лише 6 200 мешканців. Наприкінці XIX століття чисельність мешканців перевищила за 20 000. Перед вибухом Першої світової війни в Бендзині проживало 60 000 осіб. Від кінця 1830-х до початку 1900-х років Бендзин став значним адміністративним, торговельним і промисловим осередком. Був головним містом промислового району – Донбровського басейну.

Самоврядування міст у той період було обмежене правами, якими наділялися губернські управи. Адже вони розглядали всі справи, що стосувалися управління містом, зокрема визначення місць під забудову, придбання і продажу міської нерухомості, надання позики, стягнення боргів і кредитів. Окрім того, до їх компетенції належали: контроль за будівництвом, фінансами і капіталами, освітою, лікарнями. Загалом запроваджені постанови позбавляли магістрати всякої самостійності. Усі ініціативи нижчої ланки мали бути розглянутими і затвердженими губернатором і губерньською управою. А деякі питання вимагали розгляду відповідним міністром у Санкт-Петербурзі, а іноді й найвищої влади – самого царя.

Повітове місто Бендзин в 1866 р. мало свій магістрат, що складався з бургомістра і виборних, був то однак уряд з обмеженими можливостями. Бургомістра й інших урядників призначав безпосередньо пйотрковський губернатор. Кожен посадовець призначався за погодженням із повітовим керівником. Управа

була бюрократичною інституцією і не мала самоврядних ознак, хоч закони про функції магістратів і організацію міського управління з 1861 р. так і не були прийняті. Міське управління цілком було підпорядковане владі шаблем вищій. Міські ради мали тільки дорадчий голос. Магістрати не були самостійними в справі бюджету. Виконували лише функції збору міських і державних податків. До їх функцій входило також накладання покарань і штрафів. До обов'язків магістратів входило утримання арештантів, поліції і війська. Виконання таких функцій стримувало інвестиції у розвиток міст, зменшувало роль і призначення міст [8].

Після бургомістра Теофіла Гамулецького в 1869 р. на посаду був призначений Іван Кокосінський. Він був православного віросповідання, випускником приватної школи. Міським касиром з 1867 р. був Казимир Фігурський римо-католицького віросповідання, випускник повітової школи у Велуню. Далі, починаючи з червня 1874 р., був Владислав Унішевський, римо-католицького сповідання, випускник гімназії у Варшаві. Міським секретарем тоді був Осип Білінський. У роках після повстання лавниками були Ф. Гдеш і С. Сцібіх [9].

Із грудня 1874 р. новим бургомістром став Вінцентій Лущкевич. Його річний заробіток складав 600 руб. У 1875 р. новими лавниками стали Ян Кнедик і Август Погоржельський. Через чотири роки лавниками вибрано В. Бляху і І. Хоржельського [10].

Із лютого 1883 р. бургомістром Бендзина був Олександр Вансович, а фінансами відав Владислав Унішевський. Секретарем міста був до березня 1885 р. Матвій Беднарський [11]. Його наступником став Семен Кайман, римо-католицького сповідання. Із 1883 р. обрано нових лавників – Антоні Єндриха і Томаша Лапнуса [12].

Черговим бургомістром із березня 1885 р. став Осип Бартошек. Виконував він обов'язки не довго, адже вже 19 грудня 1886 р. новим бургомістром став Іван Годзевич. Він був православного сповідання, зарахований до дев'ятого рангу урядників, був випускником повітової класичної гімназії в Полтаві, ще з 20 червня 1855 р. почав працювати чиновником

у полтавській управі. Із 1863 р. служив у другому козацькому полку. З 1867 р. був начальником поліції в Острозькому повіті. Функції бургомістра Бендзина виконував до 19 вересня 1888 р. [13]. Із серпня 1887 р. фінансами міста відав Павел Крашніков, православний, родом з Катеринославської губернії, випускник повітової школи у Бахмачі та учасник Кримської війни [14].

Наступним бургомістром став Владислав Унішевський (1888 р.). Свої обов'язки виконував упродовж двох років.

Черговим бургомістром з 11 жовтня 1890 р. став Брунон Влодарський, а фінансами відав Семьон Каїм. Б. Влодарський був кавалером орденів Св. Володимира і Св. Станіслава [15].

Із вересня 1895 р. бургомістром став росіянин Костянтин Берсенев, що походив із Віленської шляхти. Він був випускником школи в Сувалках і Александрівського кадетського корпусу в Санкт-Петербурзі. Служив у Варшавському військовому окрузі та брав участь у придушенні Січневого повстання. Нагороджений орденом Св. Станіслава третього ступеня. За станом здоров'я покинув службу 17 січня 1897 р. [16].

Новим бургомістром став радник двору Осип Самін, випускник варшавської загальної повітової школи [17].

Наступним бургомістром став від грудня 1898 р. Вороламей Олексійович Мартиняк, що походив із православних міщан, власник двох будівель у Тирасполі. Він був одружений із римо-католицькою Александрою Полковською. Був нагороджений орденом Св. Володимира і срібною медаллю на честь Олександра III та бронзовою відзнакою за організацію перепису 1897 р., а також золотим годинником із зображенням герба Російської імперії [18].

Із першого березня 1900 р. бургомістром став Теофіл Фішер, випускник Варшавської міської гімназії. Новим скарбником став Юзеф Рабчинський [19].

Черговим бургомістром із січня 1906 р. став Едвард Александр Ріпп, лютеранин із міщанської родини з Лодзі. Він закінчив Варшавську вчительську семінарію [20]. Річні заробітки урядників міста при бургомістрі Е. Ріппі подані в таблиці.

Tabela 1

Wysokość zarobków poszczególnych urzędników miejskich w 1912 r.

Urządник	Wysokość zarobków
burmistrz Edward Ripp	900 rbs
kasjer Józef Rabczyński	700 rbs
sekretarz I Zygmund Rusek	650 rbs
sekretarz II Siemion Kaim	600 rbs
sekretarz III Josip Majcherczyk	600 rbs
sekwestrator I Alojzy Wucen	600 rbs
archiwariusz-dziennikarz Anton Błażejewicz	350 rbs
kancelista Władysław Janocenko	300 rbs
goniec Walenty Madejski	300 rbs
rozsylny Roman Piotrowski	325 rbs
pisarze:	
Wacław Rudnicki	400 rbs
Stanisław Przewłocki	300 rbs
Stefan Wolek	360 rbs
Wincenty Maruszecki	360 rbs
Wincenty Szarawary	360 rbs
Romuald Boryń	360 rbs
Zenon Garczarczyk	360 rbs

Wacław Garczyński	300 rbs
Władysław Brodzik	300 rbs
Jan Brodzik	300 rbs
Kazimierz Gumiński	300 rbs
Wojciech Staszyci	300 rbs
Stefan Madejski	300 rbs
Piotr Błachut	300 rbs
Józef Żak	300 rbs

Źródło: APKat, AmB, sygn. 669, *Triebowatielnaja wiadomost sodierzania czynownikow magistrata goroda Bendina 1912*; APKat, AmB, sygn. 670, *Dowody przychodu i rozchodu funduszów kasy miejskiej miasta Będzina za 1912 rok*, k. 37; APKat, AmB, sygn. 670, *Wiedomost posobija czynownikam i służaszczim magisstrata goroda Bendina 1912 god*; APKat, AmB, sygn. 369, *Spisok służaszczich w bendinskom magistracie za 1913 god*.

Усього в адміністрації міста працювало 27 осіб [21]. Як для міста чисельністю 55 тис. мешканців кількість урядників була достатньо скромною. Магістрат поділявся на відділи: адміністративний, військово-поліцейський, фінансовий, житловий і фінансовий. Адміністративним відділом керував секретар. Відав земельними питаннями, нерухомістю, ремонтом доріг і мостів, санітарним станом і водопостачанням, освітленням. До його компетенції входили освітні заклади, страхування і цивільні питання. Здійснював нагляд за міськими підприємствами і давав дозвіл на торгівлю. Також видавав дозволи на будівництво приватних, громадських і промислових споруд. До компетенції військово-поліцейського відділу входили: облік мешканців, видача паспортів, накладанням і стягнення штрафів, провадження нагляду за міською в'язницею та шпиталем. Фінансовий відділ стягував податки, штрафи інші виплати. Житловий відділ опікувався розміщенням війська і казармами. Широке повноваження мав фінансовий відділ. Він опрацьовував бюджет, річний звіт, відав різними рахунками, статистикою. В управі міста Бędзина до початку 1870-х рр. діяла польська канцелярська система, так звана алфавітно-речово-хронологічна. Усередині 1870-х рр. прийнято російську канцелярську систему, що базувалася на хронологічному провадженні актів справ. Номер справи визначався за роком її заведення. В уряді велося дві серії актів. До першої входили документи з вирішених питань. У течах справи були складені в хронологічному порядку (іноді справи становили до 1 000 сторінок). Другу серію становили так звані наряди, до яких входили нормативні акти, інструкції, роз'яснення, постанови, розпорядження, накази. Такі томи отримували канцелярські шифри і нумерацію. Запроваджено також канцелярські книги для реєстрації вхідної і відправленої кореспонденції. Запровадження російської канцелярської системи в Польському королівстві було, з одного боку, проявом

русифікації, а з іншого – регламентувало працю уряду міста. Російська канцелярія, у порівнянні з польською, була зрозумілішою, простою і стабільною. Краще можна було управляти містом. Судячи з наявної документації міста Бędзина можна зробити висновок, що урядники міста достатньо добре володіли російською мовою. Документи достатньо добре оформлені з точки зору каліграфії. На переломі XIX і XX ст. документи друкувалися. У них ми не знаходимо великих недоліків. Загалом уряд міста працював достатньо оперативно. Майже всі справи були споряджені приписом «терміново» [22].

Бензин, ставши центром повіту, не мав необхідної будівлі для потреб магістрату, банку і в'язниці. Тому восени 1867 р. уряд міста уклав угоду з Левком Потоком, власником будівлі за номером 88. На її підставі було заорендовано 7 приміщень. Л. Поток за це отримував 220 рублів, але був зобов'язаний провадити ремонтні роботи, підтримувати чистоту і сплачувати чималий податок [23]. У 1874 р. перенесено магістрати на вулицю Славковську 184 в будівлю, приналежну Лейзору Жмігроду. Під адміністративні приміщення було відведено цілий поверх. Річна оренда становила 200 рублів [24]. Для ново-призначеного бургомістра Лушкевича в 1875 р. винаймалося помешкання в Іцка Райзмана [25], адже Лейзор Жмігрод вимагав збільшення виплат за оренду приміщень [26].

Із наведеної вище про бургомістрів міста Бędзина інформації видно, що частина їх була за походженням поляками, а частина росіянами. В інших містах зазвичай правили поляки. Призначення на бургомістрів міста росіян очевидно пов'язане з тим, що місто мало стратегічне розташування – поблизу кордонів трьох царств, у місті, де в збудованих на кінець XIX ст. казармах, розміщувався 14 полк Донських козаків, що належали до 14 дивізії, розташованої в Ченстохові [27].

ЛІТЕРАТУРА

1. Niniejszy artykuł uzupełnia opublikowany już pt. : Miasto powiatowe Będzin Guberni Piotrkowskiej Królestwa Polskiego Cesarstwa Rosyjskiego w latach 1867-1914 // Naukowi Praci Istorycznego Fakultetu Zaporizkogo Dierzawnogo Uniwersytetu, Wypust XXI. – Zaporizia, 2007. – S. 312–327.
2. Będzin 1358-2008, T. II Od pradziejów do rozbiorów / red. J. Sperka. – Będzin, 2008.
3. Nita M. Pod zarządem pruskim 1795-1806 // Będzin 1358-2008. – T. III. – Będzin, 2008. – S. 31–43.
4. Nita M. Miasto Narodowe 1815-1831 // Będzin 1358-2008. – T. III. – Będzin, 2008. – S. 63–85.
5. Nita M. Miasto Rządowe 1832-1866 // Będzin 1358-2008. – T. III. – Będzin, 2008. – S. 87–98.
6. Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego / Pod red. B. Baranowskiego. – Łódź, 1989. – S. 300-301.
7. Nita M. Miasto Powiatowe w Królestwie Polskim 1867-1914 // Będzin 1358-2008. – T. III. – Będzin, 2008. – S. 127–208.

8. Bouffał B. Organizacja miast w Królestwie Polskim / B. Bouffał // Nasze sprawy. – T. 1. – Warszawa, 1899.
9. Pamiatnaja kniżka petrokovskoj guberni na 1872 god. – Petrkov, 1872. – S. 40.
10. Archiwum Państwowe w Katowicach, [dalej APKat], Akta miasta Będzina [dalej AmB], sygn. 395, Odcziet kassy goroda Bendina s gminnych i popierchodnych sum za 1874 g. ; APKat, AmB, sygn. 188, Protokoł wybora nowych dwóch pocziotnych ławnikow 30 XII 1874 g. ; APKat, AmB, sygn. 188, Protokoł wwidienia w dołżnost burgomistra goroda Bendina Wiksitia Luszkiewicza 1 XII 1874 g., k. 20; APKat, AmB, sygn. 200, Dieło magistrata goroda Bendina o czynownikach i piensonerach 1878 g., k. 106-107 ; APKat, AmB, sygn. 200, Protokoł wybora na dołżnost dwóch ławnikow 24 VII 1879 g.
11. APKat, AmB, sygn. 214, Protokoł z 19 marta 1885 g.
12. APKat, AmB, sygn. 214, Dieło magistrata goroda Bendina o czynownikach magistrata 24 V 1885 – 4 VI 1887.
13. APŁ, RGP, sygn. 5364, Formuliarnyj spisok o służbie b. burgomistra ujezdno goroda Bendina kolleżskiego asesora Iwana Godzewicza, sostawlen w Petrokove 1888 g. ; APŁ, RGP, sygn. 5364, Atiestat s dnia 21 IV 1890.
14. Pamiatnaja kniżka petrokovskoj guberni na 1890 g. – S. 30.
15. APŁ, RGP, sygn. 433, Formuliarnyj spisok o służbie b. burgomistra ujezdno goroda Bendina Bronona Włodarskago. – Petrokov, 1895.
16. APŁ, RGP, sygn. 5983, Formuliarnyj spisok o służbie b. burgomistra goroda Bendina kolleżskiego asesora Kontanstina Biersieniewa, Petrokov, 1895 ; APŁ, RGP, sygn. 5983, Akt o wwodie kolleżskiego asesora Kontanstina Biersieniewa w dołżnost burgomistra goroda Bendina 24 X 1895 g. ; APKat, AmB, sygn. 220, k. 100-101.
17. APŁ, RGP, sygn. 267, Akt o wwodie nadwornogo sowietnika Osipa Samina w dołżnost burgomistra goroda Bednina 1 II 1897 g. ; APŁ, RGP, sygn. 6039, Formuliarnyj spisok o służbie burgomistra goroda Bendina nadwornogo sowietnika Osipa Samina, sostawlen w Petrokovskom Gubernskom Prawlieni 1897 g.
18. APŁ, RGP, sygn. 6135, Formuliarnyj spisok o służbie b. burgomistra goroda Bendina Woroołomiejia Martyniuka, sostawlen w Petrokovskom Gubernskom Prawlieni 1900 g.
19. APŁ, RGP, sygn. 284, Akt o wwodie kolleżskiego asesora Teofila Fiszera 12 aprielia 1900 g. ; APKat, AmB, sygn. 300, Akt wwoody Josifa Rabczynskogo w dołżnost kassiera 1 XI 1902 g.
20. APŁ, RGP, sygn. 318, Akt o wwodie Eduarda Aleksandrowicza Rippa w dołżnost burgomistra goroda Bendina 21 I 1906 g. ; APKat, AmB, sygn. 233, k. 29 ; APKat, AmB, sygn. 318, Spisok łuczno goroda sostawa czynownikow bendinskiego magistrata.
21. APKat, AmB, sygn. 669, Triebowatielnaja wiadomost sodierżania czynownikow magistrata goroda Bendina, 1912; APKat, AmB, sygn. 670, Dowody przychodu i rozchodu funduszów kasy miejskiej miasta Będzina za 1912 rok, k. 37 ; APKat, AmB, sygn. 670, Wiedomost posobija czynownikam i służaszczim magisstrata goroda Bendina 1912 god ; APKat, AmB, sygn. 369, Spisok służaszczich w bendinskom magistracie za 1913 god.
22. APKat, 1549-1945 wstęp do inwentarza i inwentarz; S. Nawrocki, Rozwój form kancelaryjnych na ziemiach polskich od średniowiecza do końca XX wieku. – Poznań, 1998 ; W. Bagieński, Procesy archiwotwórcze akt miejskich na Mazowszu na przykładzie Piaseczna w latach 1815-1950. – Warszawa, 1999 ; A. Górak, Geneza rosyjskiego systemu kancelaryjnego akt spraw // Wschodni Rocznik Humanistyczny. – R. 2004. – S. 115–138; tenże, Rosyjska kancelaria akt spraw w urzędach lubelskiej gubernialnej administracji ogólnej w latach 1867-1918. – Lublin, 2008 ; F. Ramotowska, Uwagi o księgach kancelaryjnych i archiwalnych urzędów polskich i rosyjskich w XIX wieku // Studia Źródłoznawcze. – R. 1976. – S. 53–77 ; W. Rostocki, Kancelaria i dokumentacja aktowa urzędów administracji państwowej w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim (do roku 1867). – Wrocław, 1964 ; A. Kopiczyńska, Akta władz administracji gubernialnej Królestwa Polskiego w latach 1867-1915. – Warszawa, 2004; taż, Kancelaria gubernatora łomżyńskiego w latach 1867-1918. Funkcje i procesy aktpwórcze // Archeion. – R. 1988. – S. 37–51 ; A. Nikiforuk, Kancelaria Rządu Gubernialnego Łomżyńskiego z lat 1867-1918 // Archeion. – R. 1984. – S. 193–208
23. APKat, AmB, sygn. 179, Kontrakt z dnia 19 IX – 1 X 1867 r.
24. APKat, AmB, sygn. 179, Protokoł Kontrakta z 12 X 1873 g.
25. APKat, AmB, sygn. 193, Usłowija, k. 12.
26. APKat, AmB, sygn. 179, Zawiadomienie Woźnego Sądowego przy Sądzie Pokoju w Olkuszu o nowych warunkach najmu 1/13 IV 1876 r.
27. Kalendarz Zagłębia Dąbrowskiego 1912, s. 128 ; APKat, AmB, sygn. 275, 276, 288, 870.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Пронь С. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

СТУДЕНТИ УНІВЕРСИТЕТІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ XIX – ПОЧАТКУ XX ст. І МІСЦЕВЕ СУСПІЛЬСТВО

Стаття присвячена аналізу стосунків студентства університетів Російської імперії XIX – початку XX ст. з місцевим суспільством. Зазначається, що процес комунікації студентів та міського середовища зближував самих студентів, формував у них корпоративну ідентичність, а дифузія різних культурних систем суттєво вплинула на характеристики студентської субкультури.

Ключові слова: університети Російської імперії, студентська субкультура, місцеве суспільство.

Статья посвящена анализу отношений студенчества университетов Российской империи XIX – начала XX в. с местным обществом. Отмечается, что процесс коммуникации студентов и городской среды сближал самих студентов, формировал у них корпоративную идентичность, а диффузия разных культурных систем существенно повлияла на характеристики студенческой субкультуры.

Ключевые слова: университеты Российской империи, студенческая субкультура, местное общество.

The article is devoted to the analysis of relations of students of Russian empire universities at the XIXth – early XXth century with local society. It is mentioned, that the process of communications of students and city environment draw students together, formed their corporate identity, and diffusion of different cultural systems has essentially affected on the characteristics of student's subculture.

Key words: universities of the Russian empire, student's subculture, local society.

Різні етапи процесу становлення та розвитку студентської субкультури в Російській імперії XIX – початку XX ст. характеризувалися специфічною взаємодією студентства з іншими соціальними групами та представниками інших субкультур. У результаті цього зазнавало змін не лише студентство, але й відбувалися інші модифікації. Такі контакти відзначалися різним ступенем інтенсивності та відбувалися за різних умов. Вивчення цих відносин дає змогу краще з'ясувати фактори еволюції студентської субкультури Російської імперії зазначеного періоду. Метою даної статті є вивчення стосунків студентів російських університетів XIX – початку XX ст. з місцевим суспільством, а також виявлення деяких типових рис студентської субкультури зазначеного часу.

Повсякденне життя студентів російських університетів несло на собі відбиток традицій та правил тих станів, з яких вийшли студенти. І не лише тому, що станова свідомість у студентів була надто стійкою. Вони зазвичай відчували себе частиною того суспіль-

ства, з якого вийшли, вже тому, що потребували підтримки з боку рідних та близьких. У той же час, перебування молоді в університетах зближувало представників різних станів через спільні форми побуту. Тісне спілкування студентської молоді створювало загальний простір ідей, звичок, форм поведінки і відбувалося не лише в стінах університету, а й за його межами. Таким середовищем для студентів ставало місто. Під час їхніх стосунків з іншими його мешканцями відбувалося усвідомлення студентами характерних рис своєї спільноти. Останнє примушує уважніше підійти до вивчення тих каналів, які поєднували університет і місто, та тих контактів, які були характерними для процесу взаємодії студентів із місцевим середовищем.

Університетське керівництво вже з початку XIX століття намагалося максимально ізолювати студентів від стосунків із тими, хто існував поза межами університету, від міського середовища. Певна воєнізованість студентського побуту та багато обмежень для студентів, особливо казеннокоштных,

зафіксовані в «Правилах для студентів». У тому числі, це стосувалося й контактів студентів із міськими мешканцями. Так, до обов'язків інспектора входило спостереження за студентами, й зазначалося, що він має звертати посилену увагу на тих, хто живе на найманих квартирах та позбавлений близького догляду батьків; інспектор мав спостерігати, щоб студенти *«не обирали для проживання свого таких будинків, де містяться трактири, ресторації, постоялі двори, або де збираються люди підозрілої поведінки, і якщо дізнається, що студент живе в такому будинку, де є непристойне або небезпечне для нього сусідство, то негайно наказує йому змінити квартиру»* [14, с. 281]. До того ж, студентам категорично заборонялося виходити за межі міста [14, с. 281]. Занепокоєння щодо захисту студентів від впливу міста виявлялося у створенні гуртожитків закритого (інтернатного) типу, окремих університетських церков, навіть у забороні (яка діяла певний час) відвідувати театр. Заборона студентам Харківського університету в 1824 році ходити до театру не лише була реакцією влади на студентські витівки у театрі, а й пояснювалося тим, що *«молоді люди, залишаючись в університеті не більше трьох років для навчання наукам, не мають часу займатися театрами»* [34, стб. 1602]. При цьому зазначалося, що така міра необхідна не тільки харківським студентам. Але ця заборона тривала не довго. Театр вже на той час сприймався студентами не лише як норма культурного дозвілля, але й як невід'ємна частина їхнього «аристократичного» світського життя. До речі, характерним є той факт, що в першій половині XIX століття студенти купували місця в партері або в ложах, тобто вони відвідували театр як представники міської еліти (у подальшому улюбленим місцем у театрі для студентів стане так звана «гальорка», а головними глядачами театрів стануть саме учнівська молодь та широкі кола міського населення [30, с. 108]). У першій половині XIX століття, для того щоби звести до мінімуму небажані контакти студентів із міським плебсом, їм також заборонялося відвідувати трактири. Трактирники були зобов'язані доносити про студентські пияцтва, хоча вони часто потакали цьому і отримували вдячних клієнтів [7, с. 359].

Однак повна ізоляція студентів від місцевого суспільства була неможливою. Своєкошті студенти жили на міських квартирах, візити казеннокоштных студентів до міста також не були рідкістю. Контакт з міським середовищем неможливо було уникнути ще й тому, що саме місцеве суспільство виявляло зацікавлення до студентів та університету. Спочатку навіть одяг нечисленних університетських вихованців та професорів привертав увагу населення [28, с. 69]. Інтерес до слухання лекцій залучав до аудиторій «все міське суспільство», яке займало місця за партами поруч зі студентами, викликаючи, за спогадами колишніх вихованців, «нескінченні плескання» та «несамовитість схвалення» [9, с. 172-173]. Московська публіка першої половини XIX ст. охоче відвідувала університетський студентський театр [4, с. 98], а іноді й взагалі купувала більшу частину квитків. Таким чином, університетські свята, театральні і

музичні вечори безпосередньо зближували студентів з навколишнім суспільством.

Міське суспільство досить рано стало сприймати студентів як певну спільність, вже з 1830-х рр. [43, с. 401]. Носіння ними мундирів, приналежність багатьох із них до дворянства, участь у балах сприяла закріпленню за ними особливого статусу в міському середовищі. За спогадами колишнього вихованця Петербурзького університету Є. А. Матисена, саме мундир з трикутним капелюхом та шпагою, а також деякі інші ознаки студентства давали їм певні переваги в суспільстві [24, с. 26].

Подальший розвиток університетів у 1830-1840-ті роки, збільшення престижності навчання призводили до того, що міське населення нерідко із зачаруванням дивилося на студентів та університети взагалі, представники міських прошарків все частіше стають студентами університету. І хоча студенти являли собою мультикультурну групу, в очах міського суспільства відмінності серед студентів могли взагалі не мати значення, поступово вони почнуть сприйматися як «свої», більше того, як «краще суспільство». Про прихильне ставлення суспільства до студентів нерідко можна прочитати в спогадах другої чверті XIX століття [12, с. 146]. Студентство також виявляло зацікавленість до оточуючого суспільства. Утім, примітними є спогади деяких студентів про їхнє розчарування після зустрічей із міським населенням, яке «несподівано» виявилось не достатньо вихованим та розсудливим [8, с. 137].

Іноколи ця «зустріч» супроводжувалася і непорозуміннями, і сутичками. Різні студентські витівки, а то й зіткнення з міськими жителями, не були рідкістю і ставали своєрідним проявом процесу становлення студентської ідентичності. Приводами для сутичок могли ставати різні обставини. Наприклад, місцеві панночки могли виявитися більш прихильними до танців з офіцерами, а ніж студентами. У відповідь студенти, збираючись разом, вимагали пояснень від «кривдників», а мінливих панночок могли змусити танцювати з ними на снігу. У відповідь деякі міські обивателі мстилися студентам чутками про їхні постійні пияцтва та бійки [7, с. 355]. Подібні приклади конфліктів студентів та представників міського суспільства є досить звичними, оскільки в процесі діалогу субкультур [42, с. 137], що перебували у процесі становлення, неминучими були «зіткнення» різних традицій, правил та цінностей, не виключаючи при цьому й можливість солідарності між групами.

Говорячи про «канали зв'язку» міста та університету, варто відзначити певну непристосованість міського середовища до потреб студентів (що особливо було характерним для першої половини XIX століття й виявлялося у недостатній кількості місць для студентського дозвілля). Так, колишній студент А. А. Чуміков з жалем згадував, що у 1830-х роках у Петербурзі *«не було жодного клубу, де б молоді, що любить потанцювати й поволочитися, можна було б відпочити»* [44, с. 368-369]. Можливо, цим також пояснюється популярність серед студентів усіляких трактирів та кондитерських. Образ студента, що читає у такому закладі газету за чашкою кави, поступово ставав типовим для університетських

міст [27, с. 226]. Найчастіше, хазяї подібних закладів ставилися до студентів не тільки з повагою, але й з батьківською турботою, нерідко надавали підтримку, у тому числі матеріальну [6, с. 206]. Однак в інших джерелах можна знайти свідчення про те, що студенти не залишалися без розваг. Про такі стосовно 1840-х років згадував студент Харківського університету Н. Ф. Оже-де-Ранкур: *«Я брав участь у студентських літературно-музичних вечорах у графа Головкина, бував на балах у генерал-губернатора, князя Долгорукова, у відомого тоді відкупника Кузіна та в інших; відвідував дворянські збори, театр, маскаради, одним словом – жилося весело»* [29, с. 263-264]. Звичайно, наведена цитата лише підтверджує те, що певна частина студентів цього часу поводитися у місті як представники аристократичних прошарків суспільства. Але враховуючи соціальний склад студентів, можна стверджувати, що в цей період таких було не більше половини [40, с. 148].

Зазвичай більшу частину часу студенти проводили в безпосередній близькості від університету або гуртожитку. І навіть своєкошті студенти намагалися знімати квартири неподалік університету, щоб не витратити багато часу на дорогу. Це призводило до того, що вже в першій половині XIX століття утворювалися окремі студентські квартали [36, с. 251]. Окрім квартирної справи, студенти впливали й на розвиток інших галузей міської економіки. Так, значний вплив на поліпшення стану книгопродажу та формування сфери розваг здійснили запити саме університетської молоді. Студентські потреби також робили величезний прибуток міським модним ательє [43, с. 408].

Студентство брало активну участь у формуванні міської культури, ставало носієм просвіти. Як зазначає В. Й. Ключевський, *«Тисячі студентів виходили з університету по містах та всьох й пробуджували місцеві духовні сили»* [18, с. 600]. Він же називав студентів *«всестановим резервом російської просвіти»*. У 1860-70-х роках XIX століття спостерігається активна діяльність студентських клубів, які створювалися з метою поширення освіти, як, наприклад, у Казані в 1863 році [15, с. 892]. Харківські студенти наприкінці 1860-х років заснували товариство поширення знань серед прикажчиків, а також відкрили філіяльне відділення «Книжкової справи» для поширення книг за зменшеною ціною: *«Молодь не тільки університетська, але й позауніверситетська, жадаючи накинута на них»* [3, с. 81]. До речі, городяни також нерідко користувалися студентськими бібліотеками, створюваними на пожертвування випускників та професорів [39, с. 902]. З метою додаткового заробітку значна частина студентів давала приватні уроки, займалася вихованням дітей міських мешканців. І вже в цьому був великий, досі не оцінений належним чином, вплив студентів на місто. Під час такого роду контактів студенти не лише привносили в суспільство нові запити та культурні форми, а й, у свою чергу, набували досвіду світського спілкування, глибше знайомилися із міським середовищем, а додаткові заробітки дозволяли ходити до театрів і таке інше.

Відносини студентів з їхніми домовласниками також ставали одним із «каналів зв'язку» із місцевим

суспільством. Часто ці стосунки (особливо в першій половині XIX ст.) відрізнялися теплотою та взаємоповагою. Квартирні господарки піклувалися про студентів, як про своїх дітей, деякі із них одержували, наприклад, такі прізвиська, як «студентська мати» [19, с. 178]. Контакти студентів із квартирними господарями лише активізувалися в другій половині XIX століття у зв'язку з ліквідацією інституту казеннокоштных студентів і необхідністю для багатьох студентів знімати житло. Проблема пошуку такого житла та компаньйонів у цій справі для багатьох студентів ставала нагальною протягом всього навчання. Але зміни в соціальному складі та матеріальному становищі студентів 1860-х – 1890-х років зумовили не лише особливий тип студентської квартири цього часу, а й наклали відбиток на відносини з квартирними господарями. Більшість із них студенти відносили до представників неінтелектуального, некультурного середовища. Знавець побуту московських студентів П. Іванов прямо вказував на те, що брутальність і жорстокість студентів є прямим наслідком змушеного зближення з нижчими прошарками суспільства [17, с. 285]. Втім, інколи й у цей час, за спогадами деяких з колишніх студентів, на них дивилися не як на квартирників, а як на членів родини [35, с. 173].

Однак друга половина XIX століття очевидно позначилася зміною відношення суспільства до студентів (від «батьківського» до диференційованого). Це було пов'язано як зі змінами в студентському середовищі, так й зі змінами в самому суспільстві. Поступово зростає соціальна значимість освіти, а інтелектуальна праця набувала все більшого розповсюдження. І саме студенти, названі А. Є. Івановим «передінтелекцією», активно поглиналися містом й переставали бути чимось винятковим. Із другої половини XIX століття студенти самі стали поводитися більше відокремлено, виявляючи свої вимоги та невдоволення в сутичках з поліцією та влаштування сходки, що поступово формувало в суспільстві образ бунтівного студента. Це, безумовно, породжувало досить різне ставлення до студентів. Певний час студентські заворушення сприймалися багатьма із співчуттям. На думку Р. Г. Еймонтової, в очах багатьох людей студент представляв майбутню надію Росії [46, с. 238]. Очевидно, що частина міського населення у 1860-ті роки підтримувала в молоді вороже ставлення до керівництва, їх численні скандали тощо. Так, за спогадами одного з казанських студентів другої половини 1850-х років, після його конфлікту з офіцерами, *«суспільство не лише не відвернулося від мене, а ставилося до мене ще з більшою привітністю та ласкою»* [33, с. 284]. Колишній студент Московського університету В. Лінд згадував про сутичку студентів з жандармами у 1861 році та арештах, що відбулися: *«Ми перегукувалися з публікою, що була на Тверській, скаржачись, що нас тримають на дворі, морять голодом й не надсилають лікаря для поранених. У відповідь з вулиці чулися співчутливі нам лементи»* [22, с. 255]. З іншого боку, коли у 1862 році в Петербурзі відбулося підряд декілька великих пожеж, «суспільна думка» негайно приписала їх «неблагонадійним»

студентам [31, с. 137]. Не були рідкістю й випадки побиття студентів міським населенням, як, наприклад, це трапилося зі студентом Казанського університету Колпаковим, який у нетверезому стані був побитий ямщиками та будочниками в 1859 році. Примітно, що пересічні громадяни, які були свідками того, як зв'язаного студента тягли вулицею, на заклики про допомогу лише додавали «*бийте його, хлопці*» [21, с. 26].

І все ж факти свідчать про симпатії та повагу до студентства з боку більшої частини міського суспільства. Зокрема, ми маємо чимало прикладів того, як громадськість надавала допомогу студентам у вигляді приватних стипендій. Так, наприклад, у 1857 році почесний член Харківського університету Д. Донець-Захаржевський пожертвував більше 8,5 тис. руб. сріблом для утримання при університеті «на вічні часи» двох студентів із найбільш бідних дворянських родин Ізюмського та Зміївського повітів. У 1873 році харківський міський голова Є. С. Гордєєнко пожертвував зі свого жалування 1 200 руб із тією ж метою, а потім ще 3 100 руб сріблом [41, с. 50]. На відсотки з цієї суми була заснована стипендія його імені. Кількість приватних стипендій для студентів поступово зростала. У 1880-х роках, у Москві під час святкування Тетяниного дня, у ресторанах «Ермітаж» [26, с. 349], «Яр» [20, с. 317] та багатьох інших, завжди знімалися килими та скатертини, а ціни знижувалися, що робило його улюбленим місцем зустрічі студентів і професорів, адвокатів та письменників.

Як уже зазначалося, матеріальне становище університетської молоді цього часу погіршувалося, і багато студентів, із сором'язливості та відсутності пристойного костюму, не вели знайомств із городянами, і, будучи у змушеному відчуженні від суспільства, проводили час у товариській компанії, відвідуючи пивні [37, с. 143]. Все більш відчутні розходження в матеріальному становищі підсилювали розшарування серед самих студентів. Але в студентській неохайності виявлялася й протестна поведінка молоді. Останнє посилювало настороженість міського суспільства до студентства. Дехто з міських жителів саме із цих причин волів не віддавати своїх дітей до навчання в університет: «*Нехай краще дурнем буде, але не нігілістом!*» [38, с. 272].

Із 1860-х років студентство, яке переживало процеси демократизації, прагнуло не стільки інтеграції до існуючої соціальної системи, скільки її всебічного оновлення. Розповсюдження ідеї «служіння народу» (освіта як джерело боргу перед неможливими) [2, с. 233] створювало особливу атмосферу навколо поняття «громадськості» [13, с. 137]. Найбільш активна частина студентства претендувала на керівництво іншими [25, с. 11]. Кінець XIX століття позначився більш чітким проявом політичної позиції студентства [16, с. 286]. В остаточному результаті, це призводило не тільки до диференціації самого студентства, але й до відповідного ставлення до нього суспільства, окремі групи якого реагували на позицію студентства, виходячи з власних політичних міркувань. Утім, можна стверджувати, що симпатії значної частини городян були на боці студентів у

випадку їхнього протесту проти влади [45, с. 99]. Кожна «студентська історія» знаходила широкий суспільний резонанс. У деяких випадках розголосу такі «історії» набували не тому, що суспільство сприймало позицію студентів, а завдяки своїй екстравагантній формі. Так, на одній зі сходок московські студенти вирішили покарати «Московские ведомости», влаштувавши «котячий концерт». За спогадами мемуариста, «*почалося завивання, тицання, лементи, лайки, та полетіли у вікна редактора різні пахучі предмети, на зразок гнилих огірків та тухлих яєць*» [11, с. 374]. Уже цей приклад дає зрозуміти, що, студентські дії часом нагадували юнацькі розваги. Подібне відбулося під час ювілею харківської місцевої газети «Южный край», яка гостро виступала проти студентського руху. Студенти зробили перед її редакцією маніфестацію, розбили кілька вікон, а стіни обляпали чорнилами. У цьому випадку ставлення як студентів, так і суспільства до цих подій було неоднозначним, дехто засуджував цей виступ як некультурний [23, с. 310]. Наприкінці XIX століття стала очевидною недовіра частини суспільства до студентів, заперечення їхнього радикалізму, у певній частині суспільства студенти мали стійку репутацію «ненадійних».

З іншого боку, робітники й ремісники досить енергійно співчували студентам, все частіше відбувалися спільні маніфестації. З початку XX століття революційний студентський рух усе тісніше змикався з робочим рухом. Спостерігалися випадки очевидної солідарності. Так, у випадку залучення військ для розгону демонстрацій студенти уживали відволікаючих дій, з метою запобігання небезпеки, що загрожувала робітникам [5, с. 340]. Подібні дії радикально налаштованого студентства, звичайно, викликали гостру критику з боку консерваторів [1, с. 91]. Так, наприклад, дуже невтішно про молодь відзивався В. М. Пуришкевич, вказуючи на те, що «*на вулицях студенти поводяться як хулігани*» [32, с. 265]. Супротивники революції звинувачували у всьому саме студентів. Професор-історик М. М. Фірсов зазначав, що на вулицях Казані він особисто чув розмови про те, що перевдягнені поліцейські агітували юрбу, що «*винуватцями всього що відбувається є студенти, що їх варто бити*». Серед «дрібних купчиків» він чув, що саме студенти, на їхню думку, завдали великої шкоди торгівлі. Ці самі «купчики» зловтішалися: «*...тепер студенти місяця три-чотири носи не покажуть на вулицях, либонь й роз'їдуться з Казані по своїх кутах*» [10, с. 495].

Таким чином, відносини студентів та місцевого суспільства являють собою відносини двох динамічних систем, які впливали одна на одну в процесі активної комунікації протягом XIX – початку XX століття. Звичайно, міське життя відволікало студентів від занять, бали та вечірки відбирали час для занять наукою. З іншого боку, спілкування із суспільством також розвивало студентів. Діяльність студентів також позитивно впливала на місто. Наявність в університетських містах великої кількості студентів підвищувала їхній інтелектуальний потенціал. Студентство брало активну участь у формуванні міської культури. Процес спілкування у міському

просторі зближував самих студентів і сприяв формуванню студентської субкультури. З іншого боку, самі студенти ставали частиною міського населення. У процесі їхньої взаємодії можна виділити декілька етапів. Так, у першій половині XIX століття студенти перебували у стадії становлення корпоративної спільності, у цей час вони здебільшого поєднують себе із міською елітою. У подальшому спостерігається прагнення ідентифікувати себе не з вищим, а середнім класом (а згодом і з нижчими прошарками суспільства), при тому що у студентському середовищі зберігають певну силу норми міської еліти. Тобто у

процесі взаємодії студентів та міського середовища відбувається поєднання двох різних культурних систем, що суттєво вплинуло на характеристики студентської субкультури. І хоча збільшення радикалізму студентів наприкінці XIX – початку XX століття не тільки призвело до диференціації серед самого студентства, але й позначилося на стосунках студентів та міського суспільства, на цей час студентство вже вписало себе у міське середовище, ставши помітною частиною життя університетських міст.

ЛІТЕРАТУРА

- Galai S. The Liberation Movement in Russia 1900-1905 / S. Galai. – Cambridge, 1973. – 325 p.
- Vucinich A. Social Thought in Tsarist Russia : The Quest for a General Science of Society, 1861-1917 / A. Vucinich. – Chicago, 1976. – 294 p.
- Аптекман О. В. Записки семидесятника. Студенческие годы / О. В. Аптекман // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців. – Т. 2. – X., 2010. – С. 72–83.
- Аргилландер Н. А. Виссаріон Григорьевич Белинский (Из моей студенческой с ним жизни) / Н. А. Аргилландер // Московский университет в воспоминаниях современников (1755-1917). – М., 1989. – С. 97–101.
- Бузескул В. П. Дни баррикад в Харькове в октябре 1905 г. : (личные воспоминания) / В. П. Бузескул // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців. – Т. 2. – X., 2010. – С. 334–348.
- Буслав Ф. И. Мои воспоминания / Ф. И. Буслав // Московский университет в воспоминаниях современников (1755-1917). – М., 1989. – С. 200–221.
- Вишленкова Е. А. Terra Universitatis : Два века университетской культуры в Казани / Е. А. Вишленкова, С. Ю. Малышева, А. А. Сальникова. – Казань, 2005. – 500 с.
- Геевский С. Л. Из автобиографии (1813 – 1862) / С. Л. Геевский // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців. – Т. 1. – X., 2008. – С. 136–156.
- Герцен А. И. На могиле друга (Грановский) / А. И. Герцен // Московский университет в воспоминаниях современников. – М., 1956. – С. 169–176.
- Гилязов И. Город Казань и Казанский университет в начале XX века / И. Гилязов // Университет и город в России (начало XX века). – М., 2009. – С. 460–583.
- Гиляровский В. С. Студенты / В. С. Гиляровский // Московский университет в воспоминаниях современников. – М., 1956. – С. 372–377.
- Гончаров И. А. Воспоминания. В университете / И. А. Гончаров // Московский университет в воспоминаниях современников (1755-1917). – М., 1989. – С. 144–172.
- Дмитриев А. По ту сторону «университетского вопроса» : правительственная политика и социальная жизнь российской высшей школы (1900-1917 годы) / А. Дмитриев // Университет и город в России (начало XX века). – М., 2009. – С. 105–204.
- З іменем Святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників : У 2 кн. / Упор. : В. Короткий, В. Ульяновський. – К., 1994. – Кн. 2.
- Залкинд Г. М. Дело о Казанском студенческом клубе 1863 г. / Г. М. Залкинд // Ученые записки Казанского государственного университета им. В. И. Ульянова-Ленина. – Казань, 1930. – Кн. 5. – С. 886–894.
- Иванов А. Е. Студенческая корпорация в России конца XIX – начала XX века: опыт культурной и политической самоорганизации / А. Е. Иванов. – М., 2004. – 408 с.
- Иванов П. Студенты в Москве. Быт. Нравы. Типы (Очерки) / П. Иванов. – М. : Б. м., 1903. – 303 с.
- Ключевский В. О. Набросок речи, посвященной 150-летию Московского университета / В. О. Ключевский // Московский университет в воспоминаниях современников. – М., 1989. – С. 599–600.
- Костомаров Н. И. Студенчество и юность. Первая литературная деятельность / Н. И. Костомаров // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців. – Т. 1. – X. : САГА, 2008. – С. 176–202.
- Кэссоу С. Университетский устав 1863 г. : новая точка зрения / С. Кэссоу // Великие реформы в России, 1856-1878. – М., 1992.
- Лебедев В. Учебные воспоминания / В. Лебедев // Русская старина. – 1908. – июль. – С. 20–36.
- Линд В. Воспоминания о моей жизни. Московский университет / В. Линд // Московский университет в воспоминаниях современников. – М., 1956. – С. 246–261.
- Мартос Б. М. Літа молодії. Характеристика української студентської громади в Харкові / Б. М. Мартос // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців. – Т. 2. – X., 2010. – С. 304–316.
- Матисен Е. А. Воспоминания из дальних лет / Е. А. Матисен // Ленинградский университет в воспоминаниях современников. 1819-1895. – Л., 1963. – Т. 1.
- Маурер Т. Университет и (его) город: новая перспектива для исследования истории российских университетов / Т. Маурер // Университет и город в России (начало XX века) – М., 2009. – С. 5–104.
- Мицкевич С. И. Из воспоминаний старого революционера / С. И. Мицкевич // Московский университет в воспоминаниях современников. – М., 1956. – С. 345–456.
- Неслуховский Ф. К. Из моих воспоминаний / Ф. К. Неслуховский // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців. – X., 2008. – Т. 1. – С. 208–240.
- Ничпаевский Л. Воспоминания о Харьковском университете, 1823-1829 годы / Л. Ничпаевский // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців. – X., 2008. – Т. 1. – С. 57–89.
- Оже-де-Ранкур Н. Ф. В двух университетах (Воспоминания 1837-1843 годов) / Н. Ф. Оже-де-Ранкур // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців. – X., 2008. – Т. 1. – С. 260–266.
- Очерки русской культуры XIX века. Т. 1 : Общественно-культурная среда / Коллект. автор., Л. Д. Дергачев, Л. В. Кошман, Д. В. Сарабянов. – М., 1998. – 384 с.
- Покровский М. Н. Русская история с древнейших времен / М. Н. Покровский. – М. : Партиздат, 1932. – 528 с.
- Пуришкевич В. Материалы по вопросу о разложении современного русского университета / В. Пуришкевич. – СПб., 1914.
- С.Н. Воспоминания старого казанского студента // Русская старина. – 1892. – Май. – С. 271–291.

34. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения : В 17 т. – СПб., 1864-1904. – Т. 1.
35. Селиванов А. Ф. Из воспоминаний о Харьковском университете за время с 1881 г. (август) по июнь 1885 г. постороннего слушателя / А. Ф. Селиванов // Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців. – Х., 2010. – Т. 2. – С. 170–177.
36. Университет для России. Московский университет в александровскую эпоху / Под ред. В. В. Пономаревой, Л. Б. Хорошиловой. – М., 2001. – Т. 2. – 368 с.
37. Университетский вопрос // ЖМНП. – 1876. – Ч. 187. (сентябрь) – С. 131–210.
38. Фелонов П. Перед зарей. / П. Фелонов // Отечественные записки. – 1873. – № 207 (март).
39. Флерин Н. Ф. Быт студентов Казанского университета в 70-х гг. / Н. Ф. Флерин // Ученые записки Казанского государственного университета им. В. И. Ульянова-Ленина. – Казань, 1930. – Кн. 5. – С. 896–906.
40. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / Коллект. автор, В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев, В. І. Кадєєв, С. І. Посохов. – Х., 2004. – 750 с.
41. Харківський університет – рідному місту / Коллект. автор, В. В. Кравченко, Б. П. Зайцев, С. О. Наумов, С. М. Куделко, С. І. Посохов, С. П. Пугач, В. С. Бакіров, К. В. Новак. – Х., 2004. – 200 с.
42. Хренов Н. А. Зрелища в эпоху восстания масс / Н. А. Хренов. – М., 2006. – 646 с.
43. Цыганков Д. Московский университет в городском пространстве начала ХХ века / Д. Цыганков // Университет и город в России (начало ХХ века). – М., 2009. – С. 371–459.
44. Чумиков А. А. Студенческие корпорации в Петербургском университете / А. А. Чумиков // Русская старина. – 1881. – Т. 30, № 2.
45. Щетинина Г. И. Студенчество и революционное движение в России (последняя четверть ХІХ в.) / Г. И. Щетинина. – М., 1987. – 237 с.
46. Эймонтова Р. Г. Русские университеты на грани двух эпох : от России крепостной к России капиталистической / Р. Г. Эймонтова. – М., 1985. – 350 с.

Рецензенти: Духопельников В. М. – к.і.н., професор, завідувач кафедри Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;
Пронь С. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

© Посохов І. С., 2010

Стаття надійшла до редакції 11.06.2010 р.

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА СТОСОВНО НЕОРЕЛІГІЙНИХ ОБ'ЄДНАНЬ: ДОСВІД ЄВРОПИ ТА УКРАЇНИ

Подано аналіз державної політики стосовно неорелігійних організацій Європи та України. При дослідженні використано не лише офіційні документи Парламентської Асамблеї Ради Європи, закони України, а й роз'яснення, доповіді, коментарі та офіційні заяви щодо цього явища.

Ключові слова: релігійні організації, Європа, Україна.

Представлен анализ государственной политики относительно неорелигиозных организаций Европы и Украины. При исследовании использованы не только официальные документы Парламентской Ассамблеи Совета Европы, законы Украины, но и разъяснения, доклады, комментарии и официальные заявления относительно этого явления.

Ключевые слова: религиозные организации, Европа, Украина.

The article presents an analysis of state policy concerning neoreligious organizations in Europe and Ukraine. In this study the author used not only the official documents of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, the laws of Ukraine but also the explanations, reports, comments and official statements on this phenomenon.

Key words: religion organizations, Europe, Ukraine.

В Україні докладається багато зусиль для інтеграції в Європу, але чомусь зазначаються лише економічні, адміністративні зміни і зовсім не розглядаються питання посилення соціального захисту та благоустрою населення. Однією з таких проблем, яка потребує розгляду в Україні та сформована в країнах Європи, є державно-релігійна політика. Вона впродовж останніх десятиліть інтенсивно розроблялася і знайшла своє вираження в створенні загальноєвропейської організації (FECRIS). В Україні з цього питання, на жаль, немає чітко сформованої думки. Це пов'язано з постатеїстичним минулим і політикою держави, яка не враховує зазначене питання.

Дана стаття ставить своїм завданням показати досвід Європи у формуванні державної політики стосовно нерелігійних організацій, який може бути використаний в Україні.

Джерельна база статті ґрунтується на офіційних документах, тобто резолюціях, рекомендаціях та доповідях Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ), які розміщено на їхньому офіційному сайті [13]. Недоліком сайту є те, що рекомендації та резолюції, починаючи з 2000 року, дублюються російською мовою, а всі інші документи – французькою та англійською. Також для більш коректного розуміння рекомендацій потребують дослідження доповіді, основу яких покладено в рекомендації. Ще одним джерелом стали рапорти Французької

міжвідомчої комісії з нагляду за сектантськими зловживаннями (MIVILUDES), у яких роз'яснюється політика Франції щодо зазначеної проблеми. Адекватно роз'яснюються межі свободи совісті, а також зазначаються правові механізми щодо протидії цим зловживанням.

Із вітчизняних джерел слід відзначити інформативні бази Державного комітету із національностей і релігій (Держкомнацрелігій), Інституту стратегічних досліджень та Інституту релігійних досліджень. На сайті останнього висвітлюються різні аспекти релігійного життя, зокрема аналізується не тільки європейське, але й світове законодавство. Аналізуючи матеріали, можна відстежити лобювання ним інтересів неорелігійних громад.

Також слід зазначити напрацювання правозахисної організації «Українська Гельсінська спілка з прав людини», яка опублікувала перші рекомендації Європейської Асамблеї стосовно застережень проти сект, де зазначено ряд протиправних дій не тільки неорелігійними, але й традиційними релігійними організаціями. Наполягання на тотальній свободі совісті та розформуванні (а не реформуванні) такого органу, як Держкомнацрелігій дає можливість стверджувати про не зовсім коректне висвітлення деяких аспектів вказаною організацією.

Моделі відносин між державою та релігійними об'єднаннями, зокрема новітніми, у різних країнах

світу розглядали С. Бийсбервельд, Б. Вайг, К. Дьюрем, В. Єленський, Г. Моран, Х. Папасторис, Г. Робертс, Р. Торфс, С. Феррарі, Д. Шорт, А. Подлекс, Р. Зиппелиус. Державну політику України щодо релігійних організацій розглядали В. Бондаренко, В. Єленський, Ю. Кальніш, М. Навіченко, О. Разумков, С. Сьомін, О. Шуба, В. Петрик та ін. У публікаціях Є. Балагушкіна, А. Григоренка, І. Григулевича, П. Гуревича, Є. Парнова, К. Привалова міститься інформація культурної та позакультурної практики новітніх релігійних об'єднань західноєвропейських країн, США та інших держав. Основним недоліком цих робіт є те, що на сьогодні вони вже застаріли. Деякі праці написано ще до 2000 року, а тому вони потребують перегляду з урахуванням нових документів, рекомендацій і законів.

Ще в 1999 році ПАРЄ зробила заяву про необхідність створення в кожній країні, яка входить до Європейського Союзу, державних установ для допомоги жертвам деструктивних сект і членам їхніх сімей. Рада Європи підкреслила, що особливо необхідно підтримувати створення подібних організацій у країнах Східної Європи. Це рішення було прийнято на Асамблеї Ради Європи одностайно. Окрім цього, депутати Ради Європи заявили про необхідність підвищення рівня інформованості населення про діяльність різноманітних релігійних, езотеричних і духовних груп. Ця інформація повинна захищати населення від непроханого вторгнення в їхнє життя сект, недобросовісного маніпулювання ними, негідного поводження з ними, індоктринації та «промивання» мозку [8, с. 71-73].

Таке ставлення Ради Європи обумовлено протиправною діяльністю сект, яка в окремих випадках може призвести до масових жертв.

Із 1968 року в Європі почали створюватися маргінальні групи, які жили громадами. Пізніше ці громади було визначено як сектантські рухи.

Період із 1972 по 1975 роки став початком відправлення неповнолітніх за кордон (приблизно тридцять дітей на рік лише з Франції) такими організаціями: Асоціацією об'єднання світового християнства, Сайєнтологічної церкви, Міжнародною організацією свідомості Крішні. Це явище мобілізувало сім'ї, чий діти таким чином опинилися в тій чи іншій секті за кордоном. Із часом вони створили асоціацію захисту сім'ї та особистості ADFI. У 1974 році перше таке об'єднання створено у Франції, у місті Ренне, яке очолив доктор Шамполльон.

У цей же час створюється європейська структура, європейська Федерація дослідницьких центрів та інформації про сектантські рухи (FECRIS).

У 1978 році мало місце колективне самогубство 923 послідовників Народного Храму в Гайане (Північна Америка).

У 1993 році 88 послідовників секти «Гілка Давіда» покінчили життя самогубством під час сутички з поліцією в містечку Вако (Штат Техас).

У 1994 році загинуло 53 послідовники секти «Орден «Храму Сонця»» у Швейцарії та Канаді.

5 березня 1995 року, у результаті нападу в Токійському метро секти «Аум Сінрікьо» з використанням газу зарин, загинуло 11 та постраждало 5 000 осіб (Японія).

23 грудня 1995 року в місті Векор (Франція) було знайдено 16 мертвих послідовників «Ордену «Храму Сонця»» [1, с. 9-10].

В Україні ставлення до проблеми сектантства досить неоднозначне і пов'язане з певними історичними подіями. Період атеїзму та боротьби з релігією позначився тим, що на сьогодні сформована абсолютна протилежна думка, що будь-яка віра несе сподівання на щось краще, а тому всі спроби регламентування відносин між державою та релігійними об'єднаннями відразу відносять до поновлення гонінь і порушенням свободи совісті. Досить часто плутають свободу совісті та свободу віросповідання. Українська Гельсінська спілка з прав людини зазначає: «У юридичному забезпеченні прав осіб, пов'язаних із їхніми релігійними переконаннями, слід розрізняти дві сторони: право вірити (свобода совісті) та право сповідувати (свобода релігії та віросповідання).

Перше є абсолютним і повинно бути захищеним без будь-яких винятків від небажаного для особи втручання. Друге повинно, очевидно, містити низку обмежень. При цьому, у другому випадку фундаментальним є доступ людей до організаційної форми першого рівня, за допомогою якої можна сповідувати релігію» [8, с. 9].

Так, відповідно до резолюції громадського підходу держав Європейського співдружності до різноманітних порушень закону новими організаціями, функціонуючими під захистом, наданим релігійним об'єднанням у пункті «В» зазначається, що ставиться під сумнів не право на релігійне вірування, а незаконність залучення нових членів і ставлення до них [3].

Також, відповідно до Європейської конвенції, обмеження державою права осіб сповідувати релігію повинні відповідати класичним критеріям: обмеження повинні бути чітко визначені в законодавстві, вони повинні переслідувати одну із легітимних цілей (охорона громадського порядку, здоров'я та моральності населення або захист прав і свобод інших людей), а також мають бути необхідними в демократичному суспільстві.

Тому стає незрозумілою сучасна концептуальна державно-церковна політика України, яка зазначена Державним комітетом України у справах національностей та релігій: «Концептуально сучасна державно-церковна політика України базується на трьох принципових положеннях:

По-перше, свобода совісті є правовою категорією і водночас визначальною домінантою духовної суверенності особи.

По-друге, завдання держави – створити юридичні гарантії свободи совісті, демократичні умови світоглядного самовизначення і самореалізації особи.

По-третє, невід'ємне право людини – свобода світоглядного вибору (релігійного чи арелігійного), форм пізнання істини, суті трансцендентального, свого єднання з Богом.

Саме це виключає можливість втручання держави у сферу совісті, перешкоджає застосовувати свою владу для подолання неприйнятних для неї з ідеологічних чи політичних міркувань віросповідань, установлювати терміни для їх юридичного визнання. Такий підхід, що відповідає міжнародним критеріям і стандартам в галузі прав людини, зокрема вимогам

Загальної Декларації ООН з цього питання, став визначальним при формуванні в Україні конституційно-правового поля реалізації принципу свободи совісті» [10].

Вважаємо за необхідне зазначити, що така політика невтручання дала можливість у 1991 році в Україні розгорнути свою діяльність усім відомій секті «Біле Братство». Так, «мирні» віруючі вже 10 листопада 1993 року заблокували в Києві Софіївський собор, очікуючи кінця світу. Лише за допомогою міліції та спецпідрозділів було наведено громадський порядок. У той день багато громадян України, які перебували в цій секті, потрапили до психіатричних лікарень, а проти засновників секти порушено кримінальну справу. Після ув'язнення лідерів (Ю. Кривоногова – на 7 років, В. Ковальчука – на 6, М. Цвігун – на 4) масштаби діяльності «Білого Братства» відчутно й швидко скоротились.

Так, у Франції після схожого випадку 23 грудня 1995, коли в місті Векор знайшли 16 загиблих adeptів «Ордена «Храму Сонця»», які покінчили життя самогубством, при державному апараті було створено відомство, яке слідкує та обмежує діяльність подібних організацій.

Головна мета діяльності відомої комісії MIVI-LUDES (Міжвідомча комісія з контролю за сектантським відхиленням) полягає в наступному:

1. Наглядати та аналізувати рухи сектантського характеру, шахрайства, які порушують права та основні свободи людини, становлять загрозу громадському порядку та порушують чинні закони.
2. Сприяти дотриманню громадських свобод, координації попереджувальних дій громадської влади проти шахрайств сектантських рухів.
3. Запроваджувати обмін інформацією між державними службами та адміністративну практику стосовно боротьби з сектантськими рухами.
4. Сприяти інформованості та освіченості державних службовців із даної тематики.
5. Інформувати населення про існуючу та можливу небезпеку, яка є в сектантських організаціях і сприяти допомозі та реабілітації постраждалим від цих рухів [1, с. 25-26].

Франція в області нагляду та боротьби з сектантськими рухами є передовою державою, яка запроваджує цілеспрямовані організаційні дії. Вона підтримує двобічні та багатобічні обміни досвідом у таких організаціях, як: Організація безпеки та співробітництва Європи (ОБРС), Рада Європи, ПАРЄ.

У даній сфері невід'ємним є також взаємовідносини Держави та релігії. Так, Європейський парламент у «Постанові про секти в Європі» від 12 лютого 1996 року в пункті 8 закликав Європейську Комісію та країни членів ЄС бути особливо обережними, щоб не допустити можливості здобуття сектами державної підтримки [11].

В Україні, незважаючи на те, що держава відділена від церкви, впроваджується інша політика. Так, згідно зі статтею «Релігійно-церковний комплекс і міжконфесійні відносини в сучасній Україні: стан, тенденції, проблеми розвитку», яка розміщена на сайті Державного комітету України у справах національностей і релігій, зазначається: «Проведений аналіз показує

наявність у суспільно-політичному та релігійно-церковному житті країни принаймні двох тенденцій. Одна з них – посилені конфесійна орієнтація партій, друга – набуття релігійними організаціями політичної спрямованості. Йдеться про одночасний процес політизації релігії і оцерковлення політики. Зазначений процес небезпечний своєю здатністю посилити соціальну напругу в суспільстві як на політичному, так і на релігійному ґрунті...» [9].

Наприклад, протягом грудня 2004 року неорелігійна громада «Посольство Боже» утворила спеціальну агітаційну сцену на Майдані Незалежності в Києві, звідки лунала агітація за кандидата в Президенти України В. Ющенко. Співи на кшталт «Ісус – наш Господь!» чергувалися зі скандуванням «Так! Ющенко». Також ними поширювалась спеціальна агітаційна література [8, с. 33].

Неоднозначно повів себе спеціальний орган державної влади з питань релігій. Державний комітет просто усунувся від цієї проблеми, заявивши, що немає важелів впливу на цю ситуацію і підсумував, що необхідно змінювати закон. Начебто не існує повноважень щодо припинення організацій, що здійснюють таку діяльність. Але йдеться про те, що Державний комітет навіть не виступив публічно з цієї теми, не надіслав попереджень до організацій і взагалі не здійснив жодної дії.

Також немає правових підстав для діяльності релігійних діячів на державних посадах. Прикладом цього може слугувати діяльність пастора баптистської церкви Олександра Турчинова, який перебував на різних державних посадах, зокрема на посаді начальника Служби Безпеки та першого віце-прем'єра України.

Вказана практика порушує Європейську конвенцію про захист прав людини та основних свобод, закріплених Конституцією України: принцип відділення церкви від держави, Закон України «Про свободу совісті і релігійні організації», який передбачає не лише те, що релігійні організації не беруть участі в діяльності політичних партій і не надають політичним партіям фінансової підтримки, але й не ведуть агітації. Проте в жодного органа влади не виникло бажання зупинити таку практику.

Також викликає настороженість заява Державного комітету з справ національностей та релігії у статті «Особливості розвитку державно-церковних відносин та релігійно-церковного комплексу в сучасній Україні», у якій зазначається: «З процесом розвитку міжнародної діяльності релігійних організацій України пов'язане і масштабне розгортання їхнього соціального служіння, милосердницької та добродійної роботи.

Завдяки активній співпраці вітчизняних релігійних спільнот із міжнародними благодійними центрами розширюються внутрішні можливості держави, що сприяють вирішенню соціальних проблем незахищених верств населення. Достатньо зазначити, що більше половини всієї гуманітарної допомоги надходить в Україну саме по лінії релігійних організацій.

Найбільш визначальним спрямуванням соціального служіння церков є допомога школам, будинкам-інтернатам, медичним закладам; облаштування

пунктів безкоштовного харчування; забезпечення медичного обстеження та лікування малозабезпечених; проведення літнього відпочинку дітей-сиріт та інвалідів; створення при релігійних організаціях дитячих будинків, «цикл-сиротинців» тощо» [9].

Неорелігійні організації, що мають потужну закордонну фінансову підтримку, за допомогою якої вирішують певні питання їхнього «місіонерства» в зазначених вище закладах. Так, наприклад, один із інтернатів міста Миколаєва у 2006 році потрапив під «благодійну» опіку неоп'ятидесятників. Платою за опіку стало розпорядження директора інтернату щодо обов'язкового відвідування учнями так званих «біблійних служінь», які проводились адептами цієї організації.

Привертає до себе увагу практика організації Харизматичною церквою «Новий Заповіт» набору учнів у середніх навчальних закладах міста до літніх таборів. Діти дізналися про те, що табір знаходиться під опікою «харизматів», уже після прибуття на місце.

Псевдохристиянська організація мормонів «Церква Ісуса Христа Святих останніх днів» проводить безкоштовне навчання англійської мови. На цих заняттях, де переважна більшість слухачів – студенти та учні, фактично поєднується процес вивчення іноземної мови та ознайомлення з віровченням мормонів, тобто вербування людей до своєї організації.

У 2005 році в місті Миколаєві розгорнула свою проповідницьку діяльність секта Девіда Берга «Сім'я», керівництво якої здійснювалося іноземними громадянами. Проповідницька діяльність здійснювалася з грубим порушенням ст. 24 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». За проповідницьку діяльність при відсутності дозволу уповноважених органів на право перебування на території нашої держави із зазначеною місією, керівництво секти було депортовано із території України. Зазначена неорелігійна організація відома судовим справами в Європі щодо згвалтування батьками своїх дітей, проституції, зокрема дитячої, та розповсюдження порнопродукції. Так, у Франції діяльність секти «Сім'я» заборонена, в інших країнах керівники секти притягалися до відповідальності з вищезазначеного приводу. У Миколаєві секта проводила музичні концерти в одному з інтернатів міста, чим забезпечила своїм «місіонерам» доступ до дітей, не маючи при цьому відповідної реєстрації.

У порушення чинного законодавства України керівниками окремих навчальних закладів міста Миколаєва надаються релігійним організаціям для проведення релігійних служінь приміщення, підпорядковані навчальним закладам.

Аналізуючи політику ПАРЄ стосовно неорелігійних об'єднань і політику України ми спостерігаємо певну невідповідність. При розгляді законопроектів стосовно посилення закону «Про свободу совісті та релігійні організації» в Україні одразу зустрічають хвилі протесту від правозахисних організацій нібито це порушує Європейську конвенцію стосовно прав і свобод особистості. У той же час у самій Європі наш закон вважається одним із найліберальніших

стосовно релігійних організацій, враховуючи це, зрозуміло, що він, як і багато інших законів, потребує удосконалення.

Розглядаючи рекомендації ПАРЄ стосовно нових редакцій законів «Про релігійні об'єднання» таких країн, як Росія та Болгарія, ПАРЄ прямо рекомендує керуватися рекомендаціями 1396 (1999) «Релігія та демократія» і 1412 (1999) «Про незаконну діяльність сект». Для прикладу наведемо деякі рекомендації останньої:

9. Асамблея надає великого значення захисту найбільш вразливих осіб, особливо, дітей членів релігійних, езотеричних та духовних груп у випадку неналежного поведіння, згвалтування, ігнорування, навіювання за допомогою промивання мозку та неприйняття до школи, що робить неможливим для соціальних служб здійснювати нагляд.

10. Тому Асамблея закликає уряди країн-учасників:

- при необхідності, створювати чи підтримувати незалежні національні чи регіональні інформаційні центри щодо груп релігійного, езотеричного чи духовного характеру;
- включати інформацію щодо історії та філософії важливих релігійних шкіл до загальної шкільної програми;
- застосовувати звичайні процедури, передбачені кримінальним та цивільним правом проти незаконної практики, яка здійснюється від імені груп релігійного, езотеричного чи духовного характеру;
- забезпечити, щоб законодавство щодо зобов'язання прийняття дітей до школи суворо застосовувалося і щоб відповідні органи влади втручалися у випадку його невиконання;
- у випадку необхідності сприяти створенню неурядових організацій жертв чи родичів жертв релігійних, езотеричних чи духовних груп, особливо, у країнах Центральної та Східної Європи [8, с. 72-73].

Привертає увагу розуміння рекомендацій ПАРЄ. Так, в аналітичній записці Національного інституту стратегічних досліджень щодо проблем і подій суспільного розвитку «Механізми забезпечення свободи віросповідання в європейських країнах» під авторством В. Токмана розуміється, що рекомендація ПАРЄ 1396 «Релігія та демократія» наголошує, що проблеми виникають тоді, коли у світській державі релігійні об'єднання починають претендувати на реалізацію владних повноважень або коли політичні сили намагаються керувати церквами та деномінаціями [12]. І дійсно, якщо просто ознайомитись із рекомендацією, то складається приблизно таке ж саме враження, але цікавим є те, що сама ПАРЄ в наступних рекомендаціях 1804 (2007) «Держава, релігія, світське суспільство та права людини» і 1720 (2005) «Освіта та релігія» зазначає, що в рекомендації 1396 (1999) про релігію і демократію Асамблея заявляла, що «багато проблем сучасного суспільства, такі як фундаменталістські рухи і терористичні акти, расизм і ксенофобія, а також етнічні конфлікти, мають релігійний аспект» [6; 7], тобто першочергове враження толерантності хибне. Виважена та прагматична загальна політика Європи обмежує можли-

вість зловживання правами та свободами. Наприклад, гасло Франції стосовно неорелігійних організацій «Ніякої свободи тим, хто її порушує!».

Також, у рекомендації 1804 (2007) у пунктах 16 та 17 зазначається, що «Свобода релігії захищена Статтею 9 Європейської конвенції про права людини і Статтею 18 Загальної декларації прав людини. Однак така свобода не є безмежною: неприйнятна релігія, доктрина або обряди якої суперечать іншим основним правам. У будь-якому випадку щодо цих свобод можуть встановлюватися лише такі обмеження, які передбачені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони громадського порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб» (Стаття 9.2 Конвенції).

Держави також не мають права допускати розповсюдження релігійних принципів, які, будучи втіленими в життя, порушили б права людини. Якщо в цьому плані існують сумніви, державам слід

вимагати від релігійних лідерів зайняти недвозначну позицію на користь верховенства прав людини, які викладені в Європейській конвенції про права людини, по відношенню до будь-яких релігійних принципів [7].

Таким чином, з викладеного можна зробити висновок, що в Європі релігійна політика є пріоритетною у зв'язку з появою і діяльністю неорелігійних об'єднань і поширенням ісламу. І саме тому євроінтеграція України вимагає також упорядкування державно-релігійних відносин, які сьогодні знаходяться в невизначеному стані. Адже, маючи досвід діяльності Білого Братства, і надалі проводити таку ж саму політику невтручання стосовно неорелігійних об'єднань не є виправданою, бо обумовлює можливість повторного виникнення подібних явищ. І саме тому практика Європи з цього питання, яка напрацьовувалась у більш сприятливих, прагматичних і неупереджених умовах, є необхідною та корисною для України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Mission interministérielle de vigilance et de lutte contre les dérives «Guide de l'agent public face aux dérives sectaires» La Documentation française 29-31. – Paris, 2007. – 119 p.
2. Mission interministérielle de vigilance et de lutte contre les dérives «Les collectivités territoriales face aux dérives sectaires» La Documentation française 29-31. – Paris, 2005 – 148 p.
3. Резолюция общественного подхода государств членов Европейского Содружества к различным нарушениям закона новыми организациями, функционирующими под защитой, предоставляемой религиозным объединениям, от 22.05.1984. – Режим доступа: www.stolica.narod.ru/stran/006.html.
4. Рекомендация Парламентської асамблеї Ради Європи № 1178 від 1992 «Щодо сект та нових релігійних рухів». – Режим доступу: <http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/ta92/FREC1178.HTM>.
5. Рекомендация Парламентской ассамблеи Совета Европы № 1556 от 2002 «Религия и перемены в Центральной и Восточной Европе». – Режим доступа: http://www.coe.int/T/r/Parliamentary_Assembly/.%5BRussian_documents%5D/%5B2002%5D/%5BAvril2002%5D/Rek_1556.asp#TopOfPage.
6. Рекомендация Парламентской ассамблеи Совета Европы № 1720 от 2005 «Образование и религия». – Режим доступа: http://www.coe.int/T/r/Parliamentary_Assembly/.%5BRussian_documents%5D/%5B2005%5D/%5BOct2005%5D/Rec1720_rus.asp#TopOfPage.
7. Рекомендация Парламентской ассамблеи Совета Европы № 804 от 2007 «Государство, религия, светское общество и права человека». – Режим доступа: http://www.coe.int/T/r/Parliamentary_Assembly/.%5BRussian_documents%5D/%5B2007%5D/%5BJun2007%5D/Rec1804_rus.asp.
8. Свобода релігії та віросповідання в Україні в контексті дотримання міжнародних стандартів з прав людини та основних свобод / За ред. Володимира Яворського / Українська Гельсінська спілка з прав людини ; МГО Центр правових та політичних досліджень «СІМ». Худож.-оформ. Б. Захаров. – Х. : Фоліо, 2005 – 92 с.
9. Державний комітет з національностей та релігій, Г. Попов : Релігійно-церковний комплекс та міжконфесійні відносини в сучасній Україні : стан, тенденції, проблеми розвитку. – Режим доступу: www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=49632&cat_id=47896.
10. Державний комітет з національностей та релігій : Особливості розвитку державно-церковних відносин та релігійно-церковного комплексу в сучасній Україні. – Режим доступу : www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=49048&cat_id=4789.
11. Европейский парламент : свобода религии не оправдывает нарушений прав человека. – Режим доступа : <http://evolkov.net/cults/official.docs/eurprt96.html>.
12. Національний інститут стратегічних досліджень, відділ гуманітарної політики В. Токман : Механізми забезпечення свободи віросповідання в європейських країнах. – Режим доступу: www.niss.gov.ua/Monitor/mart2009/11.htm.
13. Парламентська асамблея Ради Європи. – Режим доступу : <http://assembly.coe.int/>.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Пронь С. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

© Рогатін В.М., 2010

Стаття надійшла до редакції 23.03.2010 р.

ДИТЯЧІ ПРИТУЛКИ ВІДОМСТВА УСТАНОВ ІМПЕРАТРИЦІ МАРІЇ В ТАВРІЙСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

Розглянута історія дитячих притулків Таврійської губернії, що належали до відомства установ імператриці Марії. Висвітлено становлення та розвиток найвідоміших благодійних установ регіону: дитячого притулку гр. Адлерберг, Сирітського будинку А. Я. Фабра, Керченського Маріїнського дитячого притулку та ін. Встановлено, що представники місцевої інтелігенції брали активну участь у роботі цих доброчинних закладів.

Ключові слова: благодійність, дитячі притулки, Таврійська губернія, відомство установ імператриці Марії.

Рассмотрена история детских приютов Таврической губернии, относящихся к ведомству учрежденной императрицы Марии. Освещено становление и развитие наиболее известных благотворительных заведений региона: детского приюта гр. Адлерберг, Сиротского дома А. Я. Фабра, Керченского Мариинского детского приюта и др. Установлено, что представители местной интеллигенции принимали активное участие в работе этих благотворительных учреждений.

Ключевые слова: благотворительность, детские приюты, Таврическая губерния, ведомство учрежденной императрицы Марии.

Is devoted to the history of orphanages in the Taurida province, which belonged to the Empress Mary's office of the charity institutions. Genesis and evolution of most famous philanthropic institutions in the region (countess Adlerberg's orphanage, A. J. Fabr's orphanage house, Kerch Mariinsky orphanage) have been examined. It was established that members of local intelligentsia had taken part in the social work of this charity institutions.

Key words: charity, orphanages, Taurida province, Empress Mary's office of the charity institutions.

Становлення й розвиток системи соціального захисту громадян України – одне з найбільш актуальних і важливих питань сьогодення. Дитяча безпритульність є однією з найгостріших проблем у сучасному українському суспільстві, оскільки саме вона породжує цілий комплекс інших негараздів: розповсюдження злочинності серед неповнолітніх, зниження рівня освіти дітей тощо. Успішне вирішення цього питання можливо лише за умов урахування не тільки досягнень провідних держав світу (Великобританії, Німеччини, США, Франції) у сфері громадської опіки, але й завдяки використанню здобутків наших предків у цій важливій галузі. Крім того, дослідження вітчизняних досягнень у сфері піклування дозволяє сповнити одну з «білих плям» в історіографії України, якою довгий час залишалась історія вітчизняного благодійного руху в ХІХ – на початку ХХ ст.

В останні часи українські історики проявляють значний інтерес до питань, пов'язаних з громадськими та державними добродійними установами, що функціонували в нашій країні за часів Російської імперії. Серед найбільш вдалих дисертаційних досліджень необхідно зазначити роботи «Благодійна діяльність на Волині (1793-1917): Історичний аспект» Г. Л. Махоріна [1], «Благодійна діяльність Православної Церкви в Харківській єпархії (1799-1917 рр.)» О. В. Кравченко [2], «Розвиток благодійництва в Харкові у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.» О. В. Хаустової [3], у яких, зокрема, розглянуто історію діяльності благодійних закладів у Житомирі, Луцьку й Харкові. Відзначимо й спільну монографію «Становлення государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60-е гг. XIX ст.» І. С. Гребцової та В. В. Гребцова [4], а також публікацію американського дослідника Натана Мейра

щодо розвитку єврейських благодійних закладів Східної Європи в часи Першої світової війни, у якій багато уваги звернено на філантропічні установи, розташовані на території українських земель [5].

Кримські дослідники приділяють досить багато уваги історії добродійних закладів, розташованих у Таврійській губернії. З числа найбільш вдалих досліджень назвемо роботу О. М. Бобкової «Организація и деятельность Сиротского дома тайного советника Фабра (1864-1920 гг.)» [6], а також публікації інших місцевих кримознавців, що присвячені установам опіки в Сімферополі та Євпаторії [7; 8]. Незважаючи на це, до сьогодні комплексного, системного дослідження історії дитячих притулків відомства установ імператриці Марії в Криму та Північній Таврії досі не було зроблено. Це зумовило вибір теми цього дослідження.

Із середини XIX ст. в Таврійській губернії через події Кримської війни і реалізацію земельної реформи 1861 р. набувають особливої гостроти проблеми, пов'язані з неповнолітніми, такі як: дитяча безпритульність, жебрацтво та злочинність, безграмотність, постійне зростання кількості підкидьків, високий рівень дитячої смертності серед бідних родин. Розв'язати ці складні питання було можливо завдяки формуванню мережі благодійних закладів, у яких би знедолені діти могли б отримати необхідний прихисток, освіту, кваліфіковану медичну допомогу та психологічну підтримку з боку дорослих. Вирішальну роль в цьому складному процесі відігравали установи, що належали до відомства закладів імператриці Марії.

У грудні 1848 р. до Таврійського губернатора В. І. Пестеля звернулись лікар М. І. Кашкадамов, губернський поштмейстер, колезький асесор С. Ф. Цомакіон та Керч-Єнікальської першої гільдії купець Н. І. Кузьмін з проханням заснувати в Сімферополі дитячий притулок, котрий пропонувалось назвати Спаським. Оскільки заперечень з боку ані губернатора, ані Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора не було, проект статуту надійшов до Комітету Головного опікуєнства дитячими Притулками (м. Санкт-Петербург), де його затвердили на основі Положення про дитячі притулки 14 червня 1849 р. Після цього передбачалось обрання почесних членів та доглядача. 12 листопада того ж року імператриця Олександра Федорівна прийняла заклад під власну опіку та призначила Марфу Євстафіївну Рудзевич доглядачкою, допомагати їй повинна була її дочка – фрейліна імператорського двору М. О. Рудзевич [9, арк. 4-5].

19 грудня 1849 р. відбулося перше засідання Таврійського губернського опікуєнства дитячими притулками під керівництвом В. І. Пестеля. На цей орган було покладено керівництво усіх благодійних закладів, що належали до відомства установ імператриці Марії. Рада піклувальників організації складалася з відомих громадських діячів того часу: таврійського губернського предводителя дворянства ротмістра В. Н. Оліва, віце-губернатора І. Я. Браїлки, завідувача Таврійської палати державного майна І. І. Брадкета та сімферопольського міського голови, купця Саїта Челебі,

діловодом було призначено перекладача східних мов при канцелярії губернатора Ф. М. Домбровського. 20 вересня 1850 р. Матвія Івановича Кашкадамова, який походив з вихованців Московського виховного будинку, було призначено директором новоствореного притулку. На той час раді піклувальників вдалося зібрати 2 092 руб 50 коп пожертв на будівництво притулку, котрі передали на зберігання до місцевого приказу громадського піклування. Однак відкриття закладу затримувалося на невизначений строк через смерть М. С. Рудзевич, а також відмову деяких членів ради піклувальників від своїх обов'язків [10, арк. 3].

Перший у Таврійській губернії дитячий притулок відкрився лише за часів Кримської війни (1853-1856) дружиною військового губернатора М. В. Адлерберга Гамалією Максимільянівною (1808-1888). У той період у місті стрімко зростала кількість біженців та дітей, що втратили чи загубили власних батьків. Сімферополь, у якому в той період було розміщено від 11 000 до 13 000 поранених та хворих, потерпав від епідемії тифу. У таких складних умовах Г. М. Адлерберг приймає рішення відкрити тимчасовий благодійний заклад, у котрому сироти і безпритульні діти могли б знайти прихисток та опіку [11]. Під час воєнних дій Гамалія Максимільянівна активно займалась збиранням пожертв, організувала добродійні лотереї та заходи для відкриття в Сімферополі благодійного закладу. Загалом їй вдалося зібрати 56 500 руб, що дало змогу винайняти приміщення в приватному будинку та прийняти до установи 11 перших вихованців [12, с. 58-59].

Уже в лютому 1856 р. М. В. Адлерберг з дружиною залишили Кримський півострів та переїхали до Санкт-Петербургу. Новостворений притулок було передано під опіку віце-губернатора І. Я. Браїлко. Наступного року завдяки діяльності нового губернатора Г. В. Жуковського благодійний заклад не тільки отримав власну будівлю, але й закріпив за собою постійний статус. Також саме в цей час заклад було названо на честь засновниці Г. М. Адлерберг. У цей період оформилась структура керівних органів притулку: його почесною головою була імператриця Марія Олександрівна, а опікуєнська рада вирішувала усі питання, що були пов'язані з практично діяльністю установи, як то затвердження статуту, штату, розробка посадових інструкцій, навчальних програм, контроль рахунків тощо. Завдяки пожертвам як окремих благодійників (Є. Р. Вассалья, В. М. Княжевича, Ф. І. Фейна), так і кримських національних спільнот (євпаторійське караїмське товариство збило 500 руб, сімферопольська єврейська громада – 275 руб) того ж 1857 р. кількість вихованців сиротинця збільшилася до тридцяти восьми (двадцяти п'яти дівчат та тринадцяти хлопчиків) [13]. Також Г. В. Жуковському вдалося відновити діяльність Таврійського губернського опікуєнства дитячими притулками, робота якого припинилась у зв'язку з початком бойових дій та нестачею коштів для його утримання. 30 вересня 1858 р. відбулося перше засідання цієї організації, яку очолив сам губернатор. Наступного року йому та його дружині Є. І. Жуковській, котра виконувала обов'язки піклувальниці притулку, вдалося владнати з Морським відомством передачу будинку священника

Воскобійникова у власність притулку. Однак директор закладу надвірний радник Ф. Ф. Брунс вирішив, що будівля не може бути пристосована для розміщення в ньому дітей, оскільки його приміщення мали досить обмежену площу, а господарські приміщення, котрі оточували цей будинок, знаходились в аварійному стані, тому його вирішили віддати в оренду. Із лютого 1858 р. притулок знаходився в будинку, котрий рада піклувальників придбала в О. М. Раєвської за 6 000 руб [14, с. 16].

14 квітня 1868 р. за присутності Новоросійського та Бессарабського губернатора П. С. Коцебу, єпископа Таврійського Гурія (Карпова) та губернаторського подружжя відбулася закладка нової двоповерхової будівлі притулку та церкви в ім'я св. Миросиці Марії Магдалини. Завдяки щедрим пожертвам кримського жіноцтва (дружина севастопольського першої гільдії купця І. І. Фальц-Фейна Єлизавета Федорівна пожертвувала 8 000 руб, поміщиця Є. Д. Беркова внесла 500 руб) та збору коштів у містах і містечках всієї Таврійської губернії зведення будинку вдалося завершити наприкінці того ж року. 5 березня 1869 р. для церкви з Санкт-Петербурга було надіслано іконостас із сімнадцяти ікон, який створив відомий іконописець Савва Постемський. Після встановлення іконостасу в храмі будівля притулку була освячена і відкрита 15 квітня. Загальна вартість будівництва благодійного закладу сягнула 31 628 руб 29 коп [15, с. 60-61].

До установи приймали хлопчиків та дівчат віком від трьох до 16 років. Як зазначав у своїх мемуарах Г. В. Жуковський, до притулку потрапляла досить значна кількість хворих та слабих дітей. Саме тому головними завданнями для персоналу установи стали як надання кваліфікованої медичної допомоги, так і забезпечення дітей освітою для підготовки до майбутнього самостійного життя. Вихованці отримували не тільки релігійно-моральне виховання, але й здобували важливі професійні навички. Хлопчиків вивчали теслярству, ремонту взуття, а дівчат – швацькому ремеслу. Також на території притулку існували сад та город, де діти вивчали основи садівництва і городництва. Багато уваги в закладі приділялося й вивченню шкільних дисциплін. До навчального плану включили наступні предмети: Закон Божий, арифметику, географію, граматику, малювання, чистописання. У церкві притулку під керівництвом священика хлопчики та дівчата вчилися церковному співу і вивчали богословську літературу. Важливим елементом навчання були зустрічі з відомими місцевими громадськими діячами, екскурсії та прогулянки [16].

1886 р. сиротинець покинув останній хлопчик, після цього заклад повністю перетворився на установу, де опіку отримували суто дівчата. Завдячуючи постійній підтримці губернського та повітових земств, почесних піклувальників, до яких належали відомі громадські діячі Сімферополя: М. Г. Раєвська, А. Д. Люстіх, С. Б. Булгаков, кількість вихованок у закладі на початку 90-х років XIX ст. перевищила п'ятдесят. У цей період керівництву сирітського будинку вдалося покращити педагогічно-виховну роботу – учениць розподілили на чотири класи, до

викладання у закладі залучили додаткових вчителів. Значно розширився бібліотечний фонд притулку, оскільки до 1894 р. у ньому нараховувалось 1 335 найменувань різних видань, кількість наочних посібників досягла 390 примірників. Літні канікули дівчата проводили в Євпаторії в супроводі доглядачки та її помічниці [17, арк. 2-3].

На початку XX ст. раді піклувальників на кошти з пожертв О. І. Фальц-Фейна та повітових земств вдалося провести капітальний ремонт будівлі притулку, що дало змогу збільшити кількість вихованок до вісімдесяти. Із того часу заклад почав відчувати фінансові проблеми, оскільки кількість благодійних внесків значно скоротилася [18, арк. 80]. Незважаючи на заклики про необхідність підтримати притулок Г. М. Адлерберг, котрі лунали зі шпальт періодичних видань Сімферополя, його керівництву так і не вдалося покращити матеріальне становище [19]. Початок Першої світової війни лише загострив потребу в додатковому фінансуванні, тому що борги установи почали зростати. 1917 р. постановою губернського зібрання притулок графині А. М. Адлерберг було передано у відання місцевого земства. На той час заклад, директором якого був відомий краєзнавець А. І. Маркевич, керувався представниками благодійних організацій Сімферополя. Однак взимку 1917 р. цей орган розпався, залишивши установу в надзвичайно скрутному становищі. У таких умовах повітове земство прийняло її під свою опіку. На жаль, органи місцевого самоврядування не мали коштів, для утримання дітей, тому 1918 р. притулок фактично припинив своє повноцінне існування [20, с. 54-55].

Засновником першого в Таврійській губернії притулку для хлопчиків виступив відомий державний і громадський діяч Андрій Якович Фабр (1789-1863). 18 вересня 1846 р. Андрій Якович склав заповіт, згідно з яким усе його нерухоме майно та капітали передавались *«на вічні часи й невід'ємно на користь малолітніх малозаможних сиріт»*. У духовниці А. Я. Фабра також визначались виконавці його останньої волі: М. І. Кашкадамов, граф О. Я. де-Мезон, П. З. Аверкієв, А. Ф. Ревеліоті, П. В. Давидів, М. Ф. Гротен, які мали створити в Сімферополі добродійний заклад. Після смерті благодійника в ніч з 24 на 25 січня 1863 р. вони утворили раду піклувальників притулку та розпочали підготовку до його відкриття, яка тривала протягом наступного року [21]. На користь благодійного закладу перейшла така нерухомість: виноградний сад в Алушті, ліс, фруктовий сад та земля у селищі Мачі-Сала (Сімферопольський повіт), степові землі Євпаторійського, Перекопського, Сімферопольського, Феодосійського повітів, садова ділянка у Феодосійському повіті, водяні млини у Бахчисараї. Усі ці маєстності було віддано в оренду, щорічно даючи 3 000 руб. прибутку. Капітали, котрі Андрій Якович залишив у кредитних та боргових паперах, склали 339 480 руб сріблом [22, с. 461]. Усі ці кошти дали змогу піклувальникам створити один з найкращих сирітських будинків не тільки в Сімферополі, але й в усій Таврійській губернії.

Урочисте відкриття притулку відбулося 30 листопада 1864 р. Згідно із заповітом заклад отримав

назву «Тайного советника Фабра дом призрения сирот» [23, арк. 4]. За місяць в установі було освячено церкву в ім'я Апостола Андрія Первозванного. Божественну літургію здійснив преосвященний Олексій, єпископ Сімферопольській і Таврійській. Із того часу в ній постійно перебував священик, який виконував у притулку обов'язки вчителя Закону Божого [21].

1873 р. рада піклувальників звернулася до генерал-губернатора Новоросійського краю з проханням про сприяння в зарахування притулку до відомства установ імператриці Марії. 6 червня того ж року це прохання задовольнили, і Сирітський будинок А. Я. Фабра було включено до складу цього відомства [24, с. 3-5].

На самому початку історії притулку у ньому утримувалось лише двадцять хлопчиків віком від чотирьох до одинадцяти років, котрі були уродженцями Таврійської губернії. Із восьми років дітей навчали арифметиці, Закону Божому, російській та церковній грамоти, церковному співу. В одному з приміщень установи знаходилась невелика бібліотека, де діти могли виконувати домашні завдання та займатись самоосвітою. Із десяти років хлопці під наглядом дядьки відвідували міське училище. Найталановитіші учні, які добре себе поводити та мали найкращі оцінки, отримували змогу вступити до університету або іншого навчального закладу. Така можливість з'явилась після того, як графиня Анісія Афанасьєвна де-Мезон заповіла 11 липня 1875 р. на користь Сирітського будинку А. Я. Фабра благодійний капітал, відсотки з якого мали йти в оплату за навчання випускників закладу. Зауважимо, що вихованці притулку не отримували стипендії в масовому порядку – з 1876 по 1902 рр. їх одержали лише дев'ятнадцять випускників закладу [25].

Вивчення ремісної справи – один із важливих елементів у системі навчання хлопців. Досягнувши тринадцяти років, вони віддавались до ремісних майстерень або навчались справі чоботаря в міських вчителів. Згодом надання вихованцям притулку базової професійно підготовки стало одним із пріоритетних напрямків. У 1890 р. при закладі з'явилась окрема реміснична школа, у якій викладались теслярство, ковальство, колісно-екіпажна справа. Навчальна установа знаходилась під управлінням комітету, однак нагляд за перебігом навчання та виховним процесом знаходився в компетенції Ради школи, до її складу увійшли доглядач, наглядач та вчителі. Учбовий заклад утримувався за рахунок спеціального капіталу, що було відокремлено від коштів Сирітського будинку, а також від продажу виробів учнів. У перші ж роки діяльності школи результати фінансової діяльності перевершили усі очікування: 1891 р. прибуток з продажу виробів учнів ремісничої школи становив 3 317 руб., а в 1894 р. вже 4 467 руб. Ці доходи покривали третину усіх видатків на її утримання [26, с. 410].

Строк навчання в ремісничій школі становив чотири роки, з можливістю продовжити навчання ще на один рік за рішенням шкільної ради та комітету. У навчальній установі підтримувалась жорстка дисципліна: учня могли виключити за погану поведінку,

невиконання наказів вчителів, погані оцінки. Зазначимо, що в закладі також активно застосовувалось і заохочення учнів до роботи: найпрацьовитіші з них отримували грошову винагороду від продажу виготовлених виробів. У 1895 р. відбувся перший випуск ремісничої школи. Дванадцять учнів, котрі успішно склали іспити, отримали свідоцтва та звання підмайстрів. Керівники учбового закладу передбачали, що згодом при притулку буде засновано окремішій музей та бібліотека, присвячені різним ремеслам, однак цей проект так і не було реалізовано повною мірою [26, с. 410].

Улітку багато уваги приділялось праці вихованців у садку та городі, які знаходились при установі. Під керівництвом садівника хлопці навчались догляду за фруктовими деревами, квітами тощо. Значну увагу також було зосереджено на фізичному розвитку дітей: під керівництвом наглядача вони займались гімнастикою та грали в різноманітні ігри. Прагнучи покращити рівень медичного обслуговування, піклувальники сиротинця заклали при установі невелику лікарню. За два роки будівництво було завершено. Із того часу умови праці медичного персоналу закладу та показники видужань стали набагато кращими [27, арк. 2-3].

Початок Першої світової війни згубно вплинув на фінансові справи усіх добродійних установ Таврійської губернії. Не став виключенням і сирітський притулок А. Я. Фабра. Протягом 1914-1916 рр. його капітали значно зменшились, скоротилась кількість пожертв та доходів ремісничої школи. Улітку 1917 р. в одному з приміщень закладу відкрилось вогнище-ясла для дітей, батьки яких були призвані на війну або померли. На користь цих хлопчиків та дівчат було зібрано 5 000 руб. пожертв, що дало змогу утримувати в цих яслах понад сто п'ятдесят дітей [28]. У жовтні того ж року Таврійське губернське земство, намагаючись централізувати громадське піклування в повіті, виступило з проханням передати притулок під своє керівництво. Це прохання задовольнили, навіть не зважаючи на те, що органи місцевого самоврядування на той час не мали змоги надати благодійному закладу жодної фінансової підтримки [29].

Сімферопольською дослідницею к.і.н. О. М. Бобковою було встановлено, що Сирітський будинок А. Я. Фабра, на відміну від більшості філантропічних установ краю, пережив Громадянську війну і продовжував працювати до грудня 1920 р. Виявлено, що до управління Кримської народної освіти 25 грудня 1920 р. надійшла заява «від службовців притулку Фабра» [6, с. 104]. Вочевидь, у період Червоного терору заклад було ліквідовано. 30 травня 1924 р. провулок, який носив ім'я А. Я. Фабра було перейменовано на Совнаркомівський [30]. Так завершилась історія однієї з найвідоміших добродійних установ Сімферополя, яка відіграла протягом п'ятдесяти шести років важливу роль у системі громадського піклування Таврійської губернії, надаючи притулок та гідну освіту знедоленим хлопцям краю.

Історія першого дитячого притулку, заснованого за межами Сімферопольського повіту, розпочалась

у 1873 р., коли Керченське жіноче благодійне товариство постановило заснувати у місті добродійний заклад для опіки над міськими сиротами. Через брак коштів та відсутність належного дозволу з боку МВС ця установа підлягала закриттю 22 жовтня 1877 р. Завдяки проханню філантропічної організації та з особистого дозволу імператриці Марії Олександрівни цей притулок було прийнято до відомства установ імператриці Марії 28 січня 1878 р. 11 квітня того ж року вона затвердила склад Керченського міського піклувальництва дитячого притулку, який мав керувати його діяльністю [31, с. 3].

У 1879 р. на користь дитячого притулку було влаштовано перші лотереї-алегрі. Значну підтримку молодому закладу надало міське громадське управління, виділивши 900 руб на утримання одинадцяти круглих сиріт 1881 р. Намагаючись як найкраще влаштувати побут опікуваних дітей, піклувальниця притулку, дружина Керч-Єнікальського градоначальника М. М. Колтовська, розпочала компанію з залучення міського населення до будівництва окремої будівлі для закладу. 11 січня 1888 р. з дозволу імператорської родини у власність Керченського міського піклувальництва перейшла земельна ділянка в центрі міста під назвою «Воловий двір», що належала Морському відомству. Після затвердження плану та кошторису новобудови, розпочалося зведення Маріїнського дитячого притулку, котре завершилось 14 листопада 1889 р. Притулок складався з двоповерхового корпусу та бокових одноповерхових крил, скверу та невеликої часовні. На першому поверсі головного корпусу знаходились класні кімнати, їдальня та інші приміщення. На другому проживали вихованці. У крилах будівлі розташували лазарет, кухню, лазню, комору. До закладу прийняли тринадцять сиріт, яких розділили на дві групи: молодшу (діти віком до десяти років) та старшу (до шістнадцяти років). У вересні 1891 р. адміністрація притулку збільшила кількість місць, прийнявши десять міських підкидьків, котрі знаходились під опікою Керченського жіночого благодійного товариства. У наступному році під час епідемії холери до закладу потрапило ще дванадцять сиріт, батьки яких загинули від цієї хвороби. Із 90-х років XIX ст. до установи почали приймати виключно дівчат. Для більш змістовної підготовки вихованок притулку до дорослого життя з 1894 р. випускний вік було подовжено до вісімнадцяти років [31, с. 6-7].

Активізація діяльності установи пов'язана з іменами Керч-Єнікальського градоначальника, генерал-майора М. Д. Клокачова, який очолив міське піклувальництво, та його дружини А. Д. Клокачової, котра стала на чолі Маріїнського дитячого притулку. По-перше, їм вдалося збільшити прибутки установи – 1897 р. вони склали 14 619 руб 24 коп, а капітали її тоді ж сягнули 39 114 руб 70 коп. По-друге, А. Д. Клокачова розробила докладний розпорядок життя дітей, розподілила їх не тільки за віком, але й за спеціальностями, які вони бажали вивчати. Особливу увагу було приділено шкільному та професійному навчанню. Наймолодші з вихованців (малюки віком від трьох до семи років) під керівництвом доглядачки займались активними іграми, вчились вишивати та в'язати, молодша група

(від восьми до одинадцяти років) вивчали Закон Божий, арифметику, чистописання, рукоділля, церковний спів, середня група (від одинадцяти до чотирнадцяти років) поглиблено вивчали ті ж предмети, а також церковнослов'янську мову, найстарші діти (від чотирнадцяти до вісімнадцяти років) не відвідували класів, займаючись господарською роботою та вдосконалюючи професійні навички [31, с. 16-17].

Маріїнський дитячий притулок користувався постійною підтримкою підприємців, культурних та громадських діячів як Керчі, так і інших міст Таврійської губернії. Серед благодійників закладу відзначимо його почесних членів К. І. Месаксуді, Ю. А. Золотарьова та І. К. Айвазовського, які перераховували на його користь тисячі рублів [31, с. 18-19].

На початку XX ст. заклад очолила Віра Михайлівна Стемман. Незважаючи на те, що доходи його дещо скоротились (1906 р. вони становили лише 12 767 руб 95 коп), керівництву вдавалось підтримувати добробут дівчат та матеріальне становище установи на високому рівні. В цей час у закладі постійно перебувало сорок дівчат, здебільшого міщанок, а також козачок та селянок. Із шістнадцяти років вихованкам притулку дозволялось поступати на службу з правом повернення до притулку. Досягнувши повноліття, випускниці отримували від адміністрації закладу білизну, плаття та грошову допомогу [32, арк. 22].

У Севастопольському градоначальстві справі опіки неповнолітніх приділялось багато уваги. Безпритульність – одна з найгостріших проблем у градоначальстві протягом багатьох років. На сторінках періодичної преси постійно з'являлись публікації про необхідність побудови нових філантропічних закладів, оскільки притулки, що утримувались за рахунок благодійних організацій на початку XX ст. вже не могли прийняти до себе наявну кількість знедолених дітей [33]. Відповіддю на цей виклик стало заснування в місті двох добродійних закладів. Узимку 1903 р. в Севастополі створили так званий «береговий» притулок міського Піклувальництва дитячих притулків відомства установ імператриці Марії, котрий знаходився на окраїні міста (район «Карантинна Слобідка»). Він належав до небагатьох закладів Російської імперії, у яких не тільки опікувались дітьми, але й ефективно навчали їх ремісній справі. Викладання ковальського, слюсарного та токарного ремесел велося в обсязі курсу нижчих ремісних училищ Міністерства народної освіти. За час навчання вихованці опановували уміння працювати з різноманітними інструментами, креслити, окрім того, вони вивчали властивості металів та засоби їх обробки. Серед інших елементів педагогічно-виховної роботи були фізичні вправи та засвоєння елементів військової справи. На початку існування у закладі було розміщено двадцять шість хлопців, вдала робота дирекції дозволила збільшити кількість дітей до п'ятдесяти навесні 1916 р. [34, с. 64-67].

21 вересня 1908 р. члени Севастопольського міського піклувальництва дитячих притулків відомства установ імператриці Марії відкрили притулок-корабель ім. цесаревича Олексія. Ініціатором створення такого незвичайного закладу став член гуртка ліги оновлення

флоту О. Й. Млинарич, який виношував ідею його створення з початку ХХ ст. У Великобританії та Франції практика створення притулків-кораблів, де перевиховували неповнолітніх злочинців, була досить звичною, у той час як в Російській державі подібних установ не існувало. Засновники севастопольського притулку переслідували дещо інакші від англійців та французів цілі – запобігти потраплянню міщанських та селянських сиріт до криміногенного середовища, виховати з них кваліфіковані морські кадри. 23 квітня 1904 р. О. Й. Млинарич направив до головного управління установ імператриці Марії пам'ятну записку з обґрунтуванням необхідності відкриття подібного закладу у Севастополі. Однак справа не зрушилась би з «мертвої точки», якщо б не втрутився контр-адмірал Р. М. Вірен, палкий прихильник цього проекту, який звернувся з проханням виділити воєнне судно для улаштування притулку безпосередньо до уряду, після чого справу було досить швидко вирішено [35, арк. 58].

Засновники притулку отримали застарілий французький бойовий корабель, який переобладнали для життя безпритульних: кают-компанію перетворили на навчальний клас, у кубриках розмістили шістнадцять вихованців. Із перших днів перебування на шхуні хлопців віком від дев'яти до десяти років навчали як шкільним дисциплінам, так і морській справі: в'язанню морських вузлів, роботі з парусами, умінню користуватись компасом та лоцією. Загальний курс навчання тривав три-чотири роки. Із дванадцяти років випускники закладу в якості юнг ходили в плавання на каботажних суднах. Із п'ятнадцяти років вони вже ходили у далекі плавання. Досягнувши повноліття були професійними та висококваліфікованими моряками, яких охоче винаймали на торгові судна [35, арк. 56-58зв.]. На жаль, Перша світова війна призвела до закриття установи, тому що більшість співробітників було покликано на фронт, частина звільнилась за власним бажанням. Більшість вихованців відправили до родичів або перевели до інших благодійних установ з міркувань безпеки [35, арк. 72].

Досліджуючи історію закладів Таврійського губернського піклувальництва дитячих притулків, відзна-

чимо, що вони існували не тільки в межах Кримського півострова, але й у Північній Таврії. Так, дитячий притулок м. Бердянськ розпочав свою роботу 1901 р., коли для нього було зведено одноповерховий кам'яний будинок з флігелем, садом та городом. У ньому знаходились дві спальні (на сімнадцять місць для хлопців та на двадцять сім місць для дівчат), їдальня, гардеробна, кімната завідуючої та господарські приміщення. Діти шкільного віку відвідували місцеву школу, з дошкільниками велись спеціальні фребелівські заняття та активні ігри. Одним з недоліків закладу була відсутність ремісних занять, оскільки у місті не було жодного ремісного навчального закладу чи професійної школи. Спроба відкрити ремісний клас з килимового виробництва завершився невдачею. Як наслідок, випускники дитячого притулку, особливо хлопці, з великими складнощами знаходили собі місце роботи. Восени 1914 р. до притулку почали приймати виключно сиріт та дітей солдатів, а також напівсиріт запасних військовослужбовців [34, с. 79-80].

Проаналізувавши історію дитячих притулків Таврійської губернії, котрі належали до відомства установ імператриці Марії, ми можемо зробити висновок, що саме ці заклади відігравали одну з найважливіших ролей в системі громадського піклування в досліджуваному регіоні. Притулки, які діяли в Бердянську, Керчі, Севастополі та Сімферополі, забезпечували сотні знедолених дітей Криму та Північної Таврії не лише житлом, а й гідною освітою та належним вихованням. Саме завдяки діям вихователів і попечителів цих установ хлопчики й дівчата отримували можливість працевлаштуватись, створити родину з настанням повноліття. Таким чином, сиротинці виступали важливим елементом системи громадського піклування в губернії, захищаючи неповнолітніх від шкідливого впливу вулиці, підвищуючи рівень писемності серед сиріт, знижуючи рівень дитячої смертності. Досвід набутий нашими предками у галузі опіки цілком можливо використати за сучасних умов, оскільки на сьогоднішній момент в дитячих будинках як України в цілому, так і АР Крим зокрема, перебуває значна кількість сиріт і покинутих дітей, котрі потребують не лише турботи і медичного догляду, а й повноцінної освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Махорін Г. Л. Благодійна діяльність на Волині (1793-1917) : Історичний аспект : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / Г. Л. Махорін. – Луганськ, 2007. – 208 с.
2. Кравченко О. В. Благодійна діяльність Православної Церкви в Харківській єпархії (1799-1917 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / О. В. Кравченко. – Харків, 2003. – 19 с.
3. Хаустова О. В. Розвиток благодійництва у Харкові у другій половині XIX – на початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / О. В. Хаустова. – Харків, 2006. – 235 с.
4. Гребцова И. С. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60-е гг. XIX ст. / И. С. Гребцова, В. В. Гребцов. – Одесса : Астропринт, 2006. – 320 с.
5. Meir N. From communal charity to national welfare: Jewish orphanages in Eastern Europe before and after World War I / Natan Meir // East European Jewish Affairs. – 2009. – Vol. 39. – Issue 1. – P. 19–34.
6. Бобкова О. М. Организация и деятельность Сиротского дома тайного советника А. Я. Фабра / О. М. Бобкова // Культура народов Причерноморья. – 2007. – № 85. – С. 100–105.
7. Прохоров Д. А. История развития благотворительности в караимских общинах Таврической губернии в XIX – начале XX века (по документам Государственного архива в АР Крым) / Д. А. Прохоров, А. В. Прохорова // Караимика. – Симферополь ; Слипери Рок, 2010. – Вып. XIV. – С. 14–24.
8. Савочка А. Н. Благотворительные заведения досоветского Симферополя (XIX – начало XX в) / А. Н. Савочка // Историческое наследие Крыма. – 2007. – № 18. – С. 144–156.
9. Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі – ДААРК), ф. 26, оп. 2, спр. 13. – 41 арк.

10. Державний архів Одеської області, ф. 1, оп. 195, спр. 849. – 12 арк.
11. Симферопольский детский приют графини Адлерберг // Крым. – 1893. – 29 окт.
12. Долгополова С. А. «Я помню время золотое...» / С. А. Долгополова // Наше наследие. – 2003. – № 68. – С. 58–63.
13. Рыбальский Г. Речь при освящении нового здания и храма Симферопольского детского приюта 15 сентября 1869 г. / Г. Рыбальский // Таврические губернские ведомости. – 1869. – 17 сент.
14. Маркевич А. И. Симферопольский детский приют имени графини А. М. Адлерберг (к шестидесятилетию существования) : Краткий исторический очерк / А. И. Маркевич. – Симферополь, 1915. – 71 с.
15. Жуковский Г. В. Письма к Его императорскому высочеству великому князю Константину Николаевичу / Г. В. Жуковский. – М., 1867. – 68 с.
16. Салгир В. Детский приют гр. Адлербергов / В. Салгир. – 1902. – 20 авг.
17. Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф. 763, оп. 3, спр. 60. – 140 арк.
18. ДААРК, ф. 27, оп. 13, спр. 3142. – 307 арк.
19. Салгир В. Приют гр. Адлерберг в Симферополе / В. Салгир. – 1903. – 17 янв.
20. Журнал заседаний Таврического земского собрания за 1918 г. / Таврическое губернское земское собрание. – Симферополь, 1918. – 585 с.
21. [Домбровский Ф. М.] Сиротский дом тайного советника А. Я. Фабра / Ф. М. Домбровский // Одесский вестник. – 1865. – 13 янв.
22. Кашкадамов М. Сиротский дом тайного советника Фабра в Симферополе / М. Кашкадамов, П. Аверкиев, О. де-Мезон // Таврические епархиальные ведомости. – 1870. – № 14. – С. 453–462.
23. ДААРК, ф. 458, оп. 1, спр. 7. – 29 арк.
24. Устав Сиротского дома тайного советника Фабра в Симферополе. – Симферополь, 1882. – 15 с.
25. Результаты доброго дела // Салгир. – 1902. – 9 июня.
26. Маркевич А. И. 3 культурной минут минувшини Криму XIX ст. Короткі нариси / А. И. Маркевич // Непомнящий А. А. Арсений Маркевич: страницы истории крымоведения / А. А. Непомнящий. – Симферополь : Бизнес-Информ, 2005. – С. 337–414.
27. ДААРК, ф. 120, оп. 1, спр. 40. – 18 арк.
28. Открытие очага-яслей // Южные ведомости. – 1917. – 16 июля.
29. Совещание по вопросам общественного призрения // Южные ведомости. – 1917. – 14 окт.
30. Постановление Симферопольского Горрайисполкома 30 мая 1924 года // Красный Крым. – 1924. – 15 мая.
31. Очерк Керченского Мариинского Детского Приюта : за 25-тилетнее его существование. – Керчь, 1899. – 19 с.
32. РДІА, ф. 763, оп. 3, спр. 437. – 68 арк.
33. Бесприютные дети // Севастопольская газета. – 1906. – 17 янв.
34. Отчет по командировке старшего помощника начальника отделения канцелярии Совета министров Н. К. Ди-Сеньи в Бессарабскую, Волынскую, Киевскую, Могилевскую, Полтавскую, Таврическую, Харьковскую и Херсонскую губернии и Терскую область для ознакомления с деятельностью некоторых учреждений, получающих от Романовского комитета пособия на дело призрения крестьянских сирот и детей воинов. – Пг., 1916. – 115 с.
35. РДІА, ф. 763, оп. 3, спр. 871. – 75 арк.

Рецензенти: Непомнящий А. А. – д.і.н., професор Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського
Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

© Савочка А.М., 2010

Стаття надійшла до редакції 26.08.2010 р.

ДОЗВІЛЛЯ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА в 20-х роках ХХ ст.

Розглянуто основні параметри дозвілля різних категорій православного духовенства в 20-х роках ХХ ст. Визначено ступінь впливу державної влади, духовного сану на організацію вільного часу духовенства протягом 1920-х років. Встановлено, що дозвілля духовенства, як і інших верств населення, зазнавало прямого та опосередкованого регулювання з боку держави.

Ключові слова: православне духовенство, дозвілля, повсякденне життя, вільний час, держава, віруючі.

Рассмотрены основные параметры досуга разных категорий православного духовенства в 20-х годах ХХ в. Определена степень влияния государственной власти, духовного сана на организацию свободного времени духовенства на протяжении 1920-х годов. Установлено, что досуг духовенства, как и других слоев населения, находился под прямым и опосредствованным регулированием со стороны государства.

Ключевые слова: православное духовенство, досуг, повседневная жизнь, свободное время, государство, верующие.

The article shows basis of spare time for different categories of orthodox priesthood in 20's ХХ с. The degree of influence on leisure time organization of priesthood by the State authority and priesthood order during 1920's is defined. It's determined that the spare time of priesthood was directly and indirectly lead on the State side.

Key words: orthodox priesthood, spare time, everyday life, leisure time, State, believers.

Зі здобуттям Україною незалежності проблематика церковної історії 1920-х років увійшла в ранг пріоритетних сфер дослідження українських істориків. Роботи С. Жилюка [1], А. Зінченка [2], О. Ігнатуші [3], А. Киридон [4], О. Нестулі [5], В. Пашенка [6], В. Силантьєва [7], О. Тригуба [8] заклали концептуальні засади і нові методологічні підходи до вивчення цього питання. Науковий доробок за останні десятиліття є основою для необхідного дослідницького переходу від з'ясування статусу церков у радянській державі до висвітлення структури повсякдення духовенства. У цьому контексті публікації Т. Євсєєвої [9], Т. Савчук (Бобко) [10] формують інтерес до питань повсякдення духовенства.

Усебічне відтворення картини життя пересічних людей 20-х років ХХ ст. передбачає дослідження складової повсякдення духовенства – дозвілля, що залишається поза увагою науковців. Звернення до розгляду дозвілля духовних осіб є важливим, оскільки дає можливість відтворити реалії буття священнослужителів як звичайних людей, «без ряс». У той же час аналіз вільного часу духовенства дозволить зрозуміти ступінь впливу духовного сану на дозвілля. Окрім того, спробуємо з'ясувати залеж-

ність організації вільного часу духовенства від сукупності чинників «духовний сан – віруючі – держава – атеїсти».

Сучасна наука поняття дозвілля визначає як заняття у вільний час, за допомогою яких задовольняються безпосередні фізичні, психічні і духовні потреби, в основному відновлювального характеру [11, с. 15]. Чи забезпечувало дозвілля духовенства його духовні, фізичні, психологічні потреби? Дана стаття стане відповіддю на це питання.

Спілкування священнослужителів вдома займало важливе місце в організації дозвілля. Серед гостей, передусім, зустрічалися представники духовенства, члени релігійної громади, церковного правління, близька рідня, сусіди. Як правило, пишні застілля відбувалися з нагоди релігійних свят, днів народження. Спілкування проходило за столом, супроводжувалося грою на музичних інструментах.

Застілля за участю духовних служителів у цілому мали традиційні риси світського життя, складовою якого була навіть гра у винт – ускладнений варіант преферансу з колодою в 52 карти [12, с. 53].

Серед гостей священнослужителів бачимо звичайних віруючих. Духovenство користувалося авторите-

том, тому функції духовних наставників виконувало і поза межами церковного приміщення. До священників зверталися люди за порадами, неосвічені – за допомогою в написанні листів.

Моральні якості священнослужителів імпонували людям. Зокрема, своїм розумом, чистотою серця, любов'ю до всіх приваблював до себе різних людей настоятель Києво-Подільської церкви О. Глаголев. У буреломні 1930-ті роки до нього зверталися, передусім, за утіхою [13, с. 233].

Однак інновації в дозвіллі людей 1920-х років: скорочення владою вихідних днів з нагоди церковних свят, примусова праця на Пасху, Різдво обумовлювали зменшення приватного спілкування духовенства з віруючими.

Окрім того, частим поїздкам до друзів та знайомих духовенству заважали існуючі правила реєстрації. У таємних циркулярах НКВС чітко називалася мета запровадження обліку та реєстрації духовенства: *«проводити справжній, постійний контроль за службовцями культу»* [14, арк. 66]. Влада втручалася в приватне життя, регламентуючи умови перебування в тій чи іншій місцевості. Зокрема, священник, знаходячись у когось в гостях на прикордонні, не міг залишитися на ніч без дозволу місцевого ДПУ. Д. Галевич, подільський протоієрей, через те, що не мав такого дозволу, змушений був повернутися додому до заходу сонця, так і не побувши у свого смертельно хворого брата. Удруге приїхавши в Ямполь провідати брата, він відразу направився до ДПУ. Однак йому знову заборонили переночувати, оскільки не було дозволу з окружного ДПУ. Навіть в день похорону священник виїхав додому ще до заходу сонця [12, с. 27]. Випадок, що стався з Д. Галевичем, наочнo демонструє залежність особистого життя людини від політичної системи.

Коло знайомих теж звузилося. У дореволюційні часи священнослужителі повідомляли селянам про події, що відбувалися в державі. У 1920-х роках новини люди вже отримували не тільки від священника. Радянські газети, радіо, кіно все більше ставали основними джерелами інформації, формували альтернативні атеїстичні думки. Найчастіше, якщо людина займала посаду в радянських установах, то вона намагалася не зустрічатися із знайомими колись священнослужителями [12, с. 21]. Живучи в атмосфері страху, люди хотіли запобігти звинуваченням у зв'язках із духовенством, яке знаходилося на вістрі політичної критики з боку влади.

Із кінця 1920-х років духовенству інкримінували антирадянську контрреволюційну діяльність. Це становище духовенства безперечно сприяло зменшенню спілкування зі священнослужителями. Цю тезу промовисто підтверджує життя митрополита Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) В. Липківського. На початку 1920-х років В. Липківський брав участь у різних культурних заходах, поза церквою зустрічався з представниками мистецької інтелігенції. Зокрема, під час відзначення 40-річчя творчої праці Марії Заньковецької значна більшість присутніх стоячи слухала світський виступ митрополита [2, с. 282]. У 1930-х роках митрополит вже не мав такого спілкування. Учений А. Зінченко,

аналізуючи листи митрополита В. Липківського до отця П. Маєвського, відмітив самотність митрополита, про яку йшла мова ледь не в кожному листі.

Люди, що не були активними віруючими, а звичайними знайомими, уникали спілкування зі священнослужителями. На противагу ним віруючі, переважно з близького оточення, члени релігійної громади не залишали своїх пастирів.

Духовна єдність служителів із мирянами якнайкраще проявилася під час прощання священника з віруючими. Зокрема, коли 25 квітня 1927 р. представники Чернігівського ДПУ прибули арештовувати священника Російської православної церкви Сергія Нілуса, то в його кімнаті зібралися всі мешканці будинку. Священик на прощання влаштував богослужіння біля іконостасу. Після молитви присутні здобули від нього благословення та цілували йому руки. Виходячи з будинку, священник заспівав «Христос Воскрес». Його спів підтримали й усі мешканці, які проводжали священника на вулицю [15, арк. 2].

Ведення листування з ріднею, друзями було складовою частиною культури того часу. Для найкращого розуміння значення листування в житті парафіяльного священника наведемо фрагмент з листа протоієрея Д. Галевича. Священнослужитель так охарактеризував своє листування з другом: *«Ми ніби закохані тим і зайняті, що обмінюємося один з одним найвишуканішими комплементами, враженнями, спогадами про далеке минуле – нам приносить велике задоволення згадувати старовину... Ми нібито робимо виклик один одному в мистецтві і манері написання. Справа доходить навіть до похвальних од і віршів»* [12, с. 35-36].

Як для парафіяльного служителя, так і для митрополита УАПЦ В. Липківського, який відчував самотність після відходу від активної церковної діяльності, саме листування з другом П. Маєвським стало розрадою в житті.

Хоча влада намагалася втручатися і в цю сферу дозвілля. Наприкінці 1920-х років в окремих округах священнослужителів намагалися позбавити права користування послугами пошти, телефонних станцій. Спочатку в грудні 1929 р. поштові відділення Прилуччини припинили поставляти пошту духовенству. Їхній приклад наслідували й робітники пошти Харківщини. Одночасно харківські телефонні станції не без указівки «зверху» ухвалили позбавити всіх служителів церкви права на користування телефонами [16, с. 11]. Окрім того, система терору породжувала атмосферу страху, що стримувало людей вільно висловлювати думки в листах.

Вільний час духовенство присвячувало й читанню книг. Про літературні уподобання сільського священника, зокрема, дізнаємося з листів Д. Галевича до доньки. Серед прочитаних ним книг в 1920-х роках він називає роман «Клеопатра» Г. Еберса, «Записки із Мертвого дому» Ф. Достоєвського. [12, с. 34, 63]. У 1932 р. прочитав твори «Старосвітські батюшки і матушки», «Кайдашева сім'я», «Бурлачка» І. Нечуя-Левицького, якого вважав «найкращим прозаїком, майже на рівні з Шевченком» [12, с. 77]. Книги священник обирав не випадково. «Записки із Мертвого дому» Ф. Достоєвського, прочитані ним у 1929 р. –

рік посиленого політичного тиску на духовенство, – відповідали його сумному настрою. «Старосвітські батюшки і матушки» Д. Галевича зацікавили схожістю описаних подій із життям церкви в радянський період. Захоплення сільського священика Т. Шевченком, І. Нечуй-Левицьким, книгами сільськогосподарського змісту відповідали літературним уподобанням сільського населення [17, с. 191].

Звичайно приналежність до соціального стану духовенства породжувала попит на духовну літературу. Також рівень національної свідомості впливав на літературні смаки духовенства. Науковець О. Ігнатуша, доводячи тезу, що православна церква продовжувала виконувати роль генератора української національної культури, наводить цікаві факти про читацькі смаки духовенства. Показово, що саме священик УАПЦ із села Коломійцеве Запорізького округу володів «книгою під назвою *«Історія України (автор Михайло Грушевський)»* та давав її читати селянам [3, с. 220].

Духовенство займалося самоосвітою. Навіть упереджений автор зведень ДПУ вимушений був констатувати в 1929 р.: *«Більша частина [духовенства] відстала у своєму розвитку, живе своїми вузькими інтересами. Невеличка частина намагається бути в рівні сучасності, займається над своїм розвитком, підвищенням кваліфікації»* [18, арк. 16].

Духовенство не хотіло залишитися осторонь процесів, що відбувалися в суспільстві. Про обізнаність духовенства з радянським законодавством свідчать, зокрема, слова, сказані протоієреєм Синодальної церкви на свій захист. У відповідь на хамство голови сільської ради священнослужитель зауважив: *«Радянською владою ще не видано жодного декрету, який би дозволяв таке грубе поводження з духовенством»* [4, с. 273].

На дозвіллі священнослужителі читали радянську пресу – центральну, зокрема «Московские известия», місцеву, суто атеїстичного пропагандистського спрямування – «Безвірник». Упереджене ставлення влади до священиків, що віддзеркалювалося на сторінках преси, фрази на кшталт *«нам ще потрібно побороти куркуля і попа»* викликали моральне пригнічення священнослужителів [12, с. 22]. У той же час духовенство не залишало без уваги спеціальну антирелігійну літературу. Виписані з Москви антицерковні брошури викликали обурену оцінку Д. Галевича: *«Яке нерозуміння Христова вчення, яке незнання історії взагалі... Головне, що не сторінка, то «поп» у всіх падежах і числах; а також слова – «поповський дурман», «поповські розказні», «бог», «боги», «монахи». Взагалі у всіх брошурах сквозить якоюсь травлей попів. Якоюсь попофобією чи попоманією»* [12, с. 30].

Духовенство розуміло, що для спростування наклепів, атеїстичних теорій, викладених у публікаціях, священику необхідно знати зміст цієї літератури. Однак далеко не всі священики поспішали виписувати атеїстичну літературу – не хотіли читати упереджену критику.

Моральне виснаження викликали у священиків бесіди з представниками владних установ. У листі до доньки Д. Галевич розповідав, що їздив у Тульчин у ДПУ й повернувся додому втомленим, розбитим

і сердитим [12, с. 22]. Причиною такого стану він назвав погані дороги. Проте зрозуміло, що Д. Галевич усвідомлював, що його листи можуть бути прочитані представниками влади, та приховав справжню причину свого пригніченого морального стану. В іншому листі священик прямо вказав, що невроз у його знайомого священика І. Песнячевського виник після виклику до міліції. І. Песнячевський після допиту став «страждати манією переслідування», жити з відчуттям, що за ним хтось стежить [12, с. 28]. Служіння в церкві розпочинав тільки після того, як огляне всі приміщення церковного будинку [12, с. 28].

Наприкінці 1920-х років масові виклики священнослужителів до органів влади морально і фізично знесилювали духовенство.

На підставі інструкції Всеукраїнського комітету із загальної трудової повинності від 21 квітня 1920 р. духовенство як «нетрудовий елемент» притягували до очищення площ, вокзалів та інших місць масового скупчення людей, залучали до будівництва доріг, шосе [19, с. 94]. По мірі посилення адміністративного тиску на церкву залучення духовенства до так званих «громадських робіт» стало масовою практикою.

Аналіз скарг священиків, листування окружних виконавчих комітетів з Наркоматом внутрішніх справ України вказує на те, що священнослужителі були втягнуті в бюрократичну тяганину, намагаючись (у більшості випадків не успішно) вирішити свої побутові проблеми.

Зовсім не сприяли моральному задоволенню виступи духовенства на диспутах, влаштованих представниками влади. Масована антирелігійна пропаганда, огульна критика священнослужителів змушували духовенство захищати свої погляди і брати участь у подібних заходах.

Дозвілля залежало від ціннісних орієнтирів конкретного представника духовенства. Зокрема, неоднозначно ставилися священнослужителі до театру. Документи подають приклади протилежного ставлення духовенства до цього виду мистецтва. З одного боку, згадується участь В. Липківського у святкуванні ювілею відомої театральної актриси, з іншого – відмова парафіяльного сільського священика із Запорізького округу служити у будинку, де розміщувався місцевий театр.

У вільний час від церковної служби духовенство займалося городництвом, бджільництвом, садівництвом. Скласти уявлення про чисельність духовенства, що вело сільськогосподарські роботи, дозволяють матеріали Всесоюзного перепису населення 17 грудня 1926 р. У так званому Степному регіоні (Зінов'ївський, Маріупольський, Мелітопольський, Миколаївський, Одеський, Первомайський, Старобельський, Херсонський округи) лише 11 % священнослужителів займалися сільським господарством [20, с. 72-73].

Серед церковнослужителів, порівняно із священнослужителями, був більший відсоток осіб, які мали додаткові заняття. У Степному регіоні 15 % церковнослужителів займалися сільським господарством, 1,5 % працювали додатково в інших сферах. Зафіксований статистиками незначний відсоток став наслідком політики влади, направленої на дискредитацію духовенства в економічному відношенні.

Подібне становище бачимо і в інших регіонах України. У зведенні ДПУ про політичний та економічний стан Чернігівського округу в 1927 р. чітко вказувалося: «більшість же священнослужителів ледь животіє, не маючи інших перспектив, окрім церкви» [21, арк. 30].

Наприкінці 1920-х років масова конфіскація владою землі, майна, вигнання священника із села зумовили суттєве зменшення числа духовенства, що мало сільськогосподарські заняття.

Таким чином, політичні зміни 1920-х років обумовили інновації в дозвіллі духовенства. Вільний час духовенства, як і інших верств населення, зазнавав прямого та опосередкованого регулювання з боку держави. Духовенству довелося жити в режимі війни, яку оголосила влада священнослужителям. Держава поставила духовенство в рамки, брутально втручалася в організацію дозвілля священнослужителів. Параметри дозвілля духовенства в міському та сільському середовищі різнилися.

Значну частину свого часу духовенство присвячувало відстоюванню прав на релігійний світогляд, гідні умови життя. Прагнення зрозуміти новітні процеси в суспільно-політичному житті, причини дискримінації з боку влади і якимось їм запобігти, – все це вимагало від духовенства обізнаності в реаліях життя та присвячення часу читанню антирелігійної літератури, вивченню радянського законодавства. Спілкування з представниками владних інституцій, що займало левову частку вільного часу духовенства, викликало моральне та фізичне виснаження духовенства.

За своїм визначенням вільний час призначений для того, щоб людина мала можливість розкрити себе, піднятися до вищого рівня прояву своїх здібностей, відновити фізичні, моральні сили, повніше задовольнити свої потреби. По мірі втручання держави в приватну сферу життя духовенство фактично не мало такої можливості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жилюк С. І. Обновленська церква в Україні (1922-1928) / Сергій Іванович Жилюк. – Рівне : РДГУ, 2002. – 384 с.
2. Зінченко А. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського / Арсен Зінченко. – К. : Дніпро, 1997. – 424 с.
3. Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні : генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) / Олександр Миколайович Ігнатуша. – Запоріжжя : Поліграф, 2004. – 440 с.
4. Киридон А. М. Час випробувань: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917-1930-х років / Алла Миколаївна Киридон. – Тернопіль : «Підручники і посібники», 2005. – 384 с.
5. Нестуля О. О. Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 рр. / Олексій Олексійович Нестуля. – К. : Інститут історії України НАН України, 1995. – Ч. 1 : 1917 р. – середина 20-х рр. – 280 с.
6. Пашенко В. Свобода совісті в Україні : Міфи і факти 20-30-х рр. XX ст. / Володимир Пашенко. – К. : Інститут історії України, 1994. – 252 с.
7. Силантьєв В. И. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е гг. / Владимир Иванович Силантьев. – Харьков : Харьк. гос. политех. ун-т, 1998. – 232 с.
8. Тригуб О. П. Розгром української церковної опозиції в Російській православній церкві (1922-1939 рр.) : Монографія / Олександр Петрович Тригуб. – Миколаїв : ТОВ «Фірма «Ліон», 2009. – 312 с.
9. Євсєва Т. Православне духовенство / Тетяна Євсєва // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.). – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – Ч. 2. – С. 275–325.
10. Савчук Т. Г. Зовнішній вигляд православного духовенства в період комуністичної модернізації / Т. Г. Савчук // Історія релігій в Україні : науковий щорічник / упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. – Львів : Львів. музей історії релігії ; вид-во «Логос», 2010. – Кн. 1. – С. 722–727 ; Савчук Т. Г. Повсякденність православного духовенства в 1920-30-х рр. : проблеми та перспективи дослідження // «Історія повсякденності: теорія та практика» : матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав. 2010 р. / [Упоряд. О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко]. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 133–135.
11. Бочелюк В. Й., Бочелюк В. В. Дозвіллєзнавство : Навчальний посібник. – К. : Центр навч. літ., 2006. – 208 с.
12. Галевич Дмитро. Незаарештовані листи: Листи священника з України до Німеччини. 1922-1938 / Петро Яницький (упоряд.), Ігор Доманський (упоряд.). – К. : Видав. дім «Козаки», 2001. – 128 с.
13. Священник Александр Глаголев. Купина неопалимая. – К. : Дух і літера, 2002. – 154 с.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 2, спр. 199, 405 арк.
15. Державний архів Чернігівської області, ф. П-8840, оп. 3, спр. 3175, 38 арк.
16. Вісті ВУЦВК. – 1929. – 28 грудня.
17. Лях С. Р. Між революцією і колективізацією: селянський ренесанс / Сергій Романович Лях // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.). – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – Ч. 1. – С. 109–196.
18. Державний архів Чернігівської області, ф. П-11, оп. 1, спр. 609, 46 арк.
19. Бобко (Савчук) Т. Г. Православне духовенство в суспільному житті України 20-30-х рр. XX ст. : Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Тетяна Григорівна Бобко (Савчук). – Запоріжжя, 2005. – 232 с.
20. Всесоюзная перепись населения 1926 г. УССР. Степной подрайон. Днепропетровский подрайон. Горнопромышленный подрайон. Занятия. – М., 1930. – Т. XXX.
21. Державний архів Чернігівської області, ф. П-10, оп. 1, спр. 382, 67 арк.

Рецензенти: Котляр Ю.В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Пронь С.В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

МІХАЛ БОБЖИНСЬКИЙ: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Розглянута суспільно-політична діяльність визначного представника краківської історичної школи М. Бобжинського. Акцентовано увагу на зв'язку наукових поглядів історика з його політичною практикою. Охарактеризовано дискусії, які досьогодні точаться серед науковців щодо оцінки результатів його діяльності.

Ключові слова: М. Бобжинський, краківська історична школа.

Rассмотрена общественно-политическая деятельность выдающегося представителя краковской исторической школы М. Бобжинского. Акцентировано внимание на связи научных взглядов историка с его политической практикой. Охарактеризованы дискуссии, которые досегодняя ведутся среди ученых относительно оценки результатов его деятельности.

Ключевые слова: М. Бобжинский, краковская историческая школа.

The socio-political activities of M. Bobzhynski – a prominent representative of the Krakow historical school – are reviewed. Attention is given to the connection of the historian scholarly views with his political practice. The discussions that until now are going on among scholars in evaluating the results of his work are characterised.

Key words: M. Bobzhynski, Krakow historical school.

Характерною особливістю всіх чільних представників краківської історичної школи була їх активна участь у громадському та політичному житті. Однією з найбільш колоритних особистостей у середовищі представників краківської історичної школи другої половини XIX століття був Міхал Бобжинський. На переконання його прихильників він уособлював глибокий політичний розум і повагу, а на думку противників – був запроданцем Габсбургів, ренегатом і завстріяченим поляком [1]. На відмінну від Ю. Шуйського та В. Калінки, він не стояв біля витоків краківської школи, не було в нього і такої кількості визначних вихованців-істориків, як у С. Смольки. Однак саме його визнано в польській історіографії найбільш значимою фігурою, яка репрезентувала краківську історичну школу. Як і колеги, М. Бобжинський, окрім активної наукової праці, значну увагу приділяв суспільно-політичній діяльності. Разом із тим, і тепер точаться дискусії щодо цієї непересічної людини і науковця. Контроверсійна постать М. Бобжинського привертає увагу не тільки польських [2], але й українських істориків [3].

У чому витоки такої популярності історика – є головною інтригою переважної більшості праць, присвячених різним відтинкам життєвого та наукового шляху М. Бобжинського. Фактом залишається те, що він досягнув найбільших висот на суспільно-політичному поприщі. М. Бобжинський не був типом людини, яка може знайти певне заспокоєння в праці, обмеженій стінами робочого кабінету чи наукової

бібліотеки. Він, як і його соратники з краківської історичної школи, досить швидко перейшов до політики, оскільки, на його переконання, вона була тісно пов'язана з історією. Одна не існувала без іншої [4]. Політика була другим життєвим кредо М. Бобжинського. Хоч не шляхтич і не землевласник, належав до середовища «станьчиків», яке старалося притягувати до себе й не землевласницьку інтелігенцію. Завжди був прихильником тогочасної програми краківських консерваторів, з якими поєднували його узи з молодих літ (Юзеф Шуйський, Станіслав Тарновський, Юліан Дунаєвський, Станіслав Кожмян) [5].

Початком його політичної діяльності стало обрання до краківської міської ради, яке відбулося у 1881 році. У 1885 році він став одночасно послом до Галицького Сейму та послом до австрійського Парламенту.

Посилена цензура паралізувала розвиток науки, зміцнився також нагляд над шкільництвом, що мав на меті видалення змісту прищеплених у школі засад польської національної і політичної традиції. Тим починанням слугувало призначення вчителями іноземців: росіян – у Польському королівстві, німців – на теренах, поневолених Пруссією. Дещо краще була ситуація в Галичині, але і там тиск адміністративних чинників на наукове життя й викладання в університетах і школах був дошкульним. Дії влади поневолювачів покликали і зміцнили в польському суспільстві реакцію самозахисту, проявом якої було зростання зацікавлень минувиною власного народу

[6]. Велике значення польська еліта відводила шкільній справі. Створення Шкільної регіональної ради Галичини було одним із дуже бажаних і високо оцінених здобутків пам'ятного Сейму 1865-1866 року. Йшлося про те, щоб суспільне виховання забрати з німецьких неприязних рук, у яких воно перебувало з дев'яностих років попереднього століття, а віддати під вплив і нагляд самого регіону, під польське громадське управління. Згодом виникло відчуття, що Шкільна рада не всього спромоглася, чого собі регіон, завдячуючи їй домагався, що її діяльності не видно, що вона згасає [7]. Таке положення відповідає реаліям, оскільки традиційні методи навчання і виховання вже не відповідали новим суспільно-економічним відносинам, що було зумовлено інтенсивним розвитком виробництва та значним прогресом науки і техніки. *«Належить собі усвідомити, що галицьке шкільництво близько 1890 р. виглядало неважно. Бракувало польських підручників, а самі шкільні програми були укладені в австрійських традиціях»* [8].

Період кінця XIX – початку XX століття в історії розвитку суспільства часто називають епохою великих зрушень у педагогічній теорії і практиці, а також «ерою шкільних реформ» [9]. Саме в часи відродження суспільних рухів й ідеології національного виховання активізувалися дискусії навколо нових дидактичних завдань, що постали перед середньою школою. Відкрила полеміку праця Т. Корзона *«O nauczaniu historii. Z powodu zamierzonej reformy szkół średnich w Galicji»* («Про навчання історії. З приводу намірів реформи середніх шкіл в Галичині») (1882). Подібний характер мала й робота Л. Фінкля *«O tak zwanej metodzie regresywnej w nauczaniu historii»* («Про так званий регресивний метод у вивченні історії») (1894). Обидві праці доповнювало дослідження В. Смоленського *«Nauczanie historii polskiej»* («Вивчення польської історії») (1899). В обговорення проблеми вніс свою лепту і М. Бобжинський. На Другому з'їзді польських істориків у Львові він зазначав: *«Диктувати з гори, які маємо писати праці, вважаю марною справою, і то було власне однією з причин, чому в попередній дискусії щодо виступу Корзона не виступав. Різниця між тими поглядами буде відчутною, коли хтось із того нового напрямку напише працю, доведе на практиці, що попередні праці були гірші. Пан Корзон мусив би сам від своєї праці відмовитися і написати нову. Так само має бути із підручником. Нав'язати згори, яким має бути підручник, то легше самому той підручник написати»* [10]. Тому сам автор цих запальних фраз вважав за потрібне дати приклад служіння народу на противагу гарячим та безрезультатним дискусіям. У тому контексті не видається дивним, що М. Бобжинський покинув науку і політичну діяльність, щоб зайняти посаду віцепрезидента Шкільної регіональної ради Галичини. *«Поміж приятелями М. Бобжинського оцінки були протилежними. Що краще? Чи добре, що посів пропоноване місце, чи краще би залишився в Раді держави? Він сам пішов за першим із тих бачень. Найбільші й найкращі впливи політичні у Відні не багато варті, якщо їх теоретичні здобутки не будуть застосовані на практиці, виявлені, впроваджені в життя тут на місці»* [7, s. 13]. Посідаючи

посаду віцепрезидента (1891-1901) він спромігся досягти небувалого успіху для галицької освіти, заклавши фундамент її новітньої освітньої політики. Особливу увагу звертав М. Бобжинський на підручники, призначені для народних і середніх шкіл.

Поміж іншого, політика М. Бобжинський полягала в підтримці в шкільництві вчителів-дослідників, внаслідок чого вдалося зосередити значні наукові кадри, настільки значні, що у відродженій польській державі три нові університети не змогли всіх їх задіяти, а в значній мірі тільки дякуючи їм галицькі наукові кафедри могли відродитися на достойному рівні в роки другої Речі Посполитої [1, s. 45]. Тому, нам видається суперечливим твердження Є. Матерницького, що краківська історична школа стосовно середніх шкіл нічого конкретного не зробила [11]. У цьому контексті наведемо протилежну думку: *«Не підлягає при тому сумніву, що корифеї краківської школи послуговувалися не тільки перевагами історичних аргументів у поточних політичних суперечках (наприклад полеміка Шуйського з Вольським) [12], але також докладали великої уваги для поширення своїх поглядів на історію, зокрема в шкільництві»* [13].

У період 1902-1907 років М. Бобжинський повернувся до перерваної в університеті праці, коли очолив кафедру політичного права. Попутно брав участь у з'їздах польських істориків, а в 1900 році був одним із організаторів і керівником з'їзду.

У перше десятиліття XX століття ситуація на сході Галичини і зокрема у Львівському університеті стала загрозливою: у лекційних залах, озброєні палицями, українські та польські студенти вели справжні бої, були організовані масові демонстрації. Напруженою була ситуація і в середовищі інших суспільних верств. Під час виборів до галицького Сейму 1908 року, коли польська адміністрація шляхом фальшування голосів намагалась отримати бажану перемогу, протест українців проти цієї затії закінчився смертю селянина Марка Каганця з села Коропець. У відплату за це Мирослав Січинський убив достатньо лояльного до українців намісника Галичини графа Анджея Потоцького. Фатальні постріли у Львові переконливо показали, що ситуація в Галичині дуже тривожна і нею не можна легковажити. Заметушилися, перш за все, віденські міністри, які дотепер вірили запевненням польської шляхти, що в Галичині все в порядку. Смерть цісарського намісника примусила їх глибше призадуматися над становищем в Галичині і над кандидатурою наступного намісника [14]. Ним став М. Бобжинський (1908-1913), який проявив себе як рішучий і мужній політик. *«В 1910 р. в 500-річчя перемоги над орденем хрестоносців відкрито в Кракові Грюнвальдський пам'ятник. Дозвіл на це, не консультуючись із Віднем, видав Бобжинський «за власним підписом» [15]. На тій посаді провадив політику українсько-польського замирення. Характерною в цьому контексті є інаугураційна промова намісника, виголошена польською і українською мовами [16]. «Окрім різних суперечок, колотнечі, а навіть збройного протистояння між поляками і українцями виявилось, що є вони приречені на спільне життя, а їх історію в жоден спосіб не вдається розірвати і трактувати окремо. Культура польська*

без України стала би убога і провінційна, подібно як українська без Польщі» [17].

П'ятирічне керівництво намісника М. Бобжинського оберталося навколо двох ключових проблем: 1) питання руського (українського) шкільництва, що мало знайти своє вирішення в створенні кількох нових руських гімназій, а в подальшому можливості створення руського університету; 2) реформи виборчої системи до галицького Сейму, досить застарілої і складної відповідно до суспільних змін [18]. Цей підхід дратував католицьке духовенство та викликав шалене невдоволення польських радикалів. У «Przeglądu Narodowem» («Національному огляді») регулярно виходили публікації, де піддавалася критиці його політика «замирення» українців і поляків. Вже побіжне ознайомлення із публікаціями «Przeglądu Narodowego» засвідчує, що політика Міхала Бобжинського стосовно розв'язання українського питання в Галичині в 1908-1913 роках наштовхувалася на дуже негативну реакцію народної демократії. Цей широко коментований у пресі замах на шпальтах варшавського місячника народної демократії був використаний до запровадження негативного погляду на українців. Там підкреслювалося, що врахування у поточній політиці їх національних запитів буде помилкою, яка тільки сприятиме подальшим радикальним діям мільйонів українських націоналістів. «Той замах є важливим показовим, може переломним фактом в історії Галичини. Він, передусім, є ознакою морального розладу «українського» руху в Галичині. Замах, здійснений на намісника Галичини – відзначав далі А. Садзевіч – є типовим проявом психології «українського» руху, який є наскрізь негативним, неприпустимим для поляків, не здатним до жодної позитивної творчості, окрім традиції повстань, різанини і позрабування. Героями того руху є гайдамаки Гонта і Залізняка, вештлі Хмельницький, який по черзі зраджував полякам туркам і навпаки, аби в решті занести Україну Москві. Коли інші народи мали у своїй минувшині, окрім темних, і ясні сторони богатирства й святості, русини у своїй історичній традиції мали або великі періоди спокою, або різанини і грабунку щодо беззбройної людності, і навіть грабунки власних церков». У коментарі особливо наголошувалося те, що жертвою Січинського став лояльний до русинів-українців намісник Галичини, який не був їх ворогом і дотримувався у діяльності легальних меж, завдячуючи чому багато зробив для розвитку русинів і ще більше планував зробити. Гострий тон політичних коментарів «Przeglądu Narodowego» стосовно ментальності й оцінки українського національного руху в Галичині, та опублікованих ще перед вступом М. Бобжинським на посаду намісника, дозволяє краще зрозуміти труднощі, з яким мусів мати справу новий намісник, і стосувалися вони не стільки самих українців, а поляків, яких треба було переконати щодо слушності піднятих в політичній практиці об'єднаних справ. Таким чином, бажання намісника дійти до порозуміння і зняти напруження наткнулося на певну недовіру з боку

українців і піддавалося критиці з боку римокатолицького духовенства і політичних угруповань, що представляли інтереси поляків. По оголошенню єпископами декларації, направленої проти реформ, М. Бобжинський у травні 1913 р. подав у відставку з посади намісника і виїхав на довгий час до Італії, де застав його початок війни.

Під час Першої світової війни М. Бобжинський був прихильником австрійського престолу і одним із учасників групи, яка приступила до організації маріонеткової польської держави. Відповідно до проголошених 5 листопада 1916 року актів він став міністром Галичини. Своє ставлення до польських справ окреслив на 67 році життя, в епоху найстрашніших воєнних вихорів, у наступний спосіб: «Є людиною старою і не знаю, чи мені Бог дозволить дочекатися сповнення надій, які впродовж багатьох років видавалися мені мрією. Пережив повстання 1863 року і всі важкі зусилля. ... Усій моїй генерації та найвідомішим моральним і політичним її лідерам приходила в тій тяжкій праці думка, що колись скинемо ті кайдани, якими скувало нас російсько-пруське столітнє гноблення. Не припускав, що того дочекаюся і дякувати Богу, що дожив до того моменту...» – писав він у своєму щоденнику-спогадах, що вийшли майже через четверть століття по його смерті.

По відродженню незалежності Польщі М. Бобжинський увійшов до організованої І. Падеревським комісії, метою якої було опрацювання проекту Конституції. Він упорядкував анкету, маючи на меті підготувати проект Конституції (так званий проект Бобжинського, не запропонований однак Сейму). 24 і 25 липня 1919 року на шпальтах «Czasu» появилася обширна стаття М. Бобжинського «O zespoleniu dzielnic Rzeczypospolitej» («Про згуртування частин Речі Посполитої»). В ній йшлося про форму управління в незалежній Польщі і можливі альтернативи: централізм чи децентралізм – все в аспекті вибору дороги, по якій найшвидше і найкраще йти. Автор усвідомлював, що не є то легке завдання: «Мусимо стверджувати, що три польські частини зшиті між собою тільки грубими стіжками». На його переконання без залагодження українського питання відроджена Польща приречена на потрясіння. У 1920 році покинув Краків і перебрався в село Лопуховек поблизу Познані. За версією В. Лазуги «10 лютого 1920 р. Бобжинський із родиною виїхав на проживання в Познанське воєводство в містечко Гарби» [15, с. 166]. «Безпосередній свідок падіння монархії, з якою була пов'язана доля Галичини, вітав відроджену польську державу з радістю щирого польського патріота. ... Що змусило Міхала Бобжинського покинути Краків, де народився і багато років працював, з яким пов'язував добрі і багаті спогади, де мав ще віддані душі своїх молодих прихильників?» [19]. Очевидно, що відроджена Польща потребувала нових лідерів, і місця посеред них М. Бобжинському не знайшлося.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bidlo J. Michał Bobrzyński. – Praga : Česke Akad., 1936. – S. 4.
2. Łazuga W. Michał Bobrzyński. Myśl historyczna a działalność polityczna. – Warszawa, 1982; Maternicki J. Historiografia i kultura historyczna. Studia i szkice. – T. 1. – Warszawa, 1990; Maternicki J. M. Bobrzyński wobec tzw. idei jagiellońskiej. Ewolucja poglądów i jej uwarunkowania // Przegląd humanistyczny. – 1977. – № 12/147. – R. 21.
3. Сінкевич Є. Міхал Бобжинський: життєвий шлях та наукова діяльність (1849-1935) // Сумська старовина: Наук. журн. з історії та культури України. – Суми, 2006. – № 20. – С. 90–95; Білас Л. Краків, Женева і філіація «Кричевського» // Липинський В. К. Твори в 24 т. – Т. 2. – Філадельфія, 1980. – С. XXVI-XXXII.
4. Adamus J. O stanowisku Bobrzyńskiego w dziejopisarstwie polskiem. – Lwów, 1937. – С. 9.
5. Bobrzyński Michał (1849-1935) // Polski Słownik Biograficzny. – T. 2. – Kraków : AU, 1936. – S. 166.
6. Wierzbicki A. Historiografia polska doby romantyzmu. – Wrocław : Dr. PAN, 1999. – С. 22.
7. Tarnowski St. Michał Bobrzyński w Radzie Szkolnej Krajowej. – Kraków : Dr. Czasu, 1901. – С. 5–7.
8. Zakrzewski S. Michał Bobrzyński. Próba charakterystyki historyka // Kwartalnik Historyczny. – 1935. – R. 49. – S. 530.
9. Тимочко І. Б. Тенденції розвитку освіти в Галичині в контексті національного відродження українців (кін. XIX – поч. XX ст.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки РДГУ. – Рівно, 2006. – Вип. 10. – С. 266.
10. Pamiętnik Drugiego Zjazdu Historyków Polskich we Lwowie. – T. 2. – Lwów : Dr. W. Łozińskiego, 1891. – S. 169.
11. Maternicki J. Dydaktyka historii w Polsce. 1773-1918. – Warszawa : Wyd. Szkolne i pedagogiczne, 1978. – С. 10.
12. Szujski J. O fałszywej historii jako mistrzyni fałszywej polityki. Z powodu artykułu p. L. Wolskiego pod tytułem «Diagnoza». – Kraków, 1877.
13. Suleja W., Wrzesiński W. Spory o narodową i społeczną funkcję historyków polskich // Poskie Towarzystwo Historyczne 1886-1986. Zbiór studiów i materiałów. – Wrocław-Warszawa-Kraków : Wyd. PAN, 1990. – С. 153.
14. Buszko J. Kryzys polityczny 1908 roku w Galicji. – Kraków, 1971 – С. 17.
15. Łazuga W. Ostatni stańczyk. Michał Bobrzyński – portret konserwatysty. – Poznań : Bene rati, 1982. – С. 121.
16. Mowa namiestnika, dr. Michała Bobrzyńskiego z 15 IX 1908 r. // Grodziski S. Sejm Krajowy galicyjski. 1861-1914. Źródła. – Warszawa : Wyd-wo sejmowe, 1993. – S. 515–522.
17. Serczyk W. A. Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648-1651. – Warszawa, 1998. – S. 6.
18. Bobrzyński Michał (1849-1935) // Polski Słownik Biograficzny. – T. 2. – Kraków : AU, 1936. – S. 167.
19. Dembiński B. Michał Bobrzyński. Próba charakterystyki człowieka i działalności // Przegląd Historyczny. – 1936. – T. 334.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Пронь С. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

© Сінкевич Є. Г., 2010

Стаття надійшла до редакції 19.08.2010 р.

HARCERSTWO POLSKIE W PAŃSTWIE ROSYJSKIM

Rozглянуто польське харцерство як різновид скаутівського руху, історія його виникнення і розвитку в Російській імперії. Охарактеризовано діяльність основних об'єднань, ключові фігури і головні напрями діяльності.

Ключові слова: харцери, скаути, Російська держава.

Rассмотрено польское харцерство как разновидность скаутского движения, история его возникновения и развития в Российской империи. Охарактеризовано деятельность основных объединений, ключевые фигуры и главные направления деятельности.

Ключевые слова: харцеры, скауты, Российское государство.

The Polish Scouting and Guiding Association is being reviewed as a variation Scouting Movement: its rise and development history in Russian Empire. The activity of main unions, key figures and main activity course are characterised.

Key words: ZHP, Scouts, Russian state.

Harcerstwo zwane u swego zarania «polskim skautingiem» powstało w okresie poprzedzającym wybuch I wojny światowej i rozwijało się głównie w zaborze austriackim w Galicji i pozostającym w granicach Cesarstwa Rosyjskiego Królestwie Polskim. Ośrodki pracy skautowej tworzone były również w środowiskach Polaków, zamieszkujących poza granicami ziem etnicznie polskich. W latach 1911-1914 skautowe zastępy i drużyny rozpoczęły działalność w Niemczech (Berlin, Bochum), w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej (Nowy Jork, Buffalo) oraz w Rosji (Kijów) [1, s. 139,145-146].

Na terenie Cesarstwa Rosyjskiego skauting polski dynamicznie rozwijał się w okresie I wojny światowej, ale początki pracy skautowej na Ukrainie zwanej ówczesnie w polskich środowiskach Rusią, przypadają na rok 1912. Wówczas to w Kijowie z inicjatywy studenta Uniwersytetu kijowskiego i członka Narodowej Organizacji Akademickiej «Polonia» Józefa Dybowskiego powstał zastęp skautowy «Kruków» [1, s. 144; 2, s. 89; 3, s. 75]. Zastępowym został współzałożyciel tego zespołu skautowego Władysław Niekrasz, jednocześnie autor opracowań dotyczących powstania i rozwoju polskiego skautingu na Rusi [4; 5; 6]. Do rozwoju pracy skautowej w omawianym okresie przyczyniło się upowszechnienie w środowiskach młodzieży podręcznika skautowego Andrzeja Małkowskiego «Skauting jako system wychowania młodzieży na podstawie dzieła gen. Baden-Powella» oraz kolportowanego nielegalnie i krążącego po Kijowie w odpisach «Skauta» – pisma wydawanego we Lwowie, które «dostarczało bodźców i treści do pracy». Na przełomie lat 1913-1914 zastęp «Kruków» przekształcił się w pluton skautowy. Na początku 1914 roku powstał żeński zastęp skautowy. Równocześnie powstanie Pierwszy zastęp skautek [2, s. 89].

Do dalszego rozwoju organizacyjnego skautingu przyczyniły się działające ówczesnie stowarzyszenia, grupujące dorosłych i młodzież polską: Towarzystwo Gimnastyczne «Sokół», Związek Młodzieży Polskiej «Zet», Narodowa Organizacja Akademicka «Polonia» i «Korporacja». Wiosną 1913 roku odbyła się konferencja przedstawicieli Związku Młodzieży Polskiej «Zet-u» i Narodowej Organizacji Akademickiej «Polonia» – Jerzego Grzymałowskiego i Władysława Niekrasza, w wyniku której Władysławowi Niekraszowi powierzono zadanie zorganizowania pracy skautowej w Kijowie. W celu rozszerzenia ruchu skautowego na całą Ukrainę i Rosję powołano Komisję Skautową, złożoną z przedstawicieli wspomnianych wyżej stowarzyszeń, w osobach: Jerzy Grzymałowski, Stanisław Grzymałowski, Józef Stołyhwo, Józef Kuszel, Władysław Niekrasz, Stefan Radomski, a ponadto Aleksander Dobrowolski i Tadeusz Rohoziński [2, s. 89-90; 3, s. 75; 7].

Działalność skautową prowadzono w ścisłej konspiracji wobec władz rosyjskich, a nawet i społeczeństwa polskiego. W początkach 1914 roku w Kijowie powstała Komenda Skautowa, w której Władysław Niekrasz został zastępcą Komendanta Stefana Radomskiego. W kwietniu 1914 roku Stefan Radomski nawiązał kontakt ze Związkowym Naczelnictwem Skautowym we Lwowie, a współpraca ta w świetle przyjętej przez oba ośrodki deklaracji, opierała się zasadach, wedle których «*dla zachowania jednolitości ruchu skautowego w Polsce, będzie (Komenda) w pracy skautowej kroczyć tą drogą, która uznana została za właściwą przez Związkowe Naczelnictwo Skautowe we Lwowie*», ponadto «*skauting polski w cesarstwie rosyjskim w swojej istocie niczym nie powinien się różnić od skautingu w Polsce rdzennej*» [2, s. 90]. Dzięki nawiązanym kontaktom ze Związkowym

Naczelnictwem Skautowym we Lwowie, Władysław Niekrasz wziął w lipcu 1914 roku kursie skautowym w Skolem. Kursy w Skolem prowadzone przez Naczelnego Komendanta Skautowego dr Kazimierza Wyrzykowskiego miały zasadnicze znaczenie dla tworzenia środowiska zwartej ideowo starszyny skautowej oraz adaptacji w warunkach polskich ideologii angielskiego skautingu gen. Roberta Baden-Powella [2, s. 91; 3, s. 53-55, 366].

Rozwój skautingu w wielu miejscowościach poza Kijowem: w Humaniu, Płoskirowie i Równem, przyczynił się do utworzenia 26 listopada 1914 roku Związkowej Komendy Skautowej na Rusi. Komendę stanowili: naczelnik Stefan Radomski, zastępca Władysław Niekrasz, skarbnik Stanisław Grzymałowski, sekretarz Tadeusz Rohoziński. Władysław Niekrasz jako członek Związkowej Komendy Skautowej, pełnił funkcję komendanta drużyn kijowskich. Wedle stanu na dzień 26 listopada 1914 roku skauting kijowski liczył 82 członków. Ze względu na warunki polityczne, praca skautowa koncentrowała się na działalności samokształceniowej, w mniejszym stopniu na uprawianiu technik skautowych, rzadko organizowano wycieczki, harce lub kolonie skautowe. Samokształcenie na Ukrainie poza skautingiem prowadziła tzw. Korporacja Uczniowska na Rusi, będąca organizacją tajnego szkolnictwa polskiego, kierowana przez Biuro Centralne Korporacji Uczniowskiej. W Kijowie zajęcia sportowe mogły odbywać się w siedzibie Towarzystwa Gimnastycznego «Sokół», w którym kierownikiem był Stefan Radomski. Mimo usilnych starań czynionych ze strony działaczy skautowych nie udało się zorganizować Patronatu, który zalegalizowany jako Towarzystwo Opieki nad Polską Młodzieżą Szkolną, w zakresie działania wspierałby wychowanie młodzieży w duchu skautowym. W maju 1915 roku praca skautowa na Ukrainie rozwijała się dodatkowo w Berdyczowie, Winnicy, Żytomierzu, Kamieńcu Podolskim i Kowlu. Ogółem skauting polski na Ukrainie skupiał 209 członków. Wyrazem prężności organizacyjnej skautingu kijowskiego było zorganizowanie w 1915 roku pierwszego kursu skautowego, w którym uczestniczyło 9 instruktorów skautowych z Kijowa (5 osób), Białej Cerkwi (2 osoby), Żytomierza i Równego (po 1 osobie). Kurs prowadził Stefan Radomski, zaś zajęcia kursowe odbywano w Kijowie i okolicach miasta. Wytopienie kursantów przez policję i groźba aresztowań spowodowały przerwanie tego wyjątkowego przedsięwzięcia [2, s. 91-92; 8; 9, s. 12-20].

W drugiej połowie 1915 roku na Ukrainie i w Rosji znalazło się około 2 milionów Polaków, wysiedlonych z terenów Królestwa Polskiego, Białorusi i Litwy oraz niewielka liczebnie emigracja polska z Galicji Wschodniej. Wśród mas tej ludności znaleźli się wybitni działacze skautowi: Kazimierz Lutosławski, Stanisław Siedlaczek, Jadwiga Falkowska oraz liczne grupy skautów i skautek. W 1915 roku w Kijowie znalazło się kilku członków Związkowego Naczelnictwa Skautowego ze Lwowa. W grudniu 1915 roku w Kijowie odbył się I Zjazd Skautowy, który opracował i przyjął regulaminy i zasady oparte na dokumentach Związkowego Naczelnictwa Skautowego ze Lwowa. Na zjeździe tym powołano Naczelnictwo Skautowe na Rusi i w Rosji. Naczelnikiem na okres 3 lat został Stanisław Siedlaczek, a w skład Naczelnictwa weszli ponadto: Robert Daszkiewicz, Stanisław Gibess, Henryk Glass, Jan Grabowski, Olgierd

Grzymałowski, Kazimierz Nowak «Czepczyński», Alojzy Pawełek, Eugeniusz Piasecki, Tadeusz Sopoćko, Roman Wasilewski oraz Stanisław Sielecki. Środowisko skautek reprezentowały w Naczelnictwie: Stanisława Dziewanowska, Natalia Majewska-Niekraszowa, Wanda Rówieńska, Helena Sakowiczówna, Janina Tynicka, Maria Wyżdżanka, Maria Skokowska oraz Zofia Smolikówna-Grabska, równocześnie przewodnicząca Sekcji Żeńskiej Skautingu w Rosji. W grudniu 1916 roku odbył się w Kijowie II Zjazd Harcerski. Wedle ogłoszonych na tym zjeździe danych liczba harcerzy i harcerek sięgnęła 2 350 osób, zorganizowanych w 37 środowiskach¹ [1, s. 144; 3, s. 113-115; 9, s. 12-20].

Głównymi celami pracy skautowej były: zjednoczenie całego ruchu skautowego, pozyskanie dla idei skautowych przychylności społeczeństwa polskiego oraz wyszkolenie kadr instruktorskich. Propagowaniu idei skautowych służył organ prasowy Naczelnictwa, pismo «Młodzież», ukazujące się od kwietnia 1916 roku w Kijowie pod redakcją Zofii Grzymałowskiej i Tadeusza Uhmy. Od dnia 1 października 1917 roku pismo to stało się własnością Naczelnictwa Skautowe na Rusi i w Rosji i zmieniło nazwę na «Harce». Redaktorem pisma został Stanisław Siedlaczek. Ostatni numer «Harców» ukazał się na początku 1919 roku [1, s. 144; 3, s. 115].

W 1916 roku Naczelnictwo Harcerskie w Kijowie zorganizowało jawny, dwutygodniowy kurs instruktorski w Syrcu pod Kijowem dla 40 uczestników, oficjalnie dla władz rosyjskich organizatorem kursu było Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny. Komendantem kursu był Eugeniusz Piasecki. Kolejne kursy harcerskie zorganizowane zostały już po upadku caratu w prywatnej willi «Kiń Grust» («Rzuć Smutek») pod Kijowem w maju 1917 roku (100 kursantów) i w 1918 roku (150 kursantów). Od 1915 roku skauting polski odgrywał również ważną rolę w pracach wojskowych na Ukrainie. Komenda Hufca Kijowskiego i Naczelną Komendę Skautową na Ukrainie urządziły kurs wojskowy, prowadzony przez przybyłego z Warszawy instruktora Polskiej Organizacji Wojskowej Bolesława Szymanowskiego. Wielu harcerzy kijowskich jeszcze przed niemiecką okupacją Ukrainy i czasie tej okupacji było członkami POW [3, s.115]. Po wybuchu rewolucji lutowej w Rosji w 1917 roku nastąpiła legalizacja pracy harcerskiej i znaczny jej rozwój. W październiku 1917 roku Harcerstwo Polskie w Państwie Rosyjskim liczyło ponad 5 000 harcerek i harcerzy, skupionych w 70 środowiskach. Swoim zasięgiem ruch harcerskie objął tereny od Piotrogradu na północy do Odessy na południu, Taganrogu, Tyflisu; na wschodzie do Permu, Samary i Uralu. Dla ułatwienia pracy organizacyjnej utworzono podległe Naczelnictwu Harcerskiemu w Kijowie 3 chorągwie harcerskie: Kijowską, Moskiewską i Piotrogradzką oraz Okręg Północny Perm. Dnia 3 marca 1917 roku odbyły się pierwsze jawne ćwiczenia polowe drużyn kijowskich, w których uczestniczyło 178 harcerzy. Inspiracją do tworzenia w różnych miejscowościach i kręgach polskiego wychodźstwa nowych ośrodków pracy harcerskiej były wydawnictwa harcerstwa kijowskiego z lata 1917-1918: książki Stanisława Sedlaczka «Szkoła harcerza» i «Sprawności

¹ Od 1916 roku na ziemiach polskich w miejsce dotychczasowych terminów: skaut, skautka, skauting, upowszechniają się polsko brzmiące nazwy: harcerstwo, harcerz, harcerka.

skautowe», «Książeczka harcerza» w opracowaniu Henryka Glassa i Tadeusza Sopoćki, «Skaut» i «Pionierka» Stanisława Gibessa, «Młoda drużyna» Alojzego Pawelka. Powstające drużyny harcerskie uznawały zwierzchność Naczelnictwu Harcerskiemu w Kijowie [1, s. 144; 3, s. 115-118].

Ważnym wydarzeniem w życiu harcerstwa kijowskiego był zorganizowany w Kijowie w dniach 29-31 grudnia 1917 roku III Zjazd Harcerski. W trakcie jego trwania zorganizowano wystawę prac hufca kijowskiego. Wedle podawanych danych Harcerstwo Polskie w Państwie Rosyjskim w końcu 1917 roku liczyło 80 ośrodków pracy harcerskiej (gniazd), 95 drużyn harcerzy, 64 drużyny harcerek, 17 drużyn wilcząt (zuchów). Ogółem w organizacji skupiono 5 100 harcerzy, 2 700 harcerek, 40 instruktorów oraz 200 osób, pełniących funkcje instruktorów. W czasie zjazdu podjęto uchwałę o objęciu pracą organizacyjną wilcząt czyli dzieci w wieku 8-11 lat; zarządzono powrót młodzieży harcerskiej do odradzającej

się Polski. W połowie 1918 roku Harcerstwo Polskie w Państwie Rosyjskim zrzeszało około 10 000 członków [1, s. 144].

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w listopadzie 1918 roku następował stopniowy powrót ludności polskiej w granice odrodzonego państwa, a wraz z nią ulegały likwidacji poszczególne ośrodki pracy harcerskiej. Działalność Naczelnictwa Harcerskiego oraz drużyn w europejskiej części Rosji trwała do czerwca 1919 roku, kiedy to ostatni członkowie Naczelnictwa Harcerskiego opuścili Kijów. Działalność polskiego harcerstwa kontynuowana była w azjatyckiej części Rosji w ramach Harcerstwa Polskiego na Syberii. Formalnie Harcerstwo Polskie w Państwie Rosyjskim weszło w skład Związku Harcerstwa Polskiego na Zjeździe Zjednoczeniowym w Lublinie w dniach 1-2 listopada 1918 roku. Naczelnictwo Harcerskie Harcerstwa Polskiego w Państwie Rosyjskim rozwiązało się 3 stycznia 1921 roku [1, s. 144; 3, s. 116, 118-126].

BIBLIOGRAFIA

1. Leksykon Harcerstwa / Pod red. Olgierda Pietkiewicza. – Warszawa, 1988.
2. Harcerstwo a narodziny i początki II Rzeczypospolitej (1910-1921). Antologia tekstów historycznych i literackich / Wybór i opracowanie Marian Marek Drozdowski. – Warszawa, 1998.
3. Błażejowski W. Z dziejów harcerstwa polskiego (1910-1939)...
4. Niekrasz W. Harcerze w bojach 1914-1921. cz. 1 / W. Niekrasz. – Warszawa, 1932.
5. Początki ruchu harcerskiego na Rusi // Młodzież. – 1917.
6. Początki ruchu harcerskiego na Rusi // Harce. – 1918.
7. Harce. – 1918. – nr 6.
8. Harce. – 1918. – nr 2-3.
9. Siedlaczek S. Harcerstwo na Rusi i w Rosji 1913-1920. – Warszawa, 1936.

Рецензенти: Котляр Ю.В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Пронь С.В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

© Стефаньяк Р., 2010

Стаття надійшла до редакції 11.06.2010 р.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЩОДО ЗАМОЖНОГО СЕЛЯНСТВА (20-ті – середина 30-х років ХХ ст.)

Досліджено соціально-економічне та суспільно-політичне становище заможного селянства України в роки колективізації. Висвітлено характер участі заможного селянства в суспільно-політичному житті села, передумови проведення насильницької колективізації та «ліквідації куркульства як класу».

Ключові слова: насильницька колективізація, розкуркулення, хлібозаготівлі, масові репресії, опір населення.

Исследовано социально-экономическое и общественно-политическое положение зажиточного крестьянства Украины в период коллективизации. Освещен характер участия зажиточного крестьянства в общественно-политической жизни села, предпосылки проведения насильнической коллективизации и «ликвидации кулачества как класса».

Ключевые слова: насильственная коллективизация, раскулачивание, хлебозаготовки, массовые репрессии, сопротивление населения.

Social-economic and social-political condition of the Ukraine rich peasantry during the years of collectivization is researched. The character of the participation of rich peasantry in social-political life and preconditions of conducting violent collectivization and liquidation of kulachestvo as a class is brightened.

Key words: violent collectivization, kulacks'ousting, grain procurements, starvation, hunger-genocide, mass repressions, resistance of population.

Перехід наприкінці 20-х років ХХ ст. до державно-адміністративного управління сільським господарством в УСРР – «колективізації» – став одним із найжорстокіших кроків радянського уряду щодо індивідуального селянського господарства. Це призвело до нищення виразного носія вражаючого економічного прогресу в сільському господарстві – заможного селянства. Саме заможне працююче самодостатнє селянство об'єктивно відстоювало демократичні засади функціонування економічного і політичного ладу в країні. Тому воно було серйозною загрозою міцніючій тоталітарно-більшовицькій системі.

Метою статті є визначення, на основі комплексного аналізу опублікованих новітніх наукових досліджень та архівних документів, причин та наслідків проведення суцільної колективізації сільського господарства наприкінці 1920-х – початку 1930-х років, дослідження механізму розкуркулення заможного селянства та з'ясування загальних тенденцій і регіональних особливостей цього процесу в тогочасній Україні.

Досягнення цієї мети передбачає виконання наступних завдань: аналіз останніх наукових досліджень із запропонованої теми, розкриття механізму розкуркулення та з'ясування втрат заможного українського селянства під час здійснення суцільної насильницької колективізації.

Об'єктом дослідження є економічно міцне (заможне) українське селянство. Предметом дослідження є аграрні перетворення в сільському господарстві кінця 1920-х – початку 1930-х років в УСРР.

Сучасній історичній науці властиве розширення дослідницької тематики періоду колективізації. Вагомим внеском у дослідження проблеми розкуркулення економічно сталого українського селянства в роки колективізації є праці відомих істориків незалежної України Г. Т. Капустян, В. М. Лазуренка [1]. Науковці з сучасних, незаангажованих стереотипами комуністичного мислення позицій та на матеріалі раніше не введених у науковий обіг архівних джерел спробували проаналізувати специфіку розкуркулення заможного

селянства в період першого десятиріччя становлення радянської влади в Україні.

Як засвідчує аналіз наявних у нашому розпорядженні джерел, основним методом так званого «соціалістичного будівництва» в часи колективізації була ідеологія класової боротьби. У нерозривному зв'язку з вченням Сталіна про колективізацію в другій половині 20-х років ХХ ст. в суспільстві стояло питання про ліквідацію куркульства як класу. Щоб усунути від ринку мільйони дрібних селянських господарств, об'єднати їх у підвладні державі колгоспи, організувати виробничу змичку міста і села на позаринковій основі і створити цілісну командну економіку, треба було протиставити заможних селян бідності.

Для соціального розколу українського села було використано механізм хлібозаготівель. Ізольована за допомогою хлібозаготівель верхівка українського села підлягала економічному винищенню і депортації, щоб створити атмосферу залякування, у якій тільки й міг відбутися процес суцільної колективізації. Якщо так званого «куркуля» визначити було неможливо, адже критерії для визначення були навмисно розпливчастими, то ним визнавався то середняк, то бідняк і навіть наймит або робітник, а також червоні партизани і сім'ї червоноармійців – вони штучно підлягали під категорію розкуркулюваних і депортованих. Як бачимо, на селі штучно радянською владою здійснювалось протистояння соціально-політичних сил. Таке соціальне напруження на селі несло в собі небезпеку нового підриву відновлених під час запровадження НЕПу продуктивних сил сільського господарства.

Із повною силою соціалістичний наступ на так звані «капіталістичні елементи села» розпочався в 1929 році. Невдовзі, відповідно до вказівок та виступів генсека ЦК РКП(б) Й. Сталіна, цей наступ було оформлено в офіційну терористично-грабункову акцію з так званої «ліквідації куркульства як класу на базі суцільної колективізації». Із цього приводу Й. Сталін зазначав: *«Наше завдання заключається в проведенні суцільної колективізації. Будь-який наступ на куркуля, будь-яка експропріація куркульства, яка проводиться не на базі суцільної колективізації, не може бути дійсною ліквідацією куркульства як класу. Якщо залишається дрібне господарство, то тим самим залишаються глибокі корені капіталізму, і не виключений новий ріст куркульства. Для того щоб викоринити глибокі корені капіталізму, знищити всяку основу для росту куркуля як класу, треба проводити цю ліквідацію на базі суцільної колективізації. При цьому створюється на селі фундамент соціалістичної економіки і остаточно викоринюються глибокі корені капіталізму»* [2, с. 23]. Саме звідси у 1929 році вийшов новий лозунг більшовицької партії – «ліквідація куркульства як класу на базі суцільної колективізації», що означало тотальне пограбування, позбавлення всіх життєвих засобів, а відтак ув'язнення й вивезення з України до концентраційних таборів у північній Росії цілих родин заможних селян, найбільш продуктивної частини українського селянства.

30 січня 1930 р. вийшла постанова політбюро ЦК ВКП(б) «Про заходи щодо ліквідації куркуль-

ських господарств в районах суцільної колективізації» [4, арк. 16]. Вона жакликим способом вирішила долю великої кількості українських селян. Цією постановою в районах суцільної колективізації відмінялася дія законів про оренду землі і найму робочої сили в сільському господарстві. У заможних селян цих районів конфісковувались засоби виробництва, робоча худоба, господарські і житлові забудови, підприємства з переробки сільськогосподарської продукції, кормові і посівні запаси.

Згідно з пунктами постанови так звані «куркулі» поділялися на три категорії. Представники першої категорії – контрреволюційний актив – підлягали ізоляції в концтабори. *«Куркульські заможні місцеві авторитети – лідери антирадянського активу, які склали другу категорію, виселялися в малонаселені райони СРСР»* [5, арк. 16-17]. До третьої, найбільш чисельної, категорії входили всі інші «куркулі», які переселялися на землі за межами колгоспів [5, арк. 18].

Аналіз історіографії радянського періоду показує, що до першої категорії репресованих постанова від 30 січня 1930 р. відносила не тільки тих, хто підлягав ізоляції в концтаборах, але й тих, хто мав бути розстріляний. Кількість ув'язнених визначалась в 60 тис. осіб, а кількість розстріляних відповідно не вказувалась [4, с. 132]. Кількість тих, хто мав бути депортований у віддалені райони СРСР, дорівнювала 150 тис. осіб [5, арк. 17]. Відповідно до вищезазначеної постанови виконати завдання потрібно було не менше ніж наполовину до 15 квітня 1930 р. [5, арк. 17].

По Українській СРР концтабір чекав 15 тис. осіб, а виселенню підлягали від 30 до 35 тис. селянських господарств. Депортованих треба було розселити в невеликих виселках, якими мали керувати призначувані коменданти. Усе майно депортованих конфісковувалось, їм залишалися лише найнеобхідніші предмети домашнього вжитку.

ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У прагнули представити справу таким чином, що розкуркулення є процесом, який нав'язується владі всім ходом масового колгоспного руху. Заможний український селянин змушений був усвідомлювати те, що він є зайвим у районах суцільної колективізації і нібито тільки тому підлягав політиці розкуркулення. Насправді ж розкуркулення було важелем колективізації, і якраз з нього треба було починати «соціалістичні перетворення» в сільському господарстві. Адже саме на основі господарств, які належали економічно міцним (заможним) верствам українського села, і можна було побудувати радянські ефективні господарства. Розгортаючи цю терористичну операцію, місцева влада повинна була зробити все можливе, аби скористатися її наслідками і загнати селян в колгоспи.

Процес так званого розкуркулення для українського села на початку 30-х років ХХ ст. приніс непоправні втрати демографічного характеру. Виселення економічно міцного прошарку селянства тогочасної України відбувалось в основному у першій половині 1930 року. Селяни по-різному реагували на більшовицьку політику, направлену на ліквідацію так званих «куркулів» та їх заслання у віддалені райони. Зокрема, звіти Головного Політичного Управління УСРР за 1930 рік про хід розкуркулення свідчать про те, що в ряді районів, (наприклад, Харківського

округу) біднота і середняки з великим підйомом приступили до виселення заможних селян із сіл і самі брали активну участь в розкуркуленні [7, с. 6]. Бідняки і середняки проганяли від себе так званих «куркулів», які просили допомоги. Наприклад, у Волинському районі, як засвідчує архівний документ, в розкуркуленні брали участь до 2 000 бідняків, які під час цього процесу категорично вимагали: «...*переходити від розмов до діла*» [6, арк. 4]. Середняк із с. Верби Веселівського району говорив: «*Куркуля треба знищувати, але не можна не звертати увагу й на середняка, який в минулому був «куркулем». Він і тепер за «куркулів», на нього треба звернути серйозно увагу*» [6, арк. 5]. Житель с. Торгаї Іван (прізвище в архівних документах не зазначено – Ф. Л.) вважав: «*Тепер колективізація піде швидше, тому що «куркулям» поперерізають язики. Добре їх виселити з села подальше*» [6, арк. 6].

Із усього вищезазначеного можна об'єктивно і реалістично зробити висновок про те, що сільське населення наприкінці 20-х – початку 30-х років ХХ ст. вороже-осудливо ставилось до заможних верств села і сподівалось на те, що всі біди, пов'язані саме з ними, зникнуть разом з так званими «куркулями», але вони разом з тим і не сподівались на те, що й самі можуть потрапити під репресії та знущання.

Українське село в роки колективізації було антагоністичним у своїх настроях. Одна частина не підтримувала так званих «куркулів», а інша – навпаки. Ті селяни, що підтримували заможних селян, не бачили в них ворогів і намагалися дати зрозуміти це своїм односельцям, показати справжнього ворога і нерідко за це самі ставали жертвами репресій. Так, у с. Котельне Полтавського округу середняк Липий захищаючи односельців говорив: «*Дуже сильно тиснуть на «куркулів», їх давно вже розкуркулили, вони давно вже нічого не мають, так як «куркулі» залишились без майна – їх можна було б організувати в один колектив і цим самим пролетаризувати їх*» [6, арк. 7]. «*Куркулі» не вороги. Куркулів у нас немає, а є більш заможні селяни, але вони так чи інакше допомагають владі – платять податки і здають свої хлібні лишки*» [8, арк. 8]. Селянство усвідомлювало пагубність радянської політики стосовно заможного селянства, адже воно було реальним свідком того, що ніякого куркульського засилля на селі наприкінці 20-х років ХХ ст. не існувало, що хоч й існувало на селі господарство, яке підпадало під більшовицьке тлумачення його як «куркульського», воно було не чим іншим, як міцним, заможнішим від інших груп селянства. Тому середняцтво обурювалось і, у більшості випадків, виступало на захист заможного селянина. Середняк Микола Стрюк із с. Юріївка Комарівського району Мелітопольської округи відверто виступав проти місцевих дій радянської влади. «*Навіщо ви хочете виселити трударів на Сахалін, –*

наголошував він, – які вони куркулі, адже вони працюють. Немає правди на землі, кругом один обман» [8, арк. 10].

Маючи на меті ліквідувати заможний прошарок селянства в ході суцільної колективізації, радянська влада в цілому планувала здійснити це економічним шляхом, який пролягав через позбавлення його засобів виробництва. Водночас до заможного селянства, яке наважувалось на будь-який опір, радянська влада негайно вживала жорстокі адміністративні репресії. Причому, вони діставали відкрити підтримку з боку бідняцьких та частини середняцьких мас селянства. Протягом весни-осені 1929 року селяни самі «розкуркулили» по Україні 33 тис. господарств. Протягом зими й весни 1930 року було розкуркулено ще 90 тис. господарств [10, с. 91-93].

Таким чином селянське середовище, а це головним чином бідняцько-середняцька його частина, стосовно ставлення до згаданої (яку ми вже констатували раніше) політики було розділене у власних симпатіях-антипатіях на дві частини – на частину прибічників та частину противників заможного селянства. Більша частина селянства не схвалювала дії радянської влади і ті заходи, які вона проводила проти заможних елементів села.

У період колективізації з одночасним розкуркуленням, розпочатим у 1929 році, було репресовано і знищено понад три мільйони селянських господарств, понад десять мільйонів селян, було знищено майже дванадцять відсотків хліборобів-фермерів [10, с. 136]. Такі невтішні показники мали наслідки розкуркулення та насильницької колективізації в українському радянському селі.

Протягом майже семи десятиліть слово «куркуль» звучало як зневага, і ніхто не мав права без дозволу вищого керівництва радянської держави трактувати по-іншому значення цього слова, тому що боялись тих невігласів, які знищили справжнього українського селянина-господаря, знехтували його працею і зруйнували долю цих справжніх селян-трударів. Сьогодні перед істориками стоїть завдання величезної історичної ваги, на основі ґрунтовного наукового аналізу архівних джерел, спогадів очевидців відтворити образ справжнього господаря – селянина-власника, який допоможе відродити сільське господарство.

Автор статті намагався висвітлити основні причини та наслідки радянської політики розкуркулення селян у роки колективізації. Матеріали статті допоможуть дослідникам сконцентрувати увагу на невирішених питаннях зазначеної проблеми. А ліквідація «білих плям» в історії селянства дозволить об'єктивно висвітлювати її в усних виступах, публікаціях та в засобах масової інформації. Водночас використання історичного досвіду допоможе проведенню сучасних реформ в аграрному секторі економіки України.

ЛІТЕРАТУРА

- Капустян Г. Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років : дис... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2004; Лазуренко В. М. Заможне селянство України в умовах НЕПу / Валентин Миколайович Лазуренко. – Черкаси : Відлуння – Плюс, 2003. – 160 с.

2. Лур'є Д. Розвиток ленінської аграрної теорії в працях Сталіна / Д. Лур'є // На аграрному фронті. – 1934. – № 1 – С. 17–30.
3. Сталін Й. До питань аграрної політики в СРСР / Йосип Сталін // На аграрному фронті. – 1930. – № 1 – С. 10–17.
4. Історія українського селянства : наукове видання : у 2 т. – Т. 2 / [Андрощук О. В., Баран В. К., Веселова О. М., Ганжа О. І., Герасимова Г. П. та ін.]. – К. : Наукова думка, 2006. – 656 с.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 3189 : Центральний комітет Комуністичної партії України. Загальний відділ (29.01. – 26.03.1930). – 184 арк.
6. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3142 : Центральний комітет Комуністичної партії України. Загальний відділ (31.01. – 30.12.1930). – 225 арк.
7. Рибалка І. К. Сталінщина й розселення країни / І. К. Рибалка // Український історичний журнал. – 1989. – № 5. – С. 3–12.
8. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3190 : Центральний комітет Комуністичної партії України. Загальний відділ (29.01. – 02.12.1930). – 108 арк.
9. Гришко В. Москва сльозам не вірить / В. Гришко. – К. : ЮНІВЕРС, 2003. – 246 с.
10. Лазуренко В. М. Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія / В. М. Лазуренко. – Черкаси : Ваш Дім, 2005. – 220 с.
11. Лазуренко В. М. Заможне селянство України в умовах НЕПу / В. М. Лазуренко. – Черкаси : Відлуння – Плюс, 2003. – 160 с.
12. Медведєв Р. К суду історії : генезис и последствия сталинизма / Р. Медведєв. – Нью-Йорк : Кнопф, 1974. – 780 с.

Рецензенти: Морозов А. Г., д.і.н., професор, завідувач кафедри Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;
Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

© Фрей Л. В., 2010

Стаття надійшла до редакції 05.07.2010 р.

УЧАСТЬ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ТА ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В АКЦІЯХ ПРОТЕСТУ ПРОТИ ГОЛОДОМОРУ В УСРР у 1932-1933 рр.

Досліджено заходи протесту з боку українських політичних партій та громадських організацій проти політики голодомору в УСРР 1932-1933 рр.

Ключові слова: політична партія, протест, голодомор, Західна Україна.

Исследовано протестные мероприятия со стороны украинских политических партий и общественных организаций против политики голодомора в УССР 1932-1933 гг.

Ключевые слова: политическая партия, протест, голодомор, Западная Украина.

Explores the protest actions of the Ukrainian political parties and organizations against the policy of starvation in the USSR 1932-1933.

Key words: political parties, protest, starvation, West Ukraine.

Проблеми, пов'язані з організацією та проведенням протестних заходів проти політики голодомору в УСРР у Західній Україні, є актуальними. Метою дослідження є з'ясування перебігу акцій протесту проти голодомору в Радянській Україні на території Західної України у 1933 році на основі аналізу праць українських та польських істориків.

Питання, пов'язані з висвітленням протестних заходів західноукраїнського суспільства на події, які відбувалися в УСРР, досліджені у ряді наукових праць українських та польських істориків. Ці питання, зокрема, розглянуто в роботах М. Чоповського [2], В. Чоповського [3], Р. Кшнежа [9], Я. Папуги [10].

Події, які відбувалися на території Радянської України упродовж 1920-х – 1930-х років, мали відгомін як серед українських еміграційних кіл, так і в Західній Україні, яка у той час перебувала у складі Другої Речі Посполитої. Західноукраїнський політичний спектр, який був представлений рядом політичних партій та громадських організацій у своїй більшості до уряду більшовиків ставилися негативно. Але ряд нововведень радянської влади, як, зокрема, політика українізації, частиною західноукраїнських політичних діячів сприймалися позитивно, що стимулювало поширення радянофільських настроїв серед ряду відомих українських політичних та громадських

діячів як у Західній Україні, так і в середовищі української еміграції.

Однак події, які відбувалися на терені Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років, зумовили кардинальну переоцінку ставлення до радянської влади з боку більшості західноукраїнського політикуму, виняток становили лише прокомуністичні політичні угруповання. Це було зумовлено тим, що у вказаний період радянська влада розпочала реалізовувати політику колективізації, було згорнуто українізацію всіх сфер суспільного життя тощо. Але найбільш широкомасштабно українські політичні об'єднання поза межами СРСР протестували проти голодомору 1932-1933 рр.

Досліджуючи реакцію еміграційних і західноукраїнських політичних партій та громадських організацій на події 1932-1933 рр. в УСРР варто відзначити, що наприкінці 1932 – на початку 1933 років, коли вже голод набрав розмаху, ні українські еміграційні кола, ні західноукраїнські політичні структури не володіли достовірною інформацією про реальну ситуацію в Радянській Україні. Це було зумовлено тим, що заходи щодо охорони польсько-радянського й радянсько-румунського кордонів, недопуск іноземних журналістів у райони, охоплені голодом, з боку радянського уряду виявилися ефек-

тивними й, таким чином, упродовж певного періоду було створено умови, за яких зберігалася таємниця про справжню ситуацію в УСРР. Підтвердженням цього можуть також слугувати й рапорти польського Корпусу охорони прикордоння (КОП), у яких практично відсутня будь-яка інформація щодо голоду в сусідній державі. Лише на початку 1933 року в західноукраїнському суспільстві почали розповсюджуватися відомості про голод, який охопив Радянську Україну. Основним джерелом інформації стали втікачі з УСРР, яким вдавалося прорватися крізь польсько-радянський кордон, більшість з них були інтерновані на території міжвоєнної Польщі. Опіку над долею цих людей взяли на себе західноукраїнські громадські організації.

Проведений нами аналіз найвпливовіших західноукраїнських пресових видань дає підстави для висновку, що на початку 1933 року вони ще не приділяли належної уваги ситуації в УСРР. Лише навесні 1933 року, коли збільшився потік втікачів з СРСР, було прорвано інформаційну блокаду. Саме тоді представники українських еміграційних кіл у Західній Європі та західноукраїнські політичні угруповання розпочали заходи, спрямовані на інформування світової спільноти про реальну ситуацію як в УСРР, так і ряді регіонів Російської Федерації, які були також охоплені голодом.

Паралельно з публікаціями в пресі політичні структури Західної України й української політичної еміграції розпочали допомогну акцію. До цих заходів долучилися практично всі українські громадські організації, політичні партії, представники православного, греко-католицького й католицького духовенства, широкі верстви українського населення Галичини, Волині, Буковини й української еміграції у США та Західній Європі.

Аналізуючи діяльність українських структур, варто наголосити, що найбільш активно намагалися організувати допомогу українцям, які потерпали від голоду в Західній Україні. Так, 25 липня 1933 р. у Львові було утворено Український громадський комітет рятунку України (УКГРУ) [1, с. 1], який очолив один з найавторитетніших політичних діячів Галичини Д. Левицький, а до складу цієї організації ввійшло 36 українських культурно-освітніх та політичних організацій [2, с. 55-56].

Стосовно збору коштів та продовольства то, коли представники західноукраїнських політичних структур звернулися до Радянського консульства з проханням передати їх голодуючим, отримали відмову. Основним аргументом радянських дипломатів з цього приводу було те, що ніякого голоду в УСРР немає, й відповідно ніхто не потребує ніякої допомоги. У результаті біля консульства у Львові відбувся ряд маніфестацій з протестами щодо таких дій радянських урядовців [3, с. 105].

Таким чином, у результаті утворення допомогного комітету в Західній Україні заходи щодо надання допомоги голодуючим в УСРР почали носити організований характер, а організації – члени цього комітету координували свою діяльність. Із впливових українських політичних угруповань до складу ви-

щеназваного комітету не ввійшли УСРП та УСДП, які не бажали координувати свою діяльність з представниками духовенства, а як альтернативу цій структурі ними створено власний комітет.

Аналогічні структури діяли й в середовищі української політичної еміграції. Так, 14 липня 1933 р. з ініціативи Українського жіночого союзу, який діяв у Чехословаччині, було утворено Тимчасовий комітет допомоги голодуючим в Україні. Ініціативу українських жінок підтримали інші українські громадські організації, які функціонували у Чехословаччині й 19 липня 1933 р. ними було утворено Комітет представників українських організацій в Чехословаччині для допомоги голодним в Україні, до складу якого ввійшли представники 32-х українських еміграційних організацій. Очолив цю громадську організацію О. Борковський, а до керівного складу ввійшли Б. Гомзина, І. Мірний, Г. Омельченко, І. Паливода, С. Русова та М. Феденкова. У той же день ними було прийнято звернення до українців поза межами СРСР, у якому наголошувалось, що «з огляду на пильність справи подати вже тепер ініціативу про утворення подібних Комітетів на 1. Українських Землях на Захід від Збруча; 2. Обидвох Америках і Канаді. 3. На еміграції й узагалі Європі, де є для цього відповідні умови» [4, с. 2].

Не залишилось осторонь від цих подій і духовенство. У липні 1933 року у пресі було оприлюднене комюніке Українського Католицького Єпископату, Галицької Церковної Провінції, яке підписали митрополит А. Шептицький, Станіславський єпископ Г. Хомишин, Перемишльський єпископ Й. Коциловський, Патарський єпископ Н. Будка, Львівський єпископ І. Бучко та інші єкзархи греко-католицької церкви. У документі особлива увага наголошувалася на тому, що населення Західної України не має можливості матеріально допомогти своїм братам в УСРР, й у зв'язку з цим провідні діячі греко-католицької церкви звернулися з закликом до громадян, щоб вони «*молитвами, постами, всенародною жалобою, жертвами і всіми можливими добрими ділами випрошували з неба помочі, коли на землі нема ніякої надії на людську поміч*» і далі «*Усіх християн цілого світа, усіх віруючи в Бога, а особливо робітників і селян просимо прилучатися до цього голосу протесту та болю й розповсюдити його у якнайдалішій країні світа*». Комюніке закінчувалося зверненням до всіх радіостанцій «... *рознести Наш голос цілому світові*» [5, с. 1].

Незважаючи на те, що до складу УКГРУ не ввійшли представники українських соціалістичних партій, Українська соціалістично-радикальна партія (УСРП) та Українська соціал-демократична партія (УСДП) автономно від інших українських об'єднань розпочали організувати протестні заходи проти голодомору. Так, у вересні 1933 року українськими соціалістичними партіями було опубліковано відозву до всіх соціалістичних партій та робітничих організацій, у якій вони їх закликали долучитися до протесту «*проти варварського винищення українського трудового народу більшовицькою диктатурою*». Цей документ, окрім керівників УСРП та УСДП, підписали

також керівники Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), яка діяла в середовищі української еміграції, І. Мазепа та П. Феденко [6, с. 2].

Отже, до організації та проведення акцій протесту проти голоду в УСРР улітку 1933 року долучилися всі українські політичні партії й громадські організації (крім прокомуністичних), які діяли як у Західній Україні, так і поза її межами. Спроби організувати збір коштів та продовольства для голодуючих не увінчалися успіхом через відмову Радянського консульства у Львові прийняти та направити вже зібрану допомогу в УСРР. Тому основною формою організації та проведення акцій протесту з боку українських політичних угруповань стала організація та проведення віч громадян, мітингів, церковних богослужінь, звернення до міжнародних організацій з проханням втрутитися в ситуацію, що склалася в Україні. Окреме місце було відведено інформуванню населення про реальний стан справ в УСРР.

Щодо інформування громадськості про голод, який був на території Радянської України та південних регіонах Російської Федерації, то практично у всіх пресових виданнях Західної України регулярно вміщувалися матеріали, які об'єктивно висвітлювали ситуацію в УСРР. Аналізуючи зміст публікацій, варто відмітити, що значна частина часописів були партійними, а до складу редакційних колегій позапартійних газет часто входили також і чільні діячі українських політичних партій.

Однією з таких газет – була газета «Новий час», на сторінках якої було опубліковано значний обсяг матеріалів про ситуацію у Радянській Україні. Вищеназваний часопис вів також рубрики, у яких інформувалося населення про перебіг акцій протесту на території Західної України, а такі заходи влітку-восени 1933 року були проведені практично у всіх місцевостях регіону. У ній було передруковано й значну кількість статей із західноєвропейської преси, які були присвячені висвітленню трагічних подій у Радянській Україні. Так, один з номерів вищеназваної газети від 31 липня 1933 р. вийшов з такими гаслами «З'єднаймося всі в гору з Великою Україною», «Усі на протестаційний фронт» «Смерть московським наїзникам» [1, с. 1].

Значну увагу при висвітленні тих подій на території УСРР вищеназвана газета відводила публікаціям листів з Радянської України, у яких свідки описували страшну ситуацію на її території.

Зокрема, у газеті за 21 липня 1933 р. під рубрикою «Лист з Совіцької України», читаємо *«Мама стала такі худі, аж чорні, бо немає нічого їсти ні жирів, ні хліба... Новинок багато, але погані голод панує по всім селі... Дорогий! Пишем тобі і просим, якщо можна то допоможи нам, бо ми в усьому нуждаємося, а головне хлібом, а ти нам допоможи тим, в чім маєш лишок, чому ми будемо дуже раді»* [7, с. 2].

У іншому номері, який датований 16 серпня того ж року знаходимо ще одного листа з УСРР, у якому зазначено, що *«...ми, живемо плохо, у нас дуже люди вмирають по 20 душ в один день, люди людей їдять, а так же є багато хат пустих. ...Люди в нас падають як мухи, їдять листя та полу я сама 2 зимі його їм, вмирають на вулицях і там же ховають без попа, кладучи в одну яму по 5 душ»* [8, с. 2].

Таким чином, на основі вищенаведених документів можна зробити висновок, що населення Західної України було поінформоване про справжню ситуацію в УСРР.

Як вже зазначалося, однією з форм протестів проти політики голодомору була організація та проведення протестних заходів. Так, 1-20 серпня 1933 р. у Львівському, Станіславському, Тернопільському та Волинському воєводствах було проведено 68 протестних заходів у формі віч та зборів. УГКРУ у своєму комунікаті від 12 жовтня 1933 р. визначив 29 жовтня Днем національної жалоби. У той день було заплановано провести панахиди та збори всіх українських громадських організацій та політичних партій. Але польська влада не дала дозволу на їх проведення, й тому було прийнято рішення провести наради членів організацій. 29 жовтня 1933 р. практично в усіх місцевостях Західної України було проведено панахиди, наради й сходуни членів українських організацій, на яких виголошувались реферати про ситуацію в УСРР, збиралися грошові пожертви для голодуючих тощо [9, с. 135].

5 листопада 1933 р. з ініціативи членів УСРР та УСДП було проведено рад протестних віч проти політики голодомору, на більшості з яких членами партії було підписано протести-резолуції. Такі заходи відбулися у Львівському, Станіславському, Тернопільському та Волинському воєводствах.

Отже, наприкінці жовтня – на початку листопада практично у всіх місцевостях Західної України було проведено протестні заходи проти голодомору в Україні.

Чільні діячі українських політичних партій та громадських організацій намагалися привернути увагу світової спільноти до ситуації в Україні. Із цією метою у 1933 році до штаб-квартири Ліги Націй виїхали М. Рудницькі, З. Пеленський та ін. Метою їх поїздки було намагання переконати цю установу виступити на підтримку українців. Але через позицію ряду держав, які не бажали ускладнювати свої взаємовідносини з СРСР, так і не було прийнято жодного рішення, а справу передали на розгляд Червоного Хреста [10, с. 130].

Таким чином, упродовж літа-осені 1933 року в Західній Україні відбулися протестні заходи проти політики голодомору, ініціаторами проведення яких були українські політичні партії та громадські організації.

ЛІТЕРАТУРА

1. УНДО створило Комітет // Новий час. – 1933. – 29 липня.
2. Чоповський М. Ю. Голгофа Західної України (Злочинна діяльність окупаційних режимів проти населення західноукраїнських земель та його боротьба за волю і незалежність 1920-1953 рр.). – Львів, 1996. – 141 с.

3. Чоповський В. Ю. Українська інтелігенція в національно-визвольному русі на Західній Україні (1918-1939). – Львів, 1993. – 168 с.
4. На поміч голодуючим Великої України. Комітет в Чехословаччині // Новий час. – 1933. – 6 серпня. – С. 2.
5. Український католицький Єпископат Галицької Церковної Провінції // Новий час. – 1933. – 28 липня. – С. 1.
6. Відозва українських соціалістичних партій у справі голоду і терору на В. Україні // Новий час. – 1933. – 8 вересня. – С. 2.
7. «Тяжко жити на Вкраїні» // Новий час. – 1933. – 21 липня – С. 2.
8. Колись Україна усіх кормила... // Новий час. – 1933. – 16 серпня – С. 2.
9. Кушнеж Р. Участь української громадськості Польщі в допомогових та протестаційних акціях проти голодомору в Україні // УДЖ. – 2005. – № 2. – С. 135.
10. Папуга Я. Допомога українців Польщі потерпілим від голодомору 1932-1933 рр. // Пам'ять століть. – 2003. – № 3. – С. 130.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Пронь С. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

© Цецик Я. П., 2010

Стаття надійшла до редакції 12.07.2010 р.

МІСЬКЕ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ ХЕРСОНА, МИКОЛАЄВА, ОДЕСИ наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття

Досліджені принципи, методи, прийоми міського землеволодіння Херсона, Миколаєва, Одеси в кінці XVIII – першій половині XIX століть. Подана характеристика основних видів міського землеволодіння, законодавчих норм управління земельними ресурсами. Проаналізовано сутність земельної політики і головних галузей сільськогосподарської діяльності, форми надходжень до бюджету південноукраїнських міст.

Ключові слова: землеустрій, міська власність, органи місцевого самоврядування, міське землеволодіння.

Исследованы принципы, методы, способы городского землевладения Херсона, Николаева, Одессы в конце XVIII – первой половине XIX веков. Дана характеристика основных видов городского землевладения, законодательных норм управления земельными ресурсами. Проанализирована сущность земельной политики и главных отраслей сельскохозяйственной деятельности, формы поступлений в бюджеты южноукраинских городов.

Ключевые слова: землеустройство, городская собственность, органы местного самоуправления, городское землевладение.

In given article there is a speech about principles, methods, ways of city landed property of Kherson, Nikolaev, Odessa in the end of XVIII – first half XIX centuries. The characteristic is given to principal views of city landed property, legislative norms of management ground by resources. The essence of a ground policy and to the main branches of agricultural activity, the form of receipts in budgets of the South Ukrainian cities is analyzed.

Key words: land management, the city property, local governments, city landed property.

В умовах урбанізації відчутно зростає роль міст в економічному та політичному відношенні, що виступають головним джерелом виробничих сил суспільства та важливим компонентом самофінансування регіону. Це набуває особливої гостроти в умовах складного пошуку механізмів модернізації соціально-економічної системи та її основи – інституту власності, а також створення громадянського суспільства, і насамперед, правового та ринкового організму. У цьому контексті набуває особливого значення вивчення дорадянського періоду зародження і становлення муніципальної власності як підґрунтя муніципального господарства – альтернативної форми надходжень до міського бюджету. Ці інституції були індикатором стабільності міського самоврядування. Вони зміцнювали становище міста як центру регіону, розвивали його зв'язок з транспортними магістралями, що створювало цілісність територіально-економічних комплексів, формувало якісно новий принцип розвитку ринкового простору.

У цьому складному процесі приморські міста відігравали домінуючу роль унаслідок їх статусу як на регіональному, так і на загальнодержавному рівнях.

Питаннями міського землекористування в дореволюційні часи займалися представники економічної науки А. Львов [32], А. Великанов [33], А. Ушинський [34] та інші. Серед відомих дослідників Херсонської губернії можна виділити А. Скальковського [35-42], Н. Мурзакевича [43], А. Лонгінова [44] та інших. У радянські часи питаннями соціально-економічної історії міст займалися Л. Веліхов [48-49], Ю. Рибаків [45], М. Сафонов [47], П. Ридзюньський [46] та інші.

Весь земельний фонд міської земельної власності ми можемо поділити на кілька категорій:

а) ділянки;

б) хутори, дачі із заміськими будинками; складаючи власність міста, не могли переходити з рук у руки без обмеження звання і стану. Пізніше на ці землі поширився порядок віддачі ділянок в оброчне утримання для будівлі дач, тобто, висловлюючись

сучасною правовою мовою, надання за окрему платню в термінове користування земельних ділянок для визначених господарських нестатків;

в) слободи, мешканці яких вважалися міськими міщанами, юридично дані землі становили власність міста, могли переходити тільки від міщанина до міщанина і тільки односельцю; продаватися могло тільки майно, розташоване на землях, а не самі землі.

За принципом землекористування, землі міст могли бути розділені на такі види: «дворові» місця в місті, які належали власникам на повному праві; хутірські землі, що роздавалися в умовне володіння; садибні землі і «ділянки», як орані землі, знаходилися також в умовному володінні. На право володіння видавалися спеціальні відкриті аркуші. Складність полягала в тому, що для різних категорій міської землі не було встановлено єдиних правил землевідводу. Вони варіювалися залежно від форм і видів землеволодіння. Окремі правила існували для землевідводу мешканцям Одеси, передмість і сіл, розташованих на міській землі [31].

На практиці процес розподілу землі здійснювався в такий спосіб. Указом 1802 року муніципальній владі дозволялося виділяти місцевим мешканцям по 25 дес. землі в одні руки, з метою заведення власної системи господарства. Але згодом виявилось, що місцеві мешканці стали займати землі самовільно, без відводу. Як результат, міг виникнути новий юридичний зміст земельних правовідносин зі своїми наслідками. Тому Міська дума 1816 року клопоталася про припинення відводу землі [1].

У 1817 році граф Ланжерон не був настільки категоричним і представив до Міністерства пропозицію або заморозити процес відводу землі, або відводити по 10-15 дес. землі з метою захисту інтересів місцевих мешканців. Комітет Міністрів у 1818 році, вивчивши і проаналізувавши за фактом сформовану ситуацію, дійшов висновку, що роздачу землі необхідно призупинити. Однак дане рішення не змінило основ законодавства. У ньому не було передбачено процесу самозахоплення і встановлення системи відповідальності за подібний процес [13]. Тому процес самозахоплення продовжувався. Через таке положення в 1827 році затверджено рішення Державної ради, роздача земель знову була санкціонована, але вже зі сплатою особливого збору по карбованцю з десятини землі. Унаслідок цього відводилося лише по 5 десятин із зобов'язанням побудувати будинок, посадити 100 дерев і 400 кущів [14].

Упорядкування процесу землевідводу вирішувалося виданням у 1842 році «Загальних правил для роздачі земель у Новоросійському краї і Бессарабії, та Одеському градоначальстві» [7]. Із загального змісту можна зробити висновок про те, що стали відводитися ділянки землі в розмірі однієї десятини з метою розведення садів та виноградників, з умовою посадити протягом трьох років 100 фруктових дерев або 1 200 кущів винограду. Однак, ці заходи успіхом не увінчалися.

На отримання «ділянки» (орної землі) видавалися спеціальні відкриті аркуші. Така легкість отримання землі залучила масу населення, у цьому випадку знову почався процес самозахоплення землі, що спричинив

собою масу непорозумінь. Із метою вирішення даної проблеми в 1809 році герцог Ришельє, разом з будівельним комітетом, установив особливі правила для відводу і володіння землею. Згідно з цими правилами, землі видавалися тільки тим, хто міг побудувати будинок і посадити дерева (тобто встановлювався майновий ценз на право орендування землі) [1].

У 1843 році за розпорядженням генерал-губернатора була утворена особлива комісія для перевірки облаштувань ділянок та правильності володіння. Комісія знайшла 1 598 ділянок у 10 422 дес, з яких тільки 29 були обсажені, відповідно до правил відводу, і пропонувала відібрати необлаштовані ділянки. Однак градоначальник у своїй пропозиції думи знаходив неможливим відібрати ділянки, тому що уряд не зважився позбавити 1 500 сімейств міщан прибутків. У такому вигляді користування ділянками продовжувалося до 1890 року [8].

Як результат, на думку проф. А. І. Кірпицькікова, В. К. Надлера, Н. І. Ленца, А. С. Шейнса та інших, склалася досить складна ситуація. При безладді, що існував при роздачі землі, а потім і при переході земельного майна, основні розходження землеволодіння переплуталися. Більшість хутірських земель, садиб і ділянок переходили один до одного з новим юридичним змістом. Часто в таких документах уже не згадувалося про умовне володіння. Земля ставала повною власністю. Умовність володіння, внесена в одні акти і не внесена в інші, породжувала масу непорозумінь. Нездатність вирішення подібних ситуацій силами місцевого самоврядування вказувала про його незрілість і, виступаючи, хоча і не в повному обсязі, як власник, повинно було вчитися раціональному використанню і розпорядженню землею [31].

Розподіл міської землі між мешканцями міста Миколаєва також не був благополучним. Централізоване межування міської землі закінчилося тільки 18 червня 1828 року, про що була складена спеціальна межова книга. До цього моменту Міська дума в розподілі міської землі між мешканцями була сильно обмежена в правах. В основному мешканці займали землі шляхом самозахоплення, а Міська дума була змушена офіційно визнавати права на землі. Причому, у процесі даних розподільних акцій виявилось безліч порушень, але відбирати землі органи місцевого самоврядування не мали права. Повноправна участь Міської думи в розподілі міської земельної власності почалася тільки в 1832 році, коли постало питання про розмежування міської земельної власності з метою розведення садів. 31 серпня 1832 року надійшло прохання адміралу Грейгу від чиновника 5-го класу Богдановича і миколаївських купців Сібірцова і Леонтоновича, щоб на землях, де знаходилася навчальна артилерійська батарея (лівий берег ріки Інгулу, всього 85 дес.), завести фруктові сади, розподілити та віддати мешканцям на правах повної приватної власності [5].

Подібний проект був затверджений Кабінетом Міністрів, але з умовою, щоб ці землі протягом трьох років були облаштовані (засаджені фруктовими деревами й огорожені). У випадку недотримання умов землі повинні були відчужуватися на користь

міської власності без відшкодування. При дотриманні умов землі мали розподілитися Міською думою між мешканцями на правах повної приватної власності. 7 листопада 1835 року розподіл землі дозволила Міська дума, де видавалися і посвідчення на земельні ділянки. Земля була поділена на 19 ділянок. Власниками стали чиновники адміністрації, гласні думи і трохи іноземців. Більшість даних власників виконали умови протягом декількох місяців, одержали посвідчення і продали ділянки.

Початок розподілення хутірської землі було покладено 23 березня 1842 року. До цього часу нагромадилася безліч проблем, особливо пов'язаних із орною землею та сіножатям; не було встановлено кордонів між ділянками, що призвело до нерівних частин земельної власності між мешканцями; не рідкими були судові розгляди між хліборобами; міський бюджет позбавлявся прибутків за даною статтею. Із метою припинення безладдя на черговому засіданні Міської думи міському архітектору Г. Опацькому було доручено, разом з гласним думи Куліченко, перевірити земельні ділянки й встановити кордони між ними, окрім того, скласти плани міської земельної власності. 20 серпня 1842 року була отримана згода на проведення необхідних заходів від генерал-губернатора. Результатами даної роботи, що тривала до 1844 року, стало розмежування міської земельної власності від казенної, приватної й адміралтейської [9].

Але незабаром виявилися інші проблеми, тому що з'ясувалося, що багато мешканців спеціально змінюють кордони відмежованих ділянок і креслять власні. До рішення даної проблеми Міська дума вирішила підійти в такий спосіб. На черговому засіданні були обрані завідувачі міськими хуторами: квартальний Г. Петровський і гласний Е. Куліченко. До їх обов'язків входив контроль за кордонами між розмежованими ділянками й, у випадку виявлення фактів зміни кордонів, на винних накладати штрафи відповідно до Зводу Законів Російської імперії за статтями про порушення суспільного порядку і спокою.

У ході роботи зазначених вище осіб виявилось, що міська земля в розмірі 15 саж. була захоплена мешканцями адміралтейського поселення Воскресенка. Міська дума вирішила відмежувати її на користь міста Миколаєва. Згідно з указом Катеринославського намісництва від 28 березня 1795 року на ім'я Херсонської міської думи, можна зробити висновок, що в 1782 році, за Найвищим велінням, було відмежовано м. Херсону зручної землі 36 994 дес. і незручної 3 337 дес. 400 кв. саж. Земля довгий час пустувала, у зв'язку з відсутністю наймачів, і місту не приносила прибутку. Перші поселенці селилися і займали місця безсистемно, але в результаті, згодом, виникло 13 селищ, з яких утворилися хутори. Не існувало ніякого порядку в роздачі місць на садиби і хутори. Лише деякі власники мали документи на володіння ділянкою землі [18].

Хуторами називалися землі, що були відведені мешканцям, які володіли будинками в містах. На міський вигін призначалася кількість землі, визначена в штатних розписах за законами, іншу частину роздавали на господарські потреби міським мешкан-

цям. Міська влада зобов'язана була спостерігати, щоб одному власнику призначалося не більше 50 десятин. Вони були зобов'язані і проводити роздачу. У випадку акту самозахоплення, думи зобов'язані були їх легітимізувати. Керуючись законами, міські думи відводили ділянки міської землі до 50 десятин за журнальними визначеннями. Власники землі не могли продавати ділянки, крім купців і міщан, інакше землі відчужувалися.

Однак більшість ділянок були заселені шляхом самозахоплення. 11 липня 1803 року до відводу землі була додана умова, щоб кожен власник посадив і виростив не менш 20 дерев на десятину. У випадку невиконання власники піддавалися грошовому стягненню. Розміри ділянок, що відводилися, визначалися в 25 десятин, продана ділянка позбавляла права власника займатися землеробством. Щодо продажу ділянок, то він допускався з дозволу органів адміністрації, на підставі, що земля залишалася у власності міста. У більшості випадків дані умови не дотримувалися. Ділянки продавалися без дотримання умов і в результаті з'являлися власники досить великих ділянок, що не бажали підкорятися встановленим правилам про хутори.

Внаслідок таких зловживань журнальними визначеннями від 15 листопада 1809 року було встановлено на додаток і роз'яснення колишніх правил, що: 1) тим, хто не володіє в місті будинком, землю не відводити, а щодо тих, що уже отримав: а) залишити при ньому 15 десятин; б) тим, хто не облаштували дати відстрочки; в) після закінчення відстрочки землі відібрати у відомості міста; 2) заборонялося продавати землі, не зробивши облаштуваності, тобто порядного будинку, і при ньому лісівництва чи садівництва; 3) тим, хто ділянки облаштував дозволялося продавати їх, але не більше трьох десятин, інша земля надходила у володіння міста; 4) ніхто не міг володіти більше 50 дес. [1].

Після видання цих правил стан не покращився, але роздача землі в обсязі збільшилася. Особливі безладдя спостерігалися в місті Одеса, що дало підстави в 1816 році Одеській міській думі клопотатися про припинення роздачі землі. Граф Ланжерон 6 грудня 1817 року наказав Будівельному комітету припинити відвід землі. Виключення склали ті мешканці, що побудували в Одесі двоповерхові будинки, і давати їм по 10-15 десятин. Пропозиція була задоволена журнальним визначенням Комітету Міністрів від 21 лютого 1818 року. Потім граф Ланжерон у 1819 році утворив особливу комісію, що повинна була досліджувати деякі питання відносно міської землі. Землемір Ільєнко склав план міської землі і генеральну відомість, на цьому все і закінчилося. Тому, в 1821 році справа про перевірку землі була доручена міській думі, а в 1822 році передана до будівельного комітету [17].

У 1825 році князь Воронцов утворив нову комісію для закінчення справи про перевірку землі. Вона в 1826 році представила відомість усієї міської землі і записку, в якій докладно було викладено розуміння про ті заходи, що повинні були розпочаті для встановлення порядку у володінні землею. На цю записку граф Пален зробив свої зауваження, що потім майже

цілком лягли в основу реформи. Він пропонував розділити всі хуторські землі на чотири категорії:

- 1) хуторопорожні – відібрати, але без штрафів;
- 2) зроблені облаштованості, але не до кінця – надати дворічну відстрочку, у протилежному випадку – відібрати;
- 3) ті, що зроблені з облаштуванням;
- 4) зроблено більше облаштування, ніж запропоновано в правилах.

Останнім двом категоріям пропонувалося видавати відкриті аркуші. Оброчну частину розподілити під хутори, тому що бюджету принесе мало прибутку [31].

Рішенням 13 листопада 1827 року Державної ради («Акт про всі хутори Новоросійського краю») дані пропозиції були прийняті з доповненням поземельного збору в один рубль асигнаціями з десятини за рік. Однак на практиці довелося багато в чому відступити від правил. І безладдя в юридичному володінні хуторами продовжувалися дуже довго. Питання про відчуження земель піднімалися дуже часто, але залишалися без вирішення.

У зв'язку з цим 1 грудня 1829 року видані нові правила: розмір ділянки визначався в п'ять десятин, а у виняткових випадках у 10 десятин. Видавалося тимчасове посвідчення, обов'язок власника за два роки побудувати будинок, посадити на одній десятині 100 дерев або 400 кущів винограду; якщо умови були виконані, то власник одержував відкритий лист, якщо ні – ділянка відчужувалася без компенсації. До 1842 року було декілька приватних правил, в основному відносно землевідводу в місті Одесі.

У 1842 році затверджені були загальні правила на розподіл землі всього краю для садів і виноградників. Із землі може бути роздана тільки 10 частина, ділянки в одну десятину з будинками, за три роки огородити і засадити 100 деревами чи 1 200 кущами винограду на десятину, у підсумку – відкритий лист. У протилежному випадку ділянка відчужувалася, за забезпечення умов платити по два рублі з десятини. Земельний податок встановлювався по 30 копійок від десятини, але від нього звільнялися в перші п'ять років. Із цього часу право завідувати відводом земель під хутори в місті Одеса перейшло до Міської думи [14; 15; 19; 21].

Як бачимо, усі правила обов'язково вимагали необхідної облаштованості та загрозували за невиконання відчуженням землі. Однак значна частина хуторів залишалася невлаштованою. Із 1830 року виявляємо кількарізкові випадки відчуження хуторів, але рішучих з цього предмета розпоряджень ми не знайшли. Подібні розпорядження супроводжувалися для мешканців значними втратами, що зробило б негативним вплив на розвиток міст. Органи самоврядування завжди уникали радикальних заходів, навіть у найнеобхідніших випадках. Були тільки спроби вирішити проблеми, але без результату.

У 1847 році була організована комісія для перевірки ділянок. Але чим вона займалася, і який був результат – невідомо. Нічого не відомо про діяльність комісії 1857 року. Напрошується висновок, що вони були формальними. Після спроб упорядкувати земельні відносини загальні заходи для цього питання знімалися з повістки. Із 1860 року знаходимо дані

про відчуження землі цілими групами по 10 і більше хуторів на одеській міській землі.

Норми землі за положенням 1842 року незабаром закінчилися. У 1850-х роках деякі міські громади звернулися з клопотаннями про видання нових, більш відповідних правил. Рішення цього питання було відкладено до 1857 року. Проект полягав у відводі не більше однієї десятини одній особі, не зобов'язувати робити облаштованості, підвищити поземельний збір. У результаті пропозицій з міської реформи питання це в досліджуваній період не було вирішено [3; 4].

Поземельний збір отримав затвердження в положеннях про міські прибутки та витрати, однак існував лише на папері. Недоїмка встановлювалася досить солідна, але була складеною, на майбутнє було вирішено, якщо накопичується недоїмка, то ділянки відчужувати. Такий порядок існував до 1859 року, потім був відмінений. 22 червня 1859 р. в положенні про зрівняння прибутків і витрат поземельний збір з хуторів на одеській міській землі підвищився до одного карбованця сріблом з десятини [15].

Земля, відведена під ділянки, розподілялася під дрібні господарські нестатки. Стягувалася плата від 2 крб 50 коп до 12 крб на рік. Уся зайнята земля володілась ними на праві користування, без документів, причому ділянки були облаштовані домобудівництвом або садоводством, могли переходити безперешкодно в інші руки без укладання приватноправових, угод і навіть кріпацьким порядком. За клопотанням власників, безперешкодно видавалися відкриті аркуші на право повного володіння. Відносно відводу землі з документами, то міськими думами не робилося ніякого розходження між міськими і неміськими мешканцями, розподіляючи землі по 25 десятин [12].

Таке необмежене використання міськими землями швидко виснажило ресурси і з'явилися негативні наслідки. Особливо багато було зловживань серед міщанського стану. За відсутності контролю деякі з поселенців продавали ділянки і самостійно займали нові ділянки, стали забудовувати навіть міські вигони, що було суворо заборонено. Довелося встановити особливі правила для відводу землі. Були складені особлива комісія із землемірів та депутатів з дум для розмежування кожному селу особливу орну і вигонну землю для користування. Чим керувалася комісія у своїх діях, на яких підставах була зроблена нарізка землі невідомо, але зроблено це було вкрай нерівномірно. Крім того, села одержали землю в одній загальній межі, без поділу на ділянки по дворах, хоча всі міщани мали право на ділянки, але бідні або взагалі нічого не одержували, або одержували менше, ніж багатші за них. Правила 1809 року виявилися невиконаними. Що стосується фактів самозахоплення, то міські думи видавали відкриті аркуші господарям на правах повної власності [10; 11].

Спеціальна комісія визначила безліч зловживань і вихід із ситуації бачила в розмежуванні землі на ділянки. З листопада 1827 року це затверджено було рішенням Державної ради, якою (п. 4) було ухвалено, що землю, зайняту міщанами без письмового дозволу,

розмежувати, визначаючи на кожен двір по 11 дес. із загальними правилами щодо облаштуваності. Але на практиці комісії довелося відступити від правил, виділялися ділянки без умов і видачі документів. І мешканців виявилось вже більше, внаслідок чого розміри ділянок виявилися різними. У 1837 році нарізка була припинена і міським думам було урочисто передано право управління ділянками [6].

Керівництво з управління зводилося до наступного: не видавати відкритих аркушів за умови, що ділянка продається тільки міщанину. До 1847 року – це єдині посібники для міських дум і послужили джерелом зловживань щодо володіння майном даного роду. Згодом нагляд за ділянками з боку органів місцевого самоврядування перетворився в порожню формальність. Міщани розпоряджалися землями самостійно. У 1843 році була утворена спеціальна комісія для перевірки ділянок, у результаті: кордони змінено, володіли не ті, кому були відведені, деякі захопили по 2-3 ділянки [8].

Висновок: подібна ситуація склалася через недбалість міщан, що пояснювалося сільськогосподарськими умовами, відсутністю нагляду, заплутаністю юридичних відносин у передачі ділянок іншим власникам. Усі необладнані ділянки планувалося відібрати у ведення міст, міські думи вправі були залишити у володінні міщан землі. Потрібні були нові правила. Виявилось, що позбавити земель міщан нереально. Усі справи щодо перевірки земель залишилися без результату. Цілі комісії залишилися невиконаними до 1861 року. Важко сказати, чим саме керувалися органи місцевого самоврядування з нагляду за ділянками. Міські думи самі допускали багато зловживань: то прирівнювали ділянки до хуторів із усіма юридичними наслідками; то видавали відкриті аркуші на ділянки й інші. Зміни торкнулися тільки Одеси. У 1860 році почався процес відчуження ділянок, що віддавалися в оброчне утримання.

Ділянки обкладалися поземельним збором на підставі рішення Державної ради. 27 листопада 1827 р. на користь міст до 1840 р. по 50 коп асигнаціями, з 1840 по 1859 рік по одному рублю асигнаціями, з 1859 р. по 40 коп сріблом з десятини. Відвід ділянок під садиби був наданий органам місцевого самоврядування. До 1830 року порядок відводу дотримувався не зовсім точно. Усі зміни до 1830-х років не торкнулися даної категорії міської землі. Правила носили невизначений і неточний характер. Кожен охочий, відшукавши вільну ділянку і, одержавши згоду місцевих мешканців, заявляв про це в міські думи, що доводили до відома міських землемірів і просили їх відвести ділянку в натурі, також видавати фасад на будівлю будинку. Паралельно існував порядок самозахоплення землі, іноді супроводжуючись насильницькими діями проти землемірів. Відносно видачі документів, то й тут існували суперечності і відсутність керівних правил [27].

Міські думи до 1830-х років не знали садиб, як особливого роду володінь на міських землях, видавали документи на садиби як на хутори за хутірським положенням. Саме поняття «садиба» з'явилося в 1830-х роках і спочатку застосовувалося тільки до ділянок, що відводилися під осілість, причому ці

ділянки одержували значення хуторів. Майже всі клопотання власників садиб, більш-менш обладнаних домобудівництвом чи садівництвом, після огляду засвідчувалися видачею відкритих аркушів, що виходили взагалі хуторовласниками й обкладалися поземельним збором по одному рублю з десятини.

Органи місцевого самоврядування, переводячи ділянки в розряд хуторів, не робили розпоряджень про їхнє виключення з розряду садиб. Ділянки числилися одночасно і садибами, і хуторами, а тому підлягали подвійному збору. На практиці ділянки сплачувалися садибним збором, а за книгами хуторів на них нагромаджувалася недоїмка. Відмова у видачі документів мотивувалися не представленням документа на приналежність садиби прохачу, а видачею плану, що був доказом на спокійне володіння побудованим будинком [2].

У 1853 році міністр внутрішніх справ затвердив положення про відвід садибних земель, з умовами облаштування ділянок і платою на користь міст по 30 коп з десятини. Виконуючи положення, органи місцевого самоврядування стали видавати посвідчення, у яких прописувалися умови. У такий спосіб садиби переходили у розряд ділянок, що могли складатися у володінні приватних осіб на праві умовної власності, подібно хуторам, хоча мешканці далі продовжували розпоряджатися ділянками без дозволу органів місцевого самоврядування. Поземельний збір споконвічно був встановлений у розмірі одного рубля, а з 1840 року – по два рубля. Хоча на практиці даний збір на користь міст міщанами не вносився. У 1853 р. встановлено збір у 30 коп, а в 1859 р. для Одеси підвищений до 60 коп. [10; 11].

Таким чином, уся земля, відведена містам, складала власність міста, а власникам належало право тільки користування, що вони могли втратити, якщо не дотримувалися визначених умов. До негативних рис подібного процесу ми можемо виділити такі: не було зацікавленості вкладати великі капітали в розвиток земельних ділянок; не було необхідних матеріальних ресурсів, тому що кредити без застави не могли отримати; міста одержували в бюджет мінімальний прибуток; необхідність утримувати дорогу адміністрацію за земельними справами. Дані проблеми були давно усвідомлені і міські адміністрації ждали від уряду через губернське правління стати на шлях реформ. Перша пропозиція була висловлена в 1859 р. (однак не доведена до реалізації) і полягала в тому, щоб мешканці міст викупили ділянки землі в повну власність (від 25 до 30 руб за десятину).

У такому випадку міста одержали б одноразовий прибуток у сумі до 400 000 руб. Проте дана пропозиція стосувалася тільки хуторів міських мешканців; норма викупу приймалася майже однакова, у той час, коли дана земля представляла різницю в ціні залежно від розташування (біля моря, ріки, болота, степу тощо); дана пропозиція представлялася як акт доброї волі і бажання мешканців. У випадку реалізації даної пропозиції краща земля була б викуплена одразу, причому сама незначна частина. Усі інші категорії міської землі залишилися б на колишньому стані, у результаті головна мета, упорядкування земельних відносин, досягнута не була. До даного питання

поверталися у 1864 році, 1865 році з різними уточненнями та доповненнями.

Форми використання цих земель були різними: існувало і власне господарство, оренда, здача на рік за гроші, скопщина, тобто здача за частку врожаю. Оброчні міські землі здавалися в оренду з публічних торгів на відомі терміни одеським міщанам для хліборобства та сінокосіння. Хутірські землі використовувалися як садиби для розведення садів і виноградарств. Частина земель відводилася під хліборобство; на цих землях переважно велося господарство, але вони роздавалися і подесятинно за гроші або з частки врожаю. Виділені міщанським товариствам землі під хліборобство знаходилися не в користуванні общини односельців, а були поділені на ділянки.

За формою розведення сільськогосподарських культур на міській землі можна дійти висновків: перевага віддавалася вирощуванню хліба; винограду; скотарству; рибальству; шовківництву і бджільництву. У сукупності занять на міській землі формувалася бюджетна частина міста. У розписі про доходи і витрати вона входила під різними найменуваннями (залежно від правил складання кошторисів). Умовно назвемо цю частину «прибутки із землі, приналежної місту». Із цієї ж статті формувався і витратний фонд міста, тобто частина, що муніципальна влада могла використовувати на місцеві потреби і нестаток. Впадає в око і те, що у видатній частині бюджету на розвиток сільського господарства не було жодної статті за весь досліджуваний період [1; 2; 3; 21; 24].

Так, наприклад, у 1798 р. за даною статтею, до бюджету Одеси надійшло 203 руб 60 коп, тобто 1,2 % бюджету міста. У 1816 р. за сукупністю до міського доходу надійшло прибутку на суму 58 456 руб 39 коп, що склало 16,2 % бюджету міста. У 1851 р. прибутків, отриманих містом із використання земельного фонду на суму 156 027 руб 50 коп, що склало 7,5 %. У 1860 р. місто одержало прибутки на суму 182 166 руб, що склало 4,01 % бюджету міста. У 1861 р. із землі, належної місту, надійшов прибуток у сумі 62 787 руб 69 коп, що склало 14,1 % бюджету міста. Як бачимо з наведених даних, частина бюджету з прибутків із землі, приналежної місту, збільшується до 1816 року, потім спостерігається період падіння доходної частини із землі. Причому, не виявляється зв'язку між збільшенням доходної частини від збільшення усього бюджету і навпаки. Уся справа в розвитку інших статей доходу, частка яких постійно збільшувалася, у першу чергу, це доходи з митних сплат і винного відкupu [1; 2; 3].

Яскраве підтвердження подібного підходу можна знайти на прикладі бюджету 1861 року, де із падінням прибутків від мита і винного відкupu знизився і загальний прибуток міста, але різко збільшилася частка бюджету від прибутків із землі, належної місту. Якщо в 1798 році у бюджет входило два пункти доходу, то в 1861 році до бюджету входив уже 51 пункт доходу із землі, приналежної місту. Таким чином, на формування бюджетної частини з землі, приналежної місту, пропорційно впливали фактори інфляції і збільшення пунктів доходів, що, у свою чергу, призводило до збільшення даної бюджетної частини за період з 1798 по 1861 роки на

12,9 %. На жаль, матеріали Російського державного історичного архіву і матеріали державного архіву Одеської області не дають необхідних зведень щодо розвитку міських земель до 1830-х років і місця в цьому процесі місцевих органів влади. Відомі лише нечисленні згадки з даної теми у звітах губернаторів [22; 25; 26].

Але мова йде більше про проблеми, ніж про успіхи. Основна змістовна база з управління земельною власністю муніципальними органами влади зводилася до таких характеристик:

1) загальний рівень розвитку і управління земельними ресурсами оцінювався незадовільно;

2) відсутність матеріальної зацікавленості з боку місцевого населення;

3) муніципальні органи влади не організували переробних промислових закладів;

4) органи місцевого самоврядування не подбали про встановлення раціональної системи господарства і системи обробки полів, як результат відсутності толку і раціональної сівозміни, що давало пагубні наслідки при неврожайях;

5) нераціональна система розподілу землі між жителями;

6) органи місцевого самоврядування не вживали заходів щодо удосконалення технологій виробництва та підвищення кваліфікації робітників;

7) в області виноробства спостерігались основні проблеми – нестача грошей для розвитку, слабка купівельна спроможність населення, виготовлялася неякісна продукція, нестача технологій для переробки врожаю;

8) успішно розвивалися тільки скотарство і рибні промисли, і, як відзначалося у звітах губернаторів і оглядах губернії, ці галузі були дуже корисними в економіці міста і краю в цілому [1].

Одночасно з цим намітилися до 1830-х років і негативні фактори в цих галузях – значне зменшення продажу, у результаті – і прибутків, вилонення риби проходило не за періодами, а постійно, що вело до зменшення кількості риби, постійного підвищення оподатковування. Скотарство в основному страждало від інфекційних захворювань, що призводило до значного падіння худоби. Постійне підвищення цін на корм у результаті призвело до того, що на утримання витрачалося більше, ніж отримувалася прибуток; і регулярних підвищень податків. Про це в документах прямо не стверджується, але із загального контексту можна зробити певні висновки.

Кроки виходу зі сформованої складної ситуації були намічені урядом і місцевою адміністрацією, а практичне втілення покладено на компетенцію місцевих органів влади. Отже, були розроблені й знайшли практичне застосування такі заходи:

а) наділення додатковою землею, у результаті розширювалися посівні площі;

б) збільшення грошових дотацій (нерегулярні й одноразові);

в) організування муніципалітетами появи цехів з переробки сільськогосподарської продукції;

г) стимулювання торгівлі (у першу чергу, зовнішньої);

д) впровадження нових засобів оброблення землі, збору врожаю;

е) створення умов для зацікавленості населення займатися сільським господарством.

У результаті вдалося вивести з «примітивного стану» багато галузей міського господарства [1; 2; 3].

За даними звітів губернаторів, оглядів Херсонської губернії та Новоросійського календаря результати землекористування були досить успішними. В області вирощування хліба (найпоширенішими сортами пшениці були ярова й озима) врожай збільшився з 1,5 чвертей на душу населення в 1815 році до 5,5 чвертей на душу населення в 1861 році, тобто в 3,6 рази. Збільшилася також кількість хліборобів з 15 913 осіб у 1805 році до 43 359 осіб у 1829 році, тобто в 2,7 рази, а до 1861 року ще майже на 9 000 осіб [1].

Землі, відведені під розведення фруктових садів, згодом не мінялися і склали 1 101 дес. 1 200 саж. (розводили в основному яблука, груші, сливи). Кількість дерев сильно не змінювалася і в середньому за досліджуваний період склала таку кількість: яблунь – 40 674, груш – 27 042, слив – 7 103 (врожайність і прибутковість підрахункам не піддавалися).

В області скотарства популярними для розведення були коні, вівці, свині і «рогата худоба». Кількість худоби збільшилася з 98 092 голів у 1809 році до 334 803 голів у 1861 році, тобто в 3,4 рази. Прибуток не вказувався в грошовому еквіваленті, але робились висновки, що «заняття це приносить величезні вигоди місцевому населенню» [23; 35; 40].

Бджільництво не одержало особливого розвитку, і кількість пнів у середньому складало 2 000. У звітах губернаторів відзначалося, що прибуток виходив незначним.

Шовківництво також не досягло розвитку. Кількість землі, відведена під шовківництво, з часом не змінювалась і складала 6 десятин. У середньому шовк виготовлявся від 5 фунтів до 8 пудів 18 фунтів.

Рибальство, за відомостями першої половини XIX століття, було дуже вигідним заняттям. У середньому існувало 40 рибних ловель і артілей. Вилловлювалася риба на суму від 40 000 до 70 000 карбованців. На продаж, у середньому, йшло тільки 40 % риби [20].

У галузі виноробства відбувалися помітні позитивні зміни, особливо протягом першої половини

XIX століття, але загальна оціночна характеристика розвитку була негативною. Кількість виноградних лоз до кінця досліджуваного періоду збільшилася до 4 000 000. Кількість вина, що виготовлялося, у середньому показнику коливалася від 10 000 до 14 000 відер [28; 29; 30].

За формою розведення сільськогосподарських культур на міській землі ми можемо прийти до наступних висновків: перевага віддавалася у вирощуванні хліба; винограду; скотарству; рибальству; шовківництву і бджільництву. У сукупності занять на міській землі формувалася бюджетна частина міста. В області вирощування хліба (найпоширенішими сортами пшениці були ярова й озима) врожай збільшився на душу населення. Збільшилася також кількість хліборобів.

Серед причин нерозвиненості можна виділити: нестачу коштів і технологій, землі; мінливість погоди; неудосягнені технології з виробництва, нестачу агротехнічних знань у населення, недолік землі у розведенні виноградних лоз.

Таким чином у 1861 році херсонський губернатор, оцінюючи розвиток сільського господарства на міських землях за першу половину XIX століття, прийшов до висновку, що господарська частина в місті вимагає посиленого нагляду з боку адміністрації. Міста, володіючи величезними земельними угіддями, були доведені бездіяльністю органів самоврядування до недостатності в засобах на покриття необхідних витрат. Загальний стан земельної власності міст оцінювався як неефективне і нераціональне господарювання. У результаті чого були необхідні великі зміни [1].

У Херсоні, Миколаєві, Одесі «земельна політика» (облік, придбання, розпродаж та вартість земельних ділянок) перебувала на досить низькому рівні. Формування інститутів колективної муніципальної власності проходило тільки етап свого становлення, і громадське управління повинне було вчитися раціональному користуванню та розпорядженню землею, причому при постійному зростанні витратної частини бюджету.

У перспективі подальших досліджень можна уточнити проблеми муніципалізації земельної власності після міської реформи 1870 року в містах Південної України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф. 238, оп. 2, спр. 165 : Отчет губернатора Херсонской губернии за 1804-1861 гг. – 186 арк.
2. РДІА, ф. 238, оп. 3, спр. 62 : Обозрение Херсонской губернии за 1838 г. – 95 арк.
3. РДІА, ф. 238, оп. 5, спр. 89 : Отчет губернатора Херсонской губернии за 1852 г. – 88 арк.
4. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 4, оп. 4, спр. 99 : Протоколи засідань Одеської городської думи за 1852 г. – 568 арк.
5. ДАОО, ф. 4, оп. 4, спр. 25: Выписка из протокола заседаний городской думы. – 14 арк.
6. ДАОО, ф. 4, оп. 4, спр. 18-19: Протоколы заседаний Одесской городской думы за 1837 г. – 661 арк.
7. ДАОО, ф. 4, оп. 4, спр. 30-32: Протоколы заседаний Одесской городской думы за 1842 г. – 1237 арк.
8. ДАОО, ф. 4, оп. 4, спр. 33-41: Протоколы заседаний Одесской городской думы за 1843 г. – 1456 арк.
9. ДАОО, ф. 4, оп. 4, спр. 42-51: Протоколы заседаний Одесской городской думы за 1844 г. – 1487 арк.
10. ДАОО, ф. 4, оп. 4, спр. 100 : Протоколы заседаний Одесской городской думы за 1853-1856 гг. – 1246 арк.
11. ДАОО, ф. 4, оп. 4, спр. 101 : Протоколы заседаний Одесской городской думы за 1857-1858 гг. – 976 арк.
12. ДАОО, ф. 4, оп. 1, спр. 1419-1421 : Свидетельства на право пользования городскими участками. – 246 арк.
13. ДАОО, ф. 4, оп. 4, спр. 148 : Переписка о раздаче земли под хутора. – 821 арк.
14. ДАОО, ф. 4, оп. 4, спр. 149 : Список участков, отвещенных разным лицам под плановую застройку. – 136 арк.
15. ДАОО, ф. 4, оп. 6, спр. 1 : Указы правительствующего сената. – 643 арк.
16. ДАОО, ф. 4, оп. 8, спр. 2 : Предписания одесского градоначальника с копией указа Сената о порядке избрания гласных. – 67 арк.

17. ДАОО, ф. 4, оп. 1, спр. 3 : По отношению здешнего комитета об отводе одесского разного звания гражданам по 25 дес. земли под заведения хуторов. – 89 арк.
18. ДАОО, ф. 3. Главный статистический комитет Новороссийского края, оп. 1, спр. 14 : Сведения о пространстве земли и лесов в Новороссийском крае. – 30 арк.
19. ДАОО, ф. 3, оп. 1, спр. 15: Статистические сведения об Одессе. – 10 арк.
20. ДАОО, ф. 3, оп. 1, спр. 19: Сведения о рыболовстве в Новороссийском крае. – 110 арк.
21. ДАОО, ф. 3, оп. 1, спр. 127: Сведения о доходах и расходах. – 28 арк.
22. Межевая книга города Одессы, градской выгонной земли // Копия с определения Правительствующего Сената из 4 в межевой департамент. – Одесса, 1913. – С. 5–34.
23. Сведения о коннозаводстве в России. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1839. – 186 с.
24. Сметы доходов и расходов г. Одессы // Известия Одесского городского общественного управления. – Одесса, 1865. – № 1. – С. 2–15.
25. Производительные силы города Одессы // Новороссийский календарь на 1835 год. – Одесса, 1836. – С. 108–110.
26. Производительные силы города Одессы // Новороссийский календарь на 1836 год. – Одесса, 1837. – С. 77–80.
27. Первое пятидесятилетие Одессы 1794-1844 (Статья № 1) // Одесский вестник. – 1844. – № 68, 23 авг. – С. 56.
28. Материалы для истории города Одессы // Одесский вестник. – 1833. – № 103-104. – С. 21–22.
29. Материалы для истории города Одессы // Одесский вестник. – 1833. – № 87-89. – С. 10
30. Материалы для истории города Одессы // Одесский вестник. – 1835 – 6-19 февр. – С. 21–22.
31. Одесса 1794-1894. К столетию города. – Одесса, 1895. – 896 с.
32. Львов А. О земле как элементе богатства. – М., 1853. – 236 с.
33. Великанов А. О хуторах, расположенных на Одесской городской земле. – Одесса : Гор. тип., 1864. – 234 с.
34. Ушинский А. О значении мануфактурной промышленности / А. Ушинский. – СПб., 1858. – Т. 1. – 107 с. ; Т. 2. – 128 с.
35. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1731-1823 / А. Скальковский. – Одесса : Гор. Тип., 1836. – 300 с.
36. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. 2 : Хозяйственная статистика Новороссийского края / А. Скальковский. – Одесса, 1853. – 470 с.
37. Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы 1793-1823 / А. Скальковский. – Одесса : Гор. Тип., 1837. – 296 с.
38. Скальковский А. Заметки о торговых и промышленных силах Одессы, составленные в 1859 г. / А. Скальковский. – СПб., 1865. – 181 с.
39. Скальковский А. А. Овцеводство и торговля шерстью в Новороссийском крае / А. Скальковский. – СПб., 1857. – 268 с.
40. Скальковский А. А. Взгляд на скотоводство Новороссийского края 1846-1848 гг. / А. А. Скальковский. – СПб, 1850. – 168 с.
41. Скальковский А. А. О хлебопашестве в Новороссийском крае / А. Скальковский. – СПб., 1851. – 267 с.
42. Скальковский А. А. О нынешнем состоянии садоводства в Новороссийском крае А. Скальковский. – СПб., 1852. – 236 с.
43. Мурзакевич Н. Материалы для истории губернского города Херсона / Н. Мурзакевич // Записки Одесского общества истории и древности. – 1879. – Т. XI. – С. 324–388.
44. Лонгинов А. В. Устройство Одесского порта и первоначальный отвод земли г. Одессе / А. В. Логинов // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1894. – Т. XVII. – С. 73–84.
45. Рибак Ю. Я. Промышленная статистика России XIX в. / Ю. Я. Рибак. – М. : Наука, 1976. – 215 с.
46. Рыдзюнский П. Г. Городское гражданство дореформенной России / П. Г. Рыдзюнский. – М.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1958. – 559 с.
47. Сафонов М. М. Проблема реформ в правительственной политике России на рубеже XVIII – XIX вв. / АН СССР. Институт истории СССР. Ленинградское отделение. – Л. : Наука, 1988. – 250 с.
48. Велихов Л. А. Основы городского хозяйства: Общ. учение о городе, его управлении, финансах и методах хозяйствования / Л. А. Велихов. – М. : Наука, 1996. – 466 с.
49. Велихов Л. А. Основы городского хозяйства / Л. А. Велихов. – М. : Госиздат, 1928. – 467 с.

Рецензенты: Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Пронь С. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

POLACY I UKRAIŃCY W ODESSIE NA PRZEŁOMIE XIX i XX w.: LICZEBNOŚĆ, STRUKTURA I KONTAKTY OBU DIASPOR

Здійснено аналіз розвитку міста Одеси на межі XIX – XX ст. Визначено місце польської громади в суспільно-політичному і економічному житті міста, її взаємовідносини з українською громадою Одеси.

Ключові слова: історія Одеси, польська й українська громада Одеси.

Осуществлен анализ развития города Одессы на рубеже XIX – XX в. Определено место польской общины в общественно-политической и экономической жизни города, ее взаимоотношения с украинской общиной Одессы.

Ключевые слова: история Одессы, польская и украинская община Одессы.

The analysis of the Odessa city development at the turn of the XIX – XX cent. is made. The place of Polish community in the city socio-political and economic life, its relationship with the Ukrainian community of Odessa is specified.

Key words: history of Odessa, Polish and Ukrainian community of Odessa.

Założona w 1794 r. ukazem cesarzewej Katarzyny II Odessa była miastem, które przez cały XIX w. dynamicznie się rozwijało. Już w pierwszych dekadach tego stulecia stało się bardzo ważnym wielofunkcyjnym ośrodkiem południowej Rosji, właściwym centrum administracyjnym, kulturalnym i gospodarczym Kraju Noworosyjskiego. Znajdowało to swoje odbicie w szybkim rozwoju przestrzennym i demograficznym miasta. Wpływ na to ostatnie miały też mniej rygorystyczne niż w innych częściach Cesarstwa Rosyjskiego przepisy prawa osiedleńczego. Przede wszystkim mieszkańców Odessy uznawano za ludzi wolnych, zezwalano im na kultywowane swojej religii i kultury oraz swobodne używanie języka ojczystego. Władze carskie w pierwszych dekadach XIX w. poszerzały przy tym zakres przywilejów prawno-cywilnych, wyznaniowych i zwłaszcza ekonomicznych mieszkańców Odessy. Nic więc dziwnego, że liczba tych ostatnich dynamicznie rosła. Odessa szybko stała się największym miastem południowej Rosji, a w połowie XIX w. czwartym w całym imperium i to uwzględniając Warszawę.

Liczba mieszkańców Odessy [1, c. 79, 101, 147; 2, c. 84]:

W 1795 r. 2 349 lub 2 360; 1799 r. 3 746; 1807 r. ok. 12 500; 1817 r. 32 740; 1829 r. 51 988; 1861 r. ok. 115 500-120 000; 1873 r. 193 513; 1882 r. 212 084 (i 10 347 wojskowych); 1892 r. 340 526; 1897 r. 403 815; 1907 r. 449 700; 1912 r. 500 000.

Przez cały czas ludność Odessy zachowywała swój wielonarodowościowy i wieloetniczny charakter. W

statystykach ujmowano 23 (1873) – 35 (1892) – 55 (1897) grup «językowych». Dominowali niemal od samego początku istnienia miasta Rosjanie, którzy w 1897 r. stanowili 45,58 % mieszkańców Odessy. Drugie miejsce zajmowali Żydzi z 32,3-34,41 % udziałem, który na przełomie XIX i XX w. dalej wzrastał. Pomiędzy 1892 r. a 1897 r. liczba Żydów odeskich powiększyła się o 123,8 % (a do 1912 r. o ok. 178 %). Równie dynamicznie rozwijały się kolejne pod względem liczebności diaspory: czwarta polska (125,1 %, do 1914 r. przynajmniej o 200 %), piąta niemiecka (122,6 %), a niewątpliwie i trzecia ukraińska, choć w przypadku tej ostatniej z braku danych spisowych z 1892 r. nie można tego źródłowo potwierdzić [2, c. 85-87; 3; 4; 5; 6].

Korzystne warunki osadnicze, spore perspektywy na podniesienie statusu materialnego, niekiedy też i społecznego, a także znacznie lepsze niż w innych dużych miastach rosyjskich swobody wyznaniowo-narodowościowe sprawiły, że w Odessie i okolicy na stałe zamieszkały liczne grupy Polaków i Ukraińców. W rozwoju obu tych grup narodowościowych można znaleźć wiele elementów wspólnych i to zarówno w aspektach statystycznym, jak i poczucia własnej tożsamości narodowej, językowej, kulturowej i wyznaniowej.

Polacy i Ukraińcy byli związani z Odessą niemal od początku istnienia miasta, ale do szóstej dekady XIX w. zdecydowanie różnili się statusem społecznym i poniekąd prawnym. Obie nacje znacząco powiększyły się po 1861 r., po reformach społecznych w Cesarstwie Rosyjskim, które umożliwiły masową migrację ludności

do tej pory zależnej, nie posiadającej praw obywatelskich. Bardzo długo diaspory polska i ukraińska w Odessie były słabo zorganizowane, nie tworzyły nawet na tak małym obszarze zintegrowanych społeczności, świadomie dążących do realizacji swoich celów narodowościowych, kulturowych, społecznych i ekonomicznych. Sytuacja ulegała zmianie w ostatniej dekadzie XIX w., kiedy zarówno wśród Polaków, jak i Ukraińców pojawiły się symptomy ożywienia, czy raczej zaistnienie życia narodowego i społecznego.

Początki obecności polskiej w Odessie sięgają przełomu XVIII w. i XIX w., kiedy to na mocy ukazu Pawła I z lipca 1795 r., w rejon Chersonia i Odessy przybyło może ponad 100 rodzin szlacheckich, ściągniętych perspektywą podniesienia swojego statusu materialnego i społecznego. Ponadto rozległe nadania ziemskie na obszarze nadczarnomorskim otrzymali przedstawiciele kilku-kilkunastu polskich rodzin magnackich. Korzystając z życzliwości kolejnych odeskich gradonaczalników i noworosyjskich generał-gubernatorów, Polacy na dużą skalę inwestowali w Odessie, budując magazyny, pałace i dwory, a nawet na stałe się w niej osiedlając. Za sprawą swojej aktywności w życiu ekonomicznym, kulturalnym i zwłaszcza towarzyskim byli grupą zauważalną, która miała niewątpliwie spory udział w rozwoju Odessy. Nie można jednak mówić o masowej migracji Polaków nad Morze Czarne, gdyż jak wynika z zestawienia sporządzonego w 1823 r. stanowili jedynie trzecią pod względem liczebności grupę wśród katolików w Odessie. Przy tym na 890 ujętych w nim Polaków, tylko 158 na stałe mieszkało w mieście, a 732 przebywało w nim czasowo [7; 8, c. 210]. Siłą polskiej diaspory była jej elitarność, gdyż zdecydowana większość jej członków to szlachta. W kolejnych kilkudziesięciu latach zapewne nie doszło do znaczącego wzrostu wśród stałych mieszkańców miasta liczby Polaków, gdyż po 1831 r. ograniczona została ich swoboda przesiedlania się w obrębie Cesarstwa Rosyjskiego. W połowie XIX w. mieszkało ich w Odessie kilkuset, może mniej niż 500. Polacy byli jednak dalej grupą zauważalną za sprawą swojego szlacheckiego pochodzenia i wykonywania tzw. wolnych zawodów (lekarze, prawnicy i inni). Ponadto «sezonowo» zasilani byli przez spore rzesze Polaków z guberni zachodnich Cesarstwa przybywających do Odessy w interesach handlowych, w celu pobierania edukacji w miejscowych szkołach z Liceum Richelieu na czele, a przede wszystkim na wypoczynek i kurację morską (i to już od drugiej dekady XIX w) [9; 10,

c. 78-84; 11]. To zaś stwarzało wrażenie sporej siły, także demograficznej diaspory polskiej. W rzeczywistości zaczęła się ona dynamicznie rozwijać dopiero od lat 60. XIX w. W Odessie osiedliły się spore grupy inteligencji polskiej wykonującej wolne zawody (głównie lekarze, aptekarze, adwokaci i notariusze), rzemieślników, robotników fabrycznych oraz służby domowej. Do tego dochodzili wojskowi służący w carskiej armii lądowej i flocie, z których część po przejściu w stan spoczynku związała się z rejonem nadczarnomorskim na stałe. Diaspora polska rozwijała się bardzo dynamicznie zwłaszcza w ostatnich dekadach XIX w. i na początku XX w. Szacunkowo w 1873 r. w Odessie mogło mieszkać do 6 000 Polaków [10, c. 77]. Pod koniec XIX w. było ich już znacznie więcej: w 1892 r. 13 911, a w 1897 r. 17 395 [2, c. 85-87; 4]. Kilkanaście lat później, przed wybuchem I wojny światowej mogło ich być 25 000, czy nawet 30 000 [12; 13, s. 68]. Zdecydowana większość Polaków zamieszkiwała właściwe miasto, stanowiąc w 1897 r. 4,45 % ogółu jego mieszkańców.

Odessa od chwili swojego powstania przyciągała ludność ukraińską i kozacką. O ile długo tworzyły nieliczną grupę «obywateli» miasta, to stanowiły znaczący odsetek wśród robotników nielegalnie mieszkających w Odessie, zwanych później «wychodnikami». Liczebność tych ostatnich szacowano w latach 40. XIX w. na ok. 16 000 [1, c. 79, 105]. Wydaje się, że bez popełnienia większego błędu można stwierdzić, że przynajmniej 2/3 z nich stanowili Ukraińcy. Po 1861 r. nastąpił ich masowy napływ do Odessy oraz otaczających ją przedmieść i osiedli. Przyjmuje się, że na przełomie XIX i XX w. wśród nowo osiadłych mieszkańców miasta, aż 36 % stanowili przybyszcy z terenów Ukrainy. W przeprowadzanych do początków lat 90. XIX w. spisach i szacunkach ludności Odessy nie wydzielano jako osobnej grupy Ukraińców, a ujmowano ich wspólnie z Rosjanami i Białorusinami w grupie «prawosławni i jednowiercy». Dopiero w spisie z 1897 r. uwzględniono jako osobną nację «Małorusinów». Przynależność do niej zadeklarował 34 230 osób, ale na język ukraiński jako swój ojczysty wskazało już 37 925. Należy podkreślić, że duża ich część mieszkała w pododesskich osiedlach, a we właściwym mieście było ok. 21,5 tys. Ukraińców. O ile w aglomeracji stanowili 9,38 % (biorąc za punkt odniesienia kryterium językowe, a nie zadeklarowaną narodowość, bo wtedy odsetek spada do 8,5 %), to w mieście już tylko 5,65 % ogółu mieszkańców. W rezultacie byli diasporą pod względem liczebnym najbliższą polskiej.

Skład społeczny diaspory polskiej i ukraińskiej w 1897 r.

Grupa społeczna	Polacy		Ukraińcy	
Szlachta a dziedziczna	2 665	14,75 %	259	0,68 %
Urzednicy państwowi i szlachta «osobista»	986	5,67 %	213	0,56 %
Duchowieństwo	6	0,03 %	184	0,49 %
Obywatele Odessy	77	0,44 %	181	0,48 %
Kupcy	58	0,33 %	31	0,08 %
Mieszczanie	4 430	25,47 %	20 695	54,57 %
Chłopi	7 982	45,89 %	15 246	40,2 %
Kozacy wojskowi	–	–	23	0,06 %
Inni, bez określonej przynależności, w tym także obywatele innych państw	1 296	7,42 %	1 093	2,88 %

Powyższe zestawienie dowodzi, jak znacząco obie diaspory różniły się pod względem składu społecznego.

Polską wyróżniał bardzo wysoki odsetek szlachty, najwyższy ze wszystkich grup narodowościowych.

Stwarzało to podstawy do wysokiej samooceny społecznej Polaków, który znajduje swoje odbicie w publikacjach z początku XIX w. i w opracowaniach historycznych¹. Niewątpliwie szlachta była najaktywniejszą częścią społeczności polskiej, inicjującą wszystkie ważniejsze działania społeczne, kulturalne i polityczne. W dużej mierze zawdzięczała to swojej statusowi materialnemu, który w odniesieniu do tej grupy można określić jako dobry. To właśnie ze szlachty wywodzili się urzędnicy państwowi, rentierzy i osoby utrzymujące się z dochodów z majątków ziemskich, a także przedstawiciele tzw. wolnych zawodów, którzy łącznie stanowili 10 % diaspory. Należy podkreślić i to, że Polacy stanowili znaczny odsetek wśród lekarzy (17-19 %), farmaceutów (22 %) i adwokatów (15 %) prowadzących działalność w Odessie. Najbardziej znani lekarze polskiego pochodzenia: to Karol Kaczkowski, Józef Moczutkowski, Gustaw Duchnowski, Oskar Bujwid, Lew Padlewski, czy Wincenty Bogucki; aptekarze: Antoni Gajewski, Stanisław Górski, Wiktor Turski czy Witold Zalewski. Profesorami Uniwersytetu Noworosyjskiego byli: Władysław Jurgiewicz, Leopold Wojewódzki, Eugeniusz Waśkowski, Leopold Berkiewicz, Leon Cieńkowski, Franciszek Dionizy Kamiński, Piotr Buczyński, Władysław Rothert, Jan Śleszyński, Aleksander Weryho, Bronisław Weryho. Na uwagę zasługują też architekci polskiego pochodzenia, których dziełem jest kilkadziesiąt budynków zachowanych do dnia dzisiejszego w ścisłym centrum Odessy: Feliks Gąsiorowski, Mikołaj Tołwiński, Lew Włodek, Władysław Dąbrowski, czy Wilhelm Kabiolski [14; 15, s. 314-319 oraz 526 i nast.]. Można stwierdzić, że do postrzeganej za sprawą swojej działalności zawodowej społecznej i mniejszym stopniu kulturalnej, elity zaliczało się od 10 % do może i blisko 20 % diaspory polskiej.

Wśród Ukraińców szlachta dziedziczna i «osobista» stanowiła nieco ponad 1 %. Dodać przy należy, że stanowiła ona tylko część elity zawodowej tej grupy narodowościowej. Urzędnicy państwowi, rentierzy i osoby utrzymujące się z dochodów z majątków ziemskich, a także przedstawiciele tzw. wolnych zawodów stanowili 3,6 % diaspory. Niewątpliwymi byli oni jej elitą, która w dużym stopniu stała za ożywieniem ukraińskiego życia narodowego w mieście. Należy w tym miejscu wspomnieć o prawniku Sergiju Szeluchinie, lekarzu i jednocześnie literat I. Lipie, nauczycielach akademickich O. I. Nemirowskim, P. I. Złoczanskim, E. W. Wernerze, czy M. D. Sy-dorence [2, c. 232-233; 15, s. 304-311 oraz 520 i nast.].

Dokonując porównania składu obu diaspor pod kątem ich składu społecznego, należy zwrócić uwagę na jeszcze dwie istotne różnice. Wśród Polaków najliczniejsze były osoby pochodzenia chłopskiego, które do Odessy przybyły w ramach migracji zarobkowej z terenów wiejskich, rozpoczętej w latach 60. XIX w. Przybysze z innych miast imperium rosyjskiego, wśród nich i z Królestwa Polskiego, stanowili tylko nieco ponad 1/4 diaspory polskiej. Tymczasem wśród Ukraińców dominowali właśnie przybysze miast, a chłopcy stanowili grupę o ponad 14 % mniejszym udziale. Więcej elementów wspólnych można znaleźć porównując działalność

zawodową oraz aktywność ekonomiczną Polaków i Ukraińców. Zbliżonymi do siebie grupami pod względem procentowego udziału były: rzemiosło i przemysł, transport i łączność, handel detaliczny. W diasporze ukraińskiej należy wskazać na duży odsetek osób utrzymujących się z rolnictwa – aż 13,7 % przy 0,7 % u Polaków. Ci ostatni wyróżniali się bardzo dużym udziałem służby domowej i najemnej, która stanowiła 15,4 %. Najliczniejszą grupę zawodową wśród Polaków stanowili wojskowi – aż 23,9 %. Przewyższali pod tym względem inne nacje, w tym i plasujących się na 2 miejscu Ukraińców, wśród których wojskowi stanowili 10 % (33,2 % mężczyzn). Polacy zaliczali się do jednych z lepiej wykształconych grup narodowościowych – w 1897 r. 62,9 % dorosłych członków diaspory umiało czytać i pisać. Spory odsetek stanowiły przy tym osoby, które swoją edukację zakończyły na poziomie wyższym niż elementarny. W przypadku Ukraińców sytuacja była wręcz przeciwna – należeli do narodowości o najniższym poziomie edukacyjnym, gdyż zaledwie 35,1 % z nich umiało czytać i pisać. Było to znacznie poniżej średniej odeskiej wynoszącej 50,1 % [4].

Istotne różnice w składzie społecznym, oświatowe i kulturalne sprawiały, że diaspory polska i ukraińska żyły w Odessie obok siebie, ale mimo podobnych celów nie potrafiły nawiązać ze sobą bliższych kontaktów, a tym bardziej współpracy. Duży wpływ na to miały też zaszczyty historyczne i szlacheckie oblicze elity diaspory polskiej. Sprawiały one, że część Polaków traktowało Ukraińców niejako «z góry», jako byłych poddanych Rzeczypospolitej Obojga Narodów, często niesfornych i kłopotliwych, a przy tym długo bezpośrednich poddanych szlachty. Ten stereotyp utwierdzić musiał fakt, że w zagospodarowywanych na przełomie XVIII i XIX w. majątkach nadczarnomorskich, magnateria i szlachta polska osiedlała głównie swoich poddanych z terenów ukraińskich. Podział między Polakami i Ukraińcami pogłębiły doświadczenia z kolejnych polskich powstań narodowych 1830-1831 i 1863-1864. Antyszlachecka i w sumie antypolska postawa większości chłopstwa ukraińskiego sprawiła, że w stosunkach między oboma nacjami zagościła niechęć, często przeradzająca się we wrogość. Narastające uprzedzenia i stereotypy widoczne były także i na obszarach, gdzie Polacy i Ukraińcy byli elementem napływowym. Nie nabierały one z reguły charakteru konfrontacyjnego, ale owocowały przynajmniej obojętnością. W przypadku Odessy po stronie polskiej wręcz można na podstawie literatury wspomnieniowej odnieść wrażenie, że niemal do końca XIX w. nie dostrzegano obecności w mieście Ukraińców. Na kartach pamiętników spisanych przez Polaków można znaleźć za to sporo informacji o przedstawicielach innych narodowości [16]. Częściowo można to tłumaczyć niską przez niemal cały XIX w. aktywnością kulturalną i społeczną Ukraińców zamieszkujących Odessę, ale to samo odnosiło się do Polaków.

W przypadku diaspory polskiej pierwsza próba zorganizowania życia społeczno-narodowego miała miejsce na początku lat 90. XIX w. Policja carska szybko jednak wykryła i zlikwidowała grupę określaną jako «Odeski Sokół», która organizowała odczyty i wieczory literackie, tzw. «środy» [17]. W rezultacie zorganizowane życie polskie w Odessie znów zamarło

¹ Wymieniona powyżej literatura, a także wydawane w latach 1907-1916 «Kalendarzyki Odeskie», «Kalendarze Domu Polskiego», czy publikacje na łamach prasy polskojęzycznej.

na kilka lat. Na ograniczono skalę odżyło wraz z zainauguowaniem budowy nowego kościoła katolickiego przy ul. Bałkowskiej (prace budowlane podjęta w 1903 r., ale zbiórkę pieniędzy prowadzono od połowy poprzedniej dekady) [8, c. 221-222]. Przeznaczony był dla wiernych zamieszkujących dzielnice robotnicze, a w tych wśród katolików zdecydowanie dominowali Polacy. Nic więc dziwnego, że zorganizowali się oni wokół idei budowy kościoła i zabudowań parafialnych. Działaniom tym nie można odmówić umiarkowanego narodowego charakteru, ale zdecydowanie dominował czynnik religijny.

Pod koniec XIX w. doszło do ożywienia i ukraińskiego życia narodowego. Miało ono wtedy charakter przede wszystkim kulturalny, a ogniskowało się wokół ruchu, nieformalnego stowarzyszenia «Gromada». Skupiona w nim była świadoma inteligencja ukraińska miasta, m.in. Oleksandr Rusow, Sofia Rusowa, zamożny właściciel ziemski Ewgen Czykalenko, urzędnicy państwowi, lekarze, szereg nauczycieli szkół średnich (O. W. Kryzaniwskij, I. L. Rudenko, L. S. Siniawskij, W. M. Grynczewskij i inni) i akademicy (powyżej wyliczeni). Przewodzili im prawnik i historyk Sergij Szeluchin oraz Michajło Komarow, publicysta, autor powieści historycznych oraz badacz zajmujący się folklorystyką, literaturoznawstwem i bibliografią. Odeska «Gromada» pod względem liczebności i aktywności była drugą w całej Ukrainie po kijowskiej [1, c. 231-233; 18]. Już z tego powodu powinna zostać dostrzeżona przez Polaków, a za sprawą działalności kulturalnej, w której silnie odwoływała się do tradycji, skłaniać jeźeli nie do współpracy, to do polemiki. Nie zachowały się jednak przekazy źródłowe świadczące, że powstanie «Gromady» w jakiś sposób zainteresowało i zaktywizowało Polaków.

Dopiero po 1905 r., gdy na trwale i oficjalnie zorganizowało się życie polskie i ukraińskie w Odessie, zaczęło dochodzić do wzajemnych kontaktów, oficjalnych i towarzyskich pomiędzy działaczami obu nacji, a przede wszystkim na płaszczyźnie kulturalnej. Jeźeli chodzi o diasporę polską, to od 1906 r. istniały narodowe stowarzyszenia kulturalno-oświatowe, charytatywne i społeczne. Wydawane były w języku polskim książki, przewodniki, druki okolicznościowe, sprawozdania stowarzyszeń kulturalnych i charytatywnych, roczniki, a przede wszystkim kilka tytułów prasowych. Stowarzyszenia kulturalno-oświatowe, to «Ognisko» (istniejące od 3 czerwca 1906 r., choć prace nad jego powołaniem trwały od października 1905 r.), «Lira» (od 5 marca 1906 r.) i «Dom Polski» (od 9 lipca 1906 r.) [10, c. 79-80; 19, s.127-129; 20]. Dwa pierwsze miały charakter elitarny i skupiały zamożniejszą część Polonii, «Ognisko» ukierunkowane było przy tym na osoby odwołujące się do tradycji szlacheckich. W zamierzeniach szerszy zasięg społeczny miała mieć działalność «Domu Polskiego», docierając do licznej ludności robotniczej polskiego pochodzenia. W rzeczywistości stał się stowarzyszeniem skupiającym średnio zamożnych Polaków. Robotnicy rzadko do niego docierali jako uczestnicy imprez, a tym bardziej jako animatorzy życia kulturalnego i społecznego. Towarzystwa charytatywne i społeczne także miały elitarny charakter, a nieco bardziej otwarta formuła cechowała Towarzystwo «Oszczędność». Większość polskich przedsięwzięć poczynił nie miało

silnej podstawy ekonomicznej, co w przypadku prasy spowodowało, że kolejne tytuły szybko upadały. Najbardziej ambitnym przedsięwzięciem był dziennik «Kurier Odeski», który wydawany był jednak tylko przez nieco ponad miesiąc na przełomie 1907 i 1908 r., a ukazało się 26 numerów. Przez 15 miesięcy oficjalnie istniał inny tytuł prasy «Głos Polski», ale w rzeczywistości w ciągu pięciu miesięcy efektywnej działalności wydrukowano 17 jego numerów. Najtrwalsze były inicjatywy wydawnicze i organizacyjne związane z Janem Mioduszewskim, który od maja 1906 r. do stycznia 1908 r. redagował kolejno dwa tytuły prasowe, tygodniki «Życie Polskie» i «Nowiny Polskie» [19, s. 129-136; 21, s. 141-144]. Mioduszewski był najbardziej aktywnym działaczem odeskim, którego można określić jako polonijnego. Dokładał wiele wysiłku, aby zintegrować Polaków w Odessie i uczynić z tego miasta centrum życia polskiego w południowej Rosji, a przynajmniej regionu. Na uwagę zasługuje też z innego powodu – opowiadał się za nawiązaniem jak najbliższej współpracy z organizacjami ukraińskim. Swojej postawy Mioduszewski nie zmienił do 1918 r., kiedy to na łamach prasy ukraińskojęzycznej publikował artykuły nawołujące do zbliżenia polsko-ukraińskiego. W latach 1906-1908 w nim można upatrywać autora pewnych gestów, które zdawały się zbliżać do siebie obie diaspory.

Platformą wzajemnych kontaktów nie mogła być prasa, gdyż ukraińska w jeszcze większym niż polska stopniu zmagala się z brakiem środków finansowych, a przede wszystkim wrogością ze strony władz. Ta ostatnia sprawiła, że niepowodzeniem zakończyły się dwie próby wydawania prasy ukraińskiej podjęte jeszcze na przełomie 1905 i 1906 r. przez lekarza i działacza narodowego Iwana Łuczenkę. Ze względu na bardzo silnie akcentowane elementy narodowościowe, na polecenie lokalnych władz zostały skonfiskowane i zniszczone pierwsze numery gazet «Narodne dilo» («Narodnoje delo») z 1 stycznia 1906 r. oraz «Narodna sprawa» z 8 stycznia 1906 r. Także i trzecia próba zakończyła się fiaskiem. Wydawana od lutego przez osoby związane z «Proświtą» gazeta «Wisti» zakończyła swój żywot w marcu 1906 r. na piątym numerze, także skonfiskowanym przez władze [1, c. 233-234; 22; 23, s. 53]. W tym czasie polska prasa była jeszcze w sferze przygotowań prawnych (prawdopodobnie nie ukazał się ani jeden numer «Słowa Polskiego», na którego wydawanie zgodę wydano 31 stycznia 1906 r., a koncesja na «Życie Polskie» została wystawiona 14 marca 1906 r.). Należy zaznaczyć, że gdy prasa polskojęzyczna powstała, to nie próbowała pozyskać czytelników ukraińskich, o czym dobitnie świadczy fakt, że bardzo rzadko ukazywały się na jej łamach informacje o działalności «Proświty» (np. «Życie Polskie» nr 19 z 1 października 1906 r., «Nowiny Polskie» nr 8 z 15 kwietnia 1907 r.). Nieco więcej informacji można znaleźć w «Kalendarzykach Odeskich» redagowanych przez Mioduszewskiego. W wydanym w 1907 r. przedstawiony został krótki zarys powstania «Proświty» i jej osiągnięć w ciągu półtorarocznej działalności. Wspomniano o kontaktach z polskim stowarzyszeniami. Cała notatkę zakończył Mioduszewski w duchu wręcz entuzjastyczny. «Proświta» robi, co może i już przekonała, że naród ukraiński prócz «chłoptwa», posiada także i inteligencję, wrażliwą, czującą, po europejsku wykształconą.

Z polakami stosunki są najlepsze. Bywając w «Proświcie», odczuwamy, że nie we Lwowie, ale tu na Ukrainie sporne kwestje rozstrzygnięte zostaną. W duchu postępu i sprawiedliwości. A więc czytelniku przygodny, jeśli kochasz język pobratymczego narodu i Ukrainę, zajrzyj do «Proświty», a życzliwie i serdecznie będziesz witany!» [23, s. 52-54]. W «Kalendarzyku» na 1912 r. w podrzdziale «Stowarzyszenia pobratymcze» krótko scharakteryzowane zostały osiągnięcia zlikwidowanej 26 listopada 1909 r. «Proświty», a także dwie istniejące organizacje: «Odeski klub ukraiński» («Klub Ukraiński») oraz «Ukraińska Chata» [13, s. 110].

W latach 1906-1910 do kontaktów polsko-ukraińskich dochodziło na płaszczyźnie życia społeczno-kulturalnego. Po stronie ukraińskiej naturalnym partnerem dla stowarzyszeń polskich była odeska «Proświta». Powołana została na zebraniu 30 października 1905 r. przez działaczy «Gromady», m.in. S. Szeluchina, D. Sigarewicza, I. Lipę i M. Komarowa. Na zebraniach 30 października i 26 listopada wybrano władzę (prezesem został I. Łuczenko) i opracowano statut, zatwierdzony przez odeskiego gradonaczalnika. Pierwsze zebranie oficjalnie zarejestrowanego 25 listopada i liczącego 156-158 członków stowarzyszenia odbyło się 27 grudnia 1905 r. [18, c. 109; 24; 25, c. 9] Odeska «Proświta» istniała do grudnia 1909 r. kiedy została zamknięta przez władzę, ale już od kwietnia 1908 r. nie mogła organizować imprez w języku ukraińskim («małorosyjskim»), a tylko rosyjskim [1, c. 233-234; 18, c. 110-121; 25, c. 9]. Pod względem postawionych w statucie i realizowanych zadań «Proświta» najbliższa była «Domowi Polskiemu». Oba stowarzyszenia za cel stawiały sobie rozwój życia kulturalnego i narodowego, jedno Ukraińców, drugie Polaków, niezależnie od różnic stanowych, przekonań politycznych i wyznawanej religii. Oba uzyskały prawo do prowadzenia biblioteki, czytelnicy, szkoły, księgarni, organizowania wystaw, odczytów, kursów naukowych, widowisk, przedstawień teatralnych, koncertów, zabaw itp. Tak «Proświta», jak i «Dom Polski» dokładały wszelki starań, aby pozyskać na własność stałą siedzibę, która swoim istnieniem miała demonstrować trwanie stowarzyszenia, ale być i symbolem autonomii reprezentowanej narodowości. Udało się to jednak tylko «Domowi Polskiemu», choć już po wymuszonej przez władze reorganizacji stowarzyszenia [26].

Taka bliskość celów i działanie w podobnym środowisku sprzyjały nawiązywaniu kontaktów i okazjonalnie do nich dochodziło. Miały one różny charakter. Przede wszystkim działacze obu diaspor zaszczycaли swoją obecnością ważne spotkania organizowane przez stowarzyszenia i organizacje drugiej narodowości. W otwarciu «Domu Polskiego» 17 września 1906 r. uczestniczył I. Łuczenko. W imieniu «Proświty», której wtedy prezesował, złożył stosowne gratulację z zakończenia procesu tworzenia nowego stowarzyszenia, któremu życzył owocnej działalności. Swoje wystąpienie wygłosił z wielką swadą w języku ukraińskim («rusińskim»), a brzmiało ono następująco: «*Bracia Polacy Siostry Polki! Przynoszę Wam pozdrowienie od pierwszego powstałego tu narodowego Ukraińskiego Stowarzyszenia «Proświty». Przez czas długi my, Ukraińcy, tak jak i wy, Polacy, nie mieliśmy możliwości zakładania stowarzyszeń. Obecnie trzeba zaznaczyć nam swój wzajemny stosunek. Nie będziemy mówili o przeszłości – ta minęła! Hasła wolności, równości i*

braterstwa, o których wspominał dobrodziej Kalenkiewicz, stają się dziś ogólnoludzkimi hasłami. Idziemy do nowego ustroju społecznego. Podobnie jak konie, zaprzężone do wozu muszą równo ciągnąć – i społeczne ciężary winne być rozłożone sprawiedliwie, a jednak na wszystkich, bo inaczej nie będzie postępu. Ruskie Państwo do niedawna było hamulcem cywilizacji całego świata, ale dziś przetwarza się ono na nowych zasadach. Jak bracia pracujemy razem, aby zapewnić naszym narodowościom stanowisko potrzebne. Pracy nie mało! Jak rodzonych braci witam! Haj Dom Polskiej szeroko roskine swoje welykie kulturne dilo, jake sobi win zamiryb» [27, s. 171-172]. Odpowiedział mu po «rusińsku» Tomasz Milatycki, który w swoim wystąpieniu uwypuklił dwie kwestie. Pierwsza – nawiązał do blisko 30-letniej «zażyłości z Rusinami» i wspólnej «pracy podziemnej, katakumbowej». Druga – obszerniejsze nawiązanie do Unii Lubelskiej, która połączyła przed wiekami Litwę i Ruś z Polską. Zdaniem Milatyckiego o trzy wieki wyprzedziła ona toczące się na początku XX wieku dyskusje o konieczności stworzenia ogólnoeuropejskich instytucji, a zwłaszcza zgłoszonej na Konferencji Haskiej propozycji powołania ligii pokoju. Łuczenko replikował, że Unia Lubelska połączyła wyższe stany, dostojników i szlachtę, czyli «administrację», podczas gdy w Odessie spoiwem łączącym narody polski i ukraiński miały się stać «masy robotnicze» przez co powstanie «budowa (...) niezrównanej siły i mocy» [28].

Polacy z kolei odwiedzali «Proświtę» i to nie tylko przy okazji specjalnych uroczystości. W 1906 r. częstymi gośćmi byli członkowie «Liry» Tomasz Milutycki i Helena Żmigrodzka, którzy napisali okolicznościowe wiersze [23, s. 53]. Jan Mioduszewski wystąpił 8 marca 1906 r. w «Proświcie» z odczytem «Polsko-rusińskie stosunki w Galicji». Podkreślił w nim, że o ile w Kraju Noworosyjskim stosunki obu nacji był przyjazne, a Polacy dostrzegali dominującą rolę «Rusinów» na rosyjskich ziemiach ukraińskich, to w Galicji dochodziło pomiędzy nimi do konfliktów. Rozgrywały się one nie tyle na płaszczyźnie narodowej, co politycznej (ograniczone prawo wyborcze), «stanowej» i ekonomicznej [29]. Delegacja polska reprezentująca oficjalnie stowarzyszenie «Lira», w składzie Zygmunt Grekk, Jan Mioduszewski i Władysław Stanisławski uczestniczyła 26 lutego 1906 r. w obchodach szewczenkowskich w «Audytorium Ludowym». Przyniosła ze sobą wieniec laurowy przewiązany biało-czerwoną wstęgą z napisem «*Wielkiemu poecie bratniego narodu od «Liry»*». W imieniu delegacji krótkie wystąpienie w języku «rusińskim» wygłosił Mioduszewski oddając hołd «wielkiemu, niezapomnianemu poecie, sławnemu hetmanowi ukraińskiego słowa». «Braciom naszym polakom» podziękował Łuczenko [30]. Same wieniec, zarówno polski, jak i ukraińskie wkrótce zostały jednak usunięte spod portretu Szewczenki na polecenie tymczasowego odeskiego generała-gubernatora i gradonaczalnika Iwana Tołmaczowa [31]. Rok później, w marcu 1907 r. w zorganizowanych w «Proświcie» uroczystościach poświęconych 46 rocznicy śmierci Tarasa Szewczenki diasporę polską reprezentowali przedstawiciele «Domu Polskiego» [23, s. 53; 32].

Stały kontakt ze stowarzyszeniem ukraińskim starał się utrzymywać jeden z założycieli «Domu Polskiego», aktywny działacz polonijny Andrzej Kalenkiewicz, zadzierzgał w ten sposób «*nić serdecznej łączności*

wzajemnej z pobratymcami» [33]. Przedwczesna śmierć zakończyła pracę społeczną Kalenkiewicza, a w jego pogrzebie 17 lutego 1908 r. uczestniczyła delegacja ukraińska [34].

W grudniu 1907 r. w «Proświcie» odbył się zorganizowany przez polskich i ukraińskich studentów Uniwersytetu Noworosyjskiego wieczór literacko-muzyczny. W jego trakcie Sergij Szeluchin wygłosił referat «Ukraińska pisarka Maria Maksymienko i polskie ukrainofilstwo», w którym podkreślił, że to ostatnie rzeczywiście było faktem, gdyż Polacy zachowali przyjazny stosunek do Ukraińców [35].

Stosunkowo ożywiona była wymiana kulturalna pomiędzy «Proświtą» i «Domem Polski». W tym ostatnim ukraińscy artyści amatorzy występowali niemal od jego powstania. Już na początku października 1906 r. z recitalem pieśni ludowych wystąpił chór «Proświty», który później był stałym gościem imprez muzyczno-wokalnych organizowanych w niedzielne wieczory [27, s. 173-174; 36]. Kontakty utrzymywane były w następnych latach. W styczniu 1907 r. w «Domu Polskim» wystąpił dwie panie śpiewające pieśni w języku ukraińskim [37]. W kolejnych miesiącach swoje przedstawienia prezentowała grupa teatralna «małorosyjska» z «Proświty». W listopadzie wystawiła komedię «Po rewizji» M. Kropiwnickiego [38], a w grudniu sztuki «Natalka Poltawka» I. Kotlarewskiego i «Nazar Stodola» T. Szewczenki [39]. W 1907 r. język ukraiński brzmiał ze sceny teatralnej «Domu Polskiego» jeszcze trzy razy i to możliwe, że nie tylko za sprawą zaproszonych gości, ale też i działalności własnej sekcji dramatycznej kierowanej przez Antoniego Subdę. W sprawozdaniu za ten okres zapisano na jej konto 25 wystawionych sztuk, w tym 6 w języku ukraińskim. Obok wspomnianych «Po rewizji», «Natalki Poltawki» i «Nazara Stodola» były to «Jak kowbasa ta czarka» M. Staryckiego, «Kum Mirosznik» Dmitemrki oraz «Swatani na Gonczarywci» G. Kwitki-Osnow'janienki [40]. Współpraca kontynuowana była w miesiącach zimowych i wiosennych 1908 r. Przykładowo 19 stycznia w «Domu Polskim» została wystawiona sztuka «Martyn Borula», a jednym z aktorów był Kropiwnicki [41].

W 1909 r. działalność artystyczna «Proświty» stopniowo zamarła. W środowisku ukraińskim coraz większe

znaczenie zdobywały grupy związane z partiami narodowościowymi, a to nie sprzyjało i tak trudnemu dialogowi z Polakami. Do pewnego ożywienia kontaktów doszło w trzecim kwartale 1910 r., gdy w «Domu Polskim» znów odbyły się 3 przedstawienia w języku ukraińskim [42]. Może przygotowane przez osoby związane z powstałym wiosną tego roku «Klubem Ukraińskim» [1, c. 235], któremu przewodniczył znany z poszukiwania wcześniej współpracy z Polakami I. Łuczenko. Bardziej prawdopodobni wydają się członkowie sekcji dramatycznej rozwiązanej «Proświty», którzy wiosną 1911 r. powołali towarzystwo muzyczno-dramatyczne «Ukraińska Chata» (prezes O. Brodnicka) [1, c. 235]. Długo nie dysponując własną siedzibą, do końca 1911 r. korzystało z pomieszczeń użyczanych najpierw przez «Dom Polski», a następnie «Ognisko». W «Domu Polskim» odbyło się 25 sierpnia pierwsze zebranie «Ukraińskiej Chaty», natomiast w «Ognisku» we wrześniu i listopadzie wystawione zostały 4 przedstawienia: «Natalka Poltawka» (15 września), «Oj, nie chodi, Gricju» (29 październik), «Po rewizji» (19 listopad) i «W gorach Kawkaza» (27 listopad) [43]. Były adresowane nie do publiczności polskiej, a Ukraińców. Jednak współpraca ta szybko została zakończona. W «Kalendarzyku Odeskim na rok przestępny 1912» krótkiego omówienia stowarzyszeń ukraińskich nie opatrzone informacją o ich kontaktach z organizacjami polskim, co zdaje się sugerować, że już ich wtedy nie utrzymywano [131, s. 110].

Nie spełniły się nadzieje wyrażane przez część działaczy w pierwszym okresie ożywienia narodowościowego Polaków i Ukraińców. Nawet w specyficznym środowisku wielokulturowej i wieloetnicznej Odessy nie udało się obu nacjom przełamać animozji i dzielących stereotypów. Współpraca okazała się niemożliwa, a dekadę później stan stosunków polsko-ukraińskich został, wbrew życzeniu Łuczenki i Mioduszewskiego, ustalony na następne lata na podstawie racji historycznych i w sumie w jakiś sposób we Lwowie. Środowiska odeskie mogły się o tym przekonać jesienią 1919 r., gdy do Odessy przybył nowy konsul Rzeczypospolitej Stanisław Srokowski. Jako działacz galicyjski (z Tamopola) i uczestnik walk o Lwów zachowywał postawę antyukraińską i takie też w trakcie swojego krótkiego urzędowania podejmował działania [44].

BIBLIOGRAFIA

1. Історія Одеси / Ред. В. Н. Станко. – Одеса, 2002.
2. Гава О. Матеріали одноденної переписи г. Одеси 1 декабля 1892 г. о производительных силах и национальном составе населения города / О. Гава // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – Одеса, 2002.
3. Перепись населения г. Одессы, произведенная 5 сентября 1873 года. – Одесса, 1875. – С. 6–7.
4. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г. Ч. 47 : Город Одесса. – СПб., 1904. – С. 38–39, 42–43, 70–71, 140–141, 146–147.
5. Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии / М. Полищук. – М., 2002. – С. 344.
6. Самолов Ф. Історія Одещини и Одеси (II пол. XIX ст. –1914 р.) / Ф. Самолов. – Одеса, 2006. – С. 82–85.
7. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 2, оп. 220, спр. 8, арк. 47.
8. Плесская-Зевольд Э. Г. Одесские Немцы 1803-1920 / Э. Г. Плесская-Зевольд. – Одесса, 1999.
9. ДАОО, ф. 1, оп. 159, спр. 32; ф. 1, оп. 202, спр. 44; ф. 2, оп. 2, спр. 36, 30, 33, 36, 42, 47, 221, 1241 ; ф. 45, оп. 8, спр. 66 ; Центральный державный историчний архів України, м. Київ (далі – ЦДАУК), ф. 385, оп. 1, спр. 4, 5, 34; ф. 385, оп. 2, спр. 44 ; Wspomnienia Szczepana Turno, zapisy z 1817. – Biblioteka Narodowa w Warszawie, 6437, k.159 i następne ; Juliana Ursyna Niemcewicz podróż historyczne po ziemiach polskich między rokiem 1811 a 1828 odbyte. – Paryż-Petersburg, 1858. – S. 307–331 ; krótkie omówienie części wspomnień odnoszących się do południowej Ukrainy : Trąbski M. Odessa i stopy Nowej Rosji opisane przez Juliana Ursynę Niemcewicz w 1818 r. // Поляки на Півдні України та в Криму – Polacy na południowej Ukrainie i Krymie / red. T. Ciesielski, E. Czapiewski i V. Kusznir. – Odessa–Opole–Wrocław, 2007. – S. 337–345; Kraszewski J. Wspomnienia Odessy, Jedysšanu i Budzaku. T. 1-3. – Wilno, 1845-1846 ; idem, Pamiętniki / oprac. W. Danek. – Wrocław, 1972. – S. 272–298 ; Sienkiewicz J. Wyprawa do

- Odessa. Fragment dziennika, przepisał, wstępem i przypisami opatrzył S. Konarski // Materiały do biografii, genealogii i heraldyki polskiej. T. 5. – Buenos Aires-Paryż, 1971. – S. 163-190; Iwański A. (senior), Pamiętniki 1832-1876, Iwański A. (junior), Wspomnienia 1881-1939 / słowo wstępne J. Iwaszkiewicz, oprac. W. Zawadzki. – Warszawa, 1968. – S. 51-76, 336.
10. Горун Д. О. Польська громада Одеси у XIX – поч. XX ст. : коротка характеристика етапів розвитку // Записки історичного факультету / Д. О. Горун. – Одеса, 2002. – Вип. 13.
  11. Болдирев О. Шляхетська Полонія над Чорним Морем / О. Болдирев // Південний Захід. Одесіка. – Одеса, 2006. – С. 137-170.
  12. Życie Polskie. – 1906. – nr 6. – 15 (2) VIII; Przewodnik po Europie. – Lwów, 1909. – S. 65; Soszyński J. Odeski illustrowany przewodnik informacyjny. – Odessa, 1908. – S. 1 ; Okołowicz J. Wychodźstwo i osadnictwo polskie przed wojną światową. – Warszawa, 1920. – S. 368 ; Najdus W. Polacy w rewolucji 1917 r. – Warszawa, 1967. – S. 39,48 ; Łukawski Z. Liczebność i rozmieszczenie ludności polskiej w Rosji do roku 1918 // Liczba i rozmieszczenie Polaków w Świecie. Cz. 1 / red. W. Wrzesiński. – Wrocław, 1981. – S. 111-112, 114, 118.
  13. Kalendarzyk Odeski na rok przestępny 1912 / wyd. J. Mioduszewski. – Odessa, 1912.
  14. Ciesielski T. Poles in the Odessa Region – Past and Present // The Odessa Connection / ed. M. Sully. – Wien, 2008. – S. 55.
  15. Hausmann G. Universität und städtische Gesellschaft in Odessa, 1865-1917, Soziale und nationale Selbstorganisation an der Peripherie des Zarenreiches. – Stuttgart, 1998 (=Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa, Bd. 49).
  16. Przykładowo pamiętniki J. Sienkiewicza (Wyprawa do Odessy...), A. Iwańskiego seniora (Pamiętniki 1832-1876), B. hr. Tyszkiewicza (Dumy i dumki czyli prawdziwa powieść. T. 1 / oprac. S. Górzyński. – Warszawa, 2006. – S. 405 i nast.) ; E. Janiszewskiego (Wspomnienia odessity 1894-1914. – Wrocław-Warszawa-Gdańsk-Łódź, 1987).
  17. ЦДІАУК, ф. 385, оп. 1, спр. 448-452 ; Czajkowski E. Proces Sokoła Odeskiego i tajnych związków polskich w Odessie w latach 1894-1895 // Niepodległość. – 1934. – t. 9. – z. 1.
  18. Болдирев О. Одеська громада: історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – поч. XX ст. – Одеса, 1994.
  19. Ciesielski T. Polska prasa i ruch wydawniczy w Odessie w latach 1906-1908 // Поляки на півдні України – Polacy na południowej Ukrainie / red. T. Ciesielski i V. Kuszniir. – Odessa-Opole-Olsztyn, 2006.
  20. Korzeniowski M. Polacy w Odessie w latach I wojny światowej // Поляки на півдні України XVII – XX ст. – Polacy na południowej Ukrainie XVII – XX wiek / red. T. Ciesielski, E. Czapiewski, A. Korytko, W. Kuszniir, H. Stroński. – Olsztyn-Opole-Wrocław-Odessa, 2007. – S. 84-88; Kapera J. Działalność stowarzyszeń polskich w Odessie w latach 1906-1914 (Streszczenie referatu) // Sprawozdania Opolskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. – Wydział I Nauk Historyczno-Społecznych, ser. A, 1977/1978. – [druk : 1979]. – nr 15. – S. 49-52 ; Kijas A. Polacy w Odessie do 1917 roku // Między wielką polityką a narodowym partykularyzmem / red. J. Kiwerska i B. Koszel. – Poznań, 2002. – S. 68-79.
  21. Kmiecik Z. Prasa polonijna w Odessie w latach 1906-1919 // Przegląd Humanistyczny. – 1973. – z. 3. – S. 141-144.
  22. ДАОО, ф. 2, оп. 7, спр. 285, арк. 1-4.
  23. Kalendarzyk Odeski na 1907 r. / wyd. J. Mioduszewski. – Odessa, 1907. – S. 53.
  24. ДАОО, ф. 2, оп. 1, спр. 3221a, арк. 8-15 oraz ф. 2, оп. 7, спр. 285, арк. 144 ; Одесский Листок. – 1905. – № 255, 2 ноября ; № 276, 26 ноября.
  25. Ярешенко О. Т. Одеська «Просвіта», історія, сучасність: Історико-популярний нарис. – Одеса, 1998.
  26. ДАОО, ф. 2, оп. 7, спр. 38, арк. 1-75.
  27. Kalendarz Domu Polskiego na rok 1908. – Odessa, 1907.
  28. Pamiętka uroczystości otwarcia Domu Polskiego w Odessie w d. 17/30 września 1906 r. – Odessa, 1906 [dodatek do «Życie Polskie». – 1906. – nr 18, 24 września].
  29. Одесские Новости. – 1906. – 8 марта; Одесский Листок. – 1906. – № 61, 10 марта.
  30. Одесский Листок. – 1906. – № 54, 28 февраля.
  31. Informacja pochodząca z «Украинская жизнь» (Москва). – 1902. – № 1. – С. 216, uzyskana od Pani mgr Iriny Priscepy, której serdecznie dziękuję.
  32. Nowiny Polskie. – 1907. – nr 2, 4 marca.
  33. Mioduszewski J. Andrzej Kalenkiewicz założyciel pierwszego w Rosji Domu Polskiego w Odessie. – Odessa, 1914. – S. 22.
  34. Nowiny Polskie. – 1908. – nr 10, 24 lutego.
  35. Евселевський Л. І., Фарина С. Я., «Просвіта» в Наддніпрянській Україні. Історичний нарис. – К., 1993. – С. 38.
  36. Życie Polskie. – 1906. – nr 20, 8 października.
  37. Na Posterunku (Odessa). – 1907. – 21 stycznia.
  38. Nowiny Polskie. – 1907. – nr 37, 4 listopada.
  39. Kurier Odeski. – 1908. – nr 5, 8 grudnia; nr 13, 18 grudnia.
  40. Sprawozdanie z działalności stowarzyszenia «Dom Polski w Odessie» za 1907 r. Rok drugi. – Odessa, 1908. – S. 7-8.
  41. Nowiny Polskie. – 1908. – nr 3, 13 stycznia.
  42. Kalendarz Domu Polskiego na rok 1911. – Odessa, 1910. – S. 151.
  43. Звіт діяльності музично-драматичної спілки «Українська хата» в Одесі за 1912 рік. – Одеса, 1912. – С. 4.
  44. O stosunku S. Srokowskiego do Ukraińców patrz: Srokowski S. Z dzikich pól. Wspomnienia z zimy 1919/20 na południu Rosji. – Poznań, 1925, passim.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Пронь С. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

РОЗВИТОК ПОМІЩИЦЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ в кінці XIX – на початку XX століття

На основі використання нових, ще не введених до наукового обігу джерел і наукового доробку попередників зроблена оцінка особливостей розвитку поміщицьких господарств Правобережжя як основи сільськогосподарського виробництва регіону.

Ключові слова: Правобережна Україна, поміщицьке господарство, сільськогосподарське виробництво, приватновласницькі землі.

На основе использования новых, еще не введенных в научный оборот источников и научных результатов предшественников сделана оценка особенностей развития помещичьих хозяйств Правобережья как основы сельскохозяйственного производства региона.

Ключевые слова: Правобережная Украина, помещичье хозяйство, сельскохозяйственное производство, частновладельческие земли.

On the basis of the usage of unused in scientific circulation sources and predecessors' scientific creations the valuing of the landowners' economies on the Right-Bank Ukraine is made as the basis of agricultural region production.

Key words: Right-Bank Ukraine, landowners' economy, agricultural production, privately owned lands.

Сільське господарство України в кінці XIX – на початку XX століття характеризувалося загальним розвитком галузі, заснованим на ринкових засадах. У правобережних українських губерніях ці процеси мали деякі особливості, що виділяли його з-поміж інших регіонів не лише України, але й Російської імперії загалом.

Вивчення розвитку сільського господарства Правобережжя України як особливого регіону Російської імперії було започатковане ще на зламі XIX і XX століть тогочасними вченими-економістами: Т. І. Осадчим [1], М. Ф. Анненським [2], М. К. Сухановим [3] та іншими.

У радянський період вітчизняної історіографії, особливо з 1950-х років проблема розвитку сільського господарства України загалом та Правобережжя зокрема знайшла висвітлення у працях А. М. Анфімова [4], А. І. Мамалиги [5], Л. Г. Мельника [6], П. П. Телічука [7], В. П. Теплицького [8] та інших. Незважаючи на те, що усі праці радянських істориків є значною мірою ідеологічно заангажовані, вони є вагомим внеском у вивчення соціально-економічних процесів українського дореволюційного села.

Після проголошення незалежності України дослідження теми розвитку сільського господарства України кінця XIX – початку XX століття набуло принципово нового характеру, заснованого, насам-

перед, на принципах об'єктивності, ідеологічної незаангажованості. У цей час до вивчення цих процесів на Правобережжі звертаються Ю. П. Присяжнюк, Л. М. Горенко [9], В. Пашук [10], Н. Р. Темірова [11] та інші.

Завданням цієї роботи є дослідження на основі використання нових, ще не введених до наукового обігу джерел і наукового доробку попередників особливостей розвитку поміщицьких господарств Правобережжя як основи сільськогосподарського виробництва регіону.

Земельний фонд України, придатний для сільськогосподарського використання на початку XX століття, становив понад 44 млн дес. З них 14,1 млн дес. припадало на правобережні губернії, у тому числі у Волинській губернії – 5,8 млн дес., Київській губернії – 4,6 млн, Подільській губернії – 3,7 млн [7, с. 39].

Із цих земель у 1905 р. на частку приватновласницьких земель на Правобережжі припадало 46,2 %. Решта – на частку надільних та державних, церковних і громадських землеволодінь [12, с. 14-15].

У Волинській, Київській та Подільській губерніях нараховувалося понад 36,8 тис. приватних земельних володінь, яким належало понад 5,8 млн дес. землі. З них 31,2 тис. або близько 84,8 % володіли 0,4 млн дес. або 7 % усіх приватновласницьких земель. Решта

припадала на землеволодіння площею понад 100 дес. І них 1 341 власнику належало понад 3,7 млн дес. або майже 63,8 % приватновласницьких земель [12, с. 16]. Взагалі, по усім українським губерніям на Правобережжі у 1905 р. спостерігався найвищий відсоток приватних землеволодінь площею понад 200 дес.: Подільській губернії – 91,9, потім у Київській – 90,5 і Волинській – 88,5 [7, с. 40]. Таким чином, в кінці XIX – на початку XX ст. для Правобережжя було характерним велике поміщицьке землеволодіння, яке визначало розвиток соціально-економічних процесів на селі у цьому регіоні.

Основною тенденцією мобілізації земельної власності в Україні у пореформений період було падіння питомої ваги дворянського землеволодіння при одночасному рості селянських господарств. У 1862-1914 рр. дворянство втратило 53 % своїх земель. За ці ж роки приватне землеволодіння селян зросло з 1 110 до 8 147 тис. дес., при цьому 80 % цих земель було придбано заможним селянством. Найбільше землі дворяни втратили у Степовій Україні – понад 65 % своїх земель. Значними були земельні втрати дворянства і на Лівобережжі – понад 60 % земель. Натомість, дворянське землеволодіння виявилось досить стійким на Правобережжі, де дворяни втратили в цілому менше третини своїх земель. У Подільській губернії – 28 %, у Київській – 28,6, і лише у невеликій Волинській губернії – 34 % земель [13, с. 46-47].

Сприяли цьому урядова політика у регіоні та особливості економічного розвитку краю. Насамперед, після польського повстання 1863 р. ту було заборонено придбання земельної власності особам польського та єврейського походження. Натомість російським та українським поміщикам продавалися державні землі за заниженими цінами та передавалися частина конфіскованих та секвестрованих земель осіб, причетних до польського повстання. Близькість зовнішніх ринків, спеціалізація краю на високоприбутковому вирощуванні та переробці цукрового буряку значно зміцнили поміщицькі господарства, дозволивши нагромадити значні капітали і пережити кризу, яка спіткала поміщицькі землеволодіння інших регіонів України [8, с. 160-161].

Таким чином, на Правобережній Україні дворяни змогли утримати свою земельну власність. У приватній власності селян Правобережжя перебувало лише 0,8 млн дес. землі [12, с. 14-15]. А частка селян у всьому приватновласницькому землеволодінні на Правобережжі становила лише 12,8 %, тоді як у степових губерніях – 33,1, а у лівобережних губерніях – 32,7 % [8, с. 162]. Особливо контрастним велике поміщицьке землеволодіння на Правобережжі виглядає на фоні селянського землекористування. У 1905 р. господарства правобережних губерній були найменш забезпеченими надільною землею – в середньому на двір у Подільській губернії припадало 3,3 дес., у Київській – 3,8 та 5,2 – у Волинській [7, с. 43-44].

Тому серед великих землеволодінь переважали саме дворянські. Селяни-власники земельних площ понад 1 000 дес. були винятком. У Київській губернії їх було лише 5, у той час як дворян – 424, у Подільській – 3 проти 314, а у чорноземних повітах

Волинської губернії – жодного. У групі господарств з земельною площею від 100 до 1 000 дес. кількість власників-селян порівняно з попередньою групою помітно підвищувалася, проте в цілому дворянські володіння продовжували переважати. Так, у Київській губернії серед власників земельної площі від 100 до 1 000 дес. нараховувалося 182 селян і 967 дворян, у Подільській – відповідно 102 і 1 116. Загалом же відносно усієї площі великих землеволодінь (понад 100 дес.) селянські землі займали порівняно незначні площі. У правобережних губерніях вони охоплювали 2,4 % усіх приватновласницьких земель [7, с. 57]. Отже, на відміну Півдня та Лівобережжя, на Правобережжі велике селянське землеволодіння не набуло помітного поширення.

Слід зазначити, що величина земельних площ, що належали поміщикам не відображає їх участі у сільськогосподарському виробництві, оскільки не всі вони використовувалися як рілля, а головне – багато власників здавали свою землю в оренду. Наприкінці XIX ст. у 147 з 428 маєтків Правобережжя господарство велося самими поміщиками (32,3 %), а у 97 – змішано, тобто велося власне господарство зі здачею оренду частини земель [6, с. 73].

Таким чином, на Правобережжі поміщики в основному самостійно вели господарство і лише частину землі здавали в оренду [14, с. 332]. Так, у Подільській губернії поміщики самі заорювали дві третини належної їм землі, а одну третину здавали в оренду. При цьому тут поширена була довгострокова оренда, коли підприємцям здавалися цілі маєтки. Разом з цим, частка землі, що здавалася в оренду селянам, була незначною [15, с. 38]. Отже, Правобережна Україна була регіоном, де співіснування великих земельних латифундій та гострого селянського малоземелля визначало характер трудових відносин на селі.

Поміщицькі господарства України були в основному добре забезпечені сільськогосподарським реманентом та робочою худобою [1, с. 170]. По Правобережжю кількість безінвентарних маєтків становила 40 % [6, с. 74]. Проте рівень механізації залишався ще на досить низькому рівні – лише 36 % посівних площ регіону оброблялося з допомогою сільськогосподарських машин [6, с. 74]. Власне ведення господарства, відносна забезпеченість робочим інвентарем та переважання ручної праці визначали потребу поміщицьких господарств у робочих руках.

При ручному обробітку найбільш трудомісткою була культура цукрових буряків. Лише сам догляд десятини посівів цієї культури вимагав до 70-75 робочих днів [16, с. 168-169]. До того ж, власники посівів цукрового буряку двічі на рік на короткий термін потребували значної кількості робітників – у травні-червні для прополювання та проривки і у вересні для копання. Прополювання та підгортання десятини вимагали 10-15 робочих днів, проривка – 20-30, повірка – 12 робочих днів, для збирання цукрового буряку було потрібно 40-60 осіб [17, с. 30, 33]. Загалом, десятина цукрової плантації, починаючи з удобрення й закінчуючи перевезенням буряків, потребувала до 200 одноденних робітників [10, с. 30].

На 1912 р. посіви цукрових буряків становили по Україні 451 тис. дес., причому до 50 % цього числа припадало на Київську та Подільську губернії [7, с. 12]. Заводські посіви цукрового буряку складали лише третину їх загальної площі. Основними поставальниками сировини для цукрової промисловості були приватновласницькі посіви, 75 % яких були пов'язані з цукровими заводами [13, с. 48].

Значною трудомісткістю відзначалися також й інші технічні культури. Наприклад, одна десятина тютюну вимагала не менше 2 робітників на строк від 4 до 8 місяців залежно від сорту. Вирощування деяких сортів тютюну вимагало навіть трьох строкових робітників на десятина та, крім цього, додатково праці поденників [18, с. 299]. Проте технічні культури займали незначний відсоток посівних площ. 1900 р. у правобережних губерніях площа посівів махорки і тютюну складала близько 700 дес. У той самий час на Лівобережжі вони складала понад 18 тис. дес., а на Півдні – 2 830 дес. Переважна більшість посівних площ українських губерній – понад 90 % – засівалась злаковими культурами. 1898-1902 рр. з понад 18 млн дес., зайнятих під злаковими культурами, на Правобережжя припадало лише майже 4,8 млн дес. або 26 % [8, с. 208].

При вирощуванні злаків оранка 300 дес. під яровий хліб з 16 плугами тривала 38 днів. Для цього необхідно було 16 орачів і стільки ж погоничів, тобто загалом 1 216 роботоднів. Оранка під озимину передбачала таку ж кількість праці. Ралення 300 дес. озимини потребувало 46 робочих, які працювали 13 днів. Те ж – для ралення ярвини. Сівба озимого хліба на 300 дес., із них – 250 дес. пшениці і 50 дес. проса, потребувала 75 сіячів, стільки ж робочих було потрібно і для ярової сівби. Боронування посівів передбачало виконання праці 10 робітниками на 10 днів. Прополування десятини – 3 півробітники, тобто на 300 дес. 900 півробітників. При збиранні врожаю (при врожайності 12 кіп на десятина) десятина посіву потребувала 2 косарі й 4 в'язальниці. При складанні в скирти було потрібно по 8 робітників на кожну скирту [10, с. 30-31]. У середньому ж 1 дес. хлібних посівів потребувала 40-45 робочих днів [16, с. 168-169].

Приблизно таку ж кількість робочих днів на 1 дес., як і при вирощуванні хліба, вимагало й культивування картоплі [19, с. 33]. Ця культура займала близько 3 % посівних площ українських губерній. Основним районом її вирощування була Чернігівська губернія та Правобережжя, де особливо виділялася Волинська губернія зі близько 140 тис. дес. посівів картоплі проти понад 120 тис. дес. у Київській та Подільській [20, с. 136-137].

Таким чином, у кінці XIX – на початку XX ст. рільництво Правобережжя мало яскраво виражену спеціалізацію – вирощування збіжжя та цукрових буряків. Особливістю регіону була спеціалізація на вирощуванні останньої культури. Це значною мірою вплинуло на розвиток великих поміщицьких господарств, тісно пов'язаних з цукровими заводами, та збереження селянського малоземелля.

Наведені дані щодо трудомісткості сільськогосподарських культур яскраво свідчать про постійно існуючу значну потребу поміщицьких господарств у робочій силі. Сільськогосподарські машини значно скорочували потребу у робітниках та прискорювали збирання врожаю. Проте й для їх роботи був потрібен обслуговуючий персонал. Так, біля парової молотарки, яка обмолочувала за день більше 230 кіп, було зайнято 35-40 робітників. Машину обслуговували машиніст, мастильники, два кочегари, два водовози, чотири змінних настільники. Крім того, чотири робітники розв'язували снопи, два подавали їх, три збирали зерно і зсипали у мішки, п'ять осіб відгрібали полову, четверо складали її в купи, 12-14 робітниць перетрушували солому, 6-12 напівробітників відгрібали її волоками [6, с. 75].

Господарство, поєднуючи вирощування різних сільськогосподарських культур, пред'являло постійний попит на робітників протягом 8-9 місяців. При цьому слід врахувати, що поміщики вели своє господарство при мінімальних затратах живої праці на одиницю виробленої продукції. Звідси, чим більшою була площа маєтку, тим більшою була продуктивність праці робітників, а відповідно потреба робочих днів на одиницю площі – меншою. Це було зумовлене падінням цін на збіжжя на світовому ринку, тому землевласникам-підприємцям було невигідно вести інтенсивне господарство [7, с. 14].

У кінці XIX – на початку XX ст. поміщицькі господарства України вели господарство двома способами – за допомогою найманих робітників та із застосуванням відробіткової системи. Використання відробіткової системи ведення господарства передбачало зобов'язання селян відпрацювати певну кількість днів чи виконати певні роботи у господарстві поміщика у рахунок плати за орендовану землю, випас худоби, кредит тощо. На відміну від інших регіонів України, де у більшій чи меншій мірі були поширені відробітки, на Правобережжі переважав вільний найм робочої сили [1, с. 170-175]. Проте відробіткова система господарювання теж мала місце.

Головними причинами поширення відробітків була недостатня забезпеченість поміщицьких господарств робочим інвентарем та тяглом, а також прагнення з боку землевласників використати малоземелля селян для забезпечення свого господарства дешевими робочими руками. При характеристиці співвідношення вільного найму та відробітків слід мати на увазі, що на Правобережжі була поширена натуральна форма оплати праці, особливо у Волинській та Київській губерніях [1, Картограма III]. Натуральна форма оплати праці сільськогосподарських робітників найчастіше застосовувалася при збиранні врожаю і виражалася у його частці, оскільки лише за таких умов роботодавець отримував продукт, яким міг розплатитися з наймитом (найчастіше збіжжя).

Нерідко застосовувалася і змішана форма розрахунків. Так, на цукрових плантаціях, де домінувала грошова оплата, під час копання та вивозки буряку робітникам, крім належної заробітної плати, нада-

валося право годувати під час роботи свою худобу гичкою і забирати частину її додому [21, арк. 4зв.]. Також селяни отримували частину платні жомом, що було особливо характерним за відсутності корму для худоби у неврожайні роки [21, арк. 4].

Загалом, по Правобережжю переважав вільний найм місцевих робітників з грошовою формою оплати праці [1, с. 171]. Тому переважну більшість поміщицьких господарств Правобережжя можна охарактеризувати як підприємства, що функціонували на ринкових засадах і були основними товарними

виробниками регіону. Отже, у кінці XIX – на початку XX ст. Правобережна Україна мала яскраво виражену спеціалізацію у вирощуванні цукрового буряку та зернових. На відміну від інших регіонів України, у правобережних губерніях дворяни змогли з незначними втратами зберегти своє землеволодіння та перетворити свої господарства на товарні виробництва. Ознаками цього є власне ведення господарства, переважно засноване на використанні праці вільно найманих робітників з грошовою формою оплати праці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Осадчий Т. И. Земля и землевладельцы в Юго-Западном крае: (на Украине, Подолии и Вольни) / Т. И. Осадчий. – К., 1899.
2. Анненский Н. Ф. Стоимость производства хлеба в частновладельческих хозяйствах / Н. Ф. Анненский // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства: Сб. ст. / Под ред. А. И. Чупрова и А. С. Постникова. – Т. 1. – СПб., 1897. – С. 157-245.
3. Суханов Н. К. К вопросу об эволюции сельского хозяйства: Социальные отношения в крестьянском хозяйстве России / Н. К. Суханов. – М., 1909.
4. Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России: (Конец XIX – начало XX века) / А. М. Анфимов. – М. : Наука, 1969.
5. Мамалыга А. И. Капиталистическая эволюция помещичьих и крестьянских хозяйств Подольской губернии в пореформенный период 1861-1900 гг. : Автореф. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск : Днепропетровский ордена Трудового Красного Знамени государственный университет имени 300-летия воссоединения Украины с Россией, 1978.
6. Мельник Л. Г. Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60-90-ті роки XIX ст.) / Л. Г. Мельник // Український історичний журнал. – 1974. – № 10. – С. 73–79.
7. Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні / П. П. Теличук. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1973.
8. Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні / В. П. Теплицький. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959.
9. Горенко Л. М. До аграрної історії України : деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України / Л. М. Горенко, Ю. П. Присяжнюк. – Черкаси : Сіяч, 1996.
10. Пашук В. Заробітчани Правобережної України (друга половина XIX ст.) / В. Пашук. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001.
11. Темірова Н. Р. Помішки України в 1861-1917 рр. : соціально-економічна еволюція / Н. Р. Темірова. – Донецьк : ДонДУ, 2003.
12. Збірник статистичних відомостей по народному господарству України / Під кер. І. Ю. Кривченка. – К., 1919.
13. Рубач М. А. Социальная структура аграрных отношений и классовое расслоение крестьянства в украинской деревне к 1917 г. / М. А. Рубач // Особенности аграрного строя России в период империализма. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – С. 45–63.
14. Иванов Л. М. О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине к концу XIX в. / Л. М. Иванов // Вопросы истории сельского хозяйства и революционного движения в России. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – С. 312–337.
15. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК), ф. 442, оп. 637, спр. 545.
16. Филипченко М. Е. Мошгородищенское имение Екатерины Андреевны Балашёвой, Киевской губернии, Черкасского уезда, при местечках Мошны и Городище : Описание имения, организация и ведение хозяйства / М. Е. Филипченко. – К., 1896.
17. Справочная книга русского сельского хозяина / Под общ. ред. В. Г. Котельникова. – СПб., 1906.
18. Ленин В. И. Полн. собр. соч. / В. И. Ленин. – М. : Госполитиздат, 1958.
19. Труды комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края. – Вып. IV. – К., 1915.
20. Сельское хозяйство Украины. – Х., 1923.
21. ЦДІАУК, ф. 442, оп. 709, спр. 192.

Рецензенти: Бушин М. І., д.і.н., професор, завідувач кафедри Черкаського державного технологічного університету;
Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

© Ярославська Л. П., 2010

Стаття надійшла до редакції 31.08.2010 р.

РОЛЬ ТА МІСЦЕ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ВІЙНИ У ЗАВОЙОВНИЦЬКИХ ПЛАНАХ КЕРІВНИКІВ ІІІ РЕЙХУ

Встановлено, що, готуючись до агресії, правлячі кола нацистської Німеччини надавали великого значення організації і веденню підірвної пропаганди як складової частини психологічної війни серед військ і населення країни, проти якої готувалася агресія.

Ключові слова: психологічна війна, нацистська Німеччина, пропаганда.

Установлено, что, готовясь к агрессии, руководство нацистской Германии уделяло большое внимание организации и ведению подрывной пропаганды как составной части психологической войны среди войск и населения страны, против которой готовилась агрессия.

Ключевые слова: психологическая война, нацистская Германия, пропаганда.

It is set that preparing to aggression, the ruling circles of Nazi Germany gave large value of organization and to the conduct of blasting propaganda, as component part psychological war, among troops and population of country which aggression prepared against.

Key words: psychological war, Nazi Germany, propaganda.

Дослідження проблем, пов'язаних з історією Другої світової війни, неможливе без урахування такої важливої її складової, як психологічна війна. Саме ця, прихована від широкої громадськості, але активна робота дозволяла впливати та маніпулювати свідомістю населення у власних цілях.

Окремі аспекти окресленої проблеми знаходили висвітлення в публікаціях таких дослідників, як Н. Волковського, В. Дашичева, М. Михайлюк, О. Салати [1].

Автор має на меті визначити роль та місце психологічної війни у завойовницькій стратегії керівників ІІІ Рейху.

Друга світова війна являла собою не лише сукупність зовнішніх по відношенню до людини дій, але й цілий ряд процесів, що відбувалися безпосередньо в людській свідомості, з-поміж яких можна виділити і ті, що формували безпосереднє сприйняття образу ворога, визначення свого особистого ставлення до подій та життєву позицію пересічної людини.

Загалом визначальним поняттям, що дозволяє осмислити мотиви поведінки людей, зрозуміти їх вибір у критичній ситуації, якою є війна, є морально-психологічний потенціал, що являє собою систему духовних якостей, здібностей та можливостей населення країни, рівень його політичної, правової та моральної свідомості, а також психологічного настрою населення, яке за певних умов може перетворитися у фактор досягнення соціальної, економічної, політичної, військової мети.

Із огляду на важливість даної сфери, вона не могла залишитися поза увагою нацистського керівництва, яке прагнуло не лише перемогти під час безпосередніх військових дій, але й змінити саме світосприйняття населення окупованого регіону. Звернення до морально-психологічного чинника давало нацистам впевненість у тому, що вони зможуть досить швидко повернути населення на свій бік, забезпечивши собі тим самим швидку перемогу у війні. Саме тому одним із важливих напрямів підготовки до майбутньої війни для нацистів стала сфера так званої «психологічної війни».

Під поняттям «психологічна війна» сучасні тлумачні словники розуміють вплив на масову свідомість, інтенсивний за своїм характером, покликаний мотивувати новий тип поведінки в таборі противника, вигідний агресору. При цьому все робиться таким чином, щоб спиратися на вже наявні у свідомості протилежної сторони стереотипи, тобто використовується ресурсний потенціал того, на кого впливають. Вплив на людину відбувається через її точки вразливості, оскільки вони являють собою місця, незакриті тим чи іншим захистом. І, відповідно, інформаційний потік має бути спрямований туди, де можна досягти максимального результату.

Слід при цьому зазначити, що базовим у понятті «психологічна війна» є поняття «пропаганда» (від лат. propaganda – розповсюдження), яке має багато визначень, основними з яких є: 1) система діяльності, направлена на розповсюдження знань, художніх

цінностей та ін. інформації з метою формування певних поглядів, уявлень, емоційних станів, надання впливу на соціальну поведінку людей; 2) розповсюдження в масах ідеології і політики певних класів, партій, держав; 3) засіб маніпуляції масовою свідомістю [2, с. 271].

Класики цього виду боротьби зазначали: *«Якщо блокада означає голод і нестачу озброєння у вузькому значенні цих понять, то майстерна пропаганда загрожує підірвати всі ланки державного порядку. Можна знищити державу без великих людських жертв, використовуючи лише один голод і пропагандистські ін'єкції, які викликають сумніви»* [3, с. 298].

Виходячи з цього, можна дати таке визначення пропагандистського впливу в період бойових дій:

Військова пропаганда – використання інформаційних каналів на користь політичної підтримки військових дій, що ведуться, і загальних цілей, поставлених перед собою воюючими сторонами. Основні принципи військової пропаганди було викладено британським дипломатом лордом Понсонбі (1871-1946) [4]. Їх суть він зводив до наступного:

«Ми» не хотіли війни. Першочергово необхідно запевнити народ саме в цьому. Це «інші» почали війну, або мріють її почати з дня на день. «Ми» ж змушені захищатись. Головне – переконати людей, що «вони» ненавидять «нас» і вже почали (або готові почати) першими. Відчуття помсти – простий і ефективний спосіб направити лють громадян у потрібне русло.

Ворог втілюється в окремії особистості. Не можна ненавидіти весь народ. Потрібно персоніфікувати образ ворога, показати населенню, що лідер «інших» – це психічно хвора, схибнута людина. Головне – довести, що «вони» є загрозою для всього цивілізованого світу.

«Наші» дії мотивуються принципами любові до людини. Але слід замовчувати, що у війні переслідуються економічні цілі, необхідно підкреслювати лише гуманітарні цілі.

Дії ворога відрізняються особливою жорстокістю і викликають жах. Слід максимально оперативно розповсюджувати свідчення жорстокості, скоєної ворогом, пояснюючи, що саме йому властиві подібні дії. Хоча насправді жорстокість властива всім арміям світу. Але принцип військової пропаганди в тому і полягає, щоб довести, що саме в армії супротивника жорстокість є звичайним тактичним засобом.

Конверсійна пропаганда – масовий пропагандистський вплив на ціннісні орієнтації людини або групи людей із метою зміни його (їх) установок, думок і поглядів на політику, що проводиться вищим військово-політичним керівництвом країни. У військовий час головною метою конверсійної пропаганди є зміна ставлення населення і військовослужбовців до характеру війни зі свого боку і визнання її несправедливою і агресивною.

Роз'єднуюча пропаганда – пропагандистський вплив, направлений на розпалювання міжгрупових суперечностей на основі відмінностей релігійного, національного, соціального, професійного та ін. характеру з метою послаблення єдності в рядах супротивника аж до його розколу.

Деморалізуюча пропаганда – пропагандистський вплив, направлений на ослаблення психіки людини, загострення її відчуття самозбереження з метою зниження морально-бойових якостей аж до відмови від участі в бойових діях [5].

Російський фахівець у галузі засобів масової інформації Г. Мельник вважає, що концептуальні визначення пропаганди можна звести до декількох форм: пропаганда – освіта (поширення корисних знань); пропаганда – інформування; пропаганда – комунікація (універсальний засіб і процес спілкування людей, їхня взаємодія); пропаганда – навіювання (процес, що включає психологічні переживання і потяги); пропаганда – соціалізація (входження людини в культуру) [6]. Велике значення для визначення ефективності впливу пропаганди на людину має довіра до тієї інформації, що їй пропонують. Очевидно, що людина може свідомо змінити свою поведінку відповідно до наданої їй інформації тільки в тому разі, якщо дана інформація викличе в неї довіру.

Пропаганда завжди відзначається тим, що переконує на користь лише однієї думки, однієї ідеї, одного принципу. У різних типах пропаганди завжди присутній спільний елемент – нав'язування (відкрите чи приховане). Однак в умовах психологічної війни цілі і завдання пропаганди змінюються настільки, що вона перетворюється в прямий засіб психологічного знищення супротивника, спрямовується на те, щоб, впливаючи на примітивні почуття людей, будити в них страх, дезорганізувати психіку. У практиці пропаганди склалися певні принципи ведення психологічної війни, що одержали назву «чорна пропаганда». Пропаганда, що здійснюється в рамках психологічної війни, необмежена ніякими моральними заборонами і не гребує жодними засобами. Таке руйнівне стимулювання психіки є, на думку фахівців, суттю пропаганди в умовах психологічної війни. Психологічні знання в цих випадках використовуються проти людини і її найбільш сильних життєвих потреб. Теоретики психологічної війни створили витончені методи психологічного впливу для досягнення своїх військових і політичних цілей. Фактично пропаганда стала інструментом тотальної політики, таким самим, як дипломатія і збройні сили.

Пропаганда поширюється, насамперед, через засоби масової інформації, щоб спонукати людей діяти в певному напрямі чи утримувати їх від цих дій [6, с. 16]. У період війни перед пропагандою ставляться конкретні завдання: підняти хвилю патріотизму; залякати супротивника, перебільшуючи свою силу; продати власний імідж. Тому будь-яка війна завжди починається з пропагандистської істерії, мета якої – увести в оману власний народ і світову громадську думку, примусити людей сказати «так» майбутній війні.

Авторитетний фахівець у галузі пропаганди М. Чукас [7] обстоює також твердження щодо необхідності маскувати джерела, походження, цілі, наслідки пропаганди. Він вважав, що успішне маніпулювання має здійснюватися за допомогою створення деяких психологічних ілюзій. Зокрема, на його думку, одним із механізмів впливу на свідомість населення за допомогою засобів і методів пропаганди є формування особливого міфу, що

традиційно має назву «образ ворога». Механізм створення такого образу полягає у використанні низки психологічних ідей, тобто ворог постає істотою, несхожою на ту людину, яка піддається пропагандистському впливу, йому завжди дають тільки негативні оцінки. І чим гіршими є оцінки, тим сильнішим виявляється даний «образ». Ворога необхідно зображувати як істоту агресивну, позбавлену жалості і будь-яких етичних норм, із низьким рівнем розумових здібностей. Серед основних принципів створення «образу ворога», варто виділити наступні: 1) планомірна демонстрація численних страхів, побоювань, невирішених конфліктів, що мають незрозумілі причини, з метою знайти винного; 2) тенденція демонструвати негатив і одночасно перешкоджати появі позитивної інформації про об'єкт. Основний механізм ефективного психологічного впливу в пропаганді полягає в ігноруванні очевидних фактів і аргументів супротивника, у замовчуванні і неточному тлумаченні подій, перекичуванні протилежних думок, фальсифікації. Потрібно активно використовувати невігідні для супротивника порівняння, що підкріплюються «об'єктивними фактами» або «правдивими секретними матеріалами», отриманими з деяких «компетентних» джерел. Ці методи найкраще впливають на людину, позбавлену критичного й аналітичного мислення, обмежену, реагуючу лише на найпростіші стимули. Це навіть породило термін «пропагандистське дресировання», що припускає управління людиною на основі найпростіших рефлексів.

Виходячи з цього, зрозуміло, що кожна війна супроводжується неправдивою інформацією в засобах масової інформації, оскільки урядам необхідно добитися суспільної підтримки дій своїх армій. Разом із військовими битвами йдуть безперервні битви за розум людей, за створення «правильної», «потрібної» громадської думки, за контроль над інформаційними потоками.

Готуючись до світової агресії, правлячі кола нацистської Німеччини надавали великого значення організації і веденню підривної пропаганди як складової частини психологічної війни серед військ і населення країни, проти якої готувалася агресія. А. Гітлер в «Майн кампф» писав: *«Що таке пропаганда – мета чи засіб? ...Пропаганда – це засіб, тому повинна розглядатися тільки з точки зору мети. Тому й форми пропаганди повинні виходити з мети, слугувати їй та нею визначатися. ...Мета полягає у боротьбі німецького народу за існування. ...Пропаганда є тією ж самою зброєю боротьби, але тільки в руках знавця цієї справи вона стає найстрашнішою зброєю»* [8, с. 148-149].

У 20-30-і роки ХХ ст. в розвинених країнах світу з'явилася значна кількість технічних, ідеологічних та інших можливостей, щоб вдосконалити пропагандистський апарат з метою активізації впливу на психологію людей. Німеччина, що зазнала поразки в Першій світовій війні і бажала взяти реванш, першою стала готуватися до нової війни, складовою частиною підготовки до якої була діяльність німецького уряду щодо розгортання пропагандистської роботи в країні. Пропаганда, що призначалася для «внутрішнього

споживання», вже в часи Веймарської республіки була націлена на те, щоб утвердити у свідомості німецького народу почуття образи на несправедливі умови Версальського миру і таким чином підготувати ґрунт для того щоб зробити з нього слухняне знаряддя агресії.

Із приходом до влади нацистів усі питання ідеологічної роботи в Німеччині почали плануватися, розроблятися і практично реалізовуватися міністерством народної освіти і пропаганди негайно створеним, відповідно до наказу А. Гітлера від 13 березня 1933 р. для пропаганди серед населення політики нацистського уряду, скерованого на «національне відродження» Німеччини [9, с. 181]. Міністром нового відомства було призначено Й. Геббельса, який визначив головну мету і призначення свого міністерства: *«Пропаганда допомогла нам отримати владу. Пропаганда допоможе нам утримати владу. Пропаганда допоможе нам завоювати весь світ»* [10, с. 234].

На думку А. Гітлера, пропаганда не мала нічого спільного з наукою, тому повинна була бути *«...направлена не на творчу інтелігенцію, а виключно на маси»*. Інакше кажучи, впливати не на розум, а на відчуття, темні інстинкти, сліпу віру людей [8, с. 150]. Керівники Німеччини вважали, що, використовуючи потужність величезного пропагандистського апарату, вони зможуть переконати німецький народ у своїй абсолютній правоті, нав'язати йому будь-які, навіть найбільш примарні ідеї, змусити його повірити в них і стати безсловесним виконавцем волі «фюрера» Німеччини. Й. Геббельс писав: *«...можна розстрілювати супротивника з кулеметів до тих пір, поки він не визнає переваги того, хто має у своєму розпорядженні ці кулемети. Це простіший шлях. Але націю можна перетворити і за допомогою революції духу і тим самим не знищити супротивника, а навіть перетягнути на свою сторону. Ми, націонал-соціалісти, йшли цим другим шляхом і йтимемо ним і надалі»* [11].

26 червня 1935 р. на 10-му засіданні робочого комітету Імперської ради оборони було ухвалено рішення «Про найважливіші заходи щодо підготовки пропаганди до війни», згідно з яким завдання пропаганди у війні полягає в тому, щоб підірвати фронти супротивника зсередини, відвернути його тим самим від виконання бойових завдань і ускладнити йому ведення війни. Особливо важливо було прокласти дорогу до світового панування Німеччини через розум противника [12, с. 377].

У даному документі важливий акцент робився на тому, що потрібно з'ясувати внутрішні труднощі противника, щоб ефективно використовувати на цьому ґрунті засоби пропаганди. Саме тому детально було обґрунтовано значення розвідки (пропагандистської), яка *«...повинна вивчити в мирний час психологію вірогідного супротивника, щоб знати всі його слабкі місця, здатні привести до розколу. Вона повинна стежити за партійною діяльністю керівних осіб. Їй треба встановити, як противник вестиме свою пропаганду, які течії він використовуватиме проти Німеччини, як він застосовуватиме у війні свою зброю пропаганди (радіо)»* [12, с. 378].

Аналізуючи ситуацію, яка склалася в Німеччині напередодні війни, не можна не визнати того, що А. Гітлеру вдалося перетворити країну на духовно єдиний організм, нав'язати німецькому народу відчуття переваги над іншими народами. Це відчуття переваги, «обраності» призвело до появи ідеї про особливу місію, наслідком чого стало переконання щодо необхідності війни з метою підкорення «нижчих» народів та винищення при цьому усіх тих, хто чинитиме опір.

Конкретні організаційні принципи «психологічної війни» було викладено в «Угоді про ведення пропаганди під час війни», підписаній взимку 1938-39 рр. Гебельсом від міністерства пропаганди і Кейтелем від командування вермахту. Пропаганда визнавалася важливим засобом ведення війни, рівнозначним збройній боротьбі, також наголошувалася на важливості «роз'яснювальної» роботи серед військ і населення супротивника й пропонувалося, щоб веденням «психологічної війни» в районах бойових дій міністерство пропаганди займалося спільно з Верховним командуванням вермахту (ОКВ) [13, с. 24].

В урядовій ухвалі від 1 вересня 1939 р. спеціально зазначалося: «У сучасній війні використовуються не лише засоби збройної боротьби, але й засоби, які повинні впливати на моральний дух народу і підривати його» [14, с. 315-316]. Вже в цей період командувачі армій і штабів відзначали ефективність дій рот пропаганди [5].

Таким чином, процес формування нацистської ідеології в Німеччині відбувався одночасно із становленням розгалуженої системи маніпулювання свідомістю народних мас. Це було найважливішим завданням геббельсівської пропаганди, яка трактувалася як інструмент політики і сили для контролю над суспільством. У ході кампаній у Польщі і Західній Європі гітлерівці не просто набули досвіду ведення «пропаганди на ворога», а доволі чітко відпрацювали конкретні методи і прийоми психологічного впливу на противника, сповна використані потім у підготовці і розв'язування агресії проти СРСР. Досвід, накопичений в області ідеологічної обробки свого народу і армії, керівники третього рейху активно використовували для підготовки ідеологічної війни проти СРСР.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волковский Н. Л. История информационных войн. В 2 ч. – Ч. 2. – СПб., 2003. – 736 с. ; Дашичев В. И. Стратегия Гитлера – путь к катастрофе, 1933-1945 : ист. очерки, док. и материалы: в 4 т. / В. И. Дашичев ; Ин-т междунар. эконом. и полит. иссл. РАН. – Т. 1 : Подготовка ко Второй мировой войне, 1933-1939. – М. : Наука, 2005. – 524 с. ; Михайлюк М. В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941-1944 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. Наук : 07.00.01 «Історія України» / М. В. Михайлюк. – К., 2006. – 22 с. ; Салата О. Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації (червень 1941р. – 1944 рр.) / О. Салата. [Монографія]. – Донецьк, 2009. – 357 с.
2. Соціологічний енциклопедичний словник / [редактор-укладач академік РАН Г. В. Осипов]. – М. : Вид-во НОРМА (Видавнична група НОРМА – ИНФРА М), 2000. – 488 с.
3. Дашичев В.И. Стратегия Гитлера – путь к катастрофе, 1933-1945 : исторические очерки, документы и материалы: В 4 т. / В. И. Дашичев ; ИМЭПИ РАН. – Т. 1 : Подготовка ко Второй мировой войне, 1933-1939. – М. : Наука, 2005. – 524 с.
4. Сороченко В. Принципи військової пропаганди – Режим доступу : <http://psyfactor.org/propaganda3.htm> http.
5. Аспекты теории и практики информационно-психологического воздействия. 2. Информационно-психологическое воздействие на войска и население противника в годы первой и второй мировых войн. – Режим доступу : http://www.vrazvedka.ru/main/analytical/lekt-02_02.shtml).
6. Мельник Г. С. Mass-media: психологические процессы и эффекты / Г. С. Мельник. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1996. – 160 с.
7. Choukas, Michael. Propaganda Comes of Age. – Washington : Public Affairs Press, 1965.
8. Гитлер А. Моя борьба / А. Гитлер – М. : ИТФ «Т-ОКО», 1992. – 597 с.
9. Аникеев А. А. НСДАП : идеология, структура и функции / А. А. Аникеев, Г. И. Кольга, Н. Э. Пуховская. – Ставрополь, 2000. – 323 с.
10. Желев Ж. Фашизм : тоталитарное государство / Ж. Желев. – М., 1991. – 336 с.
11. Ибраева Г. СМИ в военно-политических конфликтах XX века. – Режим доступу: <http://psyfactor.org/lib/infowar3.htm>.
12. Нюрнбергский процесс. [Сборник материалов. В 8 т]. – Т. 2. – М. : Юрид. лит., 1988. – 672 с.
13. Wedel H. Die Propagandatruppen der deutschen Wehrmacht. – Neckargemünd, 1962.
14. История Второй мировой войны 1939-1945 : в 12 т. – М. : Воениздат, 1974. – Т. 3. – 504 с.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Пронь С. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

² ñ ò î ð ³ ÿ

ì ³ æ í à ð î ä í è õ â ³ ä í î ñ è í

ВПЛИВ ДІАСПОРИ НА РОЗВИТОК ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

Автор з'ясовує значення терміна «діаспора», аналізує її роль як чинника побудови держави та вплив на розвиток процесів транскордонного співробітництва. Акцентується увага на можливостях діаспори в державотворчих процесах та поглибленні міжнародної взаємодії між сусідніми країнами.

Ключові слова: діаспора, транскордонне співробітництво, Карпатський регіон, Карпатський євро регіон.

Автор выясняет значение термина «диаспора», анализирует ее роль как фактора построения государства и влияние на развитие процессов трансграничного сотрудничества. Акцентируется внимание на возможностях диаспоры в государственно-созидательных процессах и углублении международного взаимодействия между соседними странами.

Ключевые слова: диаспора, трансграничное сотрудничество, Карпатский регион, Карпатский евро регион.

An author finds out the value of term «Diaspora», analyses its role as a factor of construction of the state and influence on development of processes of transfrontal collaboration. Attention is accented on possibilities of Diaspora in state creative processes and deepening of international co-operation between nearby countries.

Key words: Diaspora, transfrontal collaboration, region of Carpathians, European region of Carpathians.

Термін «діаспора» (з грецької «розсіяння») словники тлумачать як постійне перебування (добровільне або вимушене) частини народу на території іншої держави, тобто поза країною походження народу [1, с. 369]. У сучасній літературі діаспорою називаються етнічні групи, які живуть поза країною свого походження [2, с. 304].

Під українською діаспорою розуміють українське національне співтовариство, що проживає за межами Української держави, і головним джерелом формування якого стала еміграція. Хоча українська діаспора умовно поділяється на західну і східну, цілком особіно стоїть та її частина етнічних українців, яка здавна проживає на територіях, що після Другої світової війни увійшли до складу сусідніх з Україною держав – Польщі (300-350 тис. осіб), Румунії (250-280 тис. осіб), Словаччини (80-100 тис. осіб) та інших [3, с. 404-405].

Діаспора – це частина певної етнічної спільноти (народу), що постійно проживає поза межами історичної батьківщини в іноетнічному чи інонаціональному середовищі на правах або зі статусом національно-культурної меншини. Інше розуміння терміна «діаспора» – це етнічна меншина, яка зберігає зв'язок зі своєю батьківщиною, національні традиції тощо [4, с. 398].

Формування діаспори відбувається внаслідок дії тих чи інших чинників, які обумовлюють масове переселення частини населення з однієї країни в

іншу. Прийнято виділяти такі групи цих чинників: соціально-політичні (розпад імперій або мультиетнічних держав); соціально-економічні (кон'юнктура міжнародного ринку праці, трудова еміграція); соціодемографічні (старіння місцевого населення, диспропорції у віковій та статевій структурі й відповідна державна міграційна політика); релігійні; соціокультурні (культурна, мовна та релігійна спорідненість із населенням країни імміграції); військово-політичні; етнополітичні та інші.

Отже, ведучи мову про діаспору, маємо на увазі не лише українців, яких доля розсіяла по світу, а й представників народів насамперед сусідніх з нашою державою країн, для яких Україна стала другою батьківщиною.

Зважаючи на помітний вплив діаспори на розвиток транскордонного співробітництва, зазначимо, що механізм міжетнічних контактів та взаємовпливів ще далеко не вивчений [5, с. 981]. А тому сьогодні, коли центральноєвропейські країни стоять перед вибором: жити в мирі і спокої або в атмосфері конфліктів та ворожнечі, які часом починаються з незалежних місцевих суперечок етнічного чи релігійного характеру, – дослідження цих проблем набуває особливої актуальності і значущості.

Питаннями діаспори плідно займаються як окремі дослідники (О. М. Майборода, К. О. Бабак, Ю. Б. Свчак, М. І. Черепаня, М. П. Макара), так і цілі

наукові інституції (наприклад, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка», Інститут дослідження української діаспори при Національному університеті «Острозька академія») [6, с. 225]. Тема взаємодії держави та діаспори регулярно обговорюється на наукових форумах, метою яких є вироблення механізмів співпраці із співвітчизниками за кордоном, яких розцінюють як потужний державотворчий фактор, а проведення таких заходів – як інтегральну частину розвитку взаємовідносин держави та діаспори.

Зважаючи на те, що діаспора є потенційним фактором суттєвого впливу на державотворчі процеси, дієвим інструментом політичного, економічного та культурного впливу в країнах проживання, потужним засобом утвердження позитивного образу нашої держави в міжнародній спільноті, ми маємо на маті цієї публікації проаналізувати вплив діаспори на поглиблення транскордонного співробітництва в Карпатському регіоні.

Гігантська дуга Карпатських гір довжиною 1 500 і шириною 100-350 кілометрів починається на півдні Румунії і, проходячи через територію України, Словаччини, Польщі, Угорщини, Чехії, тягнеться аж до Австрії. На площі 209 256 квадратних кілометрів у цьому найбільшому гірському регіоні Європи з давніх-давен живуть майже 20 мільйонів людей різних національностей. Унікальним є те, що за всю історію між населенням Карпат не було жодних кровопролитних війн чи конфліктів на національному або релігійному ґрунті.

Ментальність корінного населення Карпат мирна, а водночас у міру свободолобива. Тут живуть люди, які свято бережуть традиції, звичаї, самобутню культуру, народну творчість і мистецтво. Розділені різними мовами, діалектами, суспільно-політичними обставинами, але пов'язані суворими умовами гірського життя, вони споконвіку сповідують неписані закони і правила добросусідства [7, с. 4].

В Україні, на думку більшості регіоналістів, Карпатський регіон об'єднує Львівську, Івано-Франківську, Чернівецьку та Закарпатську області [8, с. 110].

Оскільки ці ж області входять до складу міждержавної асоціації Карпатський єврорегіон (площа 162 тис. кв. км, населення 16 млн осіб), яка включає 35 адміністративних одиниць п'яти сусідніх держав України, Румунії, Угорщини, Словаччини та Польщі [9, с. 101], то поняття Карпатський регіон і Карпатський єврорегіон часто ототожнюють.

Волею історії чимало народів зазнали впливу процесів, коли певна їх частина в силу дії різних причин опинилася за межами власної держави, утворивши там свої національні меншини. Така доля спіткала практично всі нації, не обійшла вона і країни, території яких увійшли до складу асоціації «Карпатський євро регіон» [10, с. 117].

У літературі радянських часів дослідники наголошували на історичній спорідненості сусідніх народів, яких єднали спільність походження, мовна, культурна і територіальна наближеність, що стала

тією основою, на якій стихійно формувались нові загальнодемократичні елементи дружби, створювали певні соціально-економічні та морально-психологічні зв'язки [11, с. 14-15].

Як відомо, всі території, що входять до Карпатського єврорегіону, поліетнічні, а в історичному минулому перебували в складі однієї держави – Австро-Угорщини, а згодом окремі з них (нинішня Закарпатська область і округи Словаччини) – у межах Чехословаччини [12, с. 15-16].

Після Другої світової війни контакти між різними національними групами сусідніх європейських країн були обмежені.

Револуційно-демократичні процеси на рубежі 90-х років минулого століття призвели до появи на політичній карті світу незалежної України, ініціювали демократизацію в Польщі, Румунії, Словаччині, Угорщині, які після 2004 і 2007 років стали повноправними членами Європейського Союзу.

На сьогодні в Україні поруч з українцями, як титульною нацією, живуть представники понад ста різних етносів, що складають понад 27 відсотків всього населення держави. Для прикладу, у Закарпатській області разом проживають представники понад 70 національностей. За даними перепису населення 1989 р. в області, зокрема, налічувалось 976,7 тис. українців (78,4 %), 155,7 тис. угорців (12,5 %), 29,5 тис. румунів (2,3 %) та 7,4 тис. словаків (0,6 %) [12, с. 16]. Станом на 5 грудня 2001 р. вищезгадані показники виглядали наступним чином: українців в області було 1 010,1 тис., угорців 151,5 тис., румунів 32,1 тис., словаків 5,7 тис. [13, с. 59].

14 жовтня 2009 р. вперше за роки існування незалежної Української держави у Верховній Раді України відбулися парламентські слухання на тему: «Закордонне українство: сучасний стан та перспективи співпраці» [14]. Відзначалося, що зі здобуттям Україною незалежності, вона перетворилася на центр згуртування світового українства. Цьому сприяли схвалення відповідної національної програми дій, визначення правового статусу закордонного українця, якого вже набули близько чотирьох тисяч осіб з понад 50 країн. При Кабміні створено консультативно-дорадчі органи, що опікуються питаннями роботи з діаспорою. У дипломатичних установах понад 30 країн світу діють ради громадських організацій закордонних українців, які сприяють розвитку інших зв'язків із історичною батьківщиною. У 15 країнах відкрито українські культурно-інформаційні центри. Підтримуючи своїх співвітчизників, Україна вбачає в них потужну силу, здатну просувати наші політичні й економічні інтереси за кордоном.

Однак не все намічене в урядових рішеннях вдається реалізувати. З'являються й нові виклики, які потребують оперативної реакції державних органів. Чимало проблем постало, зокрема, у зв'язку з четвертою хвилею української еміграції. У нинішній час потребує розробки відповідної до сучасних реалій стратегії співпраці із закордонними українцями.

На початку нинішнього століття у світі, за різними оцінками, нараховувалось від 150 до 175 млн осіб (понад 3 % населення планети), які проживали за межами країни свого походження, включаючи бли-

зко 12 млн біженців та шукачів притулку. Кожного року ця цифра збільшується принаймні ще на три мільйони [15, с. 5].

Як показує світова практика, держави прагнуть використовувати свої діаспори як потужний націє- та державотворчий чинник розвитку, дієвий інструмент політичного, економічного та культурного впливу в країнах проживання, ефективний засіб утвердження позитивного образу своєї держави у міжнародній спільноті. Вони мають на меті мобілізувати діаспору шляхом залучення та активного використання людського, соціального, фінансового, культурного, політичного капіталу. Для цього створюють в урядах спеціальні відомства, уповноважені займатися проблемами діаспори, розробляють різні програми – повернення співвітчизників, молодіжні, підтримки бізнесу тощо. Практикують проведення форумів, конгресів, конференцій як засіб вироблення механізмів співпраці, запозичення і обміну досвідом.

Активно залучали свої діаспори на всіх етапах входження до ЄС країни-кандидати. Так, 2003 р. відбулася спільна конференція парламенту Польщі та польських громад зарубіжжя, на якій були окреслені два найважливіших завдання діаспори: вплив на уряди 15 країн-членів ЄС у питанні ратифікації договору про вступ і робота над утвердженням позитивного образу Польщі в країнах проживання з метою мобілізації громадської думки в державах ЄС на користь входження Польщі до цієї європейської структури [16].

Стосунки держави зі своєю діаспорою не обмежуються політикою, а й включають цілий комплекс завдань економічного характеру, зокрема залучення інвестицій, розвиток торгівельних відносин, врегулювання надходжень грошових переказів. Останнє зумовлює зміни в банківській системі, адже саме банки відіграють вагомий роль у спрямуванні фінансових потоків трудових мігрантів до країн походження.

У політиці багатьох держав пріоритетним напрямом є сприяння для вливань в економіку від діаспори. Як зазначають експерти, мотиваційним фактором для інвестицій діаспори є не лише прибуток, а й ностальгічні почуття, етнічні зв'язки, збережена національна ідентичність, бажання приєднатися до розвитку рідних країн.

Виклики XXI століття, пов'язані з потужними міграційними процесами, творення нових діаспорних структур та змінами в середовищах, які були сформовані в минулому столітті, не минули й Україну. На думку експерта Ірини Ключковської, наша діаспора за різними оцінками, налічує від 12 до 20 млн осіб. Це живий організм, який зазнає впливів та змін, зумовлених рядом економічних, політичних та культурних чинників. Вона вписується в загальну світову діаспорну мозаїку з властивими для неї внутрішніми суперечностями, конфліктами різних еміграційних хвиль, трансформаційними та асиміляційними процесами, на які зобов'язана реагувати держава.

За роки незалежності нашої держави виникло також нове явище – східна діаспора, яка почала розвиватися після розвалу радянської імперії, проте перебуває лише на стадії активного структурування

і потребує особливої уваги й підтримки з боку своєї історичної батьківщини. Народилася й нова проблема – четверта хвиля еміграції з мільйонами наших співвітчизників, якими практично не займається держава, а її завдання частково перебрала на себе церква та громадські організації. Можна однозначно стверджувати, про появу нової української присутності у світі [16]. Проте, щоб ця нова присутність була дієвою та залученою до державотворчих процесів, слід виробити стратегічний напрям співпраці з діаспорою.

Варто переосмислити напрямки зовнішньої і внутрішньої політики держави щодо своїх співвітчизників за кордоном, забезпечити відповідну нормативно-правову, інституційну, фінансову, інформаційну базу як основу для втілення програми співпраці зі світовим українством. Це у свою чергу потребує детального аналізу ситуації, вироблення нової стратегії, спрямованої передусім на збереження національної ідентичності як основи для подальшої спільної роботи для розвитку України.

У питаннях взаємодії з діаспорою нам, як молодій державі, потрібно базуватися на постулаті: українська діаспора – інтегральна частина нашої країни. Підтримуючи матеріально і духовно українські громади зарубіжжя, Держава Україна засвідчить свою здатність проводити далекоглядну політику, яка дасть значні дивіденди у майбутньому як відповідь на сьогоднішні капіталовкладення.

Чимало представників різних діаспор (української, угорської, польської, румунської та словацької) проживають на територіях сусідніх держав, що входять до Карпатського євро регіону і певним чином впливають на інтеграційні процеси. Вони складають досить численні етнічні та релігійні спільноти. За підрахунками словацьких вчених нині на теренах Карпатського євро регіону співвідношення національних груп наступне: русини-українці складають близько 40 %, поляки – 18 %, угорці – 15 %, румуни – 15 %, словаки – 8 % [17, с. 24].

У травні 2008 року в Ужгороді відбулася міжнародна науково-практична конференція «Реалізація в Закарпатській області державної політики співпраці із закордонними українцями: стан, проблеми, перспективи», на якій відзначалося, що нині численні українські громади за межами батьківщини потребують підтримки, хочуть відчувати, що Україна про них знає, а, здобувши державну незалежність, піклується і дбає. Нового відтінку державна політика співпраці із закордонними українцями набуває у зв'язку зі вступом наших найближчих зарубіжних сусідів до Євросоюзу, а це майже 400 тисяч етнічних українців, які там проживають [18].

Важливим є затвердження Закарпатською обласною радою у травні 2007 року розробленої облдержадміністрацією Регіональної програми співпраці із закордонними українцями на період до 2010 року [18].

У вивченні і згуртуванні української діаспори певну роль відіграють конгреси україністики, започатковані 1991 року на зорі української державності і покликані об'єднати всіх учених світу, які займаються українознавчими студіями, у єдину родину. Учасниками конгресів, яких уже відбулося сім, за словами

президента Міжнародної асоціації українців академіка Ярослава Яцківа, є ті, хто, з одного боку, покликаний об'єктивно і всебічно досліджувати багатопланові проблеми українознавства, а з другого – популяризувати нашу українську науку і культуру, суспільство, зберігаючи й примножуючи їх надбання [19].

Україністика, як один із напрямів наукових досліджень, займає провідні позиції у світовій науці. Хоча на рідній землі вона не завжди перебуває на провідних ролях, оскільки вимірюється не кілометрами й тоннами, гектарами чи вагонами, доларами та гривнями, а відданістю своїй землі, патріотизмом і саможертвоністю, що для окремих вітчизняних політиків не становить особливого інтересу, – наголошувалося на VII Міжнародному конгресі українців у червні 2008 року в Києві. Політика і культура, – підкреслювалось на конгресі, – два стовпи національної єдності кожного народу, і від того, як вони підтримують цю єдність, залежить майбутнє держави.

27 серпня 2008 року в Києві підписано меморандум про культурне співробітництво між Міністерством культури і туризму України та Світовим конгресом українців. На церемонії відзначалося, що це

подія історичного значення і означає переломний момент у відносинах з українською діаспорою [20]. Акцентувалося на інноваційності програми співпраці з українською діаспорою на постійній основі, яка має на меті об'єднання українців світу як єдиної потужної культурної і політичної нації.

Попри певні проблеми в житті і діяльності української діаспори [21, с. 148], вона стає все вагомішим чинником розвитку транскордонного співробітництва і утвердження України в Європі та світі.

Ми поділяємо думку про необхідність на національних і міжнародному рівнях з врахуванням досвіду міжетнічної взаємодії національностей в Карпатському євро регіоні розробки і втілення програм гармонізації інтересів різних етносів і конфесій, підвищення їх ролі у розвитку національних держав. Адже, як показує досвід, ми маємо все для того, щоб кордони – ці «рани історичного минулого» – не розділяли нас, а навпаки, сприяли поглибленню контактів та конструктивної взаємовигідної співпраці.

Оскільки багато явищ, у тому числі й стихійних, не визнають кордонів, не розрізняють національностей, людям варто об'єднувати зусилля на основі історико-етнічної близькості або спорідненості, що є реальною передумовою процесів інтеграції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Краткий энциклопедический словарь. Т. 1 / Сост. А. П. Горкин. – М. : Большая Российская энциклопедия. 2000. – 687 с.
2. Современная украинская энциклопедия. Т. 4. – Харьков : Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга», 2004. – 416 с.
3. Современная украинская энциклопедия. Т. 14. – Харьков : Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга», 2005. – 416 с.
4. Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2004. – Т. 2. – 528 с.
5. Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. – К. : Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.
6. Мушинка М. III Міжнародна наукова конференція «Проблеми дослідження української діаспори» / Микола Мушинка // Український історичний журнал. – 2008. – № 6. – С. 225–227.
7. Земля, наближена до неба. – Ужгород : Карпати, 2008. – 48 с.
8. Верменич Я. В. Територіальна організація України як наукова проблема : регіонально-історичний та політико-адміністративний виміри / Я. В. Верменич. – К., 2008. – 160 с.
9. Гарагонич В. В. Транскордонне співробітництво в євроінтеграційній стратегії України : практика реалізації в Карпатському євро регіоні / В. В. Гарагонич // Транскордонне співробітництво як фактор активізації євроінтеграційних процесів : Матеріали XVII Міжнародної наук.-практ. конф., 7-8 травня 2008 року. – Чернівці, 2008. – С. 99–102.
10. Гарагонич В. Роль діаспори у розвитку Карпатського євро регіону / Василь Гарагонич // Діаспора як чинник утвердження держави України у міжнародній спільноті. Українська діаспора у світовій цивілізації : Тези доповідей другої міжнародної наук.-практ. конф. – Львів, 2008. – С. 116–117.
11. Колесник В. П. Интернациональные связи трудящихся приграничных областей СССР и европейских социалистических стран / В. П. Колесник. – Львов, 1984. – 176 с.
12. Черепаня М. І. Етнокультурні процеси в Закарпатській області / М. І. Черепаня // Кордони єднання. Проблеми міжетнічних відносин у Карпатському євро регіоні. – Ужгород, 2001. – С. 15–22.
13. Етноменшини Закарпаття в умовах ринкової трансформації / В. П. Мікловда, М. А. Лендел, М. І. Пітюлич та ін. – Ужгород : Карпати, 2006. – 96 с.
14. Урядовий кур'єр. – 2009. – 16 жовтня.
15. Карпачова Н. І. Стан дотримання та захисту прав громадян України за кордоном. Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини / Н. І. Карпачова. – К., 2003. – 190 с.
16. Урядовий кур'єр. – 2009. – 14 жовтня.
17. Макара М. П. Національні меншини Карпатського євро регіону: історичне минуле, майбутнє / М. П. Макара // Кордони єднання. Проблеми міжетнічних відносин у Карпатському євро регіоні. – Ужгород : Карпати, 2001. – С. 22–27.
18. Новини Закарпаття. – 2008. – 17 травня.
19. Урядовий кур'єр. – 2008. – 27 червня.
20. Урядовий кур'єр. – 2008. – 28 серпня.
21. Бабак К. О. Спільний моніторинг стану задоволення прав української національної меншини Румунії та румунської національної меншини України: шляхом порозуміння до доброусвідства і партнерства / К. Бабак // Вісник Держкомнацрелігій України. – К., 2008. – № 1. – С. 142–151.

Рецензенти: Тригуб П. М., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Сінкевич Є. Г., к.і.н., професор Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

УКРАИНЦЫ В ПОЛИКУЛЬТУРНОМ ПРОСТРАНСТВЕ ПРИДНЕСТРОВЬЯ: ИСТОРИКО- КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Розглянуті питання дослідження, становлення і функціонування в Придністров'ї української діаспори; діяльність українських національно-культурних суспільств і союзу українців Придністров'я; розвиток національної української освіти, відродження історико-культурної спадщини, народних традицій і обрядів.

Ключові слова: *община, діаспора, освіта, народна творчість, спадщина, полікультурність.*

Рассмотрены вопросы исследования, становления и функционирования в Приднестровье украинской диаспоры; деятельность украинских национально-культурных обществ и союза украинцев Приднестровья; развитие национального украинского просвещения, возрождение историко-культурного наследия, народных традиций и обрядов.

Ключевые слова: *община, диаспора, просвещение, народное творчество, наследие, поликультурность.*

Is sacred to the questions of research, organization and functioning in Pridnestrovian of the Ukrainian Diaspora; to activity of Ukrainian national societies and union of Ukrainians of Pridnestrovian, development of the national Ukrainian enlightening, revival of historical and cultural legacy, folk traditions and ceremonies.

Key words: *community, Diaspora, enlightening, folklore, legacy.*

Приднестровский регион Молдовы имеет давние культурные традиции. На левобережье Днестра еще в древности переплелись культуры многих этносов, а вхождение территории края в различные государственные образования – Киевскую Русь, Галицко-Вольнское княжество, Речь Посполитую, Подольскую и Херсонскую губернии Российской империи, Молдавскую Автономную ССР в составе УССР, повлияло на развитие культуры и дополнило этническую миксацию Приднестровья.

В полиэтничном пространстве Приднестровья переплелись культурные традиции разных народов. В первую очередь, – молдаван, украинцев, русских, составляющих вместе 90 % населения, а также болгар, гагаузов, немцев, армян, евреев, татар и др. Изучение источников и особенностей развития их культур, народных традиций и обрядов является актуальными в историко-культурологическом исследовании региона [7, с. 29].

Культурно-историческая парадигма изучения общества становится сегодня одной из доминирующих. Это связано с теми социально-политическими, экономическими и культурными изменениями, которые обуславливают необходимость поиска новых

духовных, нравственных, патриотических, национальных идеалов. В их поиске все чаще обращаются к культурно-историческому опыту. Это в полной мере относится и к этнокультурному разнообразию Приднестровья.

Исследование показало, что обращение к вековым истокам своих национальных культур, способствующих большей полноценности духовного бытия, возрождение былых культурных традиций – как профессиональных, так и народных, вплетение их в сегодняшнюю жизнь, делают ее духовно разнообразной и богатой.

Если во многих постсоветских государствах национально-культурные общества создавались с возникавшими там так называемыми «национальными вопросами», в противостоянии с «титультными нациями», то в Приднестровье это проблемы не существует, а общества создаются в поликультурном пространстве края с целью возрождения и транслирования родного языка и культуры, народных традиций, самобытности и обрядности [12, с. 25].

Результаты исследования убеждают в том, что не одно столетие прослеживаются тесные связи Приднестровья с украинскими духовными тради-

циями. Целесообразно отметить, что и в настоящее время Приднестровский регион находится в эпицентре геополитических интересов не только России, но и Украины, т. к. здесь проживают почти 200 тысяч этнических украинцев, 70 тысяч из которых являются гражданами Украины [6, с. 152].

Самыми крупным национально-культурными объединениями Приднестровья являются Союз украинцев, Союз молдаван и Союз русских общин Приднестровья. Ранее тема деятельности национальных обществ в культурном пространстве Приднестровья была за пределами исследования истории края. По этой теме было опубликовано всего несколько научно-популярных статей, в том числе и автора [3, с. 48; 4, с. 295].

Формирование национальных культурных обществ приходится на начало 90-х годов прошлого столетия и связано с возрождением национального самосознания и культурных традиций народов бывшего СССР. Не стало исключением и Приднестровье как поликультурный регион.

Надо отметить, что в Приднестровье (самопровозглашенная Приднестровская Молдавская Республика, ПМР) по Конституции – три официальных языка: молдавский, украинский, русский (Закон ПМР «О языках», 1992 г., Конституция ПМР, нов. ред. 2000), которые являются гарантом развития многонациональной культуры края. Права представителей разных национальностей также закреплены в законодательных актах Приднестровья: «О гражданстве» (1992 г.), «О культуре» (1997 г.), «Об образовании» (нов. ред. 2003 г.).

Одним из первых был образован в 1991 году Союз украинцев Приднестровья, который возглавил председатель Каменского районного совета депутатов А. Бут. Значимым событием было Первое Всеукраинское Вече Приднестровья. Оно прошло в старинном селе Рашков, в 1992 году, в год его 390-летия. На украинское Вече съехались представители от всех населенных пунктов Приднестровья, где компактно проживают украинцы. Позднее Александр Бут провел два съезда украинцев Приднестровья. Первый – в многострадальных в годы конфликта Дубоссарах, которые стояли на перекрестке вооруженного конфликта, в марте 1993 года, второй – через два года в Тирасполе.

После его смерти, Союз украинцев Приднестровья возглавили: депутат Верховного Совета ПМР В. Л. Боднар, доктор социологических наук, профессор В. И. Проценко, ныне – председатель городского Совета г. Бендеры Л. И. Ткачук. Союз объединил городские и районные общества украинской культуры. Эта общественная организация взяла на себя роль и народного дипломата, и посла Приднестровья в Украине, и реального исполнителя всех программ возрождения украинской культуры.

Исследование показало, что главной целью создания союза украинцев Приднестровья стало соединение усилий всех украинцев края для возрождения и развития своей родной культуры, языка, национального просвещения, обычаев и традиций, изучение собственной истории и истории своей этнической родины – Украины, налаживание культурных, эко-

номических и иных связей с украинцами других стран [2, с. 13].

Помимо перечисленных целей и задач предусмотрено, что деятельность товариществ на местах и Союза украинцев в целом направляется также на укрепление мира и дружбы, доверия и взаимопонимания, глубокого уважения к языкам и культурам представителей других национальностей, проживающих в Приднестровском регионе.

Подтверждением значимости и актуальности поднятой автором проблемы является разработка и воплощение в жизнь специальной программы возрождения украинского Приднестровья.

Результаты исследования показали, что одним из первых, и пожалуй, наиболее активным, считается Тираспольское городское общество украинской культуры «Червона калина», образовавшееся в 1990 году. Его бессменным председателем на протяжении 20 лет является заслуженный деятель культуры Украины А. П. Коханова. «Червона калина» – одно из самых массовых национальных культурных обществ, поскольку в Тирасполе по данным на конец 90-х годов XX столетия проживало одна треть населения украинской национальности [8, с. 101].

Общество организует ежегодные Шевченковские чтения в Тираспольском государственном объединенном музее с участием Республиканского украинского лицея и кафедры украинской филологии филологического факультета Приднестровского государственного университета им. Т. Г. Шевченко. Благодаря деятельности общества имя Т. Г. Шевченко стало мостом дружбы между народами Приднестровья и Украины, способствующим укреплению международных славянских связей [9, с. 47].

Особое внимание уделяют развитию украинской культуры в г. Рыбница. Как заявил председатель городского общества украинской культуры «Поділля» г. Рыбницы Борис Палагнюк *«...за прошедшие годы многие цели, поставленные обществом украинской культуры, были реализованы, в том числе появилась первая в городе и во всем Приднестровье украинская школа, а затем и украинский детский сад. Кроме того, благодаря налаженным контактам ежегодно около 25 выпускников этой школы продолжают учебу в вузах Украины на бюджетной основе. «Поділля» всегда открыто к сотрудничеству с подобными общественными организациями других стран, где живут украинцы. На данный момент более 45 % жителей города Рыбницы и сел Рыбницкого района составляют этнические украинцы, свыше 12 тыс. человек имеют гражданство Украины»*.

Почти двадцать лет существует общество украинской культуры Каменского района имени Тараса Шевченко. 16 февраля 1991 года для объединения в общественную организацию жители Каменского района собрались на учредительную конференцию, на которой представители от всех населенных пунктов района, где компактно проживают украинцы, единогласно поддержали решение оргкомитета.

Чтобы защитить себя и будущее своих детей, по всему Приднестровью всколыхнулась волна украинского возрождения. Одним из первых воз-

никло и Каменское товарищество украинской культуры имени Тараса Шевченко, которое сразу начало беспокоиться о сохранении и развитии родного языка. Сначала факультативно, а потом как предмет начал изучаться в школах украинский язык. Стараниями общества в г. Каменка, а также в сс. Кузьмин, Севериновака, Валя-Адынкэ, Рашкове в школах преподается украинский язык и литература. Сейчас, как второй официальный, его изучают в девяти из шестнадцати школ района. Кроме того, открылась Окницкая основная украинская школа и украинские классы при Каменской школе № 2.

До настоящего времени еще не все школы Каменского района полностью обеспечены учебниками по украинскому языку и литературе. Помогали соседние районы Украины, делились книгами, которые в украинских школах списывались. Организация украинцев Каменки напрямую работает с учреждениями культуры и образования районов Винницкой области Украины.

Помогают литературой партнеры по сотрудничеству из Дарницкого района города Киева. Между школами подписано 22 договора. Каждая из школ района имеет партнерские связи в Украине. Подписаны соглашения и между управлениями народного образования, и между районными государственными администрациями Дарницкого и Каменского районов. На протяжении десяти лет проведено восемь выездных педагогических семинаров на всевозможные темы на базе киевских и каменских школ. Сотрудничество продолжалось бы также интенсивно и далее, если бы преградой не стали границы между государствами.

Каменским РТУК им. Т. Шевченко организуются поездки в Украину самодельных творческих коллективов из района на фестивали и конкурсы украинской песни. Каменчане принимали участие в песенных фестивалях: «Берегиня» (Луцк), «Родослав» (г. Ивано-Франковск), «Горицвіт» (г. Львов), «Український спів у світі» (г. Киев), «Дни Приднестровья на Винничине» (г. Винница), «Украинские дети мира» (г. Киев – г. Черкассы – с. Шевченково – г. Канев) и во многих других.

При товариществе уже семь лет действует детская фольклорно-этнографическая театральная студия народного искусства «Байка», создан ансамбль украинской песни «Суцвіття». Шесть раз коллектив был участником республиканского фестиваля украинской песни «Пшеничне перевесло». Также выступали в Киеве – «Концерт мастеров искусств украинского зарубежья».

Товариществом разработана концепция по созданию украинского культурного центра «Родына», который будет действовать при Каменском РТУК им. Т. Шевченко. При центре запланировано открыть этнографический краеведческий музей, библиотеку украинской литературы, картинную галерею.

Пятый год, совместно с Международной Ассоциацией работников культуры и искусства (МАРКИС), Каменское РТУК им. Т. Шевченко успешно проводят на базе санатория «Днестр» Международный симпозиум художников «КамАрт»,

к участию в котором приобщаются мастера скульптуры и живописи из разных стран мира. К 400-летию Каменки, при поддержке Министерства иностранных дел Украины и Посольства Украины в Республике Молдова, Каменским РТУК им. Т. Шевченко был установлен в одном из скверов города памятник выдающемуся поэту и художнику Украины Т. Г. Шевченко. Автор идеи и организатор – Николай Стацишен – председатель Каменского РТУК им. Т. Шевченко, к сожалению рано ушедший из жизни в 2009 году. Авторы памятника – народный художник Украины Василий Фещенко и скульптор Виталий Рожик [14, с. 125].

Частыми гостями у Рыбницкого и Каменского обществ бывают представители товариществ «Промсвіта» и «Україна-Світ». Были подписаны договора о сотрудничестве между киевскими школами № 309, 261 и соответственно Валя-Адынской и Каменской школами. Не менее активно действуют общества украинской культуры в Бендерах, Слободзеи, Григориополя.

Участниками украинских съездов и праздников были народные артисты Украины Нина Матвиенко, Полина Павлюченко, Вера Мартыненко, Наталия Цюпа, Оксана Белозир, Иван Слета с ансамблем песни и танца «Ленок» из Житомира, ансамбль песни и танца «Поділля» из Винницы, хор имени Кошица из Канады и многие другие.

Украинцы Приднестровья через свои общественные организации положили не мало усилий для возрождения и развития своей национальной культуры. Товарищества на местах, в целом Союз украинцев Приднестровья, прикладывают огромные усилия для снабжения школ региона необходимой учебной литературой на украинском языке. Начата работа по пополнению библиотечного фонда края литературой на украинском языке, проводятся выставки произведений писателей и художников-украинцев.

Для сохранения национальной культуры Союзом украинцев и его товариществами проводятся многочисленные культурно-массовые мероприятия. Нашла применение оригинальная практика организации украинских музыкально-ярмарочных подворий во время проведения республиканских праздников. Не один большой концерт профессиональных и самодельных творческих коллективов не проходит без включения в программу украинских песен, танцев, народных обрядов.

В октябре 2001 года в Приднестровье впервые прошли Дни украинской культуры (ставшие традиционными), и включавшие в себя различные концерты, художественные и книжно-иллюстрированные выставки, историко-этнографические экспозиции, литературно-музыкальные вечера. Подобные праздники, посвященные великому украинскому поэту, проходят и в Приднестровском государственном университете, носящем имя Т. Г. Шевченко, памятник которому установлен перед вузом.

По традиции, в первой половине марта в Приднестровье проходят Шевченковские дни. Возложение цветов к памятнику великому украинскому поэту и творческий вечер, посвященный дню рождения

великого Кобзаря ежегодно проходят в Центре украинской культуры Приднестровского государственного университета им. Т. Г. Шевченко.

Так, 20 марта 2010 года в работе круглого стола приняли участие представители государственной власти Приднестровской Молдавской Республики и Посольства Украины в Республике Молдова, специалисты Приднестровского государственного университета, члены различных общественных организаций и творческих союзов.

Как отметил Посол Украины в Молдове Сергей Пирожков, знакомство с личностью Тараса Шевченко имеет принципиальное значение для понимания всей украинской культуры, так как именно этот человек внес наибольший вклад в её развитие, оказав исключительное влияние на формирование национального самосознания. Сергей Пирожков поблагодарил приднестровцев за внимание, которое уделяют фигуре великого украинского поэта в Приднестровье, подчеркнув, что отношение к Шевченко – это отношение к самой Украине, символом которой он является.

«... поэзия Тараса Шевченко остается для нас неизменно актуальной. По сути, творчество этого человека современникам ещё только предстоит открыть», – считает председатель Союза украинцев Приднестровья Леонид Ткачук. По его словам, Шевченковские дни с каждым годом становятся в Приднестровье всё более массовым событием, привлекая к себе внимание всех почитателей Кобзаря, независимо от гражданства и этнического происхождения.

«Мы не должны забывать о том, что мы – украинцы, – отметил депутат Верховного Совета ПМР В. Л. Боднар, – звучный и колоритный язык наших предков не должен предаваться забвению, а нужно его изучать и совершенствовать» [1, с. 36].

Исследование показало, что особенно крепки творческие связи Приднестровья с Винницкой и Одесской областями Украины. Сотрудничество в области культуры между Министерством просвещения Приднестровской Молдавской Республики и Областным управлением культуры Винницкой области осуществлялось в соответствии с подписанным Соглашением 1997 года и на основании переговоров и разовых договоренностей между странами.

В 1998 г. были проведены Дни культуры Приднестровской Молдавской Республики в Винницкой области и Дни культуры Винницкой области в Приднестровье. С 2005 года приднестровская делегация принимает участие в всеукраинском конкурсе «Украинский язык – язык единения», организованный Одесской областной организацией Национального Союза журналистов Украины. Девизом форума стали слова великого украинца, соратника Т. Шевченко, философа и писателя Пантелеймона Кулиша: *«Родное слово, родной разум, родной и правда будет»* [13, с. 4].

Даже эти фрагментарные факты, приведенные автором, свидетельствуют, насколько крепки историко-культурные связи между Украиной и Приднестровьем. Тем более, вот уже более восемнадцати лет в Приднестровье действует Указ Президента Приднестровской Молдавской Республики «О мерах по обеспечению развития украинской национальной

культуры и образования, удовлетворению социальных нужд украинского населения Приднестровской Молдавской Республики» [15].

Большим значением для развития украинской самобытности стало создание в Приднестровье: кафедры украинской филологии и центра украинской культуры ПГУ им. Т. Г. Шевченко, Республиканского украинского лицея и открытие украинских школ в гг. Тирасполь, Бендеры, Рыбница, Каменка; издание республиканской газеты на украинском языке «Гомін»; создание украинских редакций на радио и телевидении Приднестровья.

В Приднестровье существуют и развиваются традиции украинского народного творчества. Среди известных творческих коллективов Приднестровья – украинские фольклорные коллективы «Чорнобривці», «Диброва», «Стожары», «Вербиченька», «Хрустовчанка», «Приднестровские чаровницы», «Поділля», «Приднестровские узоры», «Славяне», «Барвинок» и мн. др. [5, с. 43].

В январе 2010 года в Тирасполе состоялось торжественное открытие республиканского украинского теоретического лицея-комплекса, который разместили на базе одной из старейших столичных школ – № 1. На торжественное мероприятие прибыли первые лица Приднестровья, посол Украины в Молдавии.

«Первая задача, которую должен реализовать данный комплекс, – осуществлять образование на украинском языке, начиная от дошкольного возраста и заканчивая получением высшего и даже послевузовского образования и при подготовке или переподготовке кадров», – сказала министр просвещения Приднестровья Мария Пащенко. В перспективе на базе лицея-комплекса планируют создать образовательно-культурный центр.

Поздравляя соотечественников, посол Украины в РМ Сергей Пирожков отметил, что подобных центров на Украине – считанные единицы. *«Я очень рад, что эта идея воплотилась в реальную жизнь. В наше время это непросто, потому что это – материальные затраты. Экономическая ситуация сегодня неблагоприятная. Но вместе с тем Приднестровье нашло ресурсы, нашлись энтузиасты, чтобы этот лицей был реализован»*, – сказал он.

Депутат Верховного Совета ПМР, председатель общественной организации «Просвіта» Владимир Боднар сказал о том, что украинцы республики мечтали об этом событии много лет: *«Нам нужны такие украинские центры, комплексы, нужно объединять дошкольные учреждения и школы для развития образования на одном из государственных языков ПМР»*.

Дальнейшее развитие культурно-образовательных связей между Украиной и Приднестровьем в марте 2010 года обсудили Посол Украины в Молдавии Сергей Пирожков и ректор Приднестровского государственного университета профессор Степан Берил.

Собеседники говорили об активизации двустороннего сотрудничества на базе Центра украинского языка и культуры, действующего в ПГУ, а также Института языка и литературы. Участники встречи затронули также вопрос о выделении квот для выпускников приднестровских школ, поступающих в

украинские вузы. Степан Берил и Сергей Пирожков отметили высокий уровень взаимодействия, который установился между сторонами в культурно-образовательной сфере. Ректор Приднестровского государственного университета выразил благодарность украинскому дипломату за активное содействие в процессе развития в Приднестровье образования на украинском языке.

Неоспорима истина, что культура во все времена, невзирая на границы, связывала народы невидимой, но прочной нитью, поэтому украинцы Приднестровья тесно сотрудничают с Киевской, Одесской, Винницкой, Николаевской, Херсонской областями Украины.

Исследовав данную тему, можно сделать вывод, что основную роль в приднестровско-украинском сотрудничестве играют украинские национально-культурные общества, объединенные в республиканскую общественную организацию – Союз украинцев Приднестровья. Они четко следуют поставленной задаче: развитие национального просвещения, возрождение историко-культурного наследия, народных традиций и обрядов; обучение родному языку и культуре; оснащение приднестровских украинскими учебниками и организация обучения приднестровцев в Украине.

Приднестровье по-прежнему остается в зоне геополитических интересов Украины, о чем свидетельствуют даже эти вышеизложенные факты из результатов исследования.

Динамика основных характеристик деятельности украинских национально-культурных обществ Приднестровья, их сравнение в различные периоды, позволила выявить количественные и качественные изменения в социально-культурном статусе Приднестровского региона. Так, украинцы Приднестровья не считают себя диаспорой, а видят себя коренным населением. Надо отметить, что четко прослеживается степень культурного взаимовлияния и взаимообогащения населения региона с соотечественниками в Украине. А открытый в 2010 году в Приднестровье «Украинский дом» активизировал эту работу.

Отсюда следует вывод, что в Приднестровье продолжают возрождаться и сохраняться украинские культурные традиции. Автор попытался отразить реальное положение украинцев Приднестровья, их культуру, и эта тема по-прежнему остается в поле зрения исследователей истории культуры Приднестровья. Но, к сожалению, изучение истории и культуры украинцев Приднестровья недостаточно проводится представителями исторической науки Украины.

Тем не менее, исследование показало что, в Приднестровье исторически сложилась общность людей, уважающих все нации и их культуры, сложился многонациональный приднестровский народ, неотъемлемой частью которого являются украинцы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Боднар В. Л. Возрождение украинской культуры в Приднестровской Молдавской Республике // Славянская педагогическая культура / Приднестровский НОЦ ЮО РАО. – Тирасполь, 2002. – Вып. 1.
2. Димченко М. В. Культурно-просвітницька діяльність закладів та організацій культури Придністровського регіону Республіки Молдова у пострадянський період (1991-2006 рр.): автореф. ... канд. культурології / КНУКіМ. – К., 2009.
3. Димченко М. В. Діяльність національних українських товариств по відродженню української культури у Придністров'ї / М. В. Димченко // Питання культурології : Зб. наук. статей. – К. : КНУКіМ, 2005. – Вып. 21.
4. Димченко Н. В. Культурные традиции украинцев Приднестровья / Н. В. Димченко // Південний архів. Історичні науки : Зб. наук. праць. – Херсон : ХДУ, 2006. – Вып. 22.
5. Димченко М. В. Тенденції розвитку українських фольклорних колективів у Придністров'ї 1995-2005 рр. // Питання культурології : Зб. наук. статей. – К. : КНУКіМ, 2006. – Вып. 22.
6. Димченко Н. Национальные украинские общества в Приднестровье : традиции и опыт культурно-просветительной деятельности / Н. Димченко // Південний архів. Історичні науки : Зб. наук. праць. – Херсон : ХДУ, 2003. – Вып. 13.
7. Ежегодный Статистический сборник ПМР. – Тирасполь, 2005.
8. Коханова А. Из истории создания и развития Тираспольского городского общества украинской культуры «Червона калина» / А. Коханова // Ежегодный исторический альманах Приднестровья. – Тирасполь, 2000. – Вып. 4.
9. Коханова А. Товариство української культури «Червона калина» / А. Коханова // Приднестровское наследие. – Тирасполь, 2009. – Вып. 2.
10. Международное славянское движение и Приднестровье. – Тирасполь, 1998.
11. Мохов Н. А. Очерки истории молдавско-русско-украинских связей (с древнейших времён до нач. XIX в.) / Н. А. Мохов. – Кишинев, 1961.
12. Полохов Н. М. Национально-культурные общества сегодня : задачи, возможности, значение / Н. М. Полохов // Вестник Приднестровского университета. – Тирасполь, 1993. – Вып. 1. – С. 25.
13. Работин Ю., Невмытый В. Родной и правда будет / Ю. Работин // Информационный вестник МАРКИС. – Тирасполь, 2005. – Вып. 3 (15).
14. Стасишен Н. Культурно-просветительная деятельность Каменского общества украинской культуры им. Т. Г. Шевченко / Н. Стасишен // Приднестровское наследие. – Тирасполь, 2008. – Вып. 1.
15. Указ Президента ПМР «О мерах по обеспечению развития украинской национальной культуры и образования, удовлетворению социальных нужд украинского населения Приднестровской Молдавской Республики». 12 февраля 1992 г.
16. Устав Союза украинцев Приднестровья, 1991 г.

Рецензенти: Тригуб П. М., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Сінкевич Є. Г., к.і.н., професор Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ КУБАНИ 20-х – початку 30-х років ХХ ст.

Проаналізовано основні проблеми становлення та розвитку національно-культурного життя української меншини Кубані у 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. На основі аналізу монографічної літератури акцентована увага на витоках української ментальності, зокрема ставлення до рідної мови. Стверджується, що політика українізації стимулювала різноманіття національно-культурного життя українців Кубані, що відповідало їх національним прагненням.

Ключові слова: українська діаспора, коренізація, українізація, Кубань, Російська Федерація.

Проанализированы основные проблемы становления и развития национально-культурной жизни украинского меньшинства Кубани в 20-х – начале 30-х годов ХХ в. На основе анализа монографической литературы акцентировано внимание на истоках украинской ментальности, в частности отношении к родному языку. Утверждается, что политика украинизации стимулировала разнообразие национально-культурной жизни украинцев Кубани, что соответствовало их национальным устремлениям.

Ключевые слова: украинская диаспора, коренизація, українізація, Кубань, Российская Федерация.

The basic problems of formation and development of national cultural life of the Ukrainian minority in Kuban during 1920s – early 1930s are analysed in the article. Scientific novelty consists in the fact, that the author concentrates attention on the sources of the Ukrainian mentality as the attitude towards native language on the analysis of the monographic literature. The author states that the Ukrainization policy stimulated the diversity of national cultural life of the Ukrainians in Kuban; it corresponded to their national striving.

Key words: the Ukrainians diaspora, Soviet «localization policy», Ukrainization, Kuban, Russian Federation.

Однією із характерних рис розвитку Російської Федерації з 1990-х рр. є процес формування демократичного, громадянського суспільства. Важливою складовою суспільних перетворень сучасної Росії виступає національно-культурне відродження усіх народів, що мешкають на її території. У сфері суспільної свідомості цей процес супроводжується підвищенням інтересу до ключових аспектів історії корінних народів Росії і національних меншин, що спостерігається як у громадських діячів, так і в колі науковців.

Численними серед багатонаціонального населення Російської Федерації є й українці. Через те в загальному контексті історії України і Росії однією з ключових є проблема місця та ролі російських українців у політичному, соціально-економічному і культурному розвитку окремих регіонів Російської Федерації. Зацікавленість науковців має об'єктивний характер, пов'язаний, по-перше, з процесом відродження державності, а по-друге, з якісно новим

рівнем розвитку вітчизняної історичної науки і переглядом багатьох ортодоксальних поглядів і оцінок [8, с. 3].

Запропонована тема належить до числа дискусійних в українській історіографії. Зазначимо, що термін «східна українська діаспора» не був поширений у радянські часи, і матеріали про українську общину практично не друкувались. Лише після I Конгресу українців, який відбувся в січні 1992 року, цей термін на постійно закріпився в дослідженнях українських учених [4, с. 57].

Після здобуття Україною незалежності виникла необхідність більш глибокого аналізу процесів у середовищі українців, котрі мешкають поза межами материнської України, тим більше, що українська діаспора розсіяна по території всього колишнього СРСР, але найбільш чисельно вона є в Російській Федерації. Наприклад, у 20-30-х роках ХХ ст. із 50 млн населення тут – 8 млн було українське. При цьому зазначимо, що попри тривале проживання в іншому-

вному оточенні українське населення на той час не втратило здатності до самоідентифікації [15, с. 162]. Загалом від 55 до 70 % українців в найбільших ареалах проживання визнавали за рідну мову – українську. Найвище число їх було в Кубанській окрузі, де, за даними перепису 1926 року, українці становили близько 61,5 %, для порівняння – росіяни – 33,4 % [10, с. 148].

Українцям на Кубані присвячено дисертаційні дослідження Євгена Петренка, де висвітлено етапи переселення українських селян на Кубань [13]; Дмитро Білий розкрив національно-культурний розвиток українського населення Кубані, починаючи з 1921 року і закінчуючи 1932 роком [1]; Надія Яремко дослідила народнописенну культуру українців цього регіону [21].

Однією з перших в українській історіографії з даної проблеми стала праця Дмитра Білого [2]. Автор у ній розкриває історію Кубані від часів Тмутараканського князівства до наших днів, наголошуючи, що заселення Кубані українцями відбувається після зруйнування Запорозької Січі у XVIII ст. Торкається він також подій періоду революції 1917-1920 років, проголошення і реалізацію політики коренізації (українізації) на Кубані. Детально зупиняється на висвітленні антиукраїнських репресій та голодомору 1932-1933 років, подальшого розвитку українського населення Кубані.

Про українців Кубані досить оригінальним є збірник Рената Польового. Найбільша увага в ньому приділяється добі Української революції 1917-1920 років на Кубані та її провідним постатям [14]. Розпочинається праця з дослідження походження назв куренів Запорізького й Чорноморського козачого військ. Аргументовано і детально описує автор роль в історії таких постатей як Кузьма Безкровний, Микола Рябовол, перший прем'єр Кубанської Народної Республіки Лука Бич, палкий прихильник об'єднання Кубані з Україною Степан Манжула та ін.

Фактологічне значення в розумінні біографічної історії має стаття Романа Ковалю «Неповний список українських діячів Кубані». У ній містяться короткі біографічні дані про більш ніж 100 осіб, які відіграли значну роль в історії та культурі Кубані.

Палітру культурного життя Кубані розкриває стаття «Неповний список репресованих кобзарів-бандуристів Кубані», підготовленої Олексієм Нирко. У ній подані розвідки про 26 постатей, що несли народні традиції через українську пісню.

Дослідженням публіцистичного плану є книга Романа Ковалю «Кубанська Україна», що являє собою збірку радіопередач авторського циклу. У ній йдеться про долі визначних українських діячів Кубані, їхні зв'язки з Україною, працю видатних кубанських культурних діячів на благо українського народу доби Української революції 1917-1920 років Кубані та України [11].

У статтях збірника «Українська діаспора в Росії, українсько-російські взаємовідносини: історія, наука, релігія» автор Віктор Ідзьо, проаналізував історію українства в Росії впродовж тривалого часу. Він робить спробу довести, що українці в Росії зробили немало, щоб зберегти свою ідентичність, створити наукові, освітні, культурні та релігійні організації, збереглись в іномовному суспільстві у вигляді потужної діаспори [12]. На жаль, про українців Кубані

тут містяться лише окремі згадки.

У контексті національно-культурного розвитку українського населення Кубані цінною є стаття відомого українського дослідника Сергія Заремби, у якій висвітлено процеси на Кубані у 1920-х – на початку 1930-х рр. [9]. Серед них автор виділяє запровадження української мови в діловодстві, школі, літературі тощо. У цьому сенсі доповнює дослідження Сергія Заремби стаття Олександра Терещенка, де він висвітлює українізаційні процеси, що мали місце на Півдні Росії, зокрема на Кубані [18]. Головними сюжетами їх є освітня сфера, видавнича справа та виникнення українських культурних організацій.

Трагедію українців на Кубані, зокрема голодомор 1932-1933 років, репресії, висвітлено в дослідженнях Ігоря Винниченка [3], Богдана Гориня [6], Богдана Лановика [19]. Оригінальними і змістовними є і праці Ф. Заставного [10], В. Сергійчука [15], О. Сушко [17], М. Вівчарика [4], О. Синиці [16], В. Євтуха [7]. Все ж, попри свіжість висновків, оригінальність постановки проблем у цих та інших дослідженнях розглядаються лише загальні тенденції національно-культурного розвитку українців Росії, здебільшого етнічно-демографічного характеру, і окремі фрагменти національно-культурного життя українців у різних регіонах Російської Федерації, зокрема Кубані.

Зазначимо, що за роки незалежності України з'явилася можливість активного дискутування проблем української діаспори та її зв'язків з Україною на численних зібраннях науковців, громадських і політичних діячів України та діаспори, зокрема, на конгресах Міжнародної асоціації українців, конгресі українців незалежних держав колишнього СРСР, на Всесвітніх форумах українців та інших, що позначається на динаміці вивчення національно-культурних аспектів українців Російської Федерації. Однак сучасна історіографія нараховує ще досить мало праць з даної проблеми. Автор намагається доповнити наявну українську історіографію своїм баченням проблеми національно-культурного розвитку українців Кубані.

Зазначимо, що на 1926 рік динаміка розселення українців у Північному Кавказі виглядала так: Кубанський округ – 915 402 осіб, або 61,5 % від кількості населення, Донський – 498 287 (44 %), Армавірський – 305 126 (32,1 %), Ставропольський – 245 753 (38,8 %), Сальський – 207 195 (43,9 %), Північно-Донецький – 206 520 (55,1 %), Терський – 194 093 (30,2 %), Таганрозький – 191 771 (71 %), Чорноморський – 103 991 (35,7 %), Майкопський – 94 301 (28,6 %), Шахтинський – 70 786 (13,1 %), Сунженський – 2 522 (72 %) [17, с. 376].

Компактність проживання українського населення в Північнокавказькому регіоні створювала умови і одночасно висувала вимогу національно-культурних перетворень, про які наголошувалось на X з'їзді РКП(б). Основні завдання полягали в тому, щоб у районах компактного проживання українців:

- розвивати і зміцнювати радянську державність у формах, що відповідають національно-побутовим умовам, традиціям;
- на основі рідної мови розвивати і зміцнювати діяльність суду, органів державного управління та самоврядування, комплектуючи їх людьми

місцевими, що знають побут і психологію населення конкретного регіону;

– розвивати пресу, школу, театр, клубну справу і взагалі культурно-освітні установи рідною мовою.

Висунуті положення політики коренізації конкретизувалися у рішеннях XII з'їзду РКП(б), де зверталась увага на необхідність прийняття спеціальних законів, котрі забезпечували б вживання рідної мови у всіх державних органах, законів, які б переслідували і карали порушників прав національних меншин [17, с. 377].

Коренізація (українізація) на Кубані планувалася як комплексний широкомасштабний захід, розрахований на тривалий період. Насамперед, запроваджувалося викладання українською мовою в початкових школах, які підлягали українізації. Передбачалося перевести на українську мову також і викладання в школах вищого ступеня, а також так званих «ШКМ» (школах колгоспної молоді). Для підготовки кадрів українських вчителів для початкових шкіл Кубані в семи педагогічних технікумах створювалися відділення з навчанням українською мовою. У станиці Полтавській Слов'янського району було відкрито педагогічний технікум на 90 студентів. Важливе значення також мало відкриття при Кубанському педагогічному інституті відділення українознавства з аспірантурою з профілю «Українська мова, література та історія».

Поряд з цим у 1923 році в станиці Полтавській виникає організація українських кубанських письменників «Гарт» («Кубфільгарт»). Ініціатором її створення був молодий поет Іван Дорожний, членами в більшості були студенти Кубанського українського технікуму, які робили перші кроки літературної творчості, пов'язуючи їх з відродженням інтересу до рідної мови та історії українського народу. Найбільш відомі учасники «Гарту» – Іван Дорожний, Кирило Тихий, Маруся Грицько, Пилип Прірва, Микола Промінь. «Гарт» проводив масову роз'яснювальну роботу серед населення, популяризуючи рідну українську мову [18, с. 69].

Відродження інтересу до рідної мови, історії українців було помітно і в інших великих станицях Кубанського та Таганрозького округів, де склалися найбільш численні масиви українського населення. У цьому сенсі варто виділити також станицю Уманську – до 1917 року центр Єйського відділу Кубанської області, де в дореволюційний час на базі місцевої гімназії та військових кубанських установ діяв український літературно-історичний гурток.

У вересні 1924 року в Москві організується «Союз українських пролетарських та сільських письменників Російської Федерації» (СІМ) – «Село і Місто». У цю організацію на рівні філій увійшли літературні групи кубанських українських письменників в Краснодарі та в станиці Полтавській. Зокрема, у Краснодарську філію входили Іван Луценко, Яків Промінь, Тимофій Іващенко, Олександр Лісогор та інші. «Сімівці» проводили літературні вечори українською мовою в Краснодарі та в станицях Кубанського округу, виставки книг у хатах-читальнях та інших закладах культури [15, с. 141].

Досить важливим є питання налагодження видань місцевих газет українською мовою. Народа, яка

відбулась весною 1925 року в м. Краснодар, визнала українське питання актуальним, тоді ж було порушено питання про безкоштовний додаток «Советский Станичник» до російсько мовної кубанської газети «Красное Знамя». Найперше малося на меті перетворити її в українську газету.

У зв'язку з цим із серпня 1925 року «Советский Станичник» почав українізовуватись. Однак це йшло повільно, що гостро занепокоїло українську секцію Крайкому ВКП(б). У результаті вжитих заходів з початку 1926 року став виходити українською мовою «Червоний прапор». На сторінках цих видань розгорнулася перша дискусія про феномен української мови на Кубані й необхідність видання власної української преси. І з осені 1926 року вийшла «Червона газета», що видавалася в Ростові-на-Дону, як орган української секції Північно-Кавказького крайкому ВКП(б). Крім чисто пропагандистських матеріалів, у ній регулярно з'являлися літературні сторінки, де публікували свої перші доробки молоді українські письменники. Починала газета з одного працівника і 35 примірників платного тиражу. Через рік вона, будучи на той час першою і єдиною україномовною газетою в РСФРР, вже мала сталий редакційний колектив і понад 200 сільських кореспондентів [5, с. 3].

На початку 30-х років українізувалися багато кубанських районних газет: «Сполох» – станиця Брюховецька 1931 р., «Колгоспний шлях» – станиця Слов'янська 1930-1931 рр., «Колгоспник» – станиця Кушевська 1930-1931 рр., «Колгоспний шлях» – м. Єйськ 1931-1932 рр., «Червоний таманець» – м. Темрюк 1931-1932 рр., «Червоний прапор» – м. Краснодар 1931-1932 рр., «Колективіст» – станиця Коренівська 1931-1932 рр. Двома мовами друкували матеріали газети «Соціалістичне тютюнництво» – станиця Северська 1931-1932 і «За пролетарські кадри» – м. Краснодар 1928-1932 рр.

В українського населення великою популярністю користувались малочисельні україномовні журнали. Так, у 1927-1930 рр. в Краснодарі виходив українською мовою журнал «Новим шляхом», який пізніше було перейменовано на – «Ленінським шляхом». Для дітей видавали «українську сторінку» в крайовій російськомовній газеті «Ленинские внучата» [18, с. 70]. Розвитку національної культури на Кубані сприяв і літературно-художній альманах «Наступ», перший номер якого вийшов у травні 1931 року.

Велику роботу проводило видавництво Північний Кавказ. У 1931 році для українських шкіл було видано низку підручників. За цей рік на Кубані побачили світ 149 українських книг загальним тиражем близько мільйона примірників.

На той час виділялися такі кубанські письменники, як Гаврило Добросок (1879-?), Олександр Волик (1900-?), Юхим Литовченко (1897-?), Олекса Кирій (1898-?), Іван Луценко (1886-?), Павло Оляничук (1904-?), Омелян Розумієнко (1905-?), Микола Михаєвич (1906-?). Знаки запитання на місці дати смерті митців свідчать про трагізм долі носіїв кубанської української літератури [2, с. 73].

Один із небагатьох уцілілих літераторів Василь Очеретяний, котрий тривалий час жив і творив на Кубані, ставши всесвітньо відомим письменником

під псевдонімом Василь Барка, написав роман «Жовтий князь», у якому першим висвітлив трагічний кінець, що спіткав українську культуру на Кубані [2, с. 74].

Багато видань українською мовою присилали на Кубань з різних міст України та Росії. Так, у 1926 році Кубань отримала 15 тисяч примірників українських книжок. У 1927 році видано українською мовою буквар «Нове село» для шкіл. У 1928 році з друку вийшли буквар «Живі звуки», читанка «Новим шляхом» для другого року навчання. У 1929 році надруковано: читанку для третього року навчання «Новим шляхом», математику для другого року навчання, лекції для самонавчання, «Українську мову», «Курс арифметики» тощо [9, с. 103].

На початок 1930 року в Кубанському окрузі вже працювало понад 300 українських шкіл, 53 гуртки української мови, а в самому Краснодарі – 30 гуртків. На українському відділі робітфаку навчалось близько сотні осіб, українськиму відділенні педтехнікуму – 70, у педтехнікумі станиці Полтавської – 300 і на українськиму відділенні Кубанської радпартшколи – 60. Кубанський радіоцентр 40 % своїх програм транслював українською мовою. Майже в кожній станиці існував драматичний гурток, у м. Краснодарі їх налічувалось близько 10 [15, с. 152].

За ухвалою крайової влади, у липні 1932 року в Краснодарі почав організовуватися Північно-Кавказький Український науково-дослідний інститут. Першим кроком якого стала підготовка підручників з української мови і літератури, суспільствознавства тощо [15, с. 154].

Як засвідчив подальший перебіг подій, усе це було явищем тимчасовим – почався зворотний процес – згорання українізації. Першим кроком у цьому стали грудневі рішення політбюро ЦК ВКП(б) 1932 року. У контексті цих рішень національно-культурне життя українців Кубані було згорнуте, і політика коренізації трансформувалась у політику формування єдиної нації, що спричинило русифікацію всіх сфер суспільного життя в етнокультурному напрямі.

Таким чином, протягом короткого періоду із середини 1920-х – початку 1930-х років на Кубані була досить сформована за участі держави та української інтелігенції широка культурно-освітня інфраструктура, що забезпечувала потреби українців. В основі цього процесу лежала рідна мова: навчальні заклади, клуби, хати-читальні, газети, журнали, письменницькі організації тощо. Змінювалися зв'язки з Україною, розвивалась творчість місцевих українських митців, що зіграло позитивну роль у національно-культурному розвитку українців Кубані. Ці процеси розвитку етнічної самосвідомості на Кубані, що відбувалися у 20-х – початку 30-х років ХХ ст., мають вплив і в наш час. Незважаючи на те, що нині українці повністю інтегровані в суспільне життя регіону, складаючи чималу частку виробничих колективів, культурно-мистецької, наукової, політичної та управлінської еліти регіону, потребують комплексної допомоги в налагодженні організованого суспільно-громадського життя. Чималу роль у цьому може зіграти визнання цих проблем на державному рівні. Захист прав і потреб українців, що мешкають в інших державах світу, має стати одним із пріоритетів зовнішньої політики України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білий Д. Д. Національно-культурний розвиток українського населення Кубані 1921-1932 рр. : Дис. канд. іст. наук : 07.00.02 / Дмитро Дмитрович Білий. – Донецьк, 1994. – 178 с.
2. Білий Д. Д. Малиновий Клині : Нариси з історії українців Кубані / Д. Д. Білий. – К., 1994.
3. Винниченко І. Україна 1920-1980-х : депортації, заслання, вислання / І. Винниченко. – К., 1994.
4. Вівчарик М. М. Українці в світі: східна і західна діаспора / М. М. Вівчарик // Український історичний журнал. – 1993. – № 11-12. – С. 57–67.
5. Вишневецький Б. Українці в РСФРР / Б. Вишневецький // Вісті ВУЦВКА. Харків. – 1927. – 16 квітня. – С. 3.
6. Горинь Б. Трагедія українців Кубані / Б. Горинь. Українська діаспора в Росії : стан, проблеми, перспективи : Матеріали науково-практичної конференції. Київ, 22 грудня 2003 р.: До зборів Української всевітньої координаційної Ради 2004 / С. Остапа (заг. ред.) ; Українська Всесвітня координаційна Рада. – К., 2004. – С. 68–74.
7. Євтух В. Б. Закордонне українство / В. Б. Євтух. – К. : ВІК, 2005.
8. Закіров М. Б. Урало-Сибірський регіон Російської Федерації в умовах трансформації суспільства : Дис. канд. іст. наук : 07.00.02 / Марат Борисович Закіров. – Луганськ, 2006. – 210 с.
9. Заремба С. З національно-культурного життя українців на Кубані 20-30 рр. ХХ ст. / С. Заремба // Київська старовина. – 1993. – № 1. – С. 94–104.
10. Заставний Ф. Д. Українська діаспора (розселення українців у зарубіжних країнах) / Ф. Д. Заставний. – Львів : Світ, 1991. – 120 с.
11. Коваль Р. Нариси з історії Кубані / Роман Коваль. – К., 2004.
12. Ідзьо В. Українська діаспора в Росії: Українсько-російські взаємовідносини: історія, наука, релігія / Віктор Ідзьо. – Л. : БаК, 2002. – 304 с.
13. Петренко С. Д. Переселення козаків і селян України на Кубані (1792-1917 рр.) : Дис. канд. іст. наук / С. Д. Петренко. – К., 1997. – 206 с.
14. Польовий Р. Кубанська Україна / Р. Польовий. – К. : Діокор, 2004. – 304 с.
15. Сергійчук В. І. «Українізація Росії». Політичне ошуканство українців російською більшовицькою владою в 1923-1932 роках / В. І. Сергійчук. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2000. – 336 с.
16. Синиця О. І. Українці за межами України / О. І. Синиця. – Івано-Франківськ, 2001. – 82 с.
17. Сушко О. В. Внесок державних структур Поділля в забезпечення учителями українських регіонів Російської Федерації у 20-х рр. ХХ ст. / О. В. Сушко // Краєзнавство. Науковий журнал. – 2006. – № 1-4. – С. 162–163.
18. Терещенко О. Українське відродження на півдні Росії / О. Терещенко // Схід. – 1998. – № 6. – С. 68–73.
19. Українська еміграція від минушини до сьогодення // Б. Д. Лановик, М. В. Траф'як та ін. – Тернопіль : Чарівниця, 1999.
20. Яремко Н. О. Народнопісенна культура українців Кубані (на матеріалі польових досліджень історичної Чорноморії) : Дис. д-ра мистецтвознавства : 17.00.03 – Надія Онисимівна Яремко. – Х., 2006. – 470 с.

Âëï óñê 5

Рецензенти: Савчук В. О., к.і.н., доцент, проректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка;
Тригуб П. М., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

© Ісакова І. А., 2010

Стаття надійшла до редакції 28.03.2010 р.

УКРАЇНСЬКА ЕТНІЧНА ГРУПА КАНАДИ ЯК ТИП «НЕЗАВЕРШЕНОЇ» ТА «ПЕРЕХІДНОЇ» ЕТНІЧНОСТІ

Політологічне дослідження історичної спадкоємності української етнічної групи Канади дає змогу стверджувати, що, з точки зору її політичної заангажованості, українську етнічну групу варто охарактеризувати як «незавершену етнічність». У статті доводиться, яким чином різновекторна політична активність української спільноти виробила унікальний тип українсько-канадської етнічної групи як окремого самобутнього феномена, що належить до типу «перехідної етнічності».

Ключові слова: етнічність, націєтворення, канадці українського етнічного походження, «незавершена етнічність», «перехідна етнічність», політизація етнічності, українсько-канадська етнічна група.

Политологическое исследование исторической преемственности украинской этнической группы Канады позволяет утверждать, что, с точки зрения ее политической заангажированности, украинскую этническую группу следует охарактеризовать как «незавершенную этничность». В статье доказывается, каким образом разновекторная политическая активность украинского сообщества выработала уникальный тип украинской канадской этнической группы как отдельного самобытного феномена, принадлежащего к типу «переходной этничности».

Ключевые слова: этничность, нациестроительство, канадцы украинского этнического происхождения, «незавершенная этничность», «переходная этничность», политизация этничности, украинско-канадская этническая группа.

The political and historical studies of the continuity of Ukrainian ethnic group in Canada, one could say that in terms of its political engagement, the Ukrainian ethnic group should be described as «incomplete ethnicity». We prove how the vector of a politicized Ukrainian community has made a unique type of Ukrainian-Canadian ethnic group as a separate distinctive phenomenon that belongs to the type of «transitional ethnicity».

Key words: ethnicity, ethnic described, consruction of the nationhood, Canadians of Ukrainian ethnic origin, incomplete ethnicity, transitional ethnicity, politicization of ethnicity, of Ukrainian-Canadian ethnic group.

Поняття «націєтворення» та «політизація етнічності» у політологічній науці вживаються іноді для опису таких процесів, як соціальної інтеграції (*nation-building*) (на відміну від *state-bulding*), як правило, при аналізі країн, котрі переживають етап бурхливої індустріалізації та нових форм політичних домагань етнічними меншинами. Головним завданням статті є спроба підвести теоретичну основу, яка співвідносить, а подекуди і розрізняє два вищевказані поняття. При вирішенні такого завдання основним операційним терміном для нас є поняття «етнічність» як означення родової згуртованості, що дозволяє охопити ті соціальні форми, які визначаються як «спадкоємне походження». Поняття «етнічності» дозволяє використовувати при аналізі змагання між етнічними групами у боротьбі за доступ до суспільних ресурсів як найважливіший критерій

для «політизації етнічності». Тому поняття «етнічності» дає можливість працювати із чотирма формами її існування: «національна держава» (*nation-state*), «етнічні меншини», «народ», «етнічні групи» та двома додатковими – «перехідна етнічність», «незавершена етнічність» [4, р. II-III; 129-130]. Ці шість форм «етнічності» складають весь континуум етнічних типів, безумовно є пов'язаними як з історичною, так і соціальною структурою кожної окремої національної спільноти. Аналіз політичного контексту та історико-соціальних умов дає можливість визначити, на якому рівні перебуває кожен тип «етнічності»: «нація-держава», «етнічної меншини» чи на «перехідному», або ж «незавершеної етнічності». У статті стверджується, що кожен рівень «політизації етнічності» виявляє ті політичні установки та діяльність, які характерні для територіальних, економічних,

соціальних та культурних кордонів етносу. Таким чином, етнічна група визначається як така через обмеження поширення меж власного етносу стосовно доступу до владних та економічних важелів, а також неповного ступеня класової солідарності, яку демонструє ця група. «*Політична активність такого етносу (тобто тієї ж етнічної групи) і зветься «політизацією етнічності» і цим самим відрізняється від націоналізму як форми політичної ідеології та суспільно-політичного руху*» [4, р. III; 72].

Українська етнічна спільнота в Канаді використовується як перевірка такого теоритичного підходу з огляду на те, що вона перебуває під впливом трьох пересічних процесів: канадського націєтворення, політизацією інших канадських етнічних груп та політизацією власної етнічності.

Нижчеподаний аналіз базується на твердженні того, що етнічна ідентичність базується на п'яти чинниках: спадковості/ендогамії, культурних звичаях, тривалості поколінь, усвідомленої групової приналежності та специфіки релігійного визнання. Відмінності між етнічними кордонами, котрі є соціально сконструйовані, не є важливими самі по собі, а набувають ваги тільки тоді, коли використовуються етнічними лідерами для творення тих форм ідентичності, які, на їх думку, найкраще вирішують проблеми етногрупи [2, р. 5].

У нижчеподаному аналізі канадці українського походження як окрема група розглянута саме в такому ракурсі політичної соціології. Звідси ми розташовуємо «українську канадську етнічність» у соціологічному контексті раціонального плюралізму, конкретно в політичній, історичній та регіональній структурі сучасного канадського суспільства.

Це дозволить виконати одночасно два завдання. По-перше, оскільки етнічна історія належить до етнокультурної спільноти, висновки отримані з неї, є актуальними для політичних та соціальних акторів, які взаємодіють у цих рамках. По-друге, політологічне дослідження історичної спадкоємності як інструменту пояснення політичних процесів визнає, що кожна етнокультурна спільнота має свій власний унікальний досвід, однак цей метод може бути використаний для будь-якої етнічної спільноти як стандартний підхід, щоб винести уроки для розвитку ширшої канадської національної спільноти. Ці два завдання покликані підтвердити наукову достовірність отриманих висновків.

Загальна історія соціальних перетворень серед українських канадців добре відома. Це населення в основному складається з трьох основних хвиль іммігрантів, що прибули в період 1891-1954 років та «Четвертої хвилі», котра триває й нині. Українська етнічна група піддається «канадизації», особливо це притаманне для другого, четвертого та п'ятого поколінь, що живуть в урбанізованих центрах і, як правило, припинили використання української мови як розмовної у повсякденному житті. Крім того, збільшилась кількість міжетнічних шлюбів, відбулась конфесійна переорієнтація на відвідування канадських церков протестантського характеру, а не двох відгалужень візантійської церковної традиції, що було традиційними для українців. Незважаючи на ці процеси, організована українська канадська спільнота

продовжує функціонувати, намагаючись утверджувати власні цінності та інтереси в Канаді та підтримувати зв'язки з Україною. Така самоідентифікація вказує на тривалу значимість символічного українського етнічного походження. Хоча цей процес є дуже складним.

Щоб краще зрозуміти таку символічну сутність, варто застосувати методолічний принцип, запропонований канадським соціологом українського походження Р. Петришиним, – «категорії означеності етнічної українсько-канадської спільноти» [5, р. 20]. Такий підхід уможливиле чітко визначити, якою етнічною групою українська спільнота Канади не є. Такий методологічний принцип є виправданим через те, що розуміння контексту історії Канади визначає ті правові, політичні та економічні структури, у рамках яких канадці українського етнічного походження сформувались як усвідомлена окремішня «етнічна група» [5, р. 19].

По-перше, канадці українського етнічного походження не визнаються як чартерна група канадського суспільства, подібно тому, як визнані британська, французька та корінні народи, і не мають жодної вигоди від канадського держави, як це є для чартерних груп. Наприклад, українські канадці не мають конституційних, мовних чи інших групових прав. Колективні символи українців не визнавалися як символи федеральних, провінційних чи муніципальних органів влади, як це здійснено у символічному плані для націй – засновників та перших націй сучасної канадської федерації.

По-друге, на відміну від англо-канадців атлантичного узбережжя Канади, де населення «британського походження» складає більшість у чотирьох провінціях, чи «французької етнічної групи» Квебеку, а чи аборигенів на Півночі країни, українські канадці: 1) не мають демографічної більшості в жодній провінції; 2) політично не контролюють жодну територію; 3) не контролюють господарське життя в будь-якому регіоні Канади; 5) українська мова не є офіційною робочою мовою, визнаною хоча б в якійсь професійній сфері.

По-третє, сьогодні українські канадці є добровільною етнічною групою, а не мимовільною. «*Мимовільна етнічна група формується тоді, коли вона піддається дискримінації, а значить змушена гуртуватись, тому що опиняється перед загрозою бути виключеною із домінуючих верств суспільства*» [5, р. 19].

Канадці українського етнічного походження – разом із польською, голландською, німецькою, менонітами та єврейською етнічними спільнотами – це етнічні групи, що існують у суспільстві в межах усвідомленого і прийнятого ними раціонального плюралізму і які ще не є остаточно асимільованими французьким, британським чи корінним етносами Канади.

Таким чином, українські канадці є меншиною, що добровільно визнає етнічну приналежність, діє як самостійно мобілізована спільнота, в основному без державного легального визнання їх окремого статусу (хоча б як піонерів-засновників Канади).

Далі, для того, щоб детальніше визначити, якою ж етнічною групою канадці українського походження насправді є, і яке вони займають суспільно-

політичне місце в Канаді, ми будемо оперувати декількома категоріями, які й надалі продовжують формувати українську етнічну спільноту Канади. Ці категорії характеризують стратегію розвитку української громади сьогодні і включають: 1) особливості функціонування громадських організацій української спільноти як основи розвитку української громади в Канаді; 2) значення релігійної належності та політичних ідеологій як мобілізаційного ресурсу згуртування спільноти.

Метою статті є віднайти відповідь на питання: що лежить в основі політичних досягнень українських канадців у минулому, наскільки воно є дієвим зараз, і яким чином воно є керівництвом до дії на майбутнє?

Як результат, розділ визначає п'ять складових з українсько-канадської історії, які характеризують розвиток української громади в останнє десятиліття ХХ століття та першій декаді ХХІ: імміграція; українські громадським організаціям, які мають потенціал історичної стійкості; мобілізаційний вплив релігії, а також провідних політичних ідеологій епохи як джерело лідерства у розвитку громад, об'єктивна оцінка сучасного стану української етнічної самобутності в Канаді.

Організації, котрі задовільняють фундаментальні людські потреби (наприклад, фізичні, символічні, економічні, освітні), демонструють здатність до постійного відновлення протягом кількох поколінь, зберігають свої основні цінності, мають надійне фінансування та участь у французькій та англо-канадській спільноті і не піддані асиміляції (тобто зберігають власні етнічні кордони) існують тривалий період.

Інший тип організаційних систем має «тимчасовий» характер, які створюються, як правило, з метою конкретного вирішення чітких ситуативних питань у певний, визначений період часу і, як правило, керуються одним поколінням керівників. Вони обслуговують інтереси невеликого числа населення, їх основні цінності є мінливими стосовно подій та припиняють функціонування чи асиміляцію їх етнічних ознак, коли є учасниками франко- чи англо-канадського суспільства.

Таким чином, організації, створені канадцами українського походження, поділяють на два типи: тимчасові організації, що функціонують упорядковані порівняно короткого періоду часу, та довготривалі в часі і незмінні у своїх ціннісних орієнтаціях.

Класифікація різних організацій, створених українцями впродовж минулого століття, з наведенням прикладів, перерахованих у хронологічному порядку, показує, що реально складає основу організованого життя української громади в Канаді.

Українсько-канадські організації, котрі сформувались ще з 1900 року по теперішній час як найбільш тривалі серед українських канадців, й надалі надають певної завершеної форми структурі в організації української спільноти Канади. Виділимо, як приклад, кілька українських організацій, представлених хронологічно:

1. Церква, яка слугує для окреслення сакрального етнічного простору та служить для задоволення людських потреб повного життєвого циклу (наприклад,

Українська католицька церква – з 1912 року створення та Українська Православна – з 1918 року).

2. Ордени, братства релігійних ченців, пов'язаних з церквами (наприклад, Орден Братів Василіан (1902), Сестринська Служба Непорочної Діви Марії (1902).

3. Українські страхові компанії, що надавали необхідні приватні послуги до початку функціонування системи державної охорони здоров'я та законодавства з питань безпеки (наприклад, у 1905 – Товариство Святого Миколая Чудотворця; 1921 – Українська Братерська Спільнота; 1922 – Благодійна Робітничка Асоціація).

4. Організації соціальної допомоги, організації, котрі виникли та реагували на ситуації задоволення загальних людських потреб (наприклад, Українська Іммігрантська Допомогова Асоціація Святого Рафаеля (1925-1935), Українсько-Канадський Фонд Допомоги (1945-1961), Соціальна Служба та Канадське Допомогове Товариство Українським Іммігрантам (1961 до цього часу).

5. Українські богословські навчальні заклади, які спочатку були незалежні, а пізніше стали з окремим автономним науковим статусом, інтегровані в канадські університети (наприклад, у 1919 року Православні класи перетворились у семінарію, у 1932 році стали частиною Манітобського університету під назвою Коледж Святого Андрія (з 1946 р.); Василіанські семінари в Оттаві, а також відділи української теології та літургії в Оттавському університеті.

6. Організації, які надають освітні послуги українською мовою для навчання молоді. Спочатку це було здійснено ентузіастами, а згодом професійними організаціями (наприклад, «Читальні Просвіти»; «Рідна школа»; Українські класи в середніх школах у 1960-ті роки, слов'янські дослідження в канадських університетах після 1945 року та англо-українські двомовні школи – з 1971 року в Альберті, з 1974 року в Саскачевані та 1978 року у Манітобі.

7. Ідеологічні громадські організації, які надають соціальні та культурні послуги, але вмотивовані такі послуги, як правило, різними світоглядними принципами: християнськими, комуністичними, націоналістичними (наприклад, прокомуністична: Українське Робітниче та Фермерська Храмове Товариство (рік заснування – 1922 р., більше відоме під назвою Товариство Об'єднаних Українських Канадців; релігійна – Українське Католицьке Братство (1932 р.); націоналістична – Ліга Українських Канадців (заснована в 1949 р.).

8. Бібліотеки, музеї та архіви служать інструментом збереження колективної пам'яті етнічної історії спільноти. Прикладами таких музеїв та архівів є Український Культурний та Освітній Центр (Осередок, 1944 р.); Музей Івана Франка у Вінніпезі; Український музей Канади (1941 р.); Альбертський Українсько-Канадський Архів та Музей (1972 р.).

9. Професійні освітні організації українських досліджень, які публічно чи в приватному порядку фінансуються як підрозділи вищих навчальних закладів державної системи освіти (наприклад, українська мова та література в університетах: Саскачеванському (1945), Манітобському (1949), Оттавському (1950), Торонтоському (1954) та Аль-

бертському (1960); Канадський Інститут Українських Студій Альбертського університету (1976), Село Української Культурної Спадщини, фінансоване урядом провінції Альберта (1975), Кафедра українських студій Торонтського університету (1979), Український Центр Ресурсів та Розвитку Коледжу Макеван (1987), а з вересня 2009 – Університет Макеван, Відділ Українського Фольклору та Культури Альбертського університету (1989), Центр з вивчення української спадщини, Коледжу Святого Фоми Саскачеванського університету (2001) та ін.

Таким чином, процес виникнення та збереження вищевикладених зразків організації українських канадців було відповіддю на потребу самоідентифікації української етнічної групи та вміння знаходити нішу в соціальній структурі канадського суспільства. Вищевказані організації поряд із деяким іншими збереглися аж до сьогодняшнього дня, оскільки вони відповідають як поточним, так і фундаментальним потребам людини. Будь-які проблеми вирішувались через зміну лідерів, знаходились джерела для достатнього фінансування. Продукувались нові ідеї, котрі продовжували існування цих організацій, при цьому зберігаючи свої основні українські цінності для участі в житті суспільства, уникаючи асиміляції.

Інший тип організацій, створюваних українськими кандцями, були тимчасові організації, які дуже недовго проіснували через те, що вони виникли тільки завдяки певним конкретним обставинам і не були спрямовані на ефективне вирішення проблем виживання української спільноти. Для прикладу варто відзначити такі:

1. Українські політичні партії в Канаді та емігрантські політичні партії (наприклад, українські секції Соціалістичної партії Канади (1906) чи українська секція Робітничої партії Канади (1922), згодом перейменована в Комуністичну партію Канади (1924). З правого політичного спектру – Організація Об'єднаних Гетьманців, політична партія 1930-х років, як приклад таких емігрантських формацій. Політичні партії такого типу не прижилися в Канаді. Сьогодні участь у політичних партіях українських канадців відображає швидше їх приналежність до економічного класу чи регіону, а не до їх етнічного походження чи політичних орієнтацій на батьківщині;

2. Українські підрозділи церков чи інших організацій, котрі мають французький чи англо-канадський характер. Як правило, такі гібридні структури не захищають свої етнічні кордони і зазнають труднощів у становленні зв'язку між поколіннями (наприклад, Русинська Незалежна Грецька Церква, Український Підрозділ Королівського Канадського Легіону).

Представники вищевказаних груп не виробили жодного продукту високої якості та не залишили ніяких помітних слідів, які мали б перманентний вплив на самоорганізацію чи сприяли б самоідентифікації нового покоління українських канадців.

Отже, українсько-канадські організації виживали тоді, коли вони існували або слугували у задоволенні первинних людських потреб людини, «як це визначено ієрархією потреб Маслоу» [5, р. 29].

Це дало змогу залучити велику кількість членів, обслуговувати їх потреби професійними співробітниками, достатньо фінансуватись чи з приватних, чи з державних джерел та бути активними учасниками англо-французького чи канадського суспільства, не позбуваючись своєї самотності.

Такі організації займались справді реальними матеріальними інтересами та забезпечили особистісні мотиви, почуття спільності та тривалості етнічної свідомості.

І навпаки, ті організації, котрі намагались реалізувати запити меншої кількості людей, що переслідували швидше задоволення бажання, а не потреб, і перебували у віданні ентузіастів, часто без достатнього фінансування проіснували недовго і замінились англо- чи франко-канадськими допомогивими організаціями.

Відповідно до дослідження, проведеного ще в 1972 році, у найгустонаселенішому місті Канади – Торонто, за показниками ендогамії, використання власної мови вдома, передплата і читання газет, що видаються власною громадою, споживання етнічних страв у порівнянні рейтингу серед трьох етнорелігійних груп за такими показниками найвищим він виявився для євреїв, меншим для німців, і останнє, третє місце, посіли українці [2, р. 137]. У сільських районах Західних канадських провінцій оцінки ідентичності за вищевказаними критеріями дали дещо відмінний результат: такі німецькі етнорелігійні групи, як гутерити та меноніти, володіли більш високим рейтингом у порівнянні з українськими католиками, православними українцями та німецькими католиками [5, р. 29].

Таким чином, звідси варто зробити висновок про те, що деякі етнічні групи є більш успішними самосвідомими в певній ситуації та умовах проживання, у збереженні чітких кордонів етноспільноти, аніж інші в таких же ситуаціях.

Щоб зрозуміти таке твердження, слід звернутись до феномена етнорелігійної самотності. Етнонаціональна ідентичність домінувала в політичному порядку денному українських канадців [5, р. 29]. Наприклад, дві з католицьких груп (українська та польська) мають вищий рівень етносамоідентифікації, аніж дві інші (французька та німецька), що мали нижчий рівень етнонаціональної самоідентифікації у провінції Саскачеван [2, р. 137]. Такий приклад є свідченням того, що «етнічність» є більш значимою для українських та польських канадців, аніж приналежність до релігійної конфесії.

Ключовою серед домінуючих характеристик організованої української спільноти Канади було мобілізоване релігійне та політичне лідерство. Лідери принаймні трьох систем ідеологічних вірувань конкурували за гегемонію серед українських канадців, (мається на увазі гегемонія серед «невеликого відсотку українських канадців, які брали участь в діяльності українсько-канадських організацій») [5, р. 31]. А у термінології політичного філософа А. Грамші, «гегемонія – це процес творення ідентичностей» [1, с. 553]. Процес мобілізації лідерства за гегемонію над українськими кандцями призвів до створення відмінних основних цінностей декількома основним

громадськими організаціями. Саме українсько-канадське християнство, комунізм та націоналізм й були тими конкуруючими цінностями, що й створили самотність українських канадців.

Українсько-канадське християнство представлено українським католицизмом та українським православ'ям й церковними структурами в Канаді. Їх християнська віра із поєднанням та наповненістю українською та канадською місткістю є головною серцевиною їх власного розуміння та продукування ідентичності.

Суттю просоціалістичного/комуністичного руху була віра у можливість створити альтернативу міжнародному капіталізму, але очевидно, що з розпадом СРСР цей рух серед українських канадців занепав «через втрату своїх членів» [5, р. 31].

Українські націоналістичні рухи діяли в дискурсі анти колоніалізму, фокусуючись на політичній незалежності України, сприяли підвищенню мобільності й етнокультурного плюралізму в Канаді. Вони стверджували, що політичне поневолення та культурно-мовне переслідування в Україні накладає на них обов'язок відстоювати українські інтереси в руслі етнокультурного плюралізму та всіляко підтримувати прагнення України до незалежності. Із розпадом СРСР націоналістичні групи вважали свою місію виконаною.

Різні періоди історії Канади відкривали різні можливості для домінування одного чи іншого типу лідерства. На це, безумовно, впливали й політичні події та церковне життя в Україні.

Сьогодні, після здобуття незалежності і легалізації церков в Україні, українські церкви переживають новий ріст і розвиток у Канаді. З іншого боку, зі зникненням СРСР канадський комуністичний рух серед українців остаточно занепав, а націоналістичний втратив сенс свого існування.

Чи у випадку церковних поводитирів, чи лідерів обох комуністичних і націоналістичних течій – все це разом послужило частиною процесу для формування українсько-канадської ідентичності.

Політичні лідери і партії як комуністичного, так націоналістичного табору розуміли необхідність створення масових організацій, які б задовільняли соціальні, культурні та освітні програми для своїх послідовників. Громадськість відгукнулася на надання таких необхідних послуг, а набагато більшого визнання здобували ідеологічні лідери, аніж політичні партії. Така масовість дала політичні механізми забезпечення тривалості існування таких рухів, чи коли вони були оголошені поза законом (як наприклад, Комуністична партія Канади), чи підпільні на Батьківщині (наприклад, так само, як і гілки Організації українських націоналістів). Крім того, зв'язок між політичними партіями та культурними й освітніми запитамі представили лідерам базу для отримання фінансових та кадрових ресурсів, необхідних для реалізації їх політичних цілей.

Головна особливість, яку слід підкреслити у цьому зв'язку, між українськими політичними лідерами та українською громадою зв'язки виявилися успішними тому, що вони функціонували як громадські організації, а ті ж, що претендували виключно на статус

«політичних партій», були менш успішними і мали тимчасовий характер.

Таким чином, політична самотність канадських українців упродовж трохи більше як одного століття українсько-канадської історії характеризувалась глибоким поділом на два взаємовиключні політичні табори: комуністичний та націоналістичний. До цього додавались спроби домінування над українською канадською спільнотою церковних діячів. Все це разом й складало політичний процес творення українсько-канадської ідентичності.

Вираження української самотності в сучасний період у багатьох випадках сягає вже пародії. У провінції Альберта в містечку Вегревіль (*Vegreville*) збудовано *найоб'ємнішу писанку* світу, (котра, до речі, присвячена не українським канадцам, а Канадській кінній гірській поліції); у м. Глендон (*Glendon*) – *найбільший у світі вареник*; у містечку Вільна (*Vilna*) – *найвищі у світі гриби*. У провінції Манітоба, містечко Комарно (*Komarno*), встановлено *найбільший пам'ятник комару*; у містечку Мандера (*Mundare*) (провінція Альберта), де мер українського походження Михайло Царик є власником м'ясної крамниці, побудовано монумент *найбільшому* за величиною *кільцю ковбаси*, у селищі Ендрю (*Andrew*) (батьківщині сучасного прем'єр-міністра провінції Альберта – Е. Стельмаха) – *найбільший пам'ятник дикій качці*.

Очевидно, що такий монументалізм у 1990-х – на початку 2000-х років української громади в Канаді є символічним виразом її сучасної бездіяльності, інтелектуальної вичерпаності, розчарування, анемії уяви, організаційної байдужості та неефективності.

Отже, українські канадці не є чартерною групою з визнаними колективними правами, котрі прописані в Конституції та законах Канади. Українські канадці існують як окремі громадяни Канади, які можуть вільно створювати свої організації на добровільній основі для захисту та зміцнення їх власної мови і культури. На відміну від французів, аборигенів та англоканадців, канадці українського походження не мають демографічної більшості в будь-якій провінції чи місті. Вони не визначають перебіг економічного життя навіть на регіональному рівні, а тому українська мова не є такою, яку б вільно можна було використати в будь-якій легальній сфері Канади. Те, що робиться в рамках політики багатокультурності (наприклад, двомовні школи, податкові пільги для церков), стосується *всіх* етнокультурних груп Канадської федерації. Українські канадці існують як добровільна етнічна група, згуртована при допомозі власних ресурсів, щоб бути в змозі запобігти асиміляції та жити розмаїту етнокультурну спільноту власним унікальним внеском. Така унікальність базується на п'ятьох веберіанських факторах, які окреслюють творення етнічної ідентичності: спадкоємності, ендогамії, релігії, національності, культури. Ці рушійні сили і є основою тривалості української самотності в Канаді.

Отже, завданням української громади в Канаді є не очікування «порятунку» чи «допомоги» від нової хвилі української імміграції для цієї країни, а пошук власних засобів та ресурсів для зміцнення себе, щоб стати реальним чинником творення канадської нації.

Єдиний шлях – це переосмислення власної ідентичності, у т. ч. й під впливом нової хвилі та визнання

того, що українська громада Канади є одним з типових прикладів феномена «незавершеної етнічності».

ЛІТЕРАТУРА

1. Категории политической науки. Учебник / рук. авт. кол. : А. Ю. Мельвиль. – М. : МГИМО (Университет) ; РОССПЕИ, 2002. – 656 с.
2. Driedger L. Multi-ethnic Canada: Identities and Inequalities. – Toronto : Oxford University Press, 1966. – 352 p.
3. Makuch A. Ukrainian Canadians in the 2001 Census: an overview // The Ukrainian Weekly. – 2003. – № 13. March 30. – P. 9.
4. Petryshyn W. R. Britain's Ukrainian Community : A Study of the Political Dimension in Ethnic Community Development. A Dissertation Submitted to the Committee on Higher Degrees in Partial Fulfilment of the Requiements for the Degree of Ph. D. in Sociology. – Bristol : University of Bristol, 1980. – 352 p.
5. Petryshyn R. Toward a Framework of Voluntary Pluralism: Five Contemporary Lessons on Community Development Taken from Ukrainian Canadian History / in Rozumnyj J. ed. / Yesterday, Today, Tomorrow : The Ukrainian Community in Canada. – Winnipeg : Ukrainian Academy of Arts and Sciences in Canada, 2004. – P. 17–41.

Рецензенти: Тригуб П. М., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Сінкевич Є. Г., к.і.н., професор Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

© Лупул Т. Я., 2010

Стаття надійшла до редакції 30.03.2010 р.

CENTRUM PAŃSTWOWE UKRAIŃSKIEJ REPUBLIKI LUDOWEJ NA WYCHODŹSTWIE W POLSKIEJ POLITYCE ZAGRANICZNEJ PO 1926 r.

Vidзначено, що так звані петлюрівці, представники Державного Центру Української Народної Республіки у вигнанні, підтримувалися та субсидувалися польським Міністерством закордонних справ як потенціальний козир у разі зміни ситуації в радянській Україні та засіб переборювання антипольської пропаганди серед української діаспори. Досліджені зміст, напрями, форми та наслідки даної політики.

Ключові слова: УНР, українська еміграція, зовнішня політика міжвоєнної Польщі.

Отмечено, что так называемые петлюровцы, представители Государственного Центра Украинской Народной Республики в эмиграции, поддерживались и субсидировались польским Министерством внутренних дел как потенциальный козырь в случае изменения ситуации в Советской Украине и способ переборования антипольской пропаганды среди украинской диаспоры. Исследованы содержание, направления, формы и последствия данной политики.

Ключевые слова: УНР, украинская эмиграция, внешняя политика междувоенной Польши.

It is pointed out, that the so-called «petlurivtsi» – the State Center representatives of the Ukrainian National Republic in exile – were maintained and subsidised by Polish Ministry of Foreign Affairs as a potential trump card in case of the situation change in Soviet Ukraine and instrument of overcoming the anti-Polish propaganda among Ukrainian Diaspora. The contents, directions, forms and consequences of this policy are explored.

Key words: UNR, Ukrainian emigration, foreign policy of interwar Poland.

Artykuł ten nie predestynuje do dogłębnego omówienia zawartego w tytule problemu, gdyż jest on na tyle obszerny, iż wymaga odrębnego, szerszego ujęcia. Ponadto zachowało się niewiele materiałów i na ogół mają one wybiórczy charakter, utrudniając ich systematyczne przedstawienie. Zasygnalizowane więc zostały tu jedynie pewne wiodące wątki [1; 2; 3].

W latach trzydziestych tzw. petlurowcy, tj. środowiska uznające Centrum Państwowe Ukrainiejskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie, liczyli w Polsce około 12 tys., w Czechosłowacji – 5 tys., w Rumunii – 3 tys., Niemcy – 2 tys., Francja – 3 tys., Bułgaria – 4,5 tys., Jugosławia 3,5 tys., poza tym mniejsze skupiska w Turcji, Austrii, Węgrzech, USA, Australii, Afryce [5, s. 3; 6, s.106].

W polskiej polityce zagranicznej okresu międzywojennego diaspora ta budziła zainteresowanie z dwóch powodów. Przede wszystkim z uwagą obserwowano próby przeciwności jej na swoją stronę przez środowiska nacjonalistów ukraińskich. Z obawą obserwowano także jej penetrację przez zwolenników hetmana Pawły Skoropadskiego. Szczególne zainteresowanie budziły

oczywiście najaktywniejsze skupiska diaspory w Pradze, Wiedniu i Berlinie, w mniejszym stopniu we Francji czy Bułgarii. Ponadto obserwowano pod tym kątem skupiska emigracji zarobkowej w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie [7, s. 116; 8, s. 109-110, 120-121; 9].

Niepowodzenie podjętych w latach 1919-1920 przez ówczesnego Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego prób realizacji swojej wizji przebudowy Europy Środkowej sprawiło, że po 1921 r. kwestia ukraińska zeszła na daleki plan w polskiej polityce zagranicznej. Wkrótce po ponownym dojściu do władzy Piłsudskiego powrócono do aktywności na tym polu. Stała się ona wówczas istotną częścią szerszej koncepcji prometeizmu, tj. rozbicia Rosji Sowieckiej *po szwach narodowościowych* – uważanych za swoista *piętę achillesową* reżimu komunistycznego – tj. przy pomocy separatystycznych ruchów narodowości nierosyjskich [1, s. 10].

Najważniejsze decyzje na odcinku ukraińskim weszły w fazę realizacji pod koniec roku [3, s. 227; 11, s. 165-175]. Nie planowano, jak się wydaje, większego zaangażowania, czekając na ewentualną zmianę konstelacji

politycznych i sytuacji na Ukrainie [12, s. 68-69; 13, s. 223-241]. Głównymi eksponentami polityki prometejskiej w polskiej dyplomacji byli na ogół byli oficerowie wywiadu, którzy trafili do MSZ po 1926 r., m.in. płk Tadeusz Schätzel (od 1929 r. naczelnik Wydziału Wschodniego, potem wicedyrektor Departamentu Politycznego), bądź zwolennicy polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego, którzy przetrwali okres jego odsunięcia od władzy w Wydziale Wschodnim ministerstwa. Do tego grona należeli też działający od początku na kierunku wschodnim, m.in. biorący udział w latach 1919-1920 w negocjacjach z Ukraińską Misją Dyplomatyczną w Warszawie Roman Knoll i Julian Łukasiewicz, czy wreszcie naczelnik Wydziału Wschodniego (1927-1929) Tadeusz Hołówko. Do zaangażowanych w akcję prometejską zaliczano również Stanisława Hempla w poselstwie w Teheranie, Franciszka Charwata w Helsinkach, Adama Tarnawskiego w Sofii, Jana Gawrońskiego – długoletniego charge d'affaires w Wiedniu, wicekonsula w Kijowie (1932-1936), potem m.in. konsula w Użhorodzie Piotra Kurnickiego, wreszcie Tadeusza Kobylańskiego, wkrótce wicedyrektora, w końcu dyrektora Departamentu Politycznego MSZ. Przychylny tej akcji miał być poseł w Wielkiej Brytanii Edward Raczyński. Dodać wreszcie należy, że i kierującemu polską dyplomacją po zamachu majowym aż do 1932 r. Augustowi Zalewskiemu nieobce były sprawy ukraińskie, jako że przewodniczył polskiej delegacji we wspomnianych rozmowach zwieńczonych podpisaniem sojuszu Piłsudski-Petlura [10, s. 50-51; 14, s. 21-44]. Współfinansowano również wraz z wywiadem akcję propagandową, nakierowaną na nagłośniecie kwestii ukraińskiej w Europie, zwłaszcza wśród wielkich mocarstw (Agencja Telegraficzna «Express», Agencja «Ofinor») [14, s. 28; 15, s. 672-676].

Wyrazem nowego kursu była instrukcja w sprawie ukraińskiej podpisana przez ministra Zalewskiego i skierowana na przełomie 1926/1927 r. do kluczowych polskich placówek dyplomatycznych. Omawiano w niej pokrótce ważniejsze nurty polityczne emigracji ukraińskiej, by podkreślić wartość kierunku petlurowskiego i polecić dyskretne wspieranie działań wymienionych w piśmie jego głównych przedstawicieli. Ponadto placówki miały za zadanie śledzić poczynania innych nurtów emigracji politycznej i informować o tym centralę [16, s. 159-168].

Niestety nie zachowały się materiały pozwalające odtworzyć, w jakim stopniu realizowano te dyrektywy. Wiadomo, że polskie placówki dyplomatyczne utrzymywały dyskretne kontakty ze środowiskami petlurowskimi w danym kraju [17, s. 12]. Na podstawie zachowanych materiałów można przypuszczać, że współpracowano w ograniczonym zakresie. Polacy pomagali władzom URL w porozumieniu się ze środowiskami emigracji tatarskiej w sprawie Krymu [18, s. 32, 56-57]. Nieoficjalnie wspierano zabiegi DC URL na forum Ligi Narodów [19, s. 83-84]. Ze swojej strony Naczelnik Wydziału Wschodniego MSZ Tadeusz Hołówko zachęcał Włochów do podjęcia sprawy ukraińskiej. Próba zainteresowania właśnie Rzymu wydaje się w pełni zrozumiała. Warszawę i Rzym łączyła też zdecydowana niechęć do ZSRR i nadzieje na jego rozpad [20, s. 117, 21, s. 118-120].

Polska dyplomacja liczyła na rewanż ze strony środowisk petlurowskich w postaci zwalczania propagandy

antypolskiej, zwłaszcza ze strony Moskwy [22, s. 4-5]. Jeszcze w 1926 r. wykorzystano kontakty wiceministra spraw zagranicznych URL Romana Smal-Stockiego do mediacji w rozmowach pomiędzy Polską a Litwą [23, s. 124-127].

W ślad za aktywizacją w Polsce, emigracyjne władze URL próbowały pójść za ciosem i pozyskać przychylność drugiego dużego sąsiada Ukrainy Sowieckiej, tj. Rumunii. Udał się do niej właśnie Smal-Stockij. Według raportu polskiej placówki w Bukareszcie, sondaże przeprowadzone przez niego *trafiły na podatny grunt*, także u opozycji. Pomimo tego poselstwo zamierzało postępować ostrożnie. W przypadku podjęcia tego tematu przez stronę rumuńską kończący swoją misję poselską w Bukareszcie Józef Wielowieyski zamierzał działać zgodnie ze wspomnianą instrukcją, w innym wypadku ignorować. Przy okazji poseł zwracał uwagę na brak wskazówek na temat taktyki rozgrywania kwestii ukraińskiej, co jego zdaniem świadczyło o niedostatecznym wykrystalizowaniu się zagadnienia. Prosił więc ministra o polecenie Wydziałowi Wschodniemu ich doprecyzowania w obszarze środków działania [24, s. 52-53].

Wspomniany wyżej Roman Smal-Stockij odgrywał zresztą wiodącą rolę we współpracy dyplomacji polskiej i ukraińskiej. Był synem profesora Stepana Smal-Stockiego, polityka ukraińskiego z Bukowiny, m.in. posła do austriackiej Rady Państwa. Rozpoczął służbę dyplomatyczną jako przedstawiciel ZURL w Berlinie. Po połączeniu ZURL z URL był radcą tamtejszego przedstawicielstwa ukraińskiego, a po wyjeździe posła Mykoły Porsza charge d'affaires do likwidacji placówki w 1924 r., potem przez rok nieoficjalnie reprezentował republikę w Anglii [25, s. 25-32; 26, s. 180-184].

Jego znaną biografię chciałbym pogłębić o jego współpracę z polską dyplomacją. Najprawdopodobniej już w okresie wyprawy kijowskiej, kiedy to przez chwilę dyplomacie obu krajów współpracowały ze sobą, nawiązał kontakty z polskim MSZ. Z racji swojej przeszłości świetnie nadawał się na mediatora pomiędzy środowiskami emigracji galicyjskiej z kręgów ZURL a Warszawą, stąd ta ostatnia próbowała wykorzystać go do tego celu. W następnych latach był dalej wykorzystywany przez polską dyplomację w jej próbach doprowadzenia do powołania uniwersytetu ukraińskiego w Polsce [25, s. 25-26; 4, s. 240, 311, 331, 381-383; 27, s. 58-66]. Po 1926 r. był nieformalnym przedstawicielem przy rządzie polskim i wiceministrem spraw zagranicznych. Po śmierci premiera Wiaczesława Prokopowycza pełnił funkcję wicepremiera i ministra kultury. Według Ryszarda Torzeckiego był na usługach polskiego wywiadu [2, s. 13, 61].

W czasie licznych podróży, m.in. do Czechosłowacji, Wielkiej Brytanii (starał się przynajmniej raz w roku spotkać z politykami brytyjskimi) czy Niemiec, w trakcie których próbował zachęcić tamtejsze elity do zaangażowania w sprawy ukraińskiej, utrzymywał kontakt z polskimi przedstawicielstwami. Jego raporty z rozmów z politykami czechosłowackimi, brytyjskimi czy niemieckimi trafiały na biurka polskiego MSZ. Wielokrotnie rozmawiał w Niemczech z prominentnymi politykami hitlerowskimi [28, s. 46-48; 29, s. 3-5, 11; 30, s. 289]. M.in. po wizycie w Berlinie późną jesienią 1938 r., już po konferencji monarchijskiej i proklamowaniu

autonomii Ukrainy Karpackiej, relacjonował swoje obserwacje dyrektorowi Kobylańskiemu, a następnie wiceministrowi spraw zagranicznych Janowi Szembekowi. Być może wypełniał jakieś misje powierzone mu przez Warszawę, jednak brak o tym wzmianek w źródłach [31, s. 28; 32, s. 354-355, 358; 33, s. 462-465; 2, s. 175].

Umocnienie się u władzy Józefa Stalina i odwrót od polityki «korenizacji» spowodowały przestawienie się Warszawy na działania długofalowe. Ograniczono też nakłady na akcję prometejską, co było rezultatem Wielkiego Kryzysu. Uległa ona jeszcze większej konspiracji po podpisaniu z ZSRR paktu o nieagresji w lipcu 1932 r. Zbiegło się to z przejęciem w tym roku steru polskiej polityki zagranicznej przez dotychczasowego wiceministra (od grudnia 1930 r.) Józefa Becka. Chociaż został on wprost wysunięty na to stanowisko bezpośrednio przez Piłsudskiego i miał realizować jego wizje polityczne, nie miał jak się wydaje serca do akcji prometejskiej. Zaangażowanie Warszawy na rzecz Centrum Państwowego URL stopniowo malało. Od połowy lat trzydziestych ruch prometejski miał w oczach Warszawy charakter jedynie defensywny, służąc wzmocnieniu bezpieczeństwa państwa [34, s. 312].

Wpływ na jej ograniczenie miała zapewne również ocena dotychczasowych osiągnięć na odcinku ukraińskim. Już po kilku latach współpracy wywiad polski oceniał, że środowiska petlurowskie w Polsce wykazują wprawdzie lojalność, ale jest ona powierzchowna i wynika z wyrachowania. Wśród emigracji panowało duże niezadowolenie z rządu, gdyż uważano, że są w nim ludzie, którzy albo nic nie robili w latach walki na Ukrainie 1917-1921, albo skompromitowali się niedołężnością. Szczególnie niepopularny miał być prezydent Andrij Liwycykj, określanymi jako człowiek średniej inteligencji i sybaryta, który przypadkowo znalazł się na swoim stanowisku. w dodatku traktował go jako wygodną emeryturę i pełnił je – jak określił to złośliwie analityk polskiego wywiadu – *dla trzech wierszy w «Encyklopedia Britannica»*. W rzeczywistości był uważany za pionka w rękach *sprytnego* acz niepopularnego Smal-Stockiego, określonego jako ukraiński «kardynał Mazzarini». Niewiele więcej warci mieli być pozostali liderzy petlurowcy (szef sztabu armii URL gen. Wołodymyr Sałskyj, Ołeksandr Łotočkyj i Ołeksandr Szulhyn). Analizę całego wychodźstwa ukraińskiego, nie tylko petlurowskiego, podsumowywano pesymistycznie, że z każdym rokiem liczebność emigracji zmniejsza się z przyczyn naturalnych, tymczasem istnieje groźba wynarodowienia młodego pokolenia. Prorokowano nawet, że za dziesięć lat nie będzie nikogo, a Ukraina nie odczuje braku emigracji. Głównym powodem takiego stanu rzeczy był w ocenie wywiadu brak przywódców. Żywiono więc złudzenia powrotu do kraju *na ostrzach bagnatów polskich* [6, s. 33].

Po trzech latach analityk polskiego wywiadu z rozczarowaniem konstatawał, że przychylnie polskie środowiska uznające autorytet Centrum Państwowego URL są *bite na wszystkich frontach* przez nacjonalistów skupionych wokół Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów. Natomiast petlurowcy w opinii wspomnianego analityka sukcesywnie tracili *szacunek* i *zaufanie* wychodźstwa. W dodatku, co miało podstawowe znaczenie dla Warszawy, nie posiadało znaczenia ani wpływów na Ukrainie Sowieckiej. Mimo licznych prób nie nawiązano

kontaktu z narodowo nastawionymi środowiskami komunistów, a w swoich działaniach była stale dystansowana przez nacjonalistów, chociaż i akcje tych ostatnich nie przynosiły sukcesów. Przyczyn tego stanu rzeczy upatrywano m.in. w tym, że kierownictwo ruchu petlurowskiego nie prowadzi planowej pracy na poszerzeniem wpływów, lecz często traktowała swoje stanowiska jako jedynie źródło zarobkowania [5, s. 33]. Przytoczone powyżej surowe oceny *sprzymierzeńców* były przypuszczalnie wywołane nikłym rezultatem dotychczasowych działań. Nie można jednak zapominać, że wynikało to nie tylko z błędów czy zaniechań petlurowskich liderów, ale też niekorzystnej koniunktury międzynarodowej.

Do tego dochodziły tarcia pomiędzy sojusznikami. Kością niezgody była przede wszystkim sytuacja Ukraińców w dawnej wschodniej Galicji, o których poparcie zabiegało Centrum Państwowe URL. Po pacyfikacji przeprowadzonej w 1930 r. przez władze polskie w odpowiedzi na akcje sabotażowe nacjonalistów ukraińskich Centrum zostało postawione w trudnym położeniu. Warszawa oczekiwała potępienia zamachowców. Minister Szulhyn odmówił i wraz z Romanem Smal-Stockym złożył w lutym 1931 r. na ręce Zaleskiego notę protestacyjną. Jednocześnie jednak w swoich wystąpieniach podkreślał nieporównywalnie silniejsze represje władz sowieckich wobec Ukraińców, co pośrednio było korzystne, zwłaszcza w sytuacji, gdy w Radzie Ligi Narodów rozpatrywano skargi na polską akcję [19, s. 98-99, 211-215].

Kolejnym punktem spornym stał się w drugiej połowie lat trzydziestych los Ukrainy Karpackiej, którą władze URL postrzegały jako potencjalny ukraiński Piemont, oferując wsparcie polityczne i dostarczenie odpowiednich kadr wojskowych. W Warszawie chciano tymczasem, by tę dawną węgierską prowincję ponownie zajął Budapeszt, co pozwoliłoby uzyskać wspólną granicę i zahamowało rosnące w tej krainie wpływy nacjonalistów z OUN. Po ogłoszeniu autonomii na Zakarpacie udał się syn prezydenta URL Mykoła Liwycykj. W trakcie trzytygodniowego pobytu spotkał się z polskim konsulem w Użhorodzie Piotrem Kurnickim (wspomnianym wyżej eksponentem polityki prometejskiej), próbując bez powodzenia przekonać go do poparcia swoich zabiegów [31, s. 222; 35, s. 2-4; 36, s. 54-55]. Równoległe zarówno polski MSZ, jak i Ekspozytura 2 wywiadu, pozbawiały petlurowców złudzeń, zdecydowanie sprzeciwiając się zaangażowaniu na Ukrainie Karpackiej [37, s. 114; 38].

Narastający w drugiej połowie lat trzydziestych kryzys polityczny w Europie budził wśród działaczy URL nadzieję na korzystniejszą konstelację polityczną umożliwiającą powrót do Kijowa [37, s. 56-63; 39, s. 91-96]. Wszelkie działania w tym względzie koordynowano z polskimi protektorami. Współpraca nie układała się chyba do końca harmonijnie, bo rząd petlurowski chciał powtórzenia wspomnianej instrukcji z 1926 r. [29, s. 11, 40, 140-142]. Warszawa m.in. nie poinformowała o skierowanych doń ze strony hitlerowskich Niemiec propozycjach wspólnej wyprawy na ZSRR. Władze URL dowiedziały się o tym z polskich kół rządowych i próbowały na własną rękę porozumieć się z Berlinem [39, s. 91-92]. O podtrzymaniu na wszelki wypadek akcji ukraińskiej po śmierci Piłsudskiego świadczą

jednakże przyjęcie w 1937 r. Liwyckiego przez Głównego Inspektora Sił Zbrojnych, faktycznie drugą po prezydencie osobę w państwie, marszałka Edwarda Rydza-Śmigłego [40, s. 123]. Pomimo sceptycyzmu co do szans na powrót zainteresowania sprawą ukraińską polskie MSZ zachęcało petlurowców do związania się państwami formułującą się wówczas Osi. Zachowała się notatka dla dyrektora Gabinetu ministra spraw zagranicznych Michała Łubieńskiego z początku 1938 r. W tezach do zaprezentowania stronie włoskiej, wyczuwając w rozmowach prowadzonych w styczniu tegoż roku nieufność Rzymu wobec petlurowców, przekonywano, że nie są oni *tworem politycznym wyłącznie polskim*, lecz spadkobiercą legalnego rządu Petlury i z Warszawą łączy ich jedynie sojusz zadziergnięty w 1920 r. Strona polska nie może ponadto kontrolować ani hamować rozmów władz URL z innymi państwami. Wbrew faktom zapewniano, że mają one poparcie 4/5 ukraińskiej emigracji wojskowej i cywilnej [41, s. 1; 31, s. 12-14]. W 1937 i 1938 r. rozmawiano na ten temat także z trzecim z sygnatariuszy paktu antykominternowskiego – Japonią [14, s. 41; 10, s. 50, 42, s. 114-135]. Nakłaniano w końcu również petlurowców do akcji propagandowej w prasie hitlerowskiej z nadzieją, że to pozwoli szerszej zainteresować Niemców sprawą ukraińską [15, s. 701-703; 36, s. 42,55-63; 42, s. 57-58]. Można przypuszczać, że chodziło o przerzucenie na nie patronatu i części odpowiedzialności za odcinek prometejski.

W obliczu dość nieoczekiwanego zresztą dla Warszawy krótkotrwałego wzrostu zainteresowania sprawą ukraińską na przełomie 1938 i 1939 r., będącego skutkiem powołania wspomnianej wyżej Ukrainy Karpackiej, Warszawa okazała daleko idącą ostrożność. Nie miano żadnych złudzeń co do możliwości podniesienia sprawy ukraińskiej, tym bardziej szans powstania niezależnej Ukrainy, widząc w kokietowaniu przez hitlerowców środowisk ukraińskich jedynie taktyczne działania. W tym duchu Warszawa studziła nadzieje dyplomatów zachodnich, jak i środowisk petlurowskich [44, s. 119-121; 45, s. 120-121; 38].

Konkludując, diaspora ukraińska budziła żywe zainteresowanie kierowniczych czynników II RP. Uważnie ją obserwowano, starając się przeciwstawić jakiegokolwiek antypolskiej akcji. Po 1926 r. polski MSZ wspólnie z wywiadem wojskowym dyskretnie subsydiował i wspierał środowiska petlurowskie, traktując je jednak czysto instrumentalnie, jako potencjalny atut w przypadku zmiany sytuacji na Ukrainie Sowieckiej i środek zwalczania propagandy antypolskiej wśród diaspory ukraińskiej. Nawiązano również ograniczoną współpracę na polu dyplomatycznym. Z czasem w Warszawie narastało rozczarowanie dotychczasowym sojusznikiem, jego niewielkimi wpływami i mizernymi działaniami. W drugiej połowie lat trzydziestych ostatecznie zmalało znaczenie ruchu petlurowskiego w polskiej polityce.

BIBLIOGRAFIA

1. Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej / S. Mikulicz. – Warszawa, 1971.
2. Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933-1945) / R. Torzecki. – Warszawa, 1972.
3. Potocki R. Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej (1920-1939) / R. Potocki. – Lublin, 1999.
4. Pisuliński J. Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918-1923. – Warszawa, 2004.
5. Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie (CAW), Oddział II Sztabu Głównego Wojska Polskiego (O. II SG WP), sygn. 1774/89/208.
6. Ibidem, sygn. 1779/89/205.
7. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ), sygn. 5355.
8. AAN, Ambasada RP w Waszyngtonie, sygn. 2596.
9. Трощинський В. Мижвоєнна еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / В. Трощинський. – Київ, 1994.
10. Bączkowski W. Prometeizm na tle epoki. Wybrane fragmenty z historii ruchu / W. Bączkowski // Niepodległość. – 1984. – t. XVII (po wznowieniu).
11. Коляньчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920-1939) / О. Коляньчук. – Львів, 2000.
12. Bruski J. J. Zamach majowy a rywalizacja polsko-sowiecka. Kontekst ukraiński i białoruski // Józef Piłsudski : Wyobrażenia i dzieła polityczne / pod red. J. Machnika i A. Nowaka. – Kraków, 2006.
13. Werschler I. Z dziejów obozu belwederskiego. Tadeusz Hołówko – życie i działalność. – Warszawa, 1984.
14. CAW, Kolekcja Wojskowej Komisji Archiwalnej, sygn. 1783.
15. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Ч. III. – Інсбрук, 1960.
16. Polska dyplomacja wobec emigracji ukraińskiej. Nieznana instrukcja ministra Augusta Zeleskiego z 1926 roku / oprac. J. J. Bruski, J. Pisuliński // Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej. – 1998. – t. XXXIII.
17. AAN, MSZ, sygn. 6688.
18. CAW, O II SG WP, sygn. 1774/89/314.
19. Шульгин О. Без території / О. Шульгин. – Париж, 1934.
20. AAN, MSZ, sygn. 6706.
21. Quaroni o Hołówce. – Kultura. – Paryż, 1956. – nr 4 (102).
22. AAN, Ambasada RP w Moskwie, sygn. 108.
23. Nieznana inicjatywa Piłsudskiego. – Kultura. – 1956. – nr 5/103.
24. AAN, MSZ, sygn. 5315.
25. Кедрин-Рудницький І. Роман Смаль-Стоцький як політик і дипломат : Збірник на пошану сімдесятиріччя народин Романа Смал-Стоцького / І. Кедрин-Рудницький // Записки НТШ. – 1963. – t. CLXXVII.
26. Zięba A. A. Roman Smal-Stocki / A. A. Zięba // Polski Słownik Biograficzny. – 1999. – t. XXXIX. – z. 161.
27. Pisuliński J. Rozmowy na temat powołania uniwersytetu ukraińskiego w 1924 roku // Biuletyn Ukrainoznawczy. – 2003. – nr 9.
28. AAN, MSZ, sygn. 5702.
29. AAN, MSZ, sygn. 5321.
30. AAN, MSZ, sygn. 5318.
31. AAN, MSZ, sygn. 5322.
32. Diariusz i teki Jana Szembeka. t. IV (1938 r.) / oprac. J. Zarański. – London, 1972.
33. Diplomat in Berlin 1933-1939. Papers and memoirs of Józef Lipski Ambassador of Poland / oprac. W. Jedrzejewicz. – New York-London, 1968.
34. Materski W. Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918-1939. – Warszawa, 1994.
35. AAN, MSZ, sygn. 5463.

36. Лівницький М. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. – Мюнхен-Філадельфія, 1984.
37. Zbiór dokumentów ppłk Edmunda Charaszkiwicza / oprac. A. Grzywacz, G. Mazur. – Kraków, 2000.
38. Bruski J. J. Między «Piemontem» a «Mandżukuo». Polska dyplomacja wobec kwestii ukraińskiej w okresie pomonachijskim (październik 1938-marzec 1939 r.) (w druku).
39. Каменецький І. УНР і українська загранична політика між двома світовими війнами // Український історик. – 1993. – № 1-4 (116-119).
40. Bączkowski W. Karta z historii stosunków polsko-ukraińskich // Biuletyn Polsko-Ukraiński, Niepodległość. – 1986. – t. XIX (po wznowieniu).
41. AAN, MSZ, sygn. 4400.
42. Kumoriya H., Libera P. Notatka Włodzimierza Bączkowskiego na temat współpracy polsko-japońskiej wobec ruchu prometejskiego (1938) / H. Kumoriya // Zeszyty Historyczne. – 2009. – z. 167.
43. Stempowski J. W dolinie Dniestru. Listy o Ukrainie / oprac. A. S. Kowalczyk. – Warszawa, 1993.
44. Pisuliński J. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w drugiej połowie lat trzydziestych XX wieku / J. Pisuliński // Historia. Polityka. Społeczeństwo. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Henrykowi Cimkowi. – Rzeszów, 2008.
45. Żerko S. Stosunki polsko-niemieckie 1938-1939. – Poznań, 1998.

Рецензенти: Тригуб П. М., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Сінкевич Є. Г., к.і.н., професор Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

© Пісулінський Я., 2010

Стаття надійшла до редакції 30.04.2010 р.

СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНСЬКОЇ ЖІНОЧОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РАДИ З МІЖНАРОДНИМИ ЖІНОЧИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1920-1938 рр.)

Розглянуто співробітництво Української жіночої національної ради з міжнародними жіночими організаціями в міжвоєнний період (1920-1938 рр.). Новизна дослідження полягає у спробі розкриття співпраці української ради з Міжнародною жіночою радою, Міжнародною жіночою лігою миру і свободи та Міжнародним союзом суфражисток.

Ключові слова: еміграція, Українська жіноча національна рада, Міжнародна жіноча рада, Міжнародна жіноча ліга миру і свободи, Міжнародний союз суфражисток, міжвоєнний період.

Рассмотрено сотрудничество Украинского женского национального совета с международными женскими организациями в межвоенный период (1920-1938 гг.). Новизной исследования является попытка раскрытия сотрудничества украинского совета с Международным женским советом, Международной женской лигой мира и свободы и Международным союзом суфражисток.

Ключевые слова: эмиграция, Украинский женский национальный совет, Международный женский совет, Международная женская лига мира и свободы, Международный союз суфражисток, межвоенный период.

Covers the cooperation (partnership) of the Ukrainian female national council with the international female organizations during the interwar period (1920-1938). The novelty of research is attempt to disclose teamwork of the Ukrainian council with the International female council, the International female league of the world and freedom and the International union of suffragettes.

Key words: emigration, Ukrainian female national council, International female council, International female league of the world and freedom, International union of suffragettes, interwar period.

Українська жіноча національна рада (далі – УЖНР) була заснована в 1919 році у Кам'янці-Подільському, де на той час перебувала вся українська влада, витіснена з Києва більшовиками. До першого складу ради входили Костянтина Малицька, Мілена Рудницька, Зінаїда Мірна, Людмила Черняхівська-Старицька, Ганна Залізник, Марія Зархій, Надія Суровцева, Ганна Чикаленко-Келлер та ін. На чолі організації стояла Марія Грушевська, яка досить скоро відмовилась від цієї посади. Тоді місце голови посіла Софія Русова, яка залишалась головою усіх 19 років існування ради.

Спочатку метою діяльності УЖНР було об'єднання усіх жіночих організацій в Україні та зв'язок із міжнародними жіночими організаціями. Внаслідок

того, що з 1920 року майже всі члени ради опинились за кордоном, мета роботи цієї організації зазнала змін [6, арк. 1-2].

Події 20-30-х років ХХ ст., які розгорталися на теренах України, змістили центр уваги українського жіноцтва з питань відстоювання прав жінки на національне питання. Метою діяльності УЖНР, перш за все, стало використання міжнародної трибуни для ознайомлення світової громадськості з політичним, економічним та культурним становищем «великої» України.

Представниці УЖНР створювали філії ради в країнах перебування української еміграції (Австрія, Німеччина, Франція, Італія, Чехословаччина та ін.). Досягнути об'єднання жіночих організацій в Україні

стало неможливим, тоді як напрямок міжнародної співпраці був відкритий.

Метою даної публікації є дослідження міжнародного напрямку діяльності УЖНР у міжвоєнний період (1921-1938). На сьогодні ми не маємо ґрунтовної праці, яка б висвітлювала всі аспекти діяльності УЖНР. Але є коло дослідників, які займаються вивченням українського жіночого питання. Це такі вчені, як Ол. Луговий, І. Книш, О. Козуля, М. Богачевська-Хом'як, О. Джус, Л. Гонюкова, В. Сергійчук та ін.

При підготовці статті були використані архівні матеріали зі справ фондів 3963 «Жіноча українська національна рада», 3889 «Русова С. Ф. – українська буржуазна націоналістка-емігрантка, професор українського педагогічного університету ім. М. Драгоманова, голова Української національної жіночої ради» Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України в м. Києві.

Актуальність даного питання визначається підвищеним інтересом до історії української еміграції в цілому та українського жіночого руху зокрема. До того ж, сучасному досліднику стали доступними архівні матеріали, які дають можливість у повнішому обсязі дослідити та узагальнити діяльність УЖНР порівняно з розробкою даної проблеми в історіографії попередніх років.

Першою ластівкою міжнародного співробітництва було прийняття в 1920 році УЖНР до складу авторитетної жіночої організації – Міжнародної жіночої ради (далі – МЖР), яка була заснована в 1888 році у Вашингтоні. Ця організація скликала з'їзди кожні п'ять років, але комітети ради зустрічалися частіше. Одним із основних пунктів її програми було зменшення міжнаціонального напруження.

У вересні 1920 року в Осло (Норвегія) відбувся конгрес МЖР, присвячений розбудові нової демократичної структури Європи, посиленню ролі жінок у повоєнній відбудові, який продемонстрував вихід організації за межі феміністичних зацікавлень. Марія Зархій та Ганна Чикаленко-Келлер отримали офіційні повноваження від уряду Української народної республіки репрезентувати українок на конгресі ради нарівні з іншими учасницями з двадцяти шести країн.

Представниці УЖНР брали участь у загальних зборах та засіданнях комітетів ради, давали офіційні звіти про становище України, розповсюджували інформацію про статус українських жінок. При особистій зустрічі Ганни Келлер з міністром закордонних справ Норвегії Мішелетом, він зацікавився політичною й культурною ситуацією в Україні та її сільськогосподарською системою. Свій інтерес до України виявив і шведський посол у Норвегії барон Руммель. Після офіційних виступів українок Червоний Хрест прийняв рішення дослідити, якої медичної та іншої негайної допомоги потребує Україна [1, с. 312-313].

1922 рік відзначився з'їздом виконавчого комітету МЖР у Гаазі (Голландія). Українською представницею була Софія Русова: «... я мала виконати новий громадський обов'язок – їхати делегаткою українського жіноцтва на збори Міжнародної Жіночої Ради у Гаазі, до якої належала й Українська Жіноча

Рада». Це була перша міжнародна конференція, на якій С. Русова представляла інтереси українського жіноцтва. Вона виступила з доповіддю, присвяченою негативним наслідкам більшовицької політики в Радянській Україні: «...я стала розказувати про лихо свого рідного краю, про те, що йому принесли більшовики – економічну руїну, голод, деморалізацію, загибель жінки...» [4, с. 299-230]. Цей виступ здобув значний резонанс серед міжнародної спільноти. Місцева преса надрукувала промову С. Русової, голландський Червоний Хрест надіслав гуманітарну допомогу для голодуючих в Україні, представниці Швеції надіслали кошти (200 шведських крон) Українському громадському комітеті, що був створений у Чехословаччині.

У 1924 році відбулося чергове засідання виконавчого комітету МЖР в Копенгагені (Данія). На порядку денному було поставлено питання про виключення УЖНР зі складу Міжнародної ради на тій підставі, що українська рада, мовляв, є еміграційною й не має власної держави. Але це питання залишилось невирішеним до з'їзду МЖР, який відбувся в травні 1925 року у Вашингтоні. Інтереси української організації репрезентували Софія Русова, Ганна Чикаленко-Келлер та українки з США. Вони були зареєстровані як повноправні делегати з'їзду.

На цьому конгресі голова МЖР Ізабелла Абердін повідомила: «... «Малий комітет», що зібрався в Женеві, ухвалив виключити Українську раду зі складу Міжнародної ради. Усе на тих основах, що не маємо своєї держави...» [7, арк. 122]. Недивлячись на це, представниці УЖНР продовжили свою роботу на з'їзді. Повернувшись до Праги, С. Русова написала листа до голови МЖР з проханням переглянути рішення малого комітету ради, але отримала коректну відмову з «побажаннями скоріше повернутися нам додому» [4, с. 236].

Наступний з'їзд Міжнародної жіночої ради відбувся в 1930 році у Відні. Українки брали у ньому участь й зробили ще одну спробу відновити своє офіційне членство в цій міжнародній організації. Софія Русова та Мілена Рудницька (член польського парламенту) клопотали перед президентом міжнародної ради І. Абердін про включення української ради до складу МЖР. Але знову отримали ввічливу відмову у зв'язку з тим, що «не маємо своєї території, своєї незалежності» [4, с. 311]. Необхідно зауважити, що питання прийняття-виключення української ради зі складу МЖР так і не було вирішено остаточно.

У міжвоєнний період широко розгорнула свою діяльність Міжнародна жіноча ліга миру і свободи, яка була створена в 1915 році. Організаторами ліги були Джейн Адамс, Крістел Макміллен, Емілі Балч та ін. В основу програми організації було покладено такі принципи: свобода для всіх народів, роззброєння, міжнародний арбітраж, демократизація міжнародних відносин, забезпечення жіночих прав. Жінки відкидали війну як засіб політики і намагалися домогтися миру, звертаючись до жінок світу, незалежно від їх національної приналежності й політичних поглядів.

Українська секція ліги була створена в 1920 році і пропрацювала до 1938 року. До її складу входили

Бланка Баранова, Надія Суровцева, Софія Русова, Євгенія Лоська, Марія Бачинська-Донцова, Валерія О'Коннор-Вілінська, Оксана Лотоцька, Мілена Рудницька, Лідія Храпко-Драгоманова, Зінаїда Мірна, Христина Кононенко, Олена Степанів та ін.

Віденський конгрес Міжнародної жіночої ліги миру і свободи 1921 року став для українок знаковим, оскільки їхню секцію було офіційно прийнято до ліги. Українська жіноча громада у Відні допомогла організувати участь українських делегаток у конгресі на високому рівні. Це було заслугою кількох жінок, які працювали в Австрії над здобуттям докторату: Олени Степанів, Надії Суровцевої та Мілени Рудницької.

У 1922 році відбувся з'їзд представниць Міжнародної жіночої ліги миру і свободи у Фрайбурзі (Німеччина). Українську секцію представляли М. Бачинська-Донцова, Н. Суровцева, Л. Храпко-Драгоманова та Г. Залізняк. Розгляду українського питання було присвячено два засідання ліги, на яких було винесено наступні рішення. Ліга визнала самостійність Західноукраїнської народної республіки, але доки не стане незалежною «велика» Україна, виступила проти винищення українського населення Галичини та вступу українців до польського війська. Ці резолюції були представлені на засіданні Ради Амбасадорів під час вирішення галицької справи [8, арк. 3-4].

Представниці українського відділу регулярно інформували центральну управу ліги про перебіг подій в Україні. Протягом 1920-1922 років українки виголосили на з'їздах цієї організації кілька доповідей щодо становища українців як на їхній батьківщині, так і за її межами: «Відносини в радянській Україні» (доповідач С. Русова), «Про голод на Україні», «Про політичні відносини в Німеччині» (доповідач Н. Суровцева) та ін.

З ініціативи О. Галаган, Н. Суровцевої та Л. Храпко-Драгоманової при українській секції ліги був створений т. зв. «Союз голодним України». Було підготовлено та розіслано звернення про допомогу українцям з «великої» України до всіх секцій-членів Міжнародної жіночої ліги миру і свободи. Пожертви для союзу надійшли від шведського, норвезького, німецького та угорського жіноцтва. Крім того, австрійська секція влаштувала театральну виставу, кошти від якої пішли на користь голодуючим українцям [8, арк. 4-5].

У 1923 році представники ліги організували у Подебрадах т. зв. «літню школу». Українки використали це, провівши етнографічну виставку українських вишивок. Керував організацією цього заходу В. Біднов, катеринославський діяч, який в еміграції працював на посаді професора Подебрадської сільськогосподарської академії та Українського вільного університету в Празі. «Англіяки дуже захопились нашими вишивками, – писала у своєму щоденнику С. Русова, – і здивовано розпитували, що це за край Україна... Для ознайомлення цих жінок з Україною, ми приділили кращих студентів, що могли говорити з ними французькою та англійською мовами» [4, с. 233].

Представницями української секції на конгресі Міжнародної жіночої ліги миру і свободи, що проходив у Дрездені (Німеччина) в 1923 році, були

М. Грушевська, Л. Храпко-Драгоманова та Н. Суровцева. Програма з'їзду передбачала прийняття в лігу польської організації, і з цього приводу українки намагалися спрямувати увагу делегаток на знущання поляків над галичанами.

Наступний конгрес Міжнародної жіночої ліги миру і свободи відбувся в 1924 році у Вашингтоні. Серед учасниць були ті ж Надія Суровцева та Лідія Храпко-Драгоманова. У своїх виступах вони підкресливали, що Україна в Радянському Союзі має лише ілюзорну автономію, але її населення після страхіть воєн і революцій більше ніж раніше знає ціну миру.

Активну участь у подальших конгресах ліги брала Софія Русова як голова УЖНР. Вона була делегаткою з'їздів у Празі (1929 р.) разом із Зінаїдою Мірною та Євгенією Лоською, у Греноблі (1932 р.) з Христиною Кононенко, у Лугачовицях (1937 р.) з Ольгою Галаган. На цих конгресах українки говорили про становище України під більшовицькою владою, про політичних в'язнів.

Міжнародний з'їзд у Лугачовицях (ЧСР) 1937 року відзначився непримною для української секції подією: на порядок денний було поставлено питання про виключення українських представниць зі складу ліги. Причина та ж – відсутність власної незалежної держави. С. Русова та О. Галаган виступили на захист свого відділу, вказавши на несприятливі умови життя та роботи українського жіноцтва. У результаті обговорень ліга вирішила залишити український відділ у своєму складі [9, арк. 10, 20зв.]. Варто зазначити, що наприкінці 30-х років Міжнародна жіноча ліга за мир і свободу була чи не єдиною організацією, з трибуни якої українки мали можливість вільно говорити про Україну та її проблеми.

Міжнародний жіночий союз за громадянські права жінки, який виник в 1902 році, завоював авторитет серед світового жіночого співтовариства. Головну роль у ньому відігравали жіночі організації США, Великобританії, Нової Зеландії, Данії, Голландії, Ісландії, Фінляндії. Офіційний вступ організованого українського жіноцтва в члени союзу відбувся в 1923 році на конгресі в Римі. Спочатку українки не мали юридичних підстав для вступу до цього об'єднання. Тому Г. Чикаленко-Келлер було засноване «Товариство оборони прав української жінки», існування якого полегшило входження українок до Міжнародного союзу суффражисток.

Ганна Келлер, використовуючи свої зв'язки з Крістел Макміллен, домоглася, щоб українок запросили на конгрес Союзу до Женеви, який відбувся 6-12 червня 1920 року. У поданні про прийняття їх у члени організації українки підкреслили свою юридичну й фактичну рівноправність, якою вони користувалися з 1917 року. Українська делегація, до складу якої входили Ганна Келлер, Марія Лозинська та Олена Савченко, підтримала програму конгресу, що передбачала правову та економічну рівність чоловіків і жінок, допомогу позашлюбним дітям та ліквідацію проституції. Українки використали конгрес для популяризації української справи шляхом дискусій, приватних розмов та поширення матеріалів про становище України.

Конгрес Міжнародного союзу суфразисток у Римі 12-20 травня 1923 року був першим міжнародним жіночим конгресом після падіння УНР й польської окупації Галичини. Тому для українських жінок цей форум надзвичайно багато важив: вони прагнули знову оголосити світові свої домагання незалежності, а також утримати позиції українського жіноцтва як окремої життєздатної одиниці на міжнародній арені. Українські жінки доклали багато зусиль до того, щоб їхня делегація була соборною, до неї увійшли представниці усіх українських територій поза межами радянської України – С. Русова, П. Зеленівська, Н. Онацька та М. Липовецька.

Під час конгресу українки намагалися поставити українське питання в епіцентр його робочих засідань. Виступ С. Русової перед делегатами конгресу набув широкого розголосу. Вона підкреслювала, що, незважаючи на райдужні радянські заяви, становище багатьох жінок в умовах радянського режиму погіршилося. З огляду на те, що жінки здебільшого не мали кваліфікації, вони часто виконували важку, погано оплачувану роботу. У важкому становищі було шкільництво, зокрема освіта рідною мовою. С. Русова наголошувала, що попри такий стан життя, українська жінка готова відстоювати свої права.

Членство в Міжнародному союзі суфразисток надало українським жінкам авторитетну міжнародну трибуну, відкривало перспективи співробітництва з Лігою Націй. Оскільки жінки радянської України не виявляли бажання стати членом союзу, то українські жінки залишалися пов'язаними з Міжнародним

союзом суфразисток головним чином через жіночі емігрантські організації.

Статус українського жіноцтва на конгресах Міжнародного союзу суфразисток, які відбувалися впродовж 1930-х років, був невизначеним, але офіційно українки не були виключені зі складу цієї організації.

Підсумовуючи викладений матеріал, можна зробити висновок про те, що діяльність Міжнародної жіночої ради, Міжнародної жіночої ліги миру і свободи, Міжнародного союзу суфразисток мала феміністичний напрям, а українські жінки визнавали жіноче питання другорядним, ставлячи на перше місце загальнонаціональне. Міжнародні з'їзди мали для українок подвійне навантаження. З одного боку, вони представляли Україну, а з іншого були – делегатами без держави, що унеможливлювало рівноправне представництво на конгресах та з'їздах. Найактивнішими діячками УЖНР, які брали участь у роботі міжнародних жіночих організацій, були С. Русова, Г. Чикаленко-Келлер, З. Мірна, Н. Суровцева та ін.

Отже, українське жіноцтво використовувало міжнародну трибуну для поінформування світової спільноти про політику більшовиків в Україні та становище українців як в УСРР, Польщі, так і в еміграції. Члени УЖНР налагоджували особисті зв'язки з представницями міжнародних організацій, які потім допомагали їм отримувати матеріальну допомогу для емігрантів та голодуючих в Україні, врегульовувати питання членства української ради в міжнародних жіночих організаціях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому : жінки в громадському житті України 1884-1939 / М. Богачевська-Хомяк. – К. : Либідь, 1995. – 424 с. : іл.
2. Луговий Ол. Визначне жіноцтво України / Ол. Луговий. – К. : Ярославів Вал, 2007. – 267 с.
3. Наріжний С. Українська еміграція : культурна спадщина української еміграції між двома світовими війнами. Ч. 1 / С. Наріжний. – Прага, 1942. – 366 с.
4. Русова С. Мемуари. Щоденник / С. Русова. – К. : Поліграфкнига, 2004. – 544 с.
5. Трошинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище (1918-1939 рр.) / В. П. Трошинський. – К. : Інтел, 1994. – 260 с.
6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ), ф. 3889, оп. 1, спр. 13.
7. ЦДАВОВУ, ф. 3889, оп. 1, спр. 2.
8. ЦДАВОВУ, ф. 3963, оп. 2, спр. 7.
9. ЦДАВОВУ, ф. 3963, оп. 2, спр. 8.

Рецензенти: Іваненко В. В. д.і.н., професор, проректор Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара;
Тригуб П. М., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

© Сабадин А. О., 2010

Стаття надійшла до редакції 18.03.2010 р.

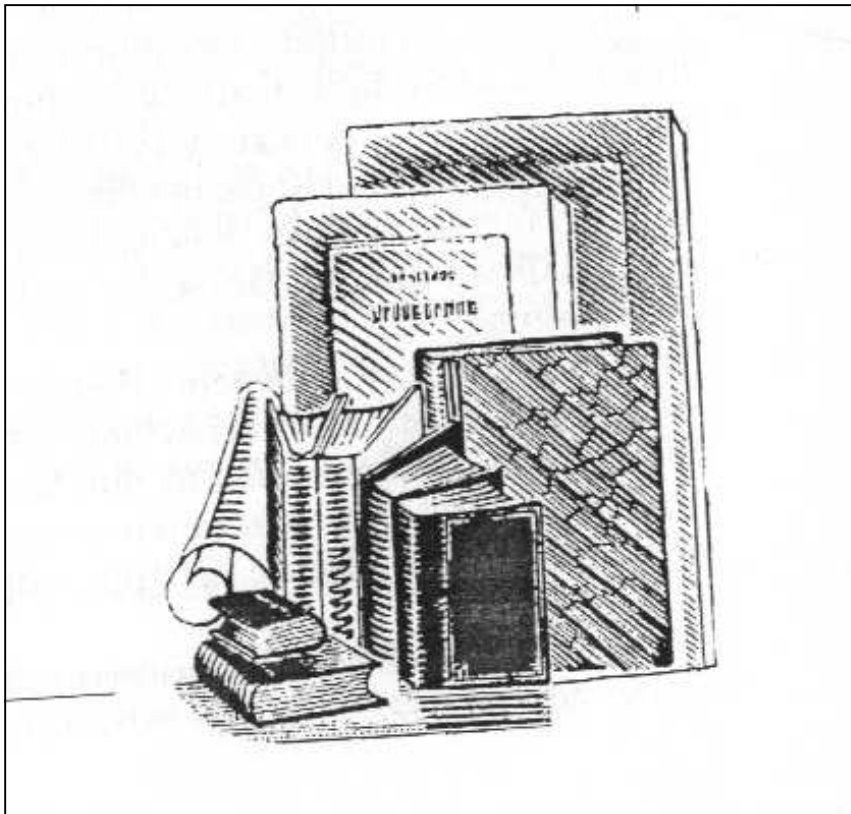

Äæáđäëî çí àâñòâî.

² ñòî ð³î ãđàô³ÿ.

Ì àòî äî ëî ã³ÿ.

² ñòî ð³ÿ ³ñòî ðè÷íî ;
í àóêè

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВИЩИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ Й УПРАВЛІННЯ УКРАЇНИ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ УРЯДУ УНР В ЕКЗИЛІ у 1945 – на початку 1950-х років

Проаналізовано та введено до наукового вжитку низку документів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України щодо діяльності уряду УНР в екзилі у 1945 – на початку 1950-х рр. Охарактеризована діяльність уряду в екзилі щодо боротьби за відновлення української державності, висвітлені форми і методи звернення уваги міжнародної спільноти на важкий стан у тогочасній Україні та викриття окупаційної політики червоної Москви.

Ключові слова: Генеральний секретар ООН, мордовські спецтабори, ООН, Рада Європи, Уряд УНР в екзилі, уряд Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Проанализировано и введено в научное потребление ряд документов Центрального государственного архива высших органов власти и управления Украины, которые касаются деятельности правительства УНР в эмиграции в 1945 – начале 1950-х гг. Охарактеризована деятельность правительства в эмиграции относящаяся к борьбе за восстановление украинской государственности, освещены формы и методы обращения внимания международного сообщества на тяжелое положение в тогдашней Украине и разоблачение оккупационной политики красной Москвы.

Ключевые слова: Генеральный секретарь ООН, мордовские спецлагеря, ООН, Совет Европы, Правительство УНР в эмиграции, правительство Украинской Советской Социалистической Республики.

A series of documents of the State Archives of the Higher Authorities and Government of Ukraine relating to the activities of the Ukrainian People's Republic government in exile in 1945 – the beginning 1950-s were analyzed and put into scientific use. A permanent struggle for the restoration of Ukrainian statehood, notification of the international community about the difficult situation in the contemporary Ukraine, and disclosure of the occupational policies of the red Moscow characterize Ukrainian government in the exile.

Key words: UN Secretary General, Mordovian special camps, the United Nations, the European Council, Ukrainian People's Republic government in exile, the government of the Ukrainian Socialistic Soviet Republic.

Історія України ХХ століття відома різнобарв'ям своєї політичної орієнтації, великою кількістю ідей державотворення. Центральне місце в ній займає національно-визвольний рух України, який став підставою відродження ідеї української незалежності. 20 листопада 1917 року після проголошення Третім універсалом Української Центральної Ради новітньої держави українського народу Української Народної Республіки було сформовано уряд УНР. Утім, внаслідок більшовицької окупації

уряд перебував спочатку частково, а з кінця 1920 року цілком поза межами Української Народної Республіки на території Польщі в Тарнові. Згодом осередками державного центру були Варшава, Париж, Прага.

Діяльність, що її реалізував уряд УНР в екзилі, у сучасній українській історіографії відображена ще неналежним чином. Потребує конкретизації і деталізації зусилля українського уряду в період після Другої світової війни, у час утворення таких

міжнародних організацій як Організація Об'єднаних Націй, Рада Європи. До цих організацій екзильний уряд звертався з численними нотами, меморандумами та офіційними листами з метою повідомити світову громадськість про складне становище українського народу під тоталітарно-поліційним режимом радянської Москви.

Мета публікації – увести до наукового вжитку низку важливих документів, що відкрили міжнародній спільноті тогочасний стан українського населення під сталінським тоталітарним режимом, викриваючи його екстермінаційну політику щодо українців.

Доцільність уведення цих документів полягає також у протиставленні політкоректної офіційної риторики Української РСР на міжнародній арені, що була цілком протилежною риториці Уряду УНР в екзилі, що намагалася показати світу справжню тогочасну ситуацію в Україні.

Загалом опрацьовані документи, на жаль, не відображають цілісної картини діяльності уряду УНР у повоєнний період. Втім, з-поміж тих джерел, які було знайдено і опрацьовано, можна констатувати, що одним з головних напрямів діяльності екзильного уряду була пропаганда ідей української незалежності на міжнародній арені, викриття істинної політичної та соціальної ситуації, що склалася в Україні на той період.

Зокрема, цікавими, на нашу думку, є діяльність уряду УНР в екзилі, спрямована проти терору та голоду в Україні, спричинених більшовицькою владою. Так, у ноті, надісланій 22 січня 1946 року Секретарю Другої Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй у Лондоні, з'ясувалося міжнародно-правове становище України.

У цій ноті уряд УНР звертає увагу міжнародної спільноти на жахливий стан українського народу, який потерпає від голоду та терору з боку окупаційного московсько-більшовицького режиму. *«Населення не має даху над головою, не має що їсти і в що одягнутися, а окупаційна влада, згідно із проголошеним планом нової п'ятилетки, змушує всіх мешканців до надмірної праці у воєнній індустрії. Це робиться під гаслом необхідності готуватися до нової війни, причому громадян всього СРСР тримається в стані постійної воєнної горячки, вмовляючи в них, що советському союзові загрожує напад «капіталістичних держав»¹ [1, арк. 9-9зв.]. Секретар Генеральної Асамблеї ООН був проінформований про так звані «антифашистські» чистки, де під такою назвою проводились арешти, заслання, криваві розправи радянської влади над простими пересічними українськими громадянами, які не поділяють методів радянського режиму, що обстоюють демократичні форми державної влади у своїй вільній державі. А відтак кожен патріот власної держави офіційно називався «фашистом», до якого застосовувались «відповідні санкції». Значна увага приділялася проблемі так званих «остарбайтерів»², насильно*

¹ Тут і надалі збережено мову документів, подається без стилістичних правок.

² Від нім. *Ostarbeiter* – «східні робітники» – німецький термін для означення осіб, які були вивезені гітлерівцями зі східних окупованих територій, переважно з Рейхкомісаріату Україна протягом Другої світової війни на примусові роботи до Німеччини.

депортованих до Німеччини, а також штучному бар'єру, створеного радянським урядом, з метою унеможливити повернення цього корінного населення України до своєї батьківщини. Уряд УНР чітко вказував на небезпеку політики заселення України росіянами та представниками інших прорадянських елементів, яка проводилася з метою перетворення її території на плацдарм для поширення московського імперіалізму на Балкани, Туреччину.

Змальовуючи правдиве становище окупованих червоною Москвою українських земель, уряд УНР не обходив мовчанкою той факт, що така ситуація мала місце і на територіях інших народів, зокрема Білорусії, Прибалтики, Кавказі, козаків Дону і Кубані, і, у меншій мірі, Польщі, Румунії, Болгарії, Угорщини, Югославії.

Така правдива критика особливо загострилася під час викриття лицемірної позиції офіційного уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки, представник якого, Дмитро Мануїльський, не інформував про усі вищеперелічені проблеми Організацію Об'єднаних Націй. Прямо вказувалося на абсолютну залежність уряду Української РСР від рішень Москви, його тотальну сателітність щодо СРСР, виступаючи з безпідставними обвинуваченнями демократичних держав в імперіалізмі і загрозі миру, як це було із Грецією та Індонезією. На це правдиво звертав увагу уряд УНР в екзилі, вказуючи, що Д. Мануїльський лише виконав покладену на нього частину плану дипломатичного наступу Москви на демократичний світ. *«Виступи Д. Мануїльського можуть викликати в необізнаного з правдивим станом річей світового суспільства вражіння, ніби Україна та її народ є джерелом ширення неспокою і провокацій в міжнародних відносинах. Уряд Української Народної Республіки, протестуючи проти плямування доброго імені України виступами представників уряду УРСР, своєю нотою знімає відповідальність з українського народу і, відповідно, з його законного уряду за провокаційні заяви Д. Мануїльського. Одночасно уряд УНР вважає за свій обов'язок, в ім'я історичної правди, ствердити, що вина за витворену ситуацію, при якій Москва може надуживати іменем України для провадження своєї імперіалістично-агресивної політики, ніяк не спадає на український народ і його легальну репрезентацію»* [1, арк. 10-10зв.].

У свою чергу, піднімалося також питання про підтримку західними демократичними державами українського народу в боротьбі за самовизначення. Тут мала місце критика позиції «демократичного світу» щодо національно-визвольної боротьби України в 1917-1920-х роках, віддання переваги денікінському проекту реставрації «єдиної і неподільної» Росії. Критикувалася також відсутність будь-якої реакції з боку європейських демократичних держав на масове виселення українців з батьківщини³, на організацію голоду радянською владою в Україні.

Звучала думка про те, що коштом України, Білорусі, Кубані, Кавказу, Туркменістану уряд СРСР придбав собі потрібну базу для реалізації своїх

³ Мається на увазі операція «Вісла», яка була нічим іншим аніж етнічною чисткою, здійсненою польським комуністичним режимом у 1947 році проти місцевого українського населення.

імперських амбіцій. Це було пересторогою усьому демократичному світові перед новою радянською загрозою.

Уряд УНР вказував на розбіжність між шляхетними ідеалами, сформульованими в Атлантичній Карті, у декларації Президента Трумена та в Карті Організації Об'єднаних Націй і поблажливим ставленням до Радянського Союзу з боку демократичних держав. Уряд УНР в екзилі закликав країни поза радянським блоком не заспокоювати себе ілюзіями про можливість співпраці з СРСР, а натомість – унеможливити здійснення агресивних радянських планів шляхом виведення окупаційних радянських військ з територій не тільки Польщі, Угорщини, Болгарії, Югославії та Прибалтійських країн, але й територій народів, завойованих чверть століття тому – України, Білорусії, Кавказу, Туркменістану [1, арк. 11].

У зверненні уряду УНР в екзилі до Генерального Секретаря ООН Гледвіна Джебба йшлося про заклик до так званого колективного захисту конкретної держави-члена, прописаного в Карті ООН у випадку, якщо одна із держав-членів організації зазнає утисків, окупації іншою державою¹.

Цим протестом, висловленим в ноті від 22 січня 1946 року, уряд УНР викривав фіктивність уряду УРСР, вимагав вважати останнього нелегітимним на міжнародній арені, і зокрема в рамках ООН. Натомість екзильний уряд звернувся до Генерального Секретаря ООН Гледвіна Джебба з проханням про надання йому можливості брати участь в нарадах ООН, а також в роботі мирних конференцій.

На жаль, серед решти документів цього фонду не було знайдено відповіді на цю ноту. Техніка, у якій виконано документ, – машинопис. Сам документ свідчить про високу культуру письма. З огляду на те, що документ був укладений також англійською мовою, можна казати про високий рівень володіння англійською мовою як іноземною представниками уряду УНР в екзилі.

Вартим уваги є також документ фонду 5235 від 5 серпня 1949 року, який є зверненням екзильного уряду до Голови Ради Європи² із привітанням, приуроченим до першого засідання Ради Європи у Страсбурзі та висловленням своєї прихильності до політики об'єднання усієї демократичної Європи. Звернення, надіслане Виконавчим Органом УНР в особі прем'єра Ісаака Мазепи та його заступника Степана Витвицького, повідомляє Голову Ради Європи про «*постанову II-ї сесії Української Національної Ради на чужині від 26.06.1949 року про потребу включення України до майбутньої Об'єднаної Європи*» [2, арк. 34]. У цьому офіційному листі постулюється прагнення України до здобуття своєї незалежності та подальшого приєднання до спільноти незалежних демократичних держав. А необхідність

включення України в систему Об'єднаної Європи мотивується забезпеченням економічної та політичної безпеки європейських народів перед російським комуністичним імперіалізмом: «*Ми віримо, що недалеко той час, коли представники вільної демократичної України візьмуть участь у Раді Європи як її рівноправні члени*» [2, арк. 34].

У цілому, в області зовнішніх зносин уряд УНР в екзилі у другій половині 40-х – початку 50-х років провадив політику активної пропаганди української державності крізь свої представництва в інших країнах, зокрема у Франції, Великій Британії, Канаді, Австралії, Сполучених Штатах, Італії, Швеції, Іспанії, Аргентині, Венесуелі. Так, у листопаді 1950 року Виконавчий Орган УНР (далі ВО УНР) вислав на ім'я Генерального Секретаря ООН п. Трюгве Хальвдан Лі ноту, у якій він спирається на статтю 1, 55, 62 Статуту ООН, про «*...охорону українського народу перед актами насильства з боку большевицького режиму*» [2, арк. 92]. При цьому нота стверджувала, що «*...т. зв. уряд Советської України репрезентує собою тільки російську окупаційну владу на Україні*», а тим самим і те, що «*всі заяви, договори й акти його представників не зобов'язують українського народу*» [2, арк. 92].

19 липня 1951 року ВО УНР вислав ноту до ООН та усіх «вільних» країн світу у справі територій між СРСР та Польщею. У ноті, виявляючи небезпечні для українського народу наслідки договору СРСР із сателітною до нього Польщею про «виміну» прикордонних територій, іменем УНР як виразника волі українського народу, було заявлено, що «*...жодне відступлення української національної території урядом ССР чи урядом советської України не може зобов'язувати українського народу*» [2, арк. 93], було також стверджено засаду, що «*українські етнографічні території мусять належати до майбутньої демократичної української держави*» [2, арк. 93].

У серпні 1951 року Державний Центр УНР вислав до Державного Секретаря США п. Діна Ейчесона обширний меморіал у зв'язку з Комунікатом Радіо «Вільна Європа» від 22 березня 1951 р про східні кордони Польщі. Меморіал, опираючись на численні політичні, правові, історичні та інші аргументи, стверджував, що «*...західно-українські землі є інтегральна частина території Української Держави, нині опанованої російсько-большевицьким режимом*» [1, арк. 16].

До Меморіалу додано витяг із протоколу засідання Британської Палати Громад від 21 лютого 1945 року, щодо установлених на конференції Великої Трійки в Ялті нового польсько-українського кордону. Копії меморіалу було розіслано урядам країн вільного світу³, у тому числі й польському екзильному уряду

¹ Відповідно до Глави VII, статті 51 Карті ООН (статуту ООН) передбачається невід'ємна можливість індивідуальної або колективної самооборони у випадку нападу або загрози нападу/окупації країни-члена ООН з метою підтримання світової безпеки.

² Рада Європи – міжнародна організація. Членство відкрите для всіх європейських держав, які визнають принцип верховенства закону і гарантують основні права людини і свободи для своїх громадян.

³ Меморіал разом із витягом було надіслано урядам таких країн: уряду США, Великої Британії, Франції, Італії, Бельгії, Швейцарії, Нової Зеландії, Південної Африки, Бірми, Голландії, Ірану, Греції, Туреччини, Пакистану, Індії, Австралії, Швеції, Аргентини, Філіппін, Лівану, Перу, Сирії, Цейлону, Мексики, Колумбії, Ірландії, Індонезії, Куби, Норвегії, Уругваю, Португалії, Естонії, Домініканської Республіки, Австрії, Чилі, Єгипту, Кореї, Латвії, Литви, Іраку, Парагваю, Гватемали (перелік здійснено згідно з оригіналом «Списку висланих відписів меморіалів»).

в Лондоні. У цьому своєму зверненні до Державного Секретаря США п. Діна Ейчесона уряд УНР також декларував свою підтримку проекту сенатора Вільяма Бетона¹.

Вибір хронологічного періоду при висвітленні проблематики багато в чому зумовлений розгортанням діяльності міжнародних організацій і відповідно активізацією участі уряду УНР в екзилі в них. Саме в проміжку між 1945 та початком 1950-х світова спільнота інтенсивно займалася питаннями прав людини. У 1948 році Організація Об'єднаних Націй прийняла Загальну декларацію прав людини, а у 1950 році Рада Європи прийняла Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, яка пізніше була покладена в основу діяльності Європейського суду з прав людини.

Натомість те, що відбувалося в Україні в області прав людини під нещадним тиском Радянського Союзу, гранично дисонувало з постановами Організації Об'єднаних Націй та Ради Європи.

Так, беззаперечним порушенням прав і свобод людини було масове вивезення українського населення до спецтаборів. Саме уряд УНР був тією транслуючою ланкою, осередком гласності, крізь який доля в'язнів-табірників мордовських таборів, принаймні якоюсь мірою, стала відомою світовій спільноті. Безпідставні обвинувачення, нелюдське трактування українського населення в штучно створених місцях позбавлення волі, суворий режим без надії на дострокове звільнення – усе це представники різних прошарків українського населення досвідчили не за бандитизм, вбивства чи зраду, але за буття свідомими представниками свого народу.

Серед архівних справ, дотичних до уряду УНР в екзилі, надзвичайно важливим до введення в науковий обіг є лист в'язнів табірників СРСР до ООН. Цей лист лише в незначній мірі відкривав світу злочини, які чинив радянський уряд проти не лише українського населення, але й представників інших національностей. Наводилися факти про те, як на масових табірних цвинтарях радянська влада будує нові табори, міста, копаються канали, робляться спортивні площадки, аби лише затерти сліди численних вбивств політично «ненадійних» елементів. Так, у Республіці Комі, станція Абезь, 1, 4, 5-ий табори стояли на колишніх кладовищах. У Мордовії станція Леплей 3-а № 5, 1-й та 2-й поліровочні цехи, технічний кабінет і кузня були побудовані на масових захороненнях [3, арк. 60]. Із листа стало відомо про масовий розстріл в'язнів у місті Воркуті, Республіка Комі, де на шахті № 29 здійснювано розстріли під керівництвом та за участю генерального прокурора Руденка тих політв'язнів, які вимагали поліпшення умов існування [3, арк. 61]. Відомо з цього відкритого листа стало й те, що у Казахстані у таборі Кінгир, п/с 392/ 3-я і 1-я колони жінок і мужчин давлено чотирма танками

за те, що вони домагалися своїх прав [3, арк. 61зв.]².

Викривалися також злочини Радянського Союзу проти усього населення України шляхом створення штучного голоду на Україні, вивезення мільйонів тонн хліба за кордон у цілях пропаганди комуністичного режиму. Наприкінці листа в'язні мордовських спецтаборів звернулися з проханням до ООН визначити відповідну комісію для перевірки поданих ними фактів, що мали місце у 1953 р. у Воркуті та Норильську, а у 1954 р. у Караганді, де своїми жорстокостями відзначилися генеральний прокурор Руденко і заступник міністра МВС Масленніков; посприяти звільненню усіх учасників страйків, чи будь-якого протесту масового чи поодинокого, оснований на законних принципах прав політв'язня, які в наслідок своїх вимог були вдруге засуджені і з таборів перевезені в закриті тюрми.

Уряд УНР в екзилі таким чином став трансмітером інформації, яка трималась радянською владою під грифом цілком таємно.

Діяльність, що її реалізував уряд УНР в екзилі у вигляді численних нот, меморандумів та офіційних листів в період після Другої світової війни та на початку 1950-х, спричинилась до формування більш об'єктивного уявлення в міжнародній спільноті про складне становище українського народу під тоталітарно-поліційним режимом радянської Москви.

Так, шляхом введення до наукового вжитку певних документів із фонду уряду УНР в екзилі, було заявлено про низку проблем, які піднімалися урядом УНР у різний час між 1945 та початком 1950-х років, у період створення та активного функціонування міжнародних організацій, основоположною ціллю яких була підтримка та зміцнення міжнародного миру та безпеки. Крізь низку листів та меморандумів з приводу поневолення більшовизмом українського народу уряд УНР витворював, так би мовити, зовнішній погляд на існуючі на той час проблеми в Українській РСР, що значною мірою контрастувало із офіційними декларативними заявами УРСР на міжнародній арені.

Окрім викривального моменту в політиці уряду, в екзилі основоположним було прагнення відродження української незалежної держави із її подальшим приєднанням до спільноти незалежних демократичних держав – до майбутньої Об'єднаної Європи.

¹ Йдеться про План Маршала, проти якого виступала радянська влада.

² Розстріли здійснювались фактично над тими в'язнями, які у повоєнний період (1944-1955 рр.) своїми руками піднімали важку і легку промисловість на рівень, вищий довоєнного, працюючи в умовах 9-11 годинної праці, проживаючи в тісних бараках зі славнозвісними «парашами», де порушувались усі норми гігієни. Ці люди після постановки питання про покращення умов прожиття наражалися на розстріли, зрівнювалися танками з поверхнею землі, а багатьох судили повторними вирокми до 10-25 років і розвозили в закриті тюрми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ України), ф. 5235 : Уряд Української Народної Республіки в Екзилі, оп. 1, спр. 60 : Меморандум УН Ради до Генерального Секретаря Організації Об'єднаних Націй з приводу поневолення більшовизмом народів. 10 серпня 1950 р.

2. ЦДАВОВУ України, ф. 5235, оп. 1, спр. 130 : Документи про роботу виконавчого органу УН Ради. Документи про дозвіл змінити прізвище Волгаса Петра Васильовича на Вулгай. (Копія свідоцтва листування) : листування УН Ради з головою Асамблеї Об'єднаних Націй про міжнародно-правове становище України, звіт про діяльність УН Ради за 1950-1951 роки ; проект закону про Державний трибунал УНР та ін. 27 лютого 1937 р. – 20 грудня 1952 р.
3. ЦДАВОВУ України, ф. 5235, оп. 1, спр. 81 : Документи про роботу УН Ради. Інформація для членів Організації українських націоналістів за кордоном про діяльність тимчасового керівництва закордонних частин ОУН, відкритий лист в'язнів табірників СРСР до ООН, звернення українських політичних партій на чужині до громадянської думки світу.

Рецензенти: Кучерепа М. М., к.і.н., професор Волинського національного університету імені Лесі Українки;
Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту.

© Бойко В. О., 2010

Стаття надійшла до редакції 27.06.2010 р.

АВГУСТИН ВОЛОШИН ОЧИМА ОЧЕВИДЦІВ

Стаття присвячена видатній політичній, регіональній і культурній постаті Закарпаття першої половини ХХ ст. – Августину Волошину. Через спогади сучасників розглянуто його внесок до розвитку культури, освіти, педагогічної думки та вплив на духовне відродження Карпатської України.

Ключові слова: Закарпаття, Августин Волошин, культурно-освітня діяльність, національна свідомість.

Статья посвящена выдающейся политической, региональной и культурной фигуре Закарпатья первой половины ХХ в. – Августину Волошину. Через воспоминания современников рассмотрено его внос в развитие культуры, образования, педагогической мысли и влияние на духовное возрождение Карпатской Украины.

Ключевые слова: Закарпатье, Августин Волошин, культурно-образовательная деятельность, национальное сознание.

Article is dedicated to an eminent political, regional and cultural figure of Transcarpathia of the first half of the ХХ с. – Augustine Voloshyn. Through the memories of the contemporaries his investment into the development of culture, education, pedagogical thought and the influence on the spiritual revival of the Carpathoukrainians is seen.

Key words: Transcarpathia, Augustine Voloshyn, cultural-educational activity, national consciousness.

Поза всяким сумнівом, у 20-30-х роках видатним культурно-освітнім і громадсько-політичним діячем народовецького (українського) напрямку в краї був Августин Волошин, який за своїм значенням, за внеском у піднесення національної свідомості закарпатських українців стоїть поруч з Олександром Духновичем – найвидатнішим будителем населення Українських Карпат у ХІХ столітті. Внесок А. Волошина як професійного педагога, теоретика й практика педагогічної думки, а відтак – як організатора культурно-освітнього руху в Закарпатті упродовж перших десятиріч ХХ ст. важко переоцінити. Це засвідчує один із перших авторів життєпису вченого – відомий український письменник та історик літературного процесу Володимир Бірчак на сторінках своєї праці [1]. Наголосимо: Володимира Бірчака пов'язувала з А. Волошином тривала творча співпраця та дружба. Тому й не дивно, що його книжка про майбутнього карпатського президента відзначається конкретикою свідчень, прикладів, яскравих спостережень. На його думку, А. Волошин був педагогом у багатогранному розумінні слова, педагогом усієї української молоді, усього народу, який «своєю національною свідомістю, своїм характером і тим, що випередив свою суспільність, своїми поглядами на народ і его язик о кількадесять літ» [1, с. 25].

Нарис В. Бірчака є першою спробою систематизувати творчий доробок А. Волошина, синтезувати

його погляди на різні прояви розмаїтої діяльності Волошина як педагога та громадського діяча універсального злету. А. Волошин поєднував у собі носія як гуманітарних, так і природничих цінностей, церковних і світських засад [1, с. 13].

У додатку до книги В. Бірчака був також поміщений нарис про А. Волошина керівника Педагогічного товариства в Закарпатті 20-30-х років Павла Яцка. Учень А. Волошина відзначає, у першу чергу, працюючість свого наставника, його всебічну обізнаність у розмаїтих сферах науки, культурного й матеріального життя, інтелігентність та ерудицію: «Його широке чоло здавалось великим складом людських знань, складом сконцентрованої енергії...» [2].

Майже всі соратники Августина Волошина – будівничі незалежної Карпато-Української держави, яким вдалося вижити за часів гортистської окупації Закарпаття й уникнути сталінських таборів ГУЛАГу, видали за кордоном свої спомини про нього. Особливо цінний матеріал міститься в щоденнику і споминах славетного закарпатського поета, письменника і громадського діяча Василя Гренджі-Донського. Наш земляк протягом десятиліть йшов нога в ногу з А. Волошином, був живим свідком тих подій, що відбувалися у краї в міжвоєнний період. Перу Василя Степановича належать унікальні історико-біографічні нариси про багатогранну діяльність і життєвий шлях майбутнього політичного лідера закарпатських українців.

нців. Зокрема, такі як: «Августин Волошин і вдячність п. начальника шкільного реферату» [3], «Короткий життєпис державного секретаря о. Августина Волошина» [4], «Отець д-р Августин Волошин» [5]. У них В. Гренджа-Донський вказував на чільне місце А. Волошина в нашій історії і культурі, про його великий вклад у розвиток освіти і науки краю.

У 1938 році В. Гренджа-Донський писав, що «...як чехи мають свого Масарика, так і ми, підкарпатські українці, маємо свого Августина Волошина. Це наша гордість і слава наша. Волошин – наша новітня історія...» [6]. У «Короткому життєписі державного секретаря о. Августина Волошина» В. Гренджа-Донський пише про дитячі роки і формування національної свідомості майбутнього президента. «Батько нашого національного відродження о. Августин Волошин побачив світ у наших зелених горах на Верховині, у селі Келечині, окр. Волівська, де його батько був священиком. Свою національну свідомість набув уже в хаті своїх батьків, де говорилося по-українськи. Верховина наша говорить чистісінькою українською літературною мовою й донині і це на молодого хлопця мало вплив» [4, с. 189].

Юнак тягнувся до знань. «З гімназії іде молодий талановитий студент на теологію в Ужгороді, а опісля в Будапешті й закінчує, придбавши також фах професора фізики. Зразу стає професором ужгородської учительської семінарії» [4, с. 189]. У той же час А. Волошин активно включається в громадську роботу. Величезний внесок зробив А. Волошин як видавець книг, газет і журналів. Його праці, що широко були відомі в народі, посяли в людях зерно освіти, науки, яке зросло в часі. «Найбільшою заслугою о. Волошина є те, що в ті часи найбільшою мадяризації пише і видає книги, шкільні підручники і редагує майже єдину на той час газету «Наука»... Працює в товаристві ім. Святого Василя Великого, а коли мадярська влада закрила це товариство, організує разом з іншими друкарню і книгарню «Уніо»» [4, с. 181-182]. Ці слова В. Гренджі-Донського є відповіддю деяким нашим історикам, які намагаються зробити з А. Волошина «слугу кількох господарів», який переходив від одних до інших заради своєї кар'єри. Та чи зробив він кар'єру взагалі? «Августин Волошин – найбільший наш муж наших новітніх часів, не зробив жодної кар'єри, хоч його широке знання, досвіди й здібності та великі заслуги просто предестинували його на найвищі достоїнства» [4, с. 182]. А скільки зробив корисного А. Волошин для формування кадрів нашої інтелігенції? Саме вона в 30-х роках була ініціатором величезних державних перетворень, яким, на жаль, не судилося здійснитися. Про це теж не міг не сказати Василь Гренджа-Донський: «Як директор семінарії, виховує сотні, тисячки найсвідомішої нашої інтелігенції, народних працівників» [7; 8].

В. Гренджа-Донський одним з перших звернув увагу на політичну діяльність А. Волошина. Він детально описав період 1918-1919 рр. в житті А. Волошина, коли той очолював Ужгородську народну раду, керівництво Народно-Християнською партією і депутатство в чехословацькому парламенті,

діяльність А. Волошина на посаді державного секретаря, прем'єр-міністра Підкарпатської Русі, а згодом президента Карпатської України. Не обминув В. Гренджа-Донський і характеристики тих складних міжнародних і внутрішніх умов, у яких діяв уряд Карпатської України, очолюваний Августином Волошином. Про ці та деякі інші питання йдеться на сторінках щоденника «Щастя і горе Карпатської України» і «Споминів» В. Гренджі-Донського [9].

По-різному склались долі двох видатних наших земляків. Василь Гренджа-Донський, пройшовши крізь пекло фашистських в'язниць і таборів, опинився в Словаччині, де і жив до самої смерті. Августин Волошин, заарештований в травні 1945 р. співробітниками НКВС, закінчив своє життя у в'язниці. До останніх днів В. Гренджа-Донський зберігав у своєму серці любов і пошану до президента Карпатської України. Він був глибоко переконаний, що «такий муж заслужив, щоб його іменем назвали площі й вулиці, щоб йому ставили пам'ятники. Це все ми зробимо, як прийде на це час» [10-13].

З поміж праць, виданих за кордоном, заслуговують на особливу увагу саме праці мемуарного характеру Августина Штефана, з-під пера якого вийшли дві змістовні книги та десятки статей [11, с. 247]. Їхній автор стояв біля витоків формування й становлення державності в Закарпатті, займаючи відповідальні посади міністра шкільництва Карпатської України і згодом голови Сойму. До цього додамо, що А. Штефан був найталановитішим учнем і продовжувачем А. Волошина у справі освіти та виховання. Оцінка його діяльності, приміром, як директора Мукачівської торговельної академії, що була справжнім вогнищем у культурно-освітньому житті краю і відіграла вирішальну роль у цій царині, ще попереду.

А. Штефан написав змістовну біографію А. Волошина, у якій докладно простежив етапні моменти життєвого й творчого шляху Волошина як педагога і громадського діяча. Вона справедливо й досі оцінюється як найкраще першоджерело відомостей про різнобічну діяльність А. Волошина. Її логічно доповнюють і такі нариси та публіцистичні виступи А. Штефана, як «А. Волошин – автор», «А. Волошин – основник «Просвіти» в Ужгороді», «Августин Волошин – професор учительської семінарії та Українського Вільного Університету». Чимало цікавих фактів і спостережень знаходимо в споминах А. Штефана про діяльність А. Волошина в «Учительському товаристві».

Із педагогічною темою найбільш тісно пов'язане інше фундаментальне дослідження Августина Штефана «За правду і волю». Автор цієї двохтомної праці обстоює, насамперед, ідею, що є визначальною для неї: Августин Волошин – найвидатніший педагог Закарпаття, визначний фахівець у системі народного шкільництва [11, с. 247]. Ось кілька домінантних рис із портретної характеристики А. Волошина-педагога: «Волошин виховував добрих та ідейних учителів для Карпатської України, які стали визначними діячами в культурнім та економічнім відношенні краю, вони любили свою рідну землю, свій народ, свою церкву» [12, с. 33] Серед них слід

назвати самого А. Штефана, а також Михайла Гуляничя, Олександра Полянського, Семена Дзямка, Юліана Ревая, Павла Яцка та багатьох інших.

А. Штефан влучно підкреслив, що «в чорних днях угро-руської дійсності діти пересічного інтелегента, звичайного греко-католицького священика або церковного учителя, з руської спадщини дістали руські колядки, церковно-слов'янські «сжєднєвні молитви» і, оскільки ходили до церковної школи, читали кирилицею писані статті в читанці о. А. Волошина» [12, с. 111]. Отже, вплив праць А. Волошина був незаперечним для зростання рівня національної свідомості закарпатських українців. Особливо становище покращилося, коли «в місяці липні 1917 р. директор учительської семінарії в Ужгороді о. Віктор Камінський відійшов на пенсію і новим директором іменовано о. Августина Волошина, який запросив мене (Августина Штефана – Авт.) на професора математики-фізики, і мукачівський єпископ Антоній Пап іменував мене професором від 1 вересня 1917 р.» [12, с. 111-112].

Із вищенаведеного видно, що А. Волошин перебував у дуже близьких відносинах з А. Штефаном, незважаючи на те, що між ними була досить помітна різниця в роках. Безперечно, він йому довіряв. У спогадах А. Штефана є цікавий епізод, який також свідчить про людські риси директора вчительської семінарії: «Пригадую, що восени 1917 р. ми мали 6-тижневий курс для вояків-пропагандистів (учнів учительської семінарії). По скінченні курсу вояки могли скласти іспит... Колишній студент Лизак, родом з Ужгороду, перепав з п'ятьох предметів. Видавши йому свідоцтво, він вийшов з професорської кімнати і по якомусь часі повернувся і сказав: «Пане професор, нан директор Волошин просив Вас до директорської канцелярії». Я зайшов до канцелярії і Лизак за мною. Я приступив до бюрка і сказав «Прошу». Волошин: «Яка справа?» Тоді приступив Лизак, витягнув багнет і крикнув: «Ви мені напишіть добре свідоцтво!» В тій хвилині відчинилися двері і увійшов колишній старшина, професор господарської науки Чакаді, відразу скочив до Лизака, і схопив за руку з багнетом. Я зловив його за другу руку і Чакаді передав багнет директорові.

Волошин: «Та що синку? Ти хотів зі мною воювати? Иди і прикич свою матір і перед нею приобіцяй мені, що будеш чесно працювати». Лизак: «Пане директоре, дайте мені назад багнет. Без того мене арештують» Волошин: «Иди додому. Матір твоя тут мешкає недалеко. Тепер патрулі не ходять».

Так стало, як Волошин наказав. Лизак по війні повернувся до учительської семінарії. Скінчив її і був іменований учителем десь до Ужгородської жупи» [12, с. 203].

Однак А. Штефан не обмежився характеристикою педагогічної діяльності А. Волошина. Він детально описав його політичну спрямованість у 1918-1919 рр., коли вирішувалася подальша доля нашого краю. Описуючи засідання Руської народної ради в Ужгороді, А. Штефан відзначив, що директор Августин Волошин у своїй доповіді з'ясував тогочасну політичну ситуацію і назвав всі можливі тодішні орієнтації. Чим закінчилася справа загальновідомо: 21 січня 1919 р. в Хусті перемогла проукраїнська орієнтація, і було прийнято рішення про возз'єднання Закарпаття з Україною. І лише неможливість це зробити призвела до пізнішого входження краю до складу Чехословаччини [12, с. 243].

На сторінках спогадів А. Штефана є цікаві й маловідомі факти про внесок А. Волошина у створення хліборобської партії [12, с. 287], дається характеристика основних напрямів шкільництва, які автор поділяє на народовецький, домашній або тутешняцький і руський, тобто русофільський. Видатним працівником першого напрямку, на думку А. Штефана, був А. Волошин [12, с. 293]. Як і В. Гренджа-Донський, А. Штефан подає коротку біографічну довідку А. Волошина. Наведемо її повністю «Монс. Августин Волошин (1874-1945). Від 1-го вересня 1917 року – директор греко-католицької учительської семінарії для хлопців в Ужгороді аж до жовтня 1938 року Посол до Празького парламенту в Празі в 1924-1929 рр. В жовтні місяці 1938 р. – державний секретар, в 1938-1939 рр. – Прем'єр, 15 березня 1939 р. – Президент Карпато-Української держави. На еміграції в Празі до травня 1945 р. Вмирає в московській тюрмі Ле форт 11 липня 1945 року» [12, с. 295]. До цього додамо, що дата смерті А. Волошина неточна. Він помер 19 липня в Бутирській тюрмі. Однак тоді, коли писалася книга А. Штефана, про це було невідомо.

Численні статті мемуарного характеру про Августина Волошина написали П. Кукурудза, А. Куциньський, В. Лар, П. Стерчо, С. Яковенко [12, с. 295], що видаються нам важливим причинком до розуміння складної, часом суперечливої діяльності А. Волошина як політичного діяча. У цьому зв'язку увиразнимо статті Степана Росохи та Павла Кукурудзи, які органічно взаємопов'язані між собою широко закреною темою про педагогічну діяльність А. Волошина, з одного боку, і у вужчому плані – про його заслуги перед «Просвітою» – з другого. П. Кукурудза дійшов висновку, що результати майже двадцятирічної роботи представників «Просвіти», одним із засновників якої був А. Волошин, лягли в основу тих духовних змагань, які завершилися 1939 р. проголошенням незалежної держави – Карпатської України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бірчак В. Августин Волошин. Сто життя і діяльність. З нагоди ювілею 50-літніх уродин і 25-літньої праці / В. Бірчак. – Ужгород, 1924.
2. Ясько П. Августин Волошин / П. Ясько // З нагоди ювілею 50-літніх уродин і 25-літньої праці. – Ужгород, 1924. – С. 30–31.
3. Гренджа-Донський В. Августин Волошин і вдячність п. начальника шкільного реферату / В. Гренджа-Донський // Гренджа-Донський В. Твори. – Т. IX. Публіцистика. – Вашингтон : Карпатський Союз, 1989. – С. 181–182.
4. Гренджа-Донський В. Короткий життєпис державного секретаря о. Августина Волошина / В. Гренджа-Донський // Там само. – С. 189-190.

5. Гренджа-Донський В. Отець др. Августин Волошин / В. Гренджа-Донський // Там само. – С. 214–215.
6. Гренджа-Донський В. Августин Волошин і вдячність п. начальника шкільного реферату / В. Гренджа-Донський // Там само. – С. 181.
7. Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: Щоденник / В. Гренджа-Донський // Там само. – Т. VIII. – Вашингтон : Карпатський Союз, 1987.
8. Гренджа-Донський В. Спогади. Листи / В. Гренджа-Донський // Там само. – Т. X. – Вашингтон : Карпатський Союз, 1988.
9. Дет. див. : Вегеш М. Земляк про земляка (Василь Гренджа-Донський Про Августина Волошина) // Радянська Верховина. – 1991. – 30 верес.
10. Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України : Спомини / А. Штефан. – Торонто, 1977.
11. Штефан А. За правду і волю : Спомини і дещо з історії Карпатської України / А. Штефан. – Книга перша. – Торонто, 1973.
12. Штефан А. За правду і волю : Спомини і дещо з історії Карпатської України. Книга друга / А. Штефан. – Торонто, 1981.
13. Штефан А. З останніх днів / А. Штефан // Вільне слово (Торонто). – 1969. – 20 лист; 6 груд.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

© Грибенюк Н. І., 2010

Стаття надійшла до редакції 26.08.2010 р.

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА АРХЕОГРАФІЇ ПЕРІОДУ РОМАНТИЗМУ НА СТОРІНКАХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

Проаналізовано доробок вчених української діаспори в дослідженні історії українського джерелознавства. Розглянуто широкий спектр питань: від загальнометодологічних до вузькофахових.

Ключові слова: джерелознавство, археографія, історіографія, романтизм, періодика.

Проанализирован вклад украинской диаспоры в изучение истории украинского источниковедения. Рассмотрено широкий спектр вопросов: от общеметодологических до узкоспециальных.

Ключевые слова: источниковедение, археография, историография, романтизм, периодика.

Ukrainian Diaspora's contribution to a study of the Ukrainian Source studies' history is analyzed. A broad panorama of problems beginning from generally methodological to particular speciality's ones is being considered.

Key words: Source studies, archeography, historiography, Romanticism, periodicals.

Історія українського джерелознавства є однією з малодосліджених тем. Щоб оцінити внесок української наукової діаспори в розробку цього питання коротко зупинимося на історіографії його дослідження.

Джерелознавство як наука склалося лише наприкінці XIX ст. Але процес теоретичного осмислення розпочався раніше, що дозволило М. Ковальському охарактеризувати першу половину XIX ст. як її початковий етап [1].

Історіографія цього питання є досить невеликою. Проблемам історії українського джерелознавства періоду романтизму традиційно приділяється увага в роботах, присвячених історіографії. Саме в них вона, на сьогоднішній день, досліджена найбільш ґрунтовно.

Починаючи з кінця XIX ст. питання джерелознавчого характеру постають в роботах В. Іконнікова («Опыт русской историографии» в 2-х томах, 4-х книгах. – К., 1898-1908).

У XX ст. фактично кожне дослідження, присвячене історіографії того чи іншого періоду, не обходиться без дослідження ролі й місця історичних джерел у процесі реконструкції минулого України. XXI ст. продовжило цю традицію, що простежується за найновішими дослідженнями. До таких належить робота Я. Калакури «Українська історіографія»

(К., 2004), у якій багато місця приділено проблемам історії українського джерелознавства.

Серед усього загалу досліджень з історії української історіографії першої половини XIX ст. своєю джерелознавчою спрямованістю вирізняється робота В. Кравченка «Нариси української історіографії епохи національного Відродження (другої половини XVIII – середини XIX ст.)» (Х., 1996). Окрім основних проблем історіографії періоду романтизму, дослідник торкається таких, як специфіка джерельної бази історичних робіт періоду романтизму, особливості методики роботи з джерелами, принципи відбору історичних джерел тощо.

Як окрема проблема дослідження історії джерелознавства постає з 70-х років XIX ст. Точкою відліку вважається робота Г. Карпова «Критичний огляд...» [2].

У XX ст. були здійснені перші спроби зробити систематичний огляд історії розвитку джерелознавчої думки. До таких, зокрема, належить робота С. Валка, І. Крип'якевича, Д. Багалія [3].

Відтоді на сторінках таких періодичних видань, як «Археологический ежегодник», «Історичні джерела та їх використання», з'являються статті, присвячені окремим проблемам методики історичного джерелознавства: специфіка класифікації джерел в ту чи

іншу епоху, принципи відбору джерел, напрями джерелознавчої роботи і т. д.

Перетворившись на тему спеціального дослідження, проблема методики і методології джерелознавства першої половини XIX ст. стала невід'ємною частиною історичних робіт, які так чи інакше торкалися зазначеного періоду, а саме: при дослідженні творчого спадку окремих істориків (Д. Бантиша-Каменського, М. Костомарова, І. Срезневського, А. Скальковського та ін.); при вивченні діяльності наукових установ (Харківського, Київського університетів, Київської Археографічної комісії); в оглядах з історії вивчення та публікації окремих джерел; при дослідженні історії спеціальних історичних дисциплін.

Але не дивлячись на постійну увагу до цієї проблеми, вона і сьогодні постає в своїй теоретичній неповноті, що і констатує дослідниця А. Атаманенко, аналізуючи розвиток вітчизняних досліджень з історії джерелознавчої думки [4].

В останнє десятиліття були здійснені спроби подолати тотальність персоналізму і вивести історію джерелознавства на надперсональний рівень. Це, як правило, узагальнюючі роботи з теорії джерелознавства, де історії приділяється окремий розділ або глава. До таких належить і дослідження О. Богдашиної «Джерелознавство історії України...» [5]. У ньому автор фактично вперше в історії вітчизняного джерелознавства спробувала вивести загальні обриси українського джерелознавства періоду романтизму. О. Богдашина зробила це у формі переліку типових рис (стилість глави про романтизм зумовлена форматом самого дослідження – навчально-методичний посібник). До нього потрапили достатньо різні за своїм характером риси: одні стосуються світоглядних засад («ідеалізація... старовини» [5, с. 122]), інші – характеризують тенденції епохи («*характерною ознакою розвитку більшості історичних дисциплін того періоду була підтримка, навіть меценатство з боку високопоставлених чиновників*» [5, с. 124]).

Отже, як бачимо, і на сьогоднішній день науковий доробок дослідження історії українського джерелознавства періоду романтизму є невеликим. Тому, на нашу думку, українська діаспора зробила великий внесок у вивчення процесу становлення української науки. Одним з найголовніших напрямів публікацій в її періодичних виданнях була популяризація здобутків української науки кінця XIX – початку XX ст. з дослідження історії українського джерелознавства.

Наукові кола української діаспори в 60-80-х роках XX ст. продовжили традицію української історичної школи, долучаючись до розробки проблематики українського джерелознавства й археографії.

Провідну роль у вивченні становлення українознавчих студій зайняв журнал «Український історик». Він почав виходити з 1963 року. Немало статей на його сторінках присвячено дослідженню історії України першої половини XIX ст. До таких можна віднести програмові статті Олександра Оглоблина «Проблема схеми історії України XIX-XX століття (до 1917 року)» (1971 № 1-2) та Марка Антоновича «Завдання в галузі історії України XIX століття (резюме)» (1972 № 1-2). Почасти до означеної тематики належать такі статті, як М. Грушевського «В

сімдесяти роковини Кирило-Методіївської справи» (1984 № 1-4), його ж «Костомаров і новітня Україна. В сорокові роковини» (1984 № 1-4); Т. Мацківа «Гетьман Іван Мазепа в оцінці М. Костомарова» (1986 № 3-4).

Безпосередньо проблемам археографії першої половини XIX ст. присвячені такі статті: М. Грушевського «Малоросійські пісні» Максимовича і століття української наукової праці» (1984 № 1-4); Н. Полонської-Василенко «Архів Запорозької Січі та питання про видання його» (1968 № 1-4); Я. Калакури «Джерелознавство в дослідницькій діяльності Українського Історичного Товариства» (1995 № 1-4).

Окрім того, на сторінках «Українського історика» відбулися й безпосередні археографічні публікації. Це, в основному, публікація епістолярної спадщини діячів першої половини XIX ст.

Саме на сторінках «українського історика» була заново опублікована, набувши широкого розголосу, засаднича для дослідження історії української археографії та джерелознавства стаття М. Грушевського «Розвиток українських досліджень у XIX ст. і вияв в них основних питань українознавства» (1989 № 1-3, № 4; 1990 № 1-4). Засадничого, бо в ній були обґрунтовані головні проблеми, зокрема, й з історії українського джерелознавства та археографії періоду романтизму, за яким потім наступне покоління українських істориків вело дослідження. Отже, головні висновки, зроблені М. Грушевським, такі:

1. Розвиток джерелознавства залежить від історіографії та її завдань.

2. У другій чверті XIX ст. джерелознавство набуває певної специфіки та своєрідності, що дозволяє означувати його як новий етап в історії джерелознавства.

3. Джерелознавство та археографія першої чверті XIX ст. мали велике значення для подальшого розвитку історичної науки в Україні, оскільки, заклали підвалини для нової історіографічної концепції, що цілком розвинулася лише в другій половині XIX ст.

Історик розглядає археографію й джерелознавство як реалізацію запитів національної історіографії. В іншій своїй роботі «Малоросійські пісні» Максимовича і століття наукової праці» [6] М. Грушевський конкретизує своє бачення ролі й змісту історіографії. Він її інакше називає «історичною українською ідеологією» [6, с. 138]. Продовжуючи далі, історик зазначає: «*Се річ велика. Історіографія взагалі відіграє велику роль в культурнім, і спеціально – в національнім життю. Недурно її називали «самосвідомістю народу»* [6, с. 138]. Займатися історією України в ті часи означало вести політичну боротьбу проти самодержавства, оскільки всі імперські структури (чи російські чи австрійські): «...старалися загаломувати розвій історичної свідомості українського народу. А для того – розимувати, роздробити його історичну минувшину і ослабити органічний зв'язок його переживань» [6, с. 138].

Такий зміст історіографії був цілком усвідомлений істориками періоду романтизму. Вони відходять від традиції «історико-антикварної літератури», що займалася дослідженням так званої «зовнішньої» історії, й наповнюють її новим змістом: «...змінюються

політичні, культурні і побутові форми, але нарід стоїть во віки. Його еволюція дає тверду провідну лінію в усій змінності зовнішніх форм і мусить служити головним об'єктом і вихідним пунктом всякого обслідування» [6, с. 136].

Від зміни історіографічної концепції залежить і зміна джерельної бази. Досліджуючи зовнішню історію України, історики в основному використовували твори політичного характеру. Археографія орієнтувалася також на публікацію документів зовнішнього характеру: актів, літописів тощо. Романтизм же робить ставку на джерела зовсім іншого характеру, що розповідають, перш за все, про «внутрішню» історію України: «У Росії питання про український елемент перемістився поки що в іншу площину. Питома вага українського елементу повинна була визначитися не філологічними міркуваннями, не науковим опрацюванням мови, не наявністю красного письменства, а багатим змістом самої української народної стихії. Таку постановку питання давали нові ідеї народності, які були почали проникати в російське середовище за посередництвом німецьких романтиків народності...» [7, с. 63].

Для М. Грушевського був важливий цей момент переходу історіографії на якісно нову джерельну базу: «Історики, правники і камералісти XVIII ст. доводили права української старшини на автономію історично-юридичними документами і практиками, монаршими привілеями і наданнями. Народність XIX віку висувала невмирущу силу народної стихії – вічно творчої, вічно активної, що не може бути ні вбита, ні спинена ніякими державними актами» [6, с. 133]. І далі: «Не на династичні лінії, не на хронологічні таблиці називаються факти української історії, зміни політичних, культурних чи економічних умов українського життя. Гадка дослідника, гадка поета чи публіциста починає орієнтуватися в усіх таких питаннях на народну масу як на дійсно першотворця...» [6, с. 133].

Отже, джерелознавство періоду романтизму змінюється. У статті «Розвиток українських досліджень...» М. Грушевський наводить такі його характерні риси: розширення джерельної бази (залучення нових видів історичних джерел), акцент на етнографічні матеріали, поява нових методів опрацювання.

Швидше як методика, а не окрема дисципліна постає археографія першої половини XIX ст. у візях М. Грушевського. Історик відмічає, що в цей період домінував збиральницький характер археографічної роботи [6, с. 133], внаслідок чого накопичилася велика кількість, перш за все, фольклорного матеріалу.

Археографія в цей період підпорядковується загальноромантичному замилюванню історичними пам'ятками, тому в публікаціях особливу увагу надає передачі мови, існуючим варіантам, передачі зовнішніх та внутрішніх особливостей.

Специфікою археографічної роботи цього періоду стала публікація фаворита українського джерелознавства першої половини XIX ст. – етнографічного матеріалу. Новаторством відзначена, на думку М. Грушевського, збірка фольклорних матеріалів П. Куліша «Записки про Південну Русь». Історик

відмічає широкий спектр поданого матеріалу: «Куліш подає у своєму збірнику казки і історичні перекази, релігійні легенди, уривки мемуарів, думи і пісні, загадки і просто зразки народної мови» [7, с. 66]. П. Куліш для передачі колориту подає особливості мовлення тієї чи іншої місцевості, дає описи обставин почутого, словесні портрети оповідачів.

Грунтовно дослідивши специфіку, особливості й основні напрями розвитку археографії та джерелознавства періоду романтизму, М. Грушевський окреслив значення цього періоду для подальшого розвитку українознавчих студій. Він вважає, що 30-40-ві роки вирішальним чином вплинули на характер українознавчої роботи в 60-х роках XIX ст.

Продовжувачами історичної школи М. Грушевського стали вчені української діаспори, публікуючи статті з проблем українського джерелознавства та його історії на сторінках як наукових видань, таких як «Український історик», «Україна», так і на сторінках суспільно-політичних видань, таких як «ОВИД».

Одним з ключових питань, що знайшло відображення в їх дослідженнях, було питання організації джерелознавчої роботи. Як виявилось, джерелознавчі плани визрівали не лише в межах спеціальних установ (історичних товариствах, археографічній комісії), але й в межах суспільно-політичних організацій. Важливість такої роботи спонукала включати питання джерелознавства в програмові документи та плани Кирило-Мефодіївського братства, «Руської трійці». Перш за все, у межах цих товариств були визначені нові перспективи джерелознавчої роботи; створення нової джерельної бази для написання правдивої історії України. Ці проблеми розглядаються в таких статтях: «В сімдесяті роки Кирило-Мефодіївської справи», «Книги биття українського народу в Сорбоні» [8], «Словацька рецепція Кирило-Мефодіївського братства й слов'янська програма словаків» [9].

Окреме місце приділялося виданням, що пропагували нові історичні джерела. Справді революційним виглядає поява на Галичині «Русалки Дністрової», адже: «У Галичині не було ані однієї справді української школи, не було літератури; не раз минали десятки літ, і не появлялася друком ані одна книжка» [10, с. 9]. Поява «Русалки Дністрової», збірки переважно етнографічних матеріалів, була спричинена, перш за все, впливом романтизму. Так само високо оцінював М. Грушевський появу «Малоросійських пісень» М. Максимовича: «...се був факт найбільш яскравий, найбільш пророчистий, найбільш сенсаційний, найбільш свідомий... зачали початок наукового українознавства, опертого на нових підставах – поглибленої національної свідомості, що їх дано новими ідеями романтичної народності» [6, с. 132].

Загалом усі дослідники, які приділяли увагу цьому періоду, відзначали нагромадження великої кількості фольклорного матеріалу, ці збірки дбайливо зберігалися й передавалися одним поколінням істориків іншому. І лише на початку XX ст. частина їх назавжди зникла у вирі буремних подій [11].

Цікавим і глибоким є аналіз романтичних концепцій історії України, зроблений вченими української діаспори. Творення нової концепції історії України включало й творче опрацювання нових видів джерел.

О. Бабій відтворює творчу лабораторію періоду романтизму, наочно демонструючи, як народнопоетичні твори надихають М. Шашкевича на написання історичних творів. Він, за словами дослідника, «... збагачував свої поеми то героїчною тематикою, то образами з історії свого народу... У поемі «Облога Львова Хмельницьким» Шашкевич наслідував козацькі думи. У статті «Старовина» поет виявив розуміння ваги традиції: у ній Шашкевич бачив «дух предків» і «лице століть». У вірші «Болеслав Кривоустий під Галичем» та в поемі «Наливайко» Шашкевич ще раз зачепив тему з історії України» [10, с. 12].

Безперечно першість за кількістю статей належить аналізу романтичної концепції історії України М. Костомарова. Це «Костомаров і Новітня Україна»

[12], «Гетьман Мазепа в оцінці М. Костомарова» [13], «Забуті сторінки: М. Костомаров «Хто винен у спольщенні Русі?»» [14]. У них підкреслюється роль витвореної українськими романтиками тези про внутрішній розкол України, внаслідок чого її історія набрала трагічних обрисів.

Отже, українська діаспора зробила вагомий внесок в дослідження історії українського джерелознавства та археографії. Спектр питань, що розглядаються на сторінках періодики, досить великий: від загальнометодологічних до вузькофахових. У нашому дослідженні ми торкнулися лише окремих аспектів доробку української діаспори в царині історії джерелознавства, розуміючи, що він заслуговує в подальшому на більш глибоке вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Атаманенко А. Є. Деякі проблеми дослідження історії джерелознавства та археографії / А. Є. Атаманенко // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Образи науки: Міжвузівський зб. наук. пр. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2000. – С. 13–21.
2. Карпов Г. Критический обзор разработки главных русских источников по истории Малороссии относящихся за время 8-е января 1654 – 30-е мая 1672 года. – М., 1870.
3. Валк С. Н. Исторический источник в русской историографии 18 в. / С. Н. Валк // Проблемы истории докапиталистического общества. – 1934. – № 7-8; Крип'якевич І. Українська історіографія 16-18 ст. – Л., 1923 ; Багалій Д. І. Нариси української історіографії. Т.1 : Джерелознавство. – Вип. 1-2. – К., 1923-1925.
4. Атаманенко А. Є. Розвиток методики роботи з джерелами в українській історіографії др. пол. 18 – перш. пол. 19 / А. Є. Атаманенко / А. Є. Атаманенко // Міжнародний Національний Конгрес «Українська історична наука на порозі 21 століття», Чернівці, 16-18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. – Чернівці, 2001. – Т. I. – С. 339.
5. Богданина О.М. Джерелознавство історії України : теорія, методика, історія : Навчально-методологічний посібник. – 2-ге вид., доп. – Х., 2005.
6. Грушевський М. «Малоросійські песни» Максимовича і століття української наукової праці / М. Грушевський // Український історик. – 1984. – № 1-4. – С. 132–146.
7. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви в них основних питань українознавства / М. Грушевський // Український історик. – 1989. – Число 4 (104). – Том 26.
8. «Книги битія українського народу» в Сорбоні // Україна. – 1949. – № 2. – С. 131–132.
9. Неврилій М. Словацька рецепція Кирило-Методієвського братства й слов'янська програма славистів / М. Неврилій // Український історик. – 1994. – № 1-4 (120/123). – С. 201–214.
10. Бабій О. «Русалка Дністрова» / О. Бабій // ОВІД. – 1958. – липень. – Ч. 6. – С. 9.
11. Етнографічні студії на Україні в 19 та 20 ст. // Україна. – 1951. – № 6. – С. 481.
12. Грушевський М. Костомаров і Новітня Україна / М. Грушевський // Український історик. – 1984. – № 1-4. – С. 148–171.
13. Мацків Т. Гетьман Мазепа в оцінці М. Костомарова / Т. Мацків // Український історик. – 1986. – № 3-4. – С. 5–14.
14. Забуті сторінки: М. Костомаров «Хто винен у польщенні Русі?» // Україна. – 1952. – № 8. – С. 678.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

НАУКОВІ СТУДІЇ В. САРБЕЯ 1990-х рр. З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XIX – початку XX ст.

Проаналізовано доробок українського історика В. Сарбея 1990-х рр. Значна частина праць дослідника цього періоду була присвячена історії України XIX – початку XX ст. Він зосередився на вивченні проблем, пов'язаних із консолідацією української нації, формуванням і становленням української національної самосвідомості, національного відродження України, національного руху.

Ключові слова: історія України XIX – початку XX ст., національна самосвідомість, національне відродження України, В. Сарбей.

Проанализированы работы украинского историка В. Сарбея 1990-х гг. Значительное количество трудов исследователя этого периода была посвящена истории Украины XIX – начала XX ст. Он сосредоточился на изучении проблем, связанных с консолидацией украинской нации, формирования и становления украинского национального самосознания, национального возрождения Украины, национального движения.

Ключевые слова: история Украины XIX – начала XX в., национальное самосознание, национальное возрождение Украины, В. Сарбей.

Research of the Ukrainian historian of V. Sarbeya of 1990th the Most part of works of the researcher of this period is analyzed has been devoted history of Ukraine XIX – the XXth century beginnings. It has stopped on studying of problems connected with formation of the Ukrainian nation, formation and formation of the Ukrainian national consciousness, national revival of Ukraine, to national currents.

Key words: History of Ukraine XIX – the XXth century beginnings, national consciousness, national revival of Ukraine, V. Sarbey.

Важливим етапом розвитку української історичної науки стали 1990-ті роки. У цей час в українському суспільному просторі, й зокрема у сфері соціально-гуманітарного й наукового знання, відбуваються кардинальні зміни. 1990-ті роки відкривають новий, за визначенням дослідників, «сучасний» період розвитку української історіографії [2, с. 587]. Розпочалося повернення до національної спадщини, дослідження низки замовчуваних раніше проблем, перегляд багатьох положень, що панували в історичній науці попередніх років тощо.

Так, особливого переосмислення зазнають підходи до розгляду історії України XIX – початку XX ст., й чи не найкращим чином ці зміни відображені в доробку Віталія Григоровича Сарбея. У нових суспільно-політичних умовах 1990-х років історик продовжив розробку теми, яка була пріоритетною для нього протягом усього творчого шляху. Проте його студії з історії України XIX – початку XX ст. 1990-х років – це не просто група робіт певної тематики одного з періодів творчості, власне, – це сукупний результат, підсумок його багаторічної праці. Більше того, для

В. Сарбея 1990-ті роки – це, з одного боку, – час осмислення зробленого, а з іншого – час пошуку нових підходів до вивчення та висвітлення історії України. Отже, актуальним завданням є вивчення наукової спадщини В. Сарбея 1990-х років із історії України XIX – початку XX ст. Необхідно відзначити, що науковий спадок історик яскраво демонструє на основні тенденції періоду «зміни епох». У його доробку з історії України XIX – початку XX ст. відчутна рефлексія марксистської радянської традиції та риси націоналістичної. Своєрідна концепція «українського XIX ст.» В. Сарбея найкращим чином висвітлює один з етапів розвитку української історичної науки. Зважаючи на це, сучасні історики широко використовуючи напрацювання М. Грушевського, М. Аркаса, Д. Дорошенка, І. Лисяка-Рудницького, Р. Шпорлюка, О. Пріцака, В. Смоля, О. Реєнта, Я. Грицака, І. Колесника та інших, звертаються до наукового спадку В. Сарбея.

Ряд думок щодо історичного процесу в Україні XIX ст. В. Сарбей висловлював ще у працях, написаних за радянських часів, на основі панівної, тоді

«марксистсько-ленінської методології». Можна припустити, що деякі ключові положення оформилися у ті ж роки, проте через різні об'єктивні та суб'єктивні причини не були оприлюднені. Наприклад, при висвітленні історії України XIX ст. наскрізною залишалася проблема українського національного руху, й тому для дослідників існувала вірогідність зазнати звинувачення в «українському буржуазному націоналізмі». Як указував С. Єкельчик, історики або взагалі про це не писали, або писали як про «буржуазний націоналізм» [3, с. 159]. Тільки наприкінці 1980-х – 1990-х років, у контексті загального переосмислення та перегляду підходів до історичних досліджень, зникнення заборон на вивчення спадщини багатьох істориків зарубіжжя, зняття звинувачень у буржуазному-націоналізмі, з'явилися публікації В. Сарбея, у яких досліджувалися питання націотворення.

Серед численних праць ученого кінця 1980-х – 1990-х років з історії України XIX ст. виокремлюється група «перехідного» характеру (створені переважно у кінці 1980-х – на початку 1990-х років). Таке визначення пов'язано з тим, що в цих роботах історик поєднав положення, популярні й загальноприйняті в радянській історіографії, та такі, що суттєво виходили за її межі, розгляд яких раніше був неприпустимим.

Варто коротко проаналізувати основні риси робіт цієї групи. По-перше, дослідник продовжував посилається на авторитет «основоположників марксизму-ленінізму» [17; 20] (використовував періодизацію загальноросійської визвольної боротьби В. Леніна щодо українського національного руху [14, с. 705], залучав твердження В. Леніна про існування в одній нації двох [6, с. 19] тощо). По-друге, він протиставляв ідеї «дожовтневої» й зарубіжної історіографії радянській українській, на користь останньої [6, с. 19–20]. По-третє, підкреслював визначальний характер економічного чинника у ході формування нації [16, с. 8]. Зважаючи на те, що економічно більш розвиненими (й склалися як територіальна спільність) були українські землі у складі Російської імперії – Лівобережжя, Слобожанщина, Правобережжя, Степ (Новоросія), їм відводилася роль матеріальної першооснови в процесі становлення та консолідації української нації [20, с. 27]. На думку В. Сарбея, українське населення Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття, маючи слабший розвиток економіки, вбачало в них свій природний центр і прагнуло воз'єднання [6, с. 19]. По-четверте, історія України розглядалася якщо не на тлі російської, то в надзвичайній близькості до неї [6] – українська економіка подавалася як складова частина єдиного всеросійського ринку [17, с. 7], українські національні рухи – у тісному зв'язку із загальноросійською визвольною боротьбою [14, с. 705].

Однак історик у цей період вже активно звертав увагу на проблеми українського націотворення. Зміни орієнтирів у тематиці досліджень В. Сарбея і дослідників у 1990-х роках пояснюються по-різному: 1) інтерес до раніше забороненого й відповідно маловідомого; 2) зворотна реакція – рівень зацікавленості проблемою зростав у прямій залежності від рівня переслідувань за її вивчення, висвітлення в

минулому; 3) формування почуття національної ідентичності у суспільній свідомості; 4) спроба репрезентувати себе як науковця «нового стандарту» тощо. Утім, на нашу думку, пошуки В. Сарбея стимулювалися переважно внутрішніми прагненнями пізнання, бажанням до «заповнення існуючих лакун», а не кон'юнктурними мотивами.

Аналізуючи сучасний стан української історичної науки, В. Сарбей виділяв низку проблем – існування стереотипів колишніх нігілістичних підходів до всього, що належить до тематики міжнародних відносин; страхи перед штучно створеними в період сталінських розгромних ідеологічних кампаній жупелами «українського декабризму, українського марксизму тощо, через які й припинилася наукова розробка історії національного руху в Україні» [14, с. 705]. У його роботах також починає лунати думка про необхідність перегляду підходів до розгляду багатьох питань історії та залучення до наукового обігу надбань М. Грушевського, М. Костомарова, М. Драгоманова, М. Зібера, С. Подолинського, В. Антоновича, О. Левицького та ін.

Поступово в працях В. Сарбея значно зменшилася частка популярних у радянській історіографії постулатів.

Дослідники вважають, що подібні тенденції до подібних змін були спільними для всіх пострадянських історіографій без винятку. Відбувалося витіснення наднаціональної схеми національною парадигмою. Зокрема, подібні думки обстоюють Я. Грицак, Я. Касьянов, В. Кравченко [1; 4; 7]. Г. Касьянов указав на появу в українському суспільствознавстві після 1991 року низки розробок емпіричного, теоретичного характеру з проблеми націй та націоналізму. Він підкреслив їх загальний невисокий теоретичний рівень. Таку ситуацію дослідник пояснив підпорядкуванням меті – задовольнити потреби політичної та ідеологічної кон'юнктури, а також розривом у дослідженні цих проблем між українським і західним суспільствознавством [5, с. 22]. Можемо додати, що значну роль відіграв і той інформаційний вакуум, у якому перебували радянські історики. В умовах нових можливостей швидкими темпами відбувався процес, який за кордоном тривав десятиріччя.

Отже, студії В. Сарбея з проблем українського націотворення XIX ст. виглядають цілком логічними у контексті загального процесу національної історії. У 1990 роках однією з пріоритетних тем для істориків стала національна проблематика, покликана осмислити та пояснити витоки та еволюцію української нації та національної ідентичності [7, с. 124]. Дослідник, поряд із визвольною боротьбою, головним завданням називав формування української капіталістичної (буржуазної) нації [6, с. 18]. В його працях даної тематики постає декілька основних проблем: становлення та консолідація української нації [18; 19]; формування української національної самосвідомості [9; 10; 15]; українське національне відродження [11; 12]. Важливим аспектом вивчення став український національний рух [13; 14]. Всі ці процеси взаємопов'язані та взаємозумовлені. В основі національного відродження України, на думку В. Сарбея, був український національний рух та становлення національної

самосвідомості. Про процеси становлення української нації, слідуючи за інтерпретаціями дослідника, з одного боку, свідчить український національний рух та розвиток української національної самосвідомості, а з іншого – вони самі були наслідком формування нації тощо.

Позиція дослідника щодо початку формування української нації пройшла певну еволюцію. В кінці 1980-х років він зазначав, що цей процес розпочався у перші десятиріччя XVII ст. Його пов'язував із появою у господарському житті ознак капіталістичних відносин [6, с. 18]. Поштовхом до змін в економічному житті вчений називав «возз'єднання» українських земель (слідом за радянською історіографією, цю подію оцінював позитивно) [20, с. 26]. Згодом, під впливом теорій українських істориків, дослідник змінив думку. Початком формування української нації вважав кінець XVIII ст. Завершення процесу формування української нації віднесено на початок XX ст. [16, с. 9]. Довготривалість процесу В. Сарбей пояснював відсутністю єдиної спільної території. На думку дослідника, державна роз'єднаність перешкоджала розвитку економічних, суспільно-політичних, культурних зв'язків [17, с. 28], сприяла тому, що значна частина українського населення була індиферентною до національного питання. Про це свідчить спорадичність проявів національно-визвольної боротьби [6, с. 20].

Розробляючи проблеми націотворення, В. Сарбей надавав особливе значення економічному факторові. Разом із тим, у нього з'явилася тенденція до посилення уваги до духовного, ідеального. Процес формування нації пов'язував зі зростанням національної самосвідомості, розглядав їх як два взаємозумовлені явища. Так, з одного боку, умовами становлення української нації, національної самосвідомості, він називав, рівень розвитку мови, національний характер, його відображення в культурі [16, с. 6; 17, с. 4]. З іншого – підкреслював, що національна самосвідомість має зворотний зв'язок із чинниками, які її породили, це виявляється у рухах за відродження рідної мови, за політичне об'єднання територій, заселених представниками одного етносу тощо.

Особливу увагу В. Сарбей приділяв проблемі зростання національної самосвідомості (вища форма етнонаціональної самосвідомості, закономірний результат складної об'єктивної взаємодії найрізноманітніших матеріальних, соціальних і духовних чинників). При розробці питання дослідник відходив від абсолютизації класових підходів, першочерговості економічного фактора. В. Сарбей висловлював думку, що національна самосвідомість абстрагується від класових суперечностей, об'єднує задля досягнення загальнонаціональних завдань та ідеалів. Також підкреслював, що вона є проявом інтенсифікації процесу становлення нації й впливає на формування такої ознаки нації, як спільність її психічного складу або національного характеру [16, с. 6]. Національний характер – це сукупність почуттів, уявлень, сприйняття, які охоплюють усі сфери людської психіки, від потреб до ідеалів, включають ціннісні орієнтації та переконання, світоглядні й моральні принципи тощо, що формуються під впливом матеріального

життя, зовнішнього середовища, акумулюють особливості історичного розвитку даного народу, умов його праці, соціально-економічного, політичного життя, знаходять вираз у традиціях, звичках і звичаях побуту, своєрідності літератури, мистецтва – культури у цілому [17, с. 4]. Формування національної самосвідомості В. Сарбей пов'язував із процесом еволюції етносу в націю.

Із часом процес формування української національної самосвідомості науковець почав розглядати як основний зміст національного відродження, хронологічно пов'язуючи його з кінцем XVIII – початком XX ст. Результатом дослідження цієї проблеми стала його концепція українського національного відродження [12], яка ґрунтується на працях М. Грушевського, Д. Багалія, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, І. Лисяка-Рудницького, З. Когута, О. Прицака, Дж. Решетара, П. Магочія.

Сама проблема українського національного поневолення та відродження є ідеологічним винаходом XIX ст. [7, с. 131]. Дослідники вказують на її надзвичайну популярність серед національних еліт «неісторичних націй». Окремі науковці вважають це визначення не відповідним реаліям. Наприклад, Г. Касьянов зауважує, що категорія «національне відродження» виконувала і виконує виразні ідеологічні функції [5, с. 40], пропонує альтернативний термін – націотворення [5, с. 295]. При цьому дослідник вважає, що процес націотворення продовжується й тепер.

Аналізуючи доробок В. Сарбея 1990-х років, присвячений українському історичному процесу XIX – початку XX ст., є помітною низка змін, які відбувалися під впливом різних факторів. Я. Грицак, Я. Касьянов, В. Кравченко зауважували, що подібні тенденції були спільними для представників всіх пострадянських історіографій. Відбувалося витіснення наднаціональної схеми національною парадигмою. Однак ці процеси не були однорідними. У білоруській і молдовській історіографії національна парадигма так до кінця і не відокремилася від більшої (відповідно радянсько-російської та румунської) схеми. Інакша ситуація в естонській історіографії, де покоління молодих істориків, скептично налаштоване щодо концепції «національної історії», запропонувало альтернативні схеми [1, с. 66].

Погляди науковця протягом життя не можуть залишатися сталими, вони змінюються та розвиваються. Особливо це стосується періодів, коли зміни охоплюють усе суспільство. Тому з повагою слід віднестися до змін у баченні В. Сарбея методів та підходів до дослідження історії та її висвітлення. Це не лише визнання права людини на власну точку зору, а ще й пошук істориком-науковцем відповідей на суспільно важливі питання. Взагалі, доробок істориків, що працювали за радянських часів, заслуговує на помірковану та спокійну оцінку. Зокрема Л. Таран зазначила: *«зважаємо оцінити, вписати українську марксистську спадщину в національний історіографічний процес означало б отримати позитивну частину нашої духовної спадщини в XX ст.»* [21, с. 87]. Подібну думку висловив О. Реєнт: *«Історики марксистської школи багато зробили*

для вивчення минулого людства, і було б щонайменше необачним відкидати з порога їх здобутки. Водночас це не виключає необхідності постійного переосмислення, критичної оцінки їх праць, полеміки з приводу тих чи інших питань» [8, с. 81].

Отже, В. Сарбей зосередившись на проблемах українського націотворення, становлення й формування національної самосвідомості, згодом виклав власну концепцію українського XIX ст., яке у нього отримало назву «національне відродження України» [11; 12].

Його концепція поєднала дві методологічні системи – марксистську та націоналістичну. Науковцю, який використовував доробок ряду істориків, як-то М. Грушевський, Д. Багалій, І. Крип'якевич, Д. Дорошенко, І. Лисяк-Рудницький, З. Когут, О. Пріцак, Дж. Решетар, П. Магочій та інші, вдалося створити струнку й своєрідну теорію національного відродження України, котра, без сумніву, займає своє місце й заслуговує на дослідницьку увагу, поряд із ідеями інших науковців даної проблеми у вітчизняній історичній науці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грицак Я. Українська історіографія. 1991-2001 : Десятиліття змін / Я. Грицак // Україна Модерна / відп. ред. Я. Грицак, М. Крикун. – Київ ; Львів : Критика, 2005. – Ч. 9. – С. 43–68.
2. Енциклопедія історії України : в 5 т. / Редкол. В.А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 2005. – Т. 3 : Е-Й. – С. 672.
3. Єкельчик С. О. Український національний рух (замість післямови) / С. О. Єкельчик // Нариси з історії українського національного руху : колективна монографія. – К. : Інститут історії України НАНУ, 1994. – С. 159–167.
4. Касьянов Г. Націоналізація історії : методологічні та термінологічні проблеми (пострадянський простір, 1990-ті роки) / Г. Касьянов // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: матеріали Всеукр. наук.-методол. семінару (Київ, 17 червня 2004 р.). – К. : Інститут історії України НАНУ, 2005. – С. 36–46.
5. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: монографія / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.
6. Кондуфор Ю. Ю. Україна: діалектика історичного розвитку / Ю. Ю. Кондуфор, С. В. Кульчицький, В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, І. С. Хміль // Комуніст України. – 1989. – № 9. – С. 13–20.
7. Кравченко В. Україна, імперія, Росія... Огляд сучасної української історіографії / В. Кравченко // Український гуманітарний огляд. – К., 2004. – Вип. 10. – С. 115–154.
8. Реснт О. П. Перечитуючи написане / О. П. Реснт. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2005. – 256 с.
9. Сарбей В. Етапи формування української національної самосвідомості / Віталій Сарбей // Історія України. – 1997. – № 3. – С. 4–5 ; № 4. – С. 4–5 ; № 5. – С. 8.
10. Сарбей В. Г. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1993. – № 7-8. – С. 3–16.
11. Сарбей В. Г. Історія України. XIX – початок XX ст.: пробний підручник для 9 класу середньої школи / В. Г. Сарбей. – К. : Генеза, 1994. – 223 с.
12. Сарбей В. Г. Національне відродження України / В. Г. Сарбей. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
13. Сарбей В. Г. Національний рух на Україні в системі загально-визвольної боротьби // Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму. – Київ ; Запоріжжя. – 1991. – С. 118.
14. Сарбей В. Г. Проблеми історії сучасних національних рухів: сучасний погляд / В. Г. Сарбей // Россия в XX веке. Историки мира спорят. – М., 1994. – С. 704–708.
15. Сарбей В. Г. Розвиток української національної самосвідомості / В. Г. Сарбей // Нариси з історії українського національного руху: колективна монографія. – К. : Інститут історії України НАНУ, 1994. – С. 30–43.
16. Сарбей В. Г. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині XIX ст. / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С. 3–16.
17. Сарбей В. Г. Становлення і консолідація української капіталістичної нації в світлі положень праць основоположників марксизму-ленінізму / В. Г. Сарбей // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1990. – Вип. 16. – С. 3–11.
18. Сарбей В. Г. Становлення і консолідація української нації в другій половині XIX ст. / В. Г. Сарбей // Історія України. Від найдавніших часів до кінця XIX ст. : курс лекцій. Навчальний посібник для студентів вузів. – Кн. 1. – К. : Либідь, 1991. – С. 561–571.
19. Сарбей В. Г. Становлення і консолідація української нації в період утвердження і розвитку капіталізму. – К. : Наукова думка, 1989.
20. Сарбей В. Г. Формування української капіталістичної нації / В. Г. Сарбей // Радянська школа. – 1990. – № 1. – С. 26–29.
21. Таран Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки / Л. В. Таран // Український історичний журнал. – 1999. – № 1. – С. 85–91.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

© Король А. І., 2010

Стаття надійшла до редакції 23.08.2010 р.

**УКРАЇНСЬКИЙ ТИЖНЕВИК «НАШЕ СЛОВО»
(ВАРШАВА)
ЯК ОРИГІНАЛЬНЕ ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ
ПЕРЕДУМОВ І ПЕРЕБІГУ ПРИМУСОВОГО
ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ПОЛЬЩІ
В 1944-1947 рр.**

Висвітлені передумови й перебіг примусового переселення українців Польщі в 1944-1947 рр. через призму інтерпретації популярного поміж української національної меншини в Польщі тижневика «Наше слово» («НС») й оригінального джерела, що має пізнавальну та академічну цінність. Розділена історична пам'ять українців і поляків на зазначені події посилює інтерес до української періодичної преси в Польщі.

Ключові слова: примусове переселення українців, депортація, Холмщина, Надсяння, Підляшшя, Лемківщина, операція «Вісла».

Освещены предпосылки и ход принудительного переселения украинцев Польши в 1944-1947 гг. через призму интерпретации популярного среди украинского национального меньшинства в Польше еженедельника «Наше слово» («НС») и оригинального источника, имеющего познавательную и академическую ценность. Разделенная историческая память украинцев и поляков на данное событие усиливает интерес к украинской периодической прессе в Польше.

Ключевые слова: принудительное переселение украинцев, депортация, Холмщина, Надсянье, Подляшье, Лемковщина, операция «Висла».

Highlights the prerequisites and course forced Ukrainian migration in Poland 1944-1947 through the prism of popular interpretation among the Ukrainian national minority in the Polish weekly «Our word» («OW») and the original source, which has cognitive and academic value. Split the historical memory of Ukrainian and Polish this event enhances interest in the Ukrainian press in Poland.

Key words: forced Ukrainian migration, deportation, Kholm, Nadsyannya, Podlasie, Lemkivschyna, Operation «Wisla».

Одним із основних комплексних джерел інформації про політичну, культурну, економічну сфери життя діаспори є періодична преса. Вона також може бути напрочуд змістовним об'єктом для вивчення окремих аспектів історії. Предметом нашого зацікавлення є висвітлення передумов й перебігу примусового переселення українців Польщі у 1944-1947 рр. на шпальтах запитаного суспільством й популярного поміж української національної меншини в Польщі щотижневика «Наше слово» («НС»).

Перш ніж зосереджуватися на проблемі, звернімося до історії названого видання, адже функціонування національних медіа за кордоном – мало досліджений в українській науці феномен. Перший примірник

тижневика «Наше слово» побачив світ 15 червня 1956 року у Варшаві. Це був останній часопис у Польщі з групи видань, призначених для національних меншин, що з'явився на хвилі політичної відлиги 50-х років як друкований орган Українського суспільно-культурного товариства. Не ординарна, як на той час, подія засвідчила політичні зміни в ставленні керівництва держави до українців. За задумом тримовний часопис (українською – переважно, польською та субетнічною-лемківською) мав виконувати роль своєрідного транслятора між владою й українським населенням, зокрема пояснювати політику по відношенню до української людності, насильно депортованої у 1947 році в рамках операції «Вісла» з етнічних

південно-східних земель на північно-західні країни Польщі, сприяти її економічній та суспільній стабілізації, заохочувати до громадського життя, розвивати рідну культуру й освіту, а також поширювати інформацію про життя в Радянській Україні [1]. У дійсності ж перетворився на відкриту трибуну скарг і нарікань українців на ситуацію, у якій вони опинилися в Польщі. З огляду на зміст, він ніколи не отримав згоди на розповсюдження у Радянському Союзі й УРСР. 1990 року часопис припинив виконувати роль видавничого органу УСКТ і прийняв форму українського тижневика.

Сьогодні, попри наявність багатьох проблем, часопис успішно поєднує професійний суспільно-політичний аналіз з популярним нарративом, робить важливий внесок у підтримання ідентичності українців у Польщі, формування історичної свідомості й захисту українського населення від публікацій несумлінних авторів, які утворюють негативний стереотип українця та ускладнюють атмосферу приятного співжиття в польському суспільстві. Висловлюючи збентеження української меншини з приводу деформації історичної пам'яті редактор «НС» Я. Присташ говорить: *«Вихованих комуністичною пропагандою й ЗМІ поляків дуже важко переконати, що українці в Польщі не причетні до подій на Волині, бо більшість поляків мислять категоріями колективної відповідальності. Механізм простий: шляхом застосування асоціацій, спрощень, або з приводу недостатніх знань формуються уявлення та переконання, які мають мало спільного з історичними фактами. Найгірше, що люди в це вірять і не сприймають аргументації, що порушує весь їхній світогляд»* [2, с. 8]. Можливо, саме тому, українці в Польщі – не типова діаспора. Вони набагато більше цікавляться історією, ніж українці в Україні.

Отже, в історичних публікаціях редакційні працівники часопису вбачають, насамперед, просвітницьку функцію. Вони друкують статті професійних журналістів, громадські діячів та науковців з Польщі й України, які представляють до уваги суспільства не тільки історіографічні нарративи, але й документальні джерела польських архівів та свідчення очевидців – примусово переселених з місць споконвічного проживання українців і розсіяних в Україні й Польщі у 1944-1947 рр., презентують концепції, які впливають на рамки інтерпретацій минулого в Польщі, коментують їх та окреслюють простір майбутніх досліджень. Публікації Богдана Гука, Євгена Місила, Ігоря Галагіди, Романа Дрозда, Володимира Мокрого, Мирослава Чеха, Марії Паньків та інших дозволяють глибше аналізувати витворені та укорінені в суспільній думці міфи про причини зовнішньої й внутрішньої депортації українців Польщі, виокремлюють інші причини переселення та деталізують його хід.

Саме тому ми відносимо історичну публіцистику української діаспори в Польщі до оригінальних джерел вивчення передумов і перебігу депортації українців Польщі й підкреслюємо її важливе значення для дослідження польсько-українських взаємин у 40-х роках ХХ століття, відтворення цілісної картини переселення та створення цілісного образу часу і людини.

На жаль, рівень обізнаності широкої громадськості Польщі (й України) щодо встановлення лінії західного кордону по завершенню Другої світової війни та насильницького виселення (депортації) з етнографічних земель Холмщини, Підляшшя, Надсяння і Лемківщини 480 882 тисячі українців [3, с. 414] у 1944-1946 рр. згідно з угодою, укладеною 9 вересня 1944 р. у м. Любліні Урядом Української РСР і Польським Комітетом Національного Визволення, «Про взаємну евакуацію польського населення з території УРСР в Польщу і українського населення з території Польщі в Україну» [4, с. 24] й розселення в Україні, а також другої кампанії насильницького виселення впродовж 28 квітня – 16 серпня 1944 р. у ході операції «Вісла» і розселення на так званих «повернутих», західних землях у Польщі майже 150 тисяч українців [5, с. 62], які не захотіли переселитися зі своїх домівок в УРСР, є досить низький.

Між тим, фахівцям відомо про ці події майже все: витоки депортації, перебіг, наслідки. Серед причин, що послугували прийняттю сумісного рішення лідерів країн антигітлерівської коаліції про повоєнну лінію українсько-польського кордону й переселення населення, вчені виділяють війну, виняткову соціальну та національну напруженість на цій території у міжвоєнний період, спричинену не відповідним співвідношенням земельної та іншої власності в руках різних категорій населення й політикою Польської держави, національні мотиви, зовнішні провокації міжнаціональної ненависті з боку як німецько-фашистської, так і радянської пропаганди та спецслужб, а також польського еміграційного уряду. Показово, що сьогодні обидві сторони мають на меті осмислення уроків минулого, вироблення нових принципів взаємоповаги і взаєморозуміння народів. Проте, крім зважених наукових праць, все ще з'являються публікації, забарвлені ідеологічними штампами. На цю особливість ряду робіт вказують журналісти «НС», які спеціалізуються з даної теми.

Аналізуючи суперечливий науковий продукт польських авторів вони піддають критиці національний підхід до вивчення минулого. На дискусійному форумі «Волинь 1943 і ми – українці Польщі» у редакції «Наше слово» історик і журналіст Богдан Гук та Анна Лазар гірко констатували: *«У Польщі серед істориків відбувається щось дивне – історики відстоюють не наукові, а національні інтереси»* [2, с. 7]. При цьому редактори й журналісти «НС» не зацікавлені в власних критичних судженнях, а пропонують увазі читачів альтернативні наукові погляди авторитетних вчених. Зокрема тих, що дають відповідь на питання ким і для чого були започатковані вбивства мирного населення на польсько-українському прикордонні, що породили кровопролиття і послугували застосуванню владою апробованого методу колективного покарання й упокорення населення масовим насильницьким переселенням. Голова Українського інституту національної пам'яті академік І. Юхновський зазначив, що ситуацію легко використали Радянський Союз та фашистська Німеччина, які були дуже зацікавлені в міжусобній боротьбі двох націй. Умовиводи вченого базуються на логічному припущенні, що вони могли старатися

відвернути українців від боротьби проти фашистів і проти комуністів, як їм вдалося відвернути поляків від боротьби проти фашистів і проти комуністів та спрямувати їх до боротьби, насамперед, проти українців. *«Нас у 1942-1944 рр. просто вели один проти одного, а ми бездумно йшли. ... Війна – це, перш за все, брудна справа. ... У цій брудній справі нині нам уже не треба кунатися і намагатися в ній виділити тих, хто чесно, а хто нечесно брав участь – у цій брудній справі ми рівні. Поганих людей, начинених ненавистю, або людей з браком нормального сумління і людської свідомості як з боку поляків, так і з боку українців було абсолютно достатньо»* [6, с. 7].

Без сумнівів головним чинником, що обумовив трагічні перспективи населення й брутального переселення, була Друга світова війна. Її політико-історичний підтекст подає на шпальтах газети «НС» львівський професор М. Литвин у статті «Вересень 1939 року. Українці і поляки між двома тоталітаризмами». Долучившись до тривалої суспільної і наукової дискусії довкола головних винуватців трагедії, вчений звертає увагу на малодосліджені факти початкового періоду. Коли 1 вересня 1939 р. почалося німецьке бомбардування Львова та інших галицьких і волинських міст, що входили у міжвоєнний період до Польщі, українці, виконуючи обов'язок громадянина, були серед будівничих міських барикад. Понад 120 тисяч вступили до польського війська. Багато з них у той час воювали в лавах 9-ї Підляської піхотної дивізії на Помор'ї й обороняли Варшаву в складі Львівської дивізії [7, с. 9]. У той же час союзники Німеччина – СРСР налагоджували тісну співпрацю, координували свої плани. Тієї осені Сталін постійно наголошував на довгій перспективі дружніх радянсько-німецьких відносин. Він вважав, що спільний розгром Польщі зміцнить його союз із Гітлером. 17 вересня, коли готувався штурм Львова, була проведена операція проти 4-тисячної польської оперативної кінної групи генерала В. Андерса. Однак у подальшому дії диктаторів щодо долі Польщі викликали все більше непорозумінь. Так, «союзниками» було визначено, що радянське військо досягне Перемишля ввечері 26 вересня, Варшави – жовтня. У той же час, запланований вивід німецьких військ у 14-денний термін, що мав розпочатися 21 вересня уповільнювався. Гітлерівці не поспішали передати Радянському Союзу Дрогобич, вивозили все цінне, насамперед, нафтопродукти, спалювали те, що не могли взяти. Коли через два дні все ж покинули місто, то звинуватили в пожежах і грабунках українців. Дискредитуючи населення, проводили в околицях Львова та інших місцях зібрання для «пронімецької пропаганди», безкоштовно роздавали промислові і продовольчі товари з реквізованих магазинів. Отже, два диктатори продовжували мріяти про розширення кордонів власних імперій. При цьому *«кожний намагався перехитрити і використати іншу сторону»*, – наголошує М. Литвин [7, с. 9]. Постала дивовижна ситуація. З одного боку, влада, яка йшла на зговір з противником, з іншого – населення, яке не мало права на помилку. Дослідники мають шукати пояснення цьому феномену.

У публікаціях часопису можна почерпнути ще ряд суттєвих і досить контроверсійних для пересічних

громадян й політиків Польщі уточнень та пояснень щодо передумов депортації і припинення кровопролиття. При цьому роздуми авторів статей часопису «НС» та свідків подій не носять антипольський характер *«Я не є ворог Польщі, я вважаю, що ми мусимо з Польщею жити в згоді...»*, – запевнив Б. Гука в ході інтерв'ювання, учасник українського національного підпілля в роки Другої світової війни Євген Стахів [8, с. 9]. Переконливою видається його розповідь про спроби Волинського проводу ОУН домовитися у 1943 р. із проводом АК про припинення ворожнечі. Варіант вирішення проблеми за рахунок залишення Польщі земель Галичини і Волині, запропонований польським лондонським урядом і взятий за основу проводом АК на Волині не був прийнятним. Він впевнено стверджує, що: *«За волинську акцію відповідає польський лондонський уряд, який стояв на позиції, що це не українська, а польська територія. Тим часом українська сторона вважала Україною землю аж за Сян. Хтось може критикувати цей договір, однак він був після невеликих змін затверджений на мирних конференціях в Ялті та Потсдамі, а Рузвельт і Черчілль – це не Адольф Гітлер. Це була засаднича причина неможливості домовитися»* [8, с. 9]. Констатація доконаного факту очевидцем події спростовує поширювані заяви про існування можливості мирним шляхом врегулювати затяжний українсько-польський територіальний конфлікт. Як добре відомо, його витoki сягали щонайменш Першої світової та радянсько-польської воєн 1920-1921 рр., коли західні зі сторони України або східні зі сторони Польщі пограничні землі дісталися останній, хоча й були заселені переважно українцями. Саме тому польський уряд, що перебував під час Другої світової у Лондоні, наполягав на відновленні радянсько-польської лінії кордону відповідно 1939 р. і провокував до ворожнечі народи. *«Все можна було узгодити, крім кордонів»*, – зауважує Стахів [8, с. 9].

Щодо міжетнічного конфлікту як передумови прийняття рішення про обмін територіями і населенням важливими є думки Богдана Гука. Варто зазначити, що застосовані ним дослідницькі методи дозволяють по-іншому тлумачити багато тверджень польських дослідників. Коментуючи тези рецензії Миколи Кухарчука на книжку Є. Маркевича «Партизанський край», Б. Гук долучає архівні джерела, зокрема фрагменти звіту командира радянського партизанського загону Б. Шангіна, й приходять до висновку, що *«гітлерівська окупація уможливила такий, а не інший перебіг конфлікту між польськими та українськими відділами, проте якби не спалах II Світової війни, українців Холмищини та інших земель в умовах II Речі Посполитої чекав би геноцид. Він мав місце вже під час німецької окупації: відділи АК та БХ убили на Холмищині від 2 000 до 4 000 мирних мешканців української національності»* [9, с. 9]. Ретельно вивчивши окремі історичні конструкції та фіктивний сценарій боротьби з українцями на Холмищині у польській історичній літературі Б. Гук відкидає заяви щодо перетворення українських сіл на українські твердині, бази гарнізонів УНС, з якими польське військо вели бої [10, с. 9]. Критично аналізу-

ючи характер протистояння, встановлюючи кількість жертв зі сторони українського і польського населення, понесених під час відплатних акцій, він наголошує на перебільшені і привласнені даних кількості жертв з боку польського населення відповідною стороною, викривлені історичної дійсності й приходять до висновку, що всі події на території Холмщини в 1939-1944 рр. слід розглядати в контексті її приналежності до Генерального губернаторства, оскільки у період окупації ця територія була предметом політичної та мілітарної гри різних сил, зокрема українських й польських політичних і військових угруповань, які старалися забезпечити її приналежність після війни до польської або української національної держави. Польські антигітлерівські підпільні політичні та мілітарні утворення стали трактувати українців як ворожий елемент такою самою мірою, як німці-гітлерівці [11, с. 9]. Історичне полотно про ті чи інші події він часто доповнює другорядними історичними джерелами: спогадами очевидців. І хоча ставиться до них з обережністю, але з розумінням цінності свідчень. Наприклад, розповідаючи про трагедію українців у 1943-1947 рр., яка була пов'язана з українською етнографічною територією в межах сучасної Польщі, наводить спогади свідків масового вбивства, вчиненого АК у Сагрині та 10 інших селах Холмщини 10 березня 1944 р., зауважуючи при цьому, що в Україні спогади очевидців з Сагриня почали друкуватися на початку 90-х років, але в Польщі вони невідомі. Спомини свідка трагедії 7-річної на 10 березня 1944 р. Галини Шишко (дів. Кумецька) наповнюють новим змістом уявлення про нищення села, коли протягом дня було вбито під час наступу, знущань, катувань 1 200 беззахисних мешканців Сагриня й околиць, що перебралися сюди з маленьких селищ. *«З 6 години ранку люди, які охороняли село, побачили, що горять Турковичі (сусіднє село – Т.П.). Моя мама була там разом з охоронцями, як тільки почали стукати в рейки, забігла в хату й почала кричати: «Вставайте, напала банда!».* Я вибігла з хати й почула крик людей, ревіння корів, іржання коней, плач маленьких дітей. Вибігла на луг, бо за садком у нас був луг, і великий рів, через який проклали кладку в сторону лісу на випадок утікання, бо люди завжди чекали біди. Я побачила, як раптово, в одну хвилину, горіло все село» [12, с. 9]. Далі жінка розповіла, як знущалися над тими, що забарилися. Повикручували ноги і руки, а потім вбили сестру її матері Зіну Антосюк, – дівчину, яка збиралася заміж за українського хлопця. Через місяць вона втратила брата і матір («забили») і всю родину дядька. Аналогічні матеріали «усної історії» доповнюють загальну картину трагедії людей, яких жорстокістю змушували полишити рідну землю. Проведений Б. Гуком аналіз статистичних даних про кількість загиблих засвідчує, що за час окупації гітлерівці вбили в 10 разів менше українців, ніж члени польського підпілля. Масові вбивства українців мали на меті одне: довести українське питання до такого стану, аби після війни не було потреби вести з українцями політичні переговори, та щоб як меншина вони перестали існувати. Післявоєнна III Річ Посполита мала бути державою мононаціональною [13, с. 9].

Очевидно, що всеохоплюючий страх – домінуюче відчуття під час війни, штовхало не тільки політиків, але й населення на аморальні вчинки. Мілітаризація свідомості призвела до деформації морально-ціннісних людських якостей. Ми поділяємо точку зору тих вчених, які вважають, що на війні немає суддів, кругом валяється зброя, а ненависть стає неконтрольованою. Унаслідок цього на польському боці мала місце трагедія Волині, а на українському – Холмщини [6, с. 9]. Водночас, попри те, що девіантна поведінка стала нормою воєнної повсякденності населення, не можна не підкреслити, що ставлення поляків до українців було різним. *«У Варшаві, Познані та Кракові одне, у Перемишлі, Львові чи Станіславові – інше. У моїм домі у Перемишлі мешкали поляки, нормальні поляки, і ми могли мирно жити як друзі, дуже великі друзі»,* – говорить Євген Стахів [8, с. 9].

Отже, врегулювати конфлікт могла лише третя сила – «владна». Звичайно політичне керівництво Радянського Союзу вирішило проблемне питання відповідно своїм уявленням про мирне життя. У світлі вищенаведених фактів виходить, що офіційна назва операції з переселення українського населення «евакуація» відповідала стану справ. Крім одного, – українці масово просили Сталіна і Хрущова повернути етнографічні землі в лоно України, приєднати до СРСР, а не виселити їх. Очевидно, що в конфліктній ситуації завжди є ошукана сторона.

Більша частина українців втратили надію на припинення терору й після оголошення рішення про встановлення нової лінії кордону і категоричних роз'яснень типу: «Українці повинні жити в Україні, а поляки в Польщі» погодилися на виїзд. Ряд документів віднайдених у польських архівах та вперше оприлюднених на сторінках газети, знову ж таки, Б. Гуком, вказують на негативне ставлення старост територій, що відійшли до Польщі, до українців, які не визнавали міждержавної угоди про «евакуацію» населення. Староста Володавського повіту зазначав у звіті до люблінського воєводи, що *«українці самі по собі винні, не хочуть покидати своїх осель, чим викликають неприхильне, вороже ставлення польських мешканців повіту»* [14, с. 9]. Варіантів збереження життя в українців було небагато. Перший – втеча або «добровільне» переселення; другий, – відмова від віросповідання і переселення зі східних на західні землі Польщі [15, с. 9], які повернула їй Німеччина по закінченню війни та після виселення німецького населення, що закріпилося там впродовж дев'яти років управління на етнічну батьківщину в нових кордонах.

Внутрішньодержавне насильницьке переселення українців здійснювалося у ході військової операції з кодовою назвою «Вісла». Хоча від того часу минуло 60 років, та громадська думка у Польщі щодо цього заходу асиметрична. Українці постійно наголошують на «невинних жертвах», характеризують депортацію як «ганебну», «сумнозвісну» [16, с. 6]. Розхожа в польському суспільстві думка, що *«акція «В» мала на меті виселення людності української з Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя незалежно від віросповідання, і розселення їх на так зв. «землях одисканих» з метою цілковитої асиміляції»,* або *«Єдиним «гріхом» виселених в акції «Вісла» було*

тільки те, що вони були українці, а не те, що були православними чи греко-католиками» [17, с. 3], не сприймається польськими громадянами українського походження. Очевидці-старожили не можуть спокійно, без сліз, розповісти про пережите. Вони вважають, що їх виселяли за вірність православ'ю (за тогочасними мірками віросповідання було визначальним тестом прихильності громадян до держави), а не тому, що боролися з УПА. Іван Бакунович – автор статті «Не поїхали на схід, поїхали на захід» запевняє читачів «НС», що під час депортації було видно, що не йдеться про боротьбу з УПА, а йдеться про знищення релігійно-національної totoжності. Більшість осіб з акції «В» до сьогодні мають бажання отримати правдиву відповідь на питання: Чому з ними так поводитись? Вони не вірять, що їх вивозили через, те що «було якесь замешкання зі Сверхесвським» [17, с. 3] і доводять документально, що влада повоєнної Польщі, готувала депортацію українців кілька місяців до його вбивства [18, с. 3]. Звичайно, залучення до наукового обігу окремих фактів, суджень та висновків можливе тільки за умови їх верифікації з іншими історичними джерелами.

Типову історію про хід операції «Вісла» вилучаємо зі спогадів Антоніни Лугуз із села Городники (Підляшшя). Вона розповіла, як перед самими жнивами у село приїхали військові і наказали зібратися за дві години в дорогу. Батько мусив умістити найнеобхідніші речі на два «возики-залізнички». Багато селянського «добра» – свиней, вівців, курей залишили. Взяли тільки корову, запрягли коні і поїхали на станцію у Видмінах [17, с. 3]. 1 липня вивозили родину Івана Романця з Київця. За короткими фразами його спогадів також виступає лиха доля тисяч вигнанців. Дали їм підводи, погрузили і повезли на станцію до Хотилова. Там зареєстрували і розмістили по три родини на один товарний вагон. Худобу окремо. Привезли до Новограду Щецинського воеводства. Розселили по хатах, де не було ні дверей, ні вікон, ні печей [17, с. 3]. Найбільше пам'ятає голод і холод. Скромна державна продовольча допомога борошном, оселедцями, цукром не рятувала. Збирали колоски на полях після жнив.

Істотний штрих до картини недолі українців з операції «В» вносить розповідь Анни Олексів. Її свідчення, переказані в листах і телефонних розмовах журналісту «НС» Марії Паньків, настільки характерні, що вважаємо за доцільне навести їх більш розлого: «Із самого ранку увірвались до хати жовніри, дуже агресивні. Дали нам дві години, щоб покинути хату і віддати їм ключі. Викинули зі скрині Біблію, Кобзар, портрети Т. Шевченка, І. Франка і Л. Українки, а коли батько хотів усе це знову вкласти у скрині, жовніри почали при мені бити його прикладом рушницю. ...брат Стефан запряг коня до воза. Ми поклали сіна, а на нього батька, порожню скриню, зав'язану в плахту подушку, перини, трохи хліба, кілька горняток, емальованих дзбанків на воду і відро, щоб було з чого поїти коня... Людей з возами зігнали на луки за школою, обгородили колючим дротом. Кілька днів нас тримали під відкритим небом. А в школі на поверсі допитували затриманих, били. ... Військові наказали їхати возами до станції Вороблик. Ми рушили в дорогу через польське село Посаду-

Яслицьку. Жив там і Микола Каменський: він разом із поляками того села допомагав нам 1946 р. уникнути виселення (1947 р. його разом з іншими вигнали на «землі одзискане»). Батько кликав їх, але ніхто не вийшов з хат, навіть до вікна не підійшли. Трохи пізніше ми довідалися, що двох поляків з Посади, жонатих з українками, теж вигнали. Якось доїхали ми на станцію. Там нас завантажили у вагони. Ми вже не мали ані краплі води, ані хліба. Жовнір вислав дітей по воду до криниці. Але звідти нас прогнали, не дали навіть напитися. Ми повернулися спрагли, з порожнім посудом. Тоді жовнір сам пішов з нами. Знову вийшла з хати та сама жінка, що вже раніше сховала жердину до криниці, і голосно кричала... Жовнір її відіпхнув. Знайшов жердину і сам наповнив водою наші дзбанки, а ми ще й напилися. По дорозі жовніри дали нам хліба – буханець на родину. Мали ми молоко, бо люди в дорозі доїли корови і ділилися з тими, хто не мав. Третього дня поїзд зупинився. Прийшли військові з УБ і забрали мого батька. Військовою автомашиною повезли до концтабору в Явожні, де тримали тиждень, допитували. Але не били. Його і там врятували знайомі поляки... Поселили нас у селі Сем'яни, дали 150-тилітню хату-луп'янку, стріха завалена, у приміщеннях шар гною з 70 см, бо російське військо, перебуваючи у цьому селі, тримало тут коні. Ми жили як цигани, ціле літо на подвір'ї біля воза, пашили вогнище, варили щавицю. У хаті жодної шибки, ні дверей, печі розбиті, підлога прогнила... Майже всі ми працювали в лісі. Я садила дерева, а батько і брат зрізували і звозили. Жили ми в біді і з бідю. Одяг розпався, іншого не мали, ходили босо. А тут зима вже на носі. Брат зробив нам «дерев'янки». Потім ми вже розжилися і купили гумові черевики, а на літо так звані «тенісівки» (з полотна на гумовій підшаві). ...Знаю, що не усім моїм односельцям з Волі-Нижньої жилося так сумно, як мені. Декотрі і тепер кажуть, що вони не тужили і не тужать за рідними сторонами. Моєї туги не розуміють, а нас всього позбавили...» [19, с. 9]. Безперечним фактом є те, що переселення на Захід Польщі було брутальним, однак інколи виконавці акції проявляли більше людяності, ніж його проектувальники.

Важко долали соціально-психологічну адаптацію. На нових місцях поселень, як відомо, депортованих розселяли дисперсно, по чотири родини на село. Жити в таких умовах було складно. Саме тому двадцять відсотків депортованих повернулися в рідні місця після 1956 р. Віра Романчук з с. Городник зауважила з цього приводу: «Так добре жилося, що треба було повертатися» [17, с. 3]. Та не кожен відважувався на такий крок. Незважаючи на послаблення, місцева влада чинила всілякі перешкоди. Більшість із депортованих пристосувалися і не мають розділеної totoжності рідного краю.

На загал історичні публікації тижневика «Наше слово» можуть слугувати своєрідним мірилом всебічної критики джерел, сприяти встановленню історичної правди щодо зовнішньої і внутрішньої депортації українців Польщі у 1944-1947 рр. Розділена історична пам'ять українців і поляків на зазначені події посилює наш інтерес до української періодичної преси в Польщі.

ЛІТЕРАТУРА

1. «Наше слово». Редакційна сторінка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nslovo.pl/content/view/1/54/>.
2. Присташ Я. Волинь 1943 і ми – українці в Польщі / Я. Присташ // Наше слово. – 2009. – 12 квітня (№ 15 / № 2697).
3. Депортації : Західні землі України : к. 30-х – п. 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3 т. / Відп. ред. Ю. Сливка. – Львів : НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. – Т. 2 (1946-1947 рр.). – 539 с.
4. Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів. 1944-1961 рр. – К. : Держполітвидав УРСР, 1963. – 576 с.
5. Drozd R. Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944-1989. – Warszawa : «Tusza», 2001. – 380 s.
6. Гук Б. У Європі не сприймають конфлікту пам'яті українців та поляків. Розмова з академіком Ігорем Юхновським, Головою українського інституту національної пам'яті // Наше слово. – 2009. – 9 серпня (№ 32 / № 2714).
7. Литвин М. Р. Вересень 1939 року. Українці і поляки між двома тоталітаризмами / М. Р. Литвин // Наше слово. – 2009. – 4 жовтня (№ 40 / № 2722).
8. Гук Б. Українців у II Речі Посполитій поляки прирекли на загибель / Б. Гук // Наше слово. – 2008. – 14 грудня (№ 50 / № 2650).
9. Гук Б. Про дослідження боїв АК та БХ проти УПА на Холмщині 1943-1944 рр. / Б. Гук // Наше слово. – 2009. – 31 травня (№ 22 / № 2704).
10. Гук Б. Про дослідження боїв АК та БХ проти УПА на Холмщині 1943-1944 рр. / Б. Гук // Наше слово. – 2009. – 24 травня (№ 21 / № 2703).
11. Гук Б. Холмщина в 1939-1944 роках / Б. Гук // Наше слово. – 2009. – 7 червня (№ 23 / № 2705).
12. Гук Б. Сагринські спогади / Б. Гук // Наше слово. – 2009. – 20 вересня (№ 38 / № 2720).
13. Гук Б. 10 березня 1944 р. – день злочину АК щодо української людності в II Світовій війні / Б. Гук // Наше слово. – 2009. – 2 серпня (№ 31 / № 2713).
14. Гук Б. Ситуація української людності Володарського повіту в 1944-1945 рр. / Б. Гук // Наше слово. – 2007. – 16 грудня (№ 50 / № 2628).
15. Гук Б. Третя віросповідна трансформація на Холмщині ХХ століття / Б. Гук // Наше слово. – 2007. – 25 листопада (№ 47 / № 2625).
16. Шафран П. Лемківська сторінка / П. Шафран // Наше слово. – 2007. – 18 листопада (№ 46 / № 2624).
17. Бакунович І. Не поїхали на схід, поїхали на захід / І. Бакунович // Наше слово. – 2007. – 18 листопада (№ 46 / № 2624).
18. Гук Б. Художній спомин лемків про акцію «Вісла» / Б. Гук // Наше слово. – 2007. – 18 листопада (№ 46 / № 2624).
19. Паньків М. З мого життя / М. Паньків // Наше слово. – 2007. – 18 листопада (№ 46 / № 2624).

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
 Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

© Пронь Т. М., 2010

Стаття надійшла до редакції 06.08.2010 р.

ВІТЧИЗНЯНІ АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ДОРАДЯНСЬКУ ОХОРОНУ ЗДОРОВ'Я В ХАРКОВІ

Визначена роль і місце вітчизняних архівних джерел при дослідженні дорадянської охорони здоров'я в Харкові. Встановлена наявність документів, пов'язаних із даною проблематикою, в 13 фондах Державного архіву Харківської області і 7 фондах Центрального державного історичного архіву в м. Києві. Усі виявлені архівні матеріали систематизовано залежно від їх походження. Попереджено про труднощі, пов'язані з опрацюванням описаних джерел.

Ключові слова: архівні матеріали, джерела історичні, дорадянський, охорона здоров'я, Харків.

Определена роль и место отечественных архивных источников при исследовании досоветского здравоохранения в Харькове. Установлено наличие документов, имеющих отношение к данной проблематике, в 13 фондах Государственного архива Харьковской области и 7 фондах Центрального государственного исторического архива в г. Киеве. Все выявленные архивные материалы систематизированы в зависимости от их происхождения. Предупреждены о трудностях, связанных с разработкой описанных источников.

Ключевые слова: архивные материалы, источники исторические, досоветский, здравоохранение, Харьков.

A role and a point of domestic archival sources under pre-Soviet health care development research in Kharkiv are conducted. The presence of documentation that is connected with this subject has been determined in 13 funds of the State Archive of Kharkiv Region and 7 funds of the Central State Historical Archive in the City of Kyiv. All the ascertained archival materials are systematized against their origin. The difficulties connected with the development of described sources are notified here.

Key words: archival materials, health care, historical sources, pre-Soviet, public healthy, Kharkiv.

Сучасні процеси подолання негараздів перехідного періоду, становлення нової системи охорони здоров'я в Україні вимагають усвідомлення і творчого осмислення історичного досвіду. Без вивчення історії організації охорони здоров'я та специфіки місцевих умов розвитку цієї діяльності неможливе вироблення сучасної теорії охорони здоров'я і створення її нової української моделі. Тільки засвоївши уроки минулого, можна впевнено рухатися шляхом прогресу. Проблеми історії дорадянської охорони здоров'я мають повернути увагу дослідників ще й з точки зору можливостей пристосування деяких її елементів до умов сучасності. Адже, на відміну від радянської системи, дорадянська охорона здоров'я формувалася, як і сьогоднішня, у ринкових умовах.

Із іншого боку, постійно зростає увага істориків і громадськості до минулого міст України. Як справедливо зазначає О. П. Реєнт: «після певного

забуття міська проблематика усе більше переміщується з периферії наукового зацікавлення в його центр (це частково пов'язане й зі зміною наукової парадигми)» [1, с. 226]. Протягом останніх років склався певний напрям історичних студій – містознавство, який увібрав досягнення, напрацювання фахівців з політичної, економічної, соціальної історії, історичного краєзнавства, інших, неісторичних наук, перш за все економічної географії, демографії, соціології, філософії. При цьому, розгляд міської проблематики все нагальніше потребує перенесення акценту із дослідження макропоказників, законодавчих норм – на життя людини в місті [там само, с. 227]. Відзначений недавно 350-річний ювілей Харкова значно посилив інтерес громадськості до всіх складових історичного розвитку другого за величиною та значущістю міста України, зокрема й до історії охорони здоров'я в ньому.

Охорона здоров'я в Харкові пройшла багаторічний шлях, вивчення якого має науково-теоретичний, пізнавальний і суто практичний інтерес. Воно допомагає краще зрозуміти джерела, предтечі тих чудових досягнень у сфері охорони здоров'я, яких домоглися харків'яни, глибше осмислити шляхи й закономірності розвитку охорони здоров'я в нашій країні, дістати науку для використання найкращих напрацювань у практиці сьогодення.

На жаль, дорадянська історія охорони здоров'я в Україні взагалі та в окремих її містах, у тому числі в Харкові, маловивчена. Дотепер не створено жодної узагальнюючої праці, де був би підсумований поступ охорони здоров'я в Україні за будь-яку добу її розвитку, не кажучи вже про весь історичний шлях країни. Немає таких досліджень й у переважній більшості українських міст. Аналіз історіографічного доробку попередніх дослідників історії харківської охорони здоров'я засвідчив, що досі вона вивчалася переважно медиками з точки зору історії медицини.

Чи не єдиною спробою дослідити дорадянську харківську охорону здоров'я з позицій фахових істориків залишається фундаментальна монографія Д. І. Багалія і Д. П. Міллера, присвячена історії Харкова [2]. Вона висвітлює головні шляхи, якими прямувала харківська охорона здоров'я на перших етапах свого становлення. Але охорона здоров'я посіла доволі скромне місце в історичній енциклопедії міста, якою стала «Історія міста Харькова за 250 лет его существования». На жаль, автори мали змогу виділяти тільки найголовніше в історії розвитку кожного сегмента харківського життя, зокрема й в охороні здоров'я. Тому багато питань залишилися поза їх увагою або були досліджені недостатньо, часом тільки позначені.

У дожовтневі часи найбільше зацікавлення авторів викликала організація санітарної служби, адже загальний стан захворюваності інфекційними хворобами у Харкові виглядав жахливо, часті епідемії забирали тисячі життів [3; 4; 5]. Однак при цьому залишалися поза увагою соціальні чинники, що призводили до неминучого поширення захворювань, а розглядався, насамперед, медично-науковий бік справи під вузько-спеціальним (медичним) кутом зору.

За радянської доби наукова проблематика, пов'язана з вивченням досвіду організації охорони здоров'я на місцевому рівні у дожовтневий період, мало цікавила дослідників, бо сам досвід був неактуальним для радянської системи охорони здоров'я. У істориків склався певний стереотип: до Жовтневої революції в Російській державі не було державної охорони здоров'я, медична допомога надавалася переважно на комерційних засадах і незможні трудящі були її позбавлені. А раз так, мовляв, то дорадянська охорона здоров'я не заслуговує на увагу [6, с. 11]. Позитивно оцінювати досягнення дорадянської охорони здоров'я не дозволялося. Причому, така позиція була характерна для всіх етапів розвитку радянської історіографії. Зрідка на друкованих сторінках з'являлися «тверезі» думки щодо розвитку дорадянської охорони здоров'я, зокрема в Харкові, але вони потопали в потоці викриттів «буржуазно-поміщицького ладу», до того ж самі

були сором'язливо прикриті «ідеологічно витриманими» положеннями [7-16].

Із проголошенням України суверенною державою вітчизняні історики відмовилися від усталених ідеологічних схем і звернулися до вивчення маловідомих сторінок історії України. Але, на жаль, сучасні українські дослідники не спалахнули цікавістю до визначеної проблематики. За винятком, хіба що, автора даної статті, вони так само, як і в попередні часи, майже не звертаються безпосередньо до історії охорони здоров'я в Харкові [17].

На відміну від досить бідної історіографії проблеми, джерельна база її дослідження широка й різноманітна за походженням, різновидова за характером, значна за обсягом і достовірна за змістом [18, с. 14-15].

Тому метою статті є визначення ролі і місця саме вітчизняних архівних джерел у дослідженні дорадянської охорони здоров'я в Харкові.

Отже, як зазначалося вище, ґрунтом для студіювання визначеної проблеми може слугувати вагома джерельна база.

Природно, що переважна більшість джерел писемні. Поділяємо їх на документальні та наративні.

Почнемо з останніх. До них віднесемо періодику, мемуари, твори художньої літератури, наукові праці, статті в енциклопедіях, путівники по Харкову. Зрозуміло, що інформація, почерпнута з наративних джерел, носить допоміжний характер, тому спиратися виключно на неї в серйозних історичних дослідженнях не варто.

Документальні джерела теж традиційно поділимо на опубліковані й неопубліковані. Щодо перших, то для розвідок дорадянської історії харківської охорони здоров'я важливе значення мають нормативно-правові акти Російської держави та місцевої влади; звіти установ, організацій і посадових осіб, які були причетні до охороноздоровчої діяльності в Харкові; видання Харківського губернського статистичного комітету; документальні публікації результатів анкетування міст Російської імперії 1904 і 1910 рр.; щорічні «Российские медицинские списки...», що містили відомості про всіх осіб, яким дозволялася лікарська практика в межах Російської імперії.

Не применшуючи значення опублікованих джерел, все ж таки слід наголосити, що основу дослідження історії охорони здоров'я в Харкові складають архівні документи, що збереглися в державних центральних і харківських обласних сховищах. Вони представлені всіма різновидами документальних джерел: нормативно-правовими актами (як центральними, так і місцевими), звітами, статистичними матеріалами, діловодною документацією. Оскільки документи про діяльність переважної кількості установ, що причетні до харківської охорони здоров'я, не відклалися в одному фонді чи архіві, історики мають здійснювати значну евристичну роботу з виявлення розпорощених, але необхідних для дослідження комплексів матеріалів. Унаслідок такої роботи на сьогодні виявлено достатній за обсягом і достовірний за змістом комплекс архівних матеріалів для студіювання означеної проблеми.

Найбільше інформації було вилучено з документів державного архіву Харківської області (надалі –

ДАХО). Усього розвідки здійснювалися у 13 фондах, а саме: фонд 3 – канцелярії Харківського губернатора, фонд 4 – Харківського губернського правління, фонд 12 – Харківської лікарської управи, фонд 14 – Харківських губернських дворянських депутатських зборів, фонд 44 – Харківської міської думи, фонд 45 – Харківської міської управи, фонд 52 – управління поліцмейстера м. Харкова, фонд 200 – правління Харківського товариства поширення в народі письменності, фонд 304 – Харківської губернської земської управи, фонд 314 – Харківського губернського комітету «общественного здравия», фонд 502 – Харківського губернського віспяного комітету, фонд 749 – Харківського заводу російського паровозобудівного і механічного товариства «ХПЗ», фонд 922 – канцелярії старшого фабричного інспектора Харківської губернії. Переважну більшість вивчених автором справ цього архіву він уперше увів до наукового обігу.

У процесі досліджень були задіяні також матеріали Центрального державного історичного архіву в м. Києві (ЦДІАК) із 7 фондів, а саме: 1709 – Харківського намісницького правління, 1710 – Слобідськоукраїнської губернської канцелярії, 1725 – Харківської полкової канцелярії, 1958 – Слобідськоукраїнського губернатора, 1973 – Харківського колегіуму, 2007 – Харківського духовного правління, 2025 – Донець-Захаржевських.

Перелічимо, які саме документи були залучені як джерела для вивчення охорони здоров'я Харкова за імперської доби. У ДАХО цей перелік виглядає так:

Фонд 3 – «Канцелярія Харківського губернатора (1797-1917 рр.)»: річні звіти губернатора цареві про стан губернії та матеріали до них про стан м. Харкова; статистичні й інші відомості поліції та інших установ про стан охорони здоров'я в місті; справи про стан благоустрою Харкова, про відкриття лікарень та інших лікувальних закладів, про епідемічні захворювання серед населення.

Фонд 4 – «Харківське губернське правління (1797-1918 рр.)»: річні медичні звіти лікарського відділення; відомості й листування про епідемічні та соціальні захворювання; справи щодо нагляду за лікарнями, аптеками, про щеплення віспи та огляд стану здоров'я деяких категорій населення.

Фонд 12 – «Харківська лікарська управа (1831-1865 рр.)»: журнали засідань лікарської управи; річні медичні звіти управи і відомості про стан медичної управи до річних звітів губернатора; справи про огляд членами управи медичної частини в Харкові з описанням у роз'їзних журналах висновків щодо діяльності приватних («вільних») аптек; щомісячні відомості лікарів про кількість і рух хворих у лікарнях і приватних лікарів про їх практику щодо видів хвороб, рапорти «городовых повивальных бабок» і повитух про пологи; справи з рапортами лікарів, повідомленнями поліції та інших установ про появу і поширення епідемії тифу, холери, віспи, венеричних хвороб, про захворюваність на цингу й інші хвороби; листування про хід захворювань, їх лікування і його наслідки; відомості та рапорти лікарів про щеплення віспи та про віспощепів; рапорти лікарів і листування про незадовільний стан лікарень: непристосовані приміщення, брак медичного й господарського

обладнання та медикаментів; справи і листування про медичний огляд деяких категорій населення в зв'язку з їх персональними або судовими справами; справи про облік приватнопрактикуючих лікарів і дозвіл їм практикувати; справи про заборону лікування особам без медичної освіти та про відкриття «вільних» аптек.

Фонд 44 – «Харківська міська шестигласна дума (1790-1870 рр.)»: журнали засідань міської думи, у яких йдеться про охорону здоров'я населення; річні звіти думи.

Фонд 45 – «Харківська міська управа (1871-1919 рр.)»: річні звіти і відомості про діяльність управи в царині охорони здоров'я; статистичні відомості про інфекційні та епідемічні захворювання, про кількість ліжок в Олександрівській міській лікарні.

Фонд 52 – «Управління поліцмейстера міста Харкова (1837-1917 рр.)»: статистичні відомості про санітарний стан міста та епідемії.

Фонд 200 – «Харківське товариство розповсюдження в народі письменності (1869-1920 рр.)»: протоколи і звіти санітарної комісії, що обстежувала школи і учнів; справи про організацію і діяльність літніх дитячих колоній, протоколи та звіти ради з управління ними.

Фонд 304 – «Харківська губернська земська управа (1865-1919 рр.)»: журнали і стенограми чергових сесій Харківського губернського земського зібрання, на яких обговорювалися питання діяльності земських лікувальних закладів у Харкові; відповідні журнали засідань губернської земської управи; річні звіти про діяльність губернської земської управи; постанови сесій Харківського губернського земського зібрання з питань охорони здоров'я; протоколи ради Харківської губернської земської лікарні, матеріали про її статут, проекти її реорганізації, правила управління лікарнею, справи й листування про її стан і діяльність; справи і матеріали щодо роботи пологового будинку при земському повивальному училищі; відомості про поширення холери в 1892 р.; щомісячні відомості про рух хворих у Харківській губернській земській лікарні; статистичні таблиці, бюлетені та відомості про види, кількість і рух епідемічних та інших інфекційних захворювань; звіти і листування про боротьбу з епідеміями.

Фонд 314 – «Харківський губернський комітет «общественного здравия» (1852-1865 рр.)»: рапорти та відомості поліції про хід захворювань на холеру в Харкові; циркуляр харківського губернатора про боротьбу з поширенням серед населення венеричних хвороб; періодичні відомості Харківської лікарської управи про кількість хворих на венеричні захворювання в харківських лікарнях.

Фонд 502 – «Харківський губернський віспяний комітет (1811-1863 рр.)»: журнали засідань комітету стосовно міста Харкова; відомості про кількість зроблених у Харкові щеплень, звіти про перевірку щеплення віспи в місті.

Фонд 749 – «Харківський завод російського паровозобудівного і механічного товариства (1895-1917 рр.)»: справи про організацію і роботу лікарняної каси на заводі, про діяльність заводської медичної частини.

Фонд 922 – «Канцелярія старшого фабричного інспектора Харківської губернії (1895-1919 рр.)»: звіти про діяльність старшого фабричного інспектора; матеріали про лікарняні каси.

У ЦДІАК:

Фонд 1709 – «Харківське намісницьке правління (1780-1797 рр.)»: справи про вживання заходів запобігання епідемічним захворюванням.

Фонд 1710 – «Слобідськоукраїнська губернська канцелярія (1765-1780 рр.)»: справи про створення першої харківської аптеки, про призначення лікарів до Харкова, про заходи проти поширення епідемій.

Фонд 1725 – «Харківська полкова канцелярія (1664-1765 рр.)»: справи про вжиття заходів запобігання епідемічним захворюванням, про призначення лікарів до Харкова, про постачання їм медикаментів.

Фонд 1958 – «Слобідськоукраїнський губернатор (1797-1798 рр.)»: справи про заходи проти інфекційних хвороб у Харкові, про заборону причащати в церквах дітей, хворих на інфекційні хвороби.

Фонд 1973 – «Харківський колегіум (1728-1817 рр.)»: укази Слобідськоукраїнської губернської канцелярії про запобіжні заходи проти епідемій.

Фонд 2007 – «Харківське духовне правління (1730-1797 рр.)»: «доношение» про «моровую язву», що з'явилася 1738 р.

Фонд 2025 – «Донець-Захаржевські (1700-1836)»: матеріали про епідемію чуми в Харкові 1738 р.

Залежно від походження, усі архівні матеріали можна поділити на декілька груп:

Документи урядових органів (Медичної канцелярії, Міністерства внутрішніх справ, медичного департаменту та його структурних підрозділів).

Документи місцевих органів виконавчої влади полкового, намісницького, губернського рівня (Харківської полкової канцелярії, Слобідськоукраїнської губернської канцелярії, Харківського намісницького правління, Слобідськоукраїнського губернатора, канцелярії Харківського губернатора, Харківського губернського правління, Харківської лікарської управи, управління поліцейстера м. Харкова, Харківського губернського комітету «общественного здравия», Харківського губернського вісяного комітету, канцелярії старшого фабричного інспектора Харківської губернії).

Документи Харківського міського громадського самоврядування (Харківської міської думи і Харківської міської управи).

Документи різних громадських формувань (Харківських губернських дворянських депутатських зборів, правління Харківського товариства поширення в народі письменності, Харківської губернської земської управи).

Усі інші документи, які не можна віднести до жодної з вищезазначених груп.

При цьому слід наголосити на певних труднощах, пов'язаних із опрацюванням вищеописаних документів: по-перше, це поганий фізичний стан документів XVIII – дореформених часів XIX ст.; по-друге, розпорошеність матеріалів по різних фондах і різних архівах; по-третє, подекуди в різних документах трапляються розбіжності щодо прізвищ окремих осіб, назв окремих установ, дат окремих подій. Наприклад, одна й та сама людина в різних архівних документах іменується як Гегман і Гагеман, Екеблад і Ексбладт, Мірошник і Мірошніченко тощо [253, с. 309-313]. Така ж сама плутанина спостерігається в назвах установ.

Загалом виявлені у вітчизняних архівах документи дають змогу встановити головні закономірності та тенденції поступу охорони здоров'я в Харкові за імперської доби. Залучення архівних джерел дозволяє уникнути однобічності чи упередженості. Вони самі по собі складають надійний і достатній інформативний масив для реконструкції необхідних нашим студіям подій і процесів, а разом з іншими документами становлять ґрунтовну базу для всебічного, дійсно наукового вивчення і висвітлення історії охорони здоров'я в Харкові. З іншого боку, необхідно комплексне використання всього кола архівних джерел і не тільки архівного фонду України. Перспективи подальших розвідок історії охорони здоров'я Харкова наступних періодів – радянського і пострадянського, вимагають залучення нових масивів архівних джерел. Іншою перспективною лінією дослідження може стати розширення його територіальних меж до масштабів всієї України. Але в будь-якому обраному напрямі історичних реконструкцій для створення повної, цілком достовірної та оригінальної джерельної бази на об'єктивному фактичному підґрунті дослідників варто буде звернутися до документів, що зберігаються в архівних установах інших держав – Росії (якщо йдеться про підросійську і радянську Україну), Австрії, Польщі, Румунії, Чехії, Словаччини (якщо йдеться про Західну Україну).

ЛІТЕРАТУРА

1. Реєнт О. П. Історія України XIX – початку XX ст. : методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку / О. П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 218–232.
2. Багалей Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905) : ист. моногр. : в 2 т. / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. – Репр. изд. – Х. : [б. и.], 1993. – 2 т.
3. Pitra Albertus. Specimen topographiae medicae Charcowiensis: dissertatio inauguralis quam pro gradu doctoris medicinae in Caesarea Charcowiensi litterarum Universitate / Albertus Pitra. – Charcowiae : Tipis Universitatis, 1854. – 163 s.
4. Жбанков Д. Н. Сборник по городскому врачебно-санитарному делу в России / Д. Н. Жбанков. – М. : типо-литогр. В. Рихтер, 1915. – 522 с.
5. Обзор Харьковской городской лечебно-санитарной организации (1910-1914 гг.) / сост. В. В. Фавр. – Х. : тип. «Просвещение», [б. г.]. – 62 с.
6. Дупленко К. Ф. Вивчення історії охорони здоров'я в Українській РСР / К. Ф. Дупленко // Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні / під ред. К. Ф. Дупленка. – К., 1957. – С. 7-14.
7. Бородий Н. К. Медики на Украине в XVIII веке / Н. К. Бородий // Советское здравоохранение. – 1980. – № 9. – С. 64–67.
8. Бородий М. К. До історії боротьби з чумою на Україні в XVIII ст. / М. К. Бородий // Український історичний журнал. – 1984. – № 5. – С. 82–90.

9. Верхратский С. А. Первые городские и уездные врачи и первые больницы на Украине / С. А. Верхратский // Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине / под ред. Б. Д. Петрова, В. Д. Братуся, К. Ф. ДуPLEнко. – К., 1954. – С. 130–150.
10. Верхрацький С. А. Сторінки історії медицини на Україні / С. А. Верхрацький // Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні / під ред. К. Ф. ДуPLEнко. – К., 1957. – С. 15–57.
11. Зеленский Н. М. 150 лет Сабуровой дачи / Н. М. Зеленский. – К. ; Х. : Госмедиздат УССР, 1946. – 160 с.
12. Игумнов С. Н. Очерк развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав Украинской ССР, в Бессарабии и в Крыму / С. Н. Игумнов ; под ред. С. С. Кагана ; НКЗ УССР, Киев. I мед. ин-т, каф. соц. гигиены. – К. : [б. и.], 1940. – 152, 2 с. – На правах рукоп.
13. Исаев Ф. Ф. Противовенерические мероприятия на Харьковщине в XVIII столетии / Ф. Ф. Исаев // Труды Украинского института усовершенствования врачей. – Х., 1949. – Т. 1. – С. 221–225.
14. Межиров Л. С. Материалы к истории гигиены и санитарии на Украине до Великой Октябрьской социалистической революции / Л. С. Межиров // Материалы к истории гигиены и санитарии на Украине: сб. ст. – К., 1962. – С. 103–112.
15. Отамановський В. Д. Розвиток аптечної справи на Україні з середини XVII до початку XIX ст. / В. Д. Отамановський // Фармацевтичний журнал. – 1963. – № 6. – С. 56–67.
16. Торский Г. Е. Некоторые данные об охране труда и медицинской помощи рабочим машиностроительных заводов г. Харькова до Октябрьской социалистической революции / Г. Е. Торский // Материалы научно-практических конференций врачей Харьковской области 1967 года. – Х., 1968. – С. 28–31.
17. Робак І. Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.) / І. Ю. Робак. – Х. : ХДМУ, 2007. – 346 с., [12] арк. іл.
18. Робак І. Ю. Історичні умови організації та специфіка розвитку охорони здоров'я в Харкові (XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / І. Ю. Робак ; Національна Академія Наук України ; Інститут історії України. – Київ, 2009. – 40 с.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

© Робак І. Ю., 2010

Стаття надійшла до редакції 05.08.2010 р.

UKRAINA NA KARTACH POLSKICH PODRĘCZNIKÓW HISTORII XX wieku

Варто зауважити, що українське питання було представлено в польських підручниках ХХ століття в різних аспектах. Що стосується досліджень, польсько-українське питання було виражене по-різному в багатьох шкільних підручниках. Це значною мірою залежить від педагогічних ідей та школи догматики, що склалася в зазначеній системі освіти.

Ключові слова: польські школи, тексти підручників.

Следует заметить, что украинский вопрос был представлен в польских учебниках ХХ века в разных аспектах. Что касается исследований, польско-украинский вопрос был выражен по-разному во многих школьных учебниках. Это в значительной степени зависит от педагогических идей и школы догматики, сложившейся в указанной системе образования.

Ключевые слова: польские школы, тексты учебников.

It is worth maintaining that Ukrainian issue was presented in the Polish textbooks in XX century in the various aspects. As it comes of research, Polish-Ukrainian issue was expressed in a different way in many school textbooks. It largely depended on pedagogical ideas and school dogmatics prevailing in the specified educational system.

Key words: polish school, textbooks.

Refleksja dydaktyczna dotycząca problematyki ukraińskiej w polskiej edukacji historycznej ma stosunkowo długą historię. Po transformacji ustrojowej Polski powołano do funkcjonowania Polsko-Ukraińską Komisję Ekspertów ds. doskonalenia podręczników szkolnych historii i geografii. Podstawą do jej działania była decyzja Ministra Edukacji Narodowej z 24 lutego 1993 wydana w oparciu o Porozumienie o współpracy między Ministerstwem Edukacji Narodowej Rzeczypospolitej Polskiej a Ministerstwem Oświaty Ukrainy¹.

Działalność ta stanowiła także inspiracje dla środowiska dydaktyków historii do podjęcia badań nad wyżej wspomnianą problematyką. W latach 2001-2005 odbyły się dwie sesje naukowe na Uniwersytetach w Rzeszowie i Kielcach, których pokłosiem było między innymi wydzielenie problemów badawczych dotyczących zagadnienia stosunków polsko-ukraińskich w polskich podręcznikach historii [1]. W książkach szkolnych do nauczania historii możemy wyodrębnić w aspekcie

chronologicznym następujące grupy zagadnień podejmujących wprost interesująca nas problematykę.

- Tematyka ukraińska w kontekście buntów kozackich i powstania Chmielnickiego – stosunkowo szeroka narracja.
- Włączenie Ukrainy do Polski w ramach unii lubelskiej.
- Zagadnienie koliszczyzny w XVIII w.
- Stosunki polsko-ukraińskie w Galicji w drugiej połowie XIX wieku i tworzenie się ukraińskiego ruchu narodowego.
- Powstanie Ukraińskiej Republiki Ludowej 1918 r.
- Walki o granice wschodnią po I wojnie światowej – współpraca z Semenem Petlurą.
- Ukraińcy jako naród zamieszkujący Polskę w okresie międzywojennym.
- Stosunki polsko-ukraińskie w II Rzeczypospolitej.
- Walki z Ukraińską Armią Powstańczą w Bieszczadach akcja «Wisła».
- Ukraińcy jako naród zamieszkujący PRL [2].

Na kartach polskich podręczników Ukraina pojawiała się jako kraina historyczna w różnych aspektach a mianowicie: Księstwo Kijowskie, Księstwo Halicko-Włodzimierskie, Podole, Galicja Wschodnia, Wołyń, Republika Ukraińska, Ukraina Lub też część ZSRR. Stanowiło to dość znaczną trudność w recepcji materiału merytorycznego szczególnie dla młodszych uczniów.

¹ Do pierwszego spotkania komisji doszło w Warszawie w dniach 29 marca – 1 kwietnia 1993. Gremium to dobyte łącznie pięć posiedzeń i pracowało do 16-18 czerwca 1998 r. Na ostatnim posiedzeniu uznano, że podręcznik szkolny z geografii nie wymagają już dalszej szczegółowej analizy i będą modernizowane w miarę potrzeb. Również coraz więcej podręczników z historii nie budziło poważniejszych zastrzeżeń ekspertów, a niektóre z nich wywoływały pozytywne oceny.

Należy podkreślić, że szczególnie w pracach okresu międzywojennego wielu autorów zamieszczało barwne opisy dotyczące Ukrainy i jej mieszkańców. Janina Schoenbrenner w 1938 r. pisała «*W cięgu XV i XVI wieku ziemie, położone na wschód i zachód od Dniepru, a łączące się na południu z Dzikimi Polami, czyli tzw. Ukraina, zaczęły się zaludniać. Tworzyły się tam wielkie majątki ziemskie, królowie dawali te ziemie możnym panom, byle zaludnić i uprawić puste obszary. Powstały więc majątki królewiałt kresowych. Takimi byli Zaslawsy, Ostrowscy, Kalinowscy, Wiśniowiecy i inni. Nie mogąc uprawiać tak wielkich ilości ziemi, możni panowie dzierżawili swe włości. A na owych ziemiach mieszkała z dawna, zanim panowie objęli ją w posiadanie, ludność różnego pochodzenia: byli tam Rusini, Serbowie, Ormianie i Wołochowie. Z czasem ludność ta utworzyła oddzielny stan Kozaków. Kozak w wielu wschodnich językach znaczyć miał junak, wolny człowiek*» [3]. Autorka w tym fragmencie wypowiada się z sympatią zarówno o kraju jak i jego mieszkańcach, w stosunku do których używa sformułowania «stan». Ukraina w formie opisowej pojawiał się w podręcznikach przedwojennych natomiast w pracach wydawanych po wojnie ukazywana była przede wszystkim w kontekście problemowym.

XVII – wieczne powstania kozackie

Jednym z najczęściej poruszanych problemów dotyczących stosunków polsko-ukraińskich były XVII – wieczne bunty kozackie. O wadze problemu świadczyć może fakt, iż wielu autorów podręczników podejmowało ten wątek byli to między innymi: A. Szelągowski, G. Gebertowa, Cz. Nanke, H. Pohowska, M. Wyszacka, J. Schoenbrenner, W. Hoszowska, M. Dłuska, A. Gysztor, M. Siuchmiński, G. Missalowa, S. Arnold, J. Michalski, A. Galos, K. Jakubowski i inni [4]. Autorzy książek szkolnych z okresu międzywojennego przedstawiając tematykę związaną z powstaniami ukraińskimi w XVII wieku podkreślali ich zabarwienie religijne. W podręcznikach Gebertowej i Szelągowskiej wydanych w latach 20-tych ubiegłego stulecia ukazywano Polaków jako obrońców wiary katolickiej natomiast Kozaków prawosławnej. W związku z tym w pracach tych brak było szerszej analizy społeczno-politycznej, demograficznej i kulturowej dotyczącej powyższych zagadnień, co miało niewątpliwie wpływ na spłaszczenie ukazywanej tematyki kozackiej. Z autorów prac przedwojennych jedynie Janina Schoenbrenner zwróciła uwagę na pewne odrębności społeczne i kulturowe będące przyczyną konfliktów [5]. W tym czasie autorzy podręczników dla określenia wojen polsko-ukraińskich używali pojęcia «bunty kozackie» w pewnym stopniu deprecjonując te wydarzenia. Zupełnie inaczej na ten temat wypowiadali się twórcy podręczników powojennych określając je «wojną chłopską», «narodowo-wyzwoleńczą walką chłopów ukraińskich» lub też «wojną narodu ukraińskiego o wolności i samodzielność». Takie ujęcie powyższej problematyki prezentowali szczególnie autorzy podręczników z lat 40-tych i 50-tych XX wieku. Dostrzegali oni przyczyny konfliktu nieco szerzej niż twórcy wcześniej analizowanych prac. Wysuwali twierdzenie, iż walki miały aspekt społeczny, ludowy i narodowościowy a ich podstawą były walki klasowe chłopów. Taka interpretacja była zgodna z ówczesną polityką oświatową realizowaną w polskich szkołach, lecz daleka od prawdy historycznej,

ponieważ w tym wypadku trudno jest mówić o pełnej świadomości narodowej a tym bardziej państwowej Kozaków. Na tym tle w sposób szczególny wyróżnia się praca Władysławy Hoszowskiej i Weroniki Tropaczyńskiej wydana w 1946, która znajdowała się pod silnym wpływem powojennych tendencji pacyfistycznych. Dlatego wojnę polsko-ukraińską autorki przedstawiły w narracji chłopca, rówieśnika korzystających z podręcznika uczniów. Miało to za zadanie uwrażliwić dzieci na grozę i okrucieństwo wojny [6]. Po transformacji ustrojowej w podręcznikach analizowaną problematykę widziano nieco szerzej w kontekście społecznym, religijnym, politycznym obyczajowym kulturowym i językowym. Potraktowanie zagadnień kozaccyżny wielowątkowo nadało tej tematyce aspekt wielowymiarowy zgodny z założeniami historii globalnej [7].

Włączenie Ukrainy do Polski w ramach unii Lubelskiej

Nieco mniej informacji dotyczących interesującej nas problematyki zawierały tematy dotyczące unii lubelskiej. W zależności od podręcznika ich autorzy inaczej interpretowali włączenie tych terenów do Korony a mianowicie pisano o wcieleniu: «Podlasia, Wołyń, Kijowszczyzny», «Wołyń, Podola i Ukrainy», «Ukrainy», «Wołyń i Ukrainy» [8]. Jak wynika z badań każdy z autorów podręczników używał innej terminologii wprowadzając tym samym u uczniów chaos informacyjny. Inaczej także interpretowano skutki unii. Przykładowo Gryzelda Missalowa i Janina Schoenbrenner pisały: «*Unia lubelska dawała panom polskim podstawę do utrzymania zaboru ziem ukraińskich. Miała też ułatwić dalsze zabory na wschodzie. Stawała na drodze do zjednoczenia Białorusi i Ukrainy, do niezawisłości Litwy*» [9]. Ocena unii według autorek powyższej pracy jest zdecydowanie negatywna a jej interpretacja zgodna z założeniami programowymi i wychowawczymi szkolnictwa polskiego z lat 50-tych XX wieku. Z kolei Marceli Kosman zupełnie inaczej zinterpretował powyższe wydarzenie pisząc: «*Wielu Polaków przesiedliło się na tereny wschodnie Rzeczypospolitej do Wielkiego Księstwa. Nadto szlachta litewska i ruska przyjmowała polski język i obyczaje. Na Litwie spotkać można było Tatarów, na Ukrainie i w Małopolsce Ormian*» [10]. Kosman przede wszystkim podkreślał społeczne i kulturowe znaczenie unii omawiając ją w duchu tolerancji i akceptacji odmiennych kultur, które mogą wzajemnie się wzbogacać.

Zagadnienie «koliszczyzny»

Jak wynika z badań także zagadnienie kliszczyżny ujmowano różnorodnie a w dużej mierze uzależnione było to od myśli pedagogicznej obecnej w szkolnictwie polskim w poszczególnych systemach szkolnych. W okresie dwudziestolecia międzywojennego problematykę tą podejmowali tacy autorzy jak: Czesław Nanke, Wanda Moszczeńska, Halina Mrozowska, Wincenty Zakrzewski i inni [11]. W tym czasie pojawiła się teza, że koliszczyżna była ruchem anty szlacheckim i anty katolickim. Podkreślano jej nacjonalistyczny charakter i pro rosyjskość. Autorzy podręczników tego okresu także różnie definiowali pojęcie koliszczyżny, często nazywając ją buntem hajdamackim czy też rozruchami chłopskimi. W szkolnictwie II Rzeczypospolitej przedstawiono także okrucieństwo walk a jego przykładem były rozruchy w

Humanium. W okresie PRL nastąpiła zmiana w przedstawianiu badanej problematyki. Postawiono tezę że, że koliszczyzna była powstaniem anty feudalnym i przykładem walki klasowej. Według Michała Siuchmińskiego świadomość klasowa i narodowa XVII – wiecznych chłopów ukraińskich była na tyle ukształtowana, że pozwoliła im na zorganizowanie powstania ludowego [12]. Jak wynika z badań nad omawianą problematyką powyższy pogląd był zgodny z założeniami ideowymi szkolnictwa polskiego lat 50-tych XX wieku. W podręcznikach tego okresu podkreślano przyczyny polityczne, społeczne, klasowe, gospodarcze i religijne powstania koliszczyzny. Autorzy ówczesnych książek szkolnych traktowali powyższe zagadnienie jako jeden z aspektów szerszego ruchu społecznego dotyczącego powstań chłopskich, nadając mu tym samym charakter ogólny. Podobnie jak w okresie międzywojennym podkreślano okrucieństwo i dramatyzm walk powstańczych na przykładzie Humania [13].

W III Rzeczypospolitej starano się inaczej przedstawić problematykę koliszczyzny i podkreślić jej społeczny aspekt. Po raz pierwszy autorzy podręczników przyznali, że jedną z podstawowych przyczyn wybuchu powstania była nacjonalistyczna i feudalna polityka polskiej szlachty wobec ludności ukraińskiej. Kazimierz Przybysz Wojciech Jakubowski i Mariusz Włodarczyk w swojej pracy jednoznacznie stwierdzili, że to właśnie Polacy byli ciemnizielami wobec miejscowej ludności chłopskiej. Przedstawili oni także społeczne, ekonomiczne, religijne i narodowe przyczyny wybuchu powstania starając się je ukazać w wielowymiarowo. Po raz pierwszy pojawiło się także wyjaśnienie etymologiczne pojęcia «koliszczyzna» [14].

Stosunki polsko-ukraińskie w Galicji w drugiej połowie XIX w i tworzenie się ukraińskiego ruchu narodowego

Polskie podręczniki historii mówią bardzo niewiele o Ukraińcach i ich życiu w XIX wieku. W znakomitej większości przypadków pierwszą ku temu okazją było pojawienie się na scenie politycznej przedstawicieli i haseł ukraińskiego ruchu narodowego, co w rzeczywistości było bardzo ważnym wydarzeniem dla ówczesnych Polaków, zwłaszcza w Galicji [15]. Autorzy podręczników przedwojennych nie podejmowali tego tematu, natomiast powojennych potraktowali tą tematykę skrótowo i wybiórczo. W wypadku prac z lat 50-60-tych XX w. spowodowane było to przekonaniem, że ziemie te kulturowo i etnicznie powinny być zjednoczone z Rosją Radziecką. Dlatego też podkreślanie odrębności Ukraińców było niezgodne z tym poglądem. Tym niemniej niektórzy autorzy sporadycznie podejmowali powyższe rozważania. Henryk Sędziwy podkreślał, natomiast upośledzenie pod względem politycznym, kulturowym i ekonomicznym ludności ukraińskiej zamieszkującej Wschodnią Galicję oraz zwracał uwagę na rozwój ich kultury pisząc: «*Wybitny ukraiński pisarz Iwan Franko. Pisał on szczególnie dużo o wyzysku ludności ukraińskiej ze strony obszarników polskich. Ukazywał głównie upośledzenie narodowe ludności ukraińskiej*» [16]. Większość autorów między innymi Natalia Gąsiorowska, Józef Dutkiweicz, Henryk Sędziwy, Henryk Katz, Stanisław Szostakowski. Opisując Galicję w dobie autonomii prezentuje rozwój ruchu ludowego,

robotniczego, oraz walk narodowyzwoleńczych narodów słowiańskich w aspekcie społecznym i politycznym akcentując przemiany o podłożu socjalistycznym a nie narodowym. Jedyne Skowronek pisał o «*rodzącej się świadomości społecznej*» [17]. Ponadto Gąsiorowska przedstawiając obraz Galicji tego okresu wiele miejsca poświęciła społecznej roli Czechów, Serbów, Chorwatów, Słoweńców nie wspominając o Ukraińcach, którzy w analizowanym okresie stanowili znaczną część społeczeństwa. Przedstawiony tym samym obraz galicyjskich stosunków społecznych był nie do końca zgodny z prawdą historyczną [18].

Powstanie Ukraińskiej Republiki Ludowej w 1918 r.

Problematykę tą w stosunkowo nowych opracowaniach podręcznikowych podejmowali między innymi Wojciech Roszkowski, Anna Radziwiłł, Witold Pronobis, Grażyna Szelałowska, Janusz Osica oraz Elżbieta i Jerzy Centkowsky [19]. Interpretacja tego wydarzenia była różnorodna, ponieważ polscy autorzy odmiennie oceniali szanse Ukraińców na swoją niepodległość na początku XX stulecia. W swojej pracy Radziwiłł i Roszkowski podkreślili chaos i terror rodzącej się na Ukrainie państwowości w postaci Republiki Ukraińskiej (kijowskiej) rządzonej przez Dyrektoriat i Semena Petlurę. Uwypuklili toczące się na jej terenie walki Armii Czerwonej, Wojska Polskiego, Armii Dienikina i Petlury oraz hufców Nestora Machy i innych atamanów. Ostatecznie idea wolnej Ukrainy została zaprzepaszczone a jej ziemie podzielone między Polskę i Rosję Radziecką. Podobnie wypowiada się w swojej pracy Szelałowska, która pisze, że na wschodnich terenach dawnej Rzeczypospolitej «*zderżyły się trzy sprzeczne tendencje: ruchy niepodległościowe dawnych prowincji imperium rosyjskiego, ofensywa bolszewików zamierzających wprowadzić tam komunistyczną władzę podporządkowaną rosyjskiemu centrum oraz dążenia Polaków do odtworzenia unii Polski i byłego Wielkiego Księstwa a być może i Ukrainy*» [20]. Ponadto z polonocentrycznym oglądem i oceną przedstawionych wydarzeń zerwali w dużej mierze Centkowsky i Osica. W związku z tym pisali «*współpraca Petlury z Polakami nie zyskała poważniejszego wsparcia ludności ukraińskiej*» [21].

Walki o granicę wschodnią

Problematyka ta podobnie jak walki podejmowanie uprzednio także była prezentowana w różnorodny sposób w polskich podręcznikach. Tacy autorzy jak T. Lanecki, W. Łukaszewicz, H. Wereszycki, J. Willaume, J. Kwaśniewicz, G. Missalowa, J. Schoenbrenner oraz M. Dłuska. Dokonali w swoich pracach upolitycznienia powyższego problemu. Winą za wybuch konfliktu obarczyli imperialną i zaborczą politykę Polaków, którzy zdaniem niektórych autorów byli narzędziem imperialistów i korzystali z ich finansowej pomocy. Ponadto wojska polskie pod wodzą Piłsudskiego pragnęły odebrać ziemie ukraińskie Związkiowi Radzieckiemu a odstąpiły od tego zamierzenia na skutek ataku Armii Czerwonej na terytorium Polski. Poddano także ostrej krytyce koncepcję federacyjną, która według twórców książek szkolnych z lat 40-50 tych ubiegłego stulecia była nie do przyjęcia dla Ukraińców, ponieważ kulturowo, etniczne i politycznie zjednoczeni byli oni z państwem radzieckim. Motywacji do walk zgodnie z ówczesną ideologią szkolną szukano w walce klas i nierównościach społecznych a za główną ich

przyczynę uznano chęć dominacji polskich obszarników nad ukraińskimi chłopami. Zwrócono uwagę, iż w wyniku traktatu ryskiego Zachodnia Ukraina została przyłączona do Polski a wraz nią 5 milionów Ukraińców weszło w skład społeczeństwa polskiego [22].

Podobnie to zagadnienie prezentowali w swoich pracach w latach 60 i 70-tych XX wieku Sędziwy i Wojciechowski podkreślając jego zaborczy charakter i późniejszą kwestię wielonarodowościowego społeczeństwa II Rzeczypospolitej [23].

Po transformacji ustrojowej kwestie te przedstawiano w nieco innym świetle. W pracach Tadeusza Glubińskiego i Centkowskich podano po raz pierwszy informację, o zajęciu terenów ukraińskich przez Armię Czerwoną [24].

Dopiero więc w latach 80 i 90 tych XX w. wyjaśniono uczniom dlaczego Polacy podjęli walkę w Galicji Wschodniej w tym także we Lwowie, na czym polegała idea federacyjna w sprawie wschodnich granic polskich oraz dłaczego działania Polaków przez pewien czas wspierały siły ukraińskie. Różnie natomiast przedstawiono problem układu ryskiego, ponieważ niektórzy autorzy twierdzili, że granica wytyczona była pomiędzy Polską a Rosją a inni, że między Rzeczypospolitą, Rosją oraz Ukrainą [25].

Stosunki polsko-ukraińskie w II Rzeczypospolitej

We wszystkich książkach szkolnych tego okresu zgodnie podkreślano, iż II Rzeczypospolita była państwem wielonarodowościowym, ponieważ 30 % jej mieszkańców stanowili obywatele innego pochodzenia niż polskie. Wśród nich największą grupę stanowili Ukraińcy zwani także niekiedy Rusinami termin ten pojawia się szczególnie w podręcznikach przedwojennych. Pewne trudności nastrocza także dokładne ustalenia liczby obywateli pochodzenia ukraińskiego w strukturze narodowej Polski międzywojennej. Włodzimierz Jarosz w 1935 roku podawał, że wynosiła ona około 14,4 % natomiast Wojciech Roszkowski w swojej pracy z roku 1992 plasował ją na 16 % ogólnej liczby mieszkańców II Rzeczypospolitej było pochodzenia ukraińskiego [26]. Jak wynika z badań największe skupiska tej ludności znajdowały się w ówczesnych województwach: stanisławowskim, łuckim, tarnopolskim, lwowskim, i brzeskim [27]. Niestety choć Ukraińcy stanowili najliczniejszą grupę społeczną autorzy polskich podręczników nie poświęcili im należnego miejsca większą uwagę skupiając na mniejszości żydowskiej i niemieckiej. Różnorodnie także interpretowano stosunki pomiędzy Polakami a Ukraińcami w okresie międzywojennym. Autorzy przedwojenni między innymi Jarosz twierdził, że nie ma konfliktu pomiędzy tymi nacjami, ponieważ obywatele pochodzenia ukraińskiego prawa przyznane im przez Konstytucję Rzeczypospolitej a mianowicie: «*wolność sumienia, równość wobec prawa i dostęp do urzędów publicznych; dozwala im też swobodnie używać ojczystego języka i urządzić własne nabożeństwa, zakładać oprócz prywatnych szkół własne szpitale i ochronki, towarzystwa oświatowe, dobroczynne, spółdzielcze, jak również kościoły i domy modlitwy, pielęgnować ich ojczystą wiarę i język*» [28]. Na uwagę zasługuje fakt, iż Jarosz choć nie przedstawił zgodnego z prawdą obrazu stosunków polsko-ukraińskich, to jednak starał się wytworzyć pozytywny klimat wokół tej kwestii. Podkreślał długie dzieje polskiej tolerancji

jak również wskazywał na przedstawicieli innych narodowości, którzy wnieśli liczący się wkład w rozwój państwowości polskiej.

W okresie PRL autorzy podręczników zgodnie z ówczesną dogmatyką szkolną przyczyny konfliktu widzieli w walce klasowej i powstaniom chłopstwa ukraińskiego przeciwko polskim obszarnikom. Ponadto w wielu pracach z tego okresu podkreślano dążenia ukraińskie do zjednoczenia z Rosją Radziecką [29]. Najpełniej jednak tą kwestię przedstawił w swoim podręczniku Grzegorz Wojciechowski, ponieważ jej przyczyny wywodził do kryzysu ekonomicznego, działalności ukraińskich partii nacjonalistycznych oraz terroru stosowanego przez ówczesnej władze polskie. Dlatego pisał: «*Antypolskie nastroje panowały przede wszystkim w województwach południowo-wschodnich czyli dawnej Galicji Wschodniej. W niektórych jej rejonach mieszkańcy narodowości ukraińskiej stanowili większość. Oprócz legalnych stowarzyszeń tworzyli oni ugrupowania tajne np. Organizację Ukraińskich Nacjonalistów (OUN). Jej członkowie posuwali się nawet do ataków terroru. Niechęć do polskiej władzy pogłębiała się z powodu złej ekonomicznej terenów wschodnich. Rosnące niezadowolenie starali się wykorzystać komuniści wspierani przez Rosję bolszewicką (od 1922 r. Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich). Dążyli oni do oderwania wschodnich ziem Rzeczypospolitej i przyłączenia ich do ZSRR. Należy podkreślić, że wielu Ukraińców i Białorusinów było lojalnymi obywatelami państwa polskiego, chociaż nie rezygnowali oni z żądań zwiększenia swobód obywatelskich dla mniejszości narodowych. Dążąc do utrzymania całości terytorium państwa, władze polskie zwalczały nielegalne organizacje stosujące terror. Wysyłały przeciwko nim wojsko i polityce. Władze wzmacniały także polskość na Kresach poprzez rozwijanie polskiego osadnictwa wojskowego oraz utworzenie Korpusu Ochrony Pogranicza (KOP). Przyniosła to pewne uspokojenie na wschodzie, nie zlikwidowało jednak źródeł konfliktu polsko-ukraińskiego, który z nową siłą ujawnił się podczas II wojny światowej*» [30].

Sprawa polsko-ukraińska w czasie II wojny światowej. Walki władzy ludowej ze zbrojnym podziemiem akcja «Wisła»

Do lat 80-tych XX wieku w polskich podręcznikach historii nie podejmowano zagadnień związanych z wkroczeniem Armii Czerwonej na Kresy wschodnie Rzeczypospolitej i nie dokonano analizy położenia znajdującej się tam ludności. Dopiero w pracach wydawanych w latach 1980-1981 oraz po 1989 roku podjęto rozważania na ten temat [31]. W ich wyniku ustalono, że Armia Czerwona wkraczając na te tereny dokonała ich włączenia w skład swojego państwa. Ponadto ludność tam zamieszkałą uznano za obywateli Związku Radzieckiego. Autorzy jednocześnie podkreślili, że zarówno wielu Polaków jak i Ukraińców mieszkańców tych ziem dotknęły represje stalinowskie w ramach, których zostali wywiezieni za Ural lub na inne tereny zsyłek. W wyniku badań podręcznikowych nad problematyką walk ze zbrojnym podziemiem i akcją «Wisła» Anna Nadgórska ustaliła że ich autorzy tak oto przedstawiali tą kwestię:

Kolejna zmiana granic spowodował, że część Ukraińców nadal pozostała w Polsce i była przeciwna

działaniami władz polskich, dokonujących świadomie ich repatriacji na tereny poza Bug i San.

Zorganizowano Ukraińską Armię Powstańczą (UPA), która działając z zaskoczenia mordowała Polaków i Ukraińców współpracujących z nimi.

Śmierć gen. Karola Świerczewskiego pod Baligrodem w Bieszczadach spowodowała, że władze polskie nie dostrzegając innych możliwości rozwiązania problemu «płonącego pogranicza» dokonały przesiedlenia wszystkich mieszkańców tych terenów na odzyskane Ziemie Zachodnie lub Północne.

W powyższych działaniach komunistyczne władze polskie zastosowały metodę stosowaną w ZSRR.

Reasumując należy stwierdzić, że problematyka ukraińska była przedstawiana w polskich podręcznikach szkolnych XX stulecia w różnorodnych aspektach. Wielość i różnorodność wątków tematycznych świadczyć może o wadze poruszanych zagadnień. Jak wynika z badań problematyka polsko-ukraińska ujmowana była w sposób odmienny w wielu podręcznikach szkolnych. Uzależnione to było w dużej mierze od myśli pedagogicznej i dogmatyki szkolnej panującej w określonym systemie szkolnym. W okresie międzywojennym tematykę tą rozpatrywano w kontekście idei wychowania

państwowego i polskiej racji stanu nadając tym samym treściom tym zabarwienie nacjonalistyczne. W czasach PRL zgodnie z założeniami dialektyki historycznej przedstawiono te zagadnienia w aspekcie walk klasowych i powstań ludowych. Autorzy piszący pod wpływem ideologii socjalistycznej jednocześnie podkreślali łączność etniczno-kulturową i polityczną Ukrainy i Ukraińców z narodami Związku Radzieckiego. Po transformacji ustrojowej starano się przedstawiać wspólną historię Polaków i Ukraińców wielowątkowo i wieloaspektowo szukając motywacji ich działań w obszarze zarówno politycznym jak i społecznym, obyczajowym, kulturowym, religijnym, gospodarczym nadając opisywanym wydarzeniom wymiar pogłębionej analizy. Niewątpliwie upolitycznienie omawianej tematyki w okresie międzywojennym i powojennym miało zdecydowanie negatywny wpływ na obraz przedstawianych stosunków polsko-ukraińskich w edukacji szkolnej. Autorzy tego okresu wielokrotnie nie przedstawiali zgodnej z prawdą historyczną wizji dziejów, lecz realizowali określone cele ideowo-wychowawcze. Po roku 1989 podjęto wspólne próby interpretacji dziejów zarówno Polaków jak i Ukraińców starając się przestawić je w świetle stosunków dobrosąsiedzkich i europejskich.

BIBLIOGRAFIA

1. Polska i Ukraina w podręcznikach szkolnych i akademickich / pod. red. W. Bonusiaka. – Rzeszów, 2001 ; Stosunki polsko-ukraińskie w szkolnej edukacji historycznej od XIX do XX wieku / pod. red. H. Wójcik-Lagan. – Kielce, 2005.
2. Konieczko-Śliwińska D. Stosunki polsko-ukraińskie w polskich podręcznikach historii dla szkoły podstawowej wydanych w latach 1989-1998 // Polska i Ukraina w podręcznikach szkolnych i akademickich / pod. red. W. Bonusiaka. – Rzeszów, 2001. – S. 64–65.
3. Schoenbrenner J. Dzisiaj i dawniej na ziemiach polskich. Podręcznik do historii dla klasy V szkół powszechnych drugiego i trzeciego stopnia. – Warszawa, 1938. – S. 149–150.
4. Autorzy podejmujący problematykę buntów kozackich : Szelgowski A. Dzieje Powszechne w zarysie. Podręcznik do nauki historii. Część trzecia. Dzieje nowożytne. – Poznań-Lublin-Wilno, 1920 ; Gebertowa G. Historia dla klasy V Szkół Powszechnych. – Lwów-Warszawa, 1925 ; Nanke Cz. Historia Nowożytna, Część pierwsza. – Lwów, 1929; Pohowska H. Wyszacka M. Podręcznik dla klasy V Szkoły Powszechnej. – Warszawa 1933 ; Schoenbrenner J. Dzisiaj i dawniej na ziemiach polskich. Podręcznik do nauki historii dla klasy V Szkół Powszechnych drugiego i trzeciego stopnia. – Warszawa, 1938 ; Hoszowska W., Szczechura T., Tropaczyńska-Ogarkowa W. Było to dawno. Opowiadania z dziejów ojczystych dla klasy IV szkoły podstawowej. – Warszawa, 1946 ; Dłuska M. Z naszych dziejów. Podręcznik historii dla szkoły powszechnej. – Warszawa, 1947 ; Cieystor A., Szczechura T. Średniowiecze i czasy nowożytne. Podręcznik dla klasy VII. – Warszawa, 1948 ; Baranowski B., Katz H., Krakowski S., Siuchmiński M., Zwolska W. Historia dla klasy VI / pod. red. M. Siuchmińskiego. – Warszawa, 1952 ; Missalowa G., Schoenbrenner J. Historia Polski. – Warszawa, 1952; Arnold S., Michalski J., Piwarski K. Historia Polski od połowy XV w. do roku 1795. – Warszawa, 1955 ; Galos A., Gierowski J., Leszczyński J. Historia dla klasy II technikum. – Warszawa, 1972; Przybysz K., Jakubowski J., Włodarczyk M. Historia dla gimnazjalistów. Dzieje nowożytne. Podręcznik klasa II. – Warszawa, 2001 i inne.
5. Urbanowicz B. Między wiarą a polityczną ideologią – Postać i obraz Bohdana Chmielnickiego w wybranych polskich podręcznikach historii (1918-1997) // Prawosławie nauka i społeczeństwo, Kijowsko-Pieczerski Kwartalnik Historyczny / pod. red. Siergieja Bołchowitinowa. – Kijów, 2008. S. 63–74.
6. Hoszowska W., Szczechura T., Tropaczyńska-Ogarkowa W. Było to dawno. Opowiadania z dziejów ojczystych dla klasy IV szkoły podstawowej. – Warszawa, 1946. – S. 194.
7. Breudel. Historia i nauki społeczne, długie trwanie. – Warszawa, 1958.
8. Arnold S., Michalski J., Piwarski K. Historia Polski od połowy V w. do r. 1795. – Warszawa, 1955. – S. 78 ; Missalowa G., Schoenbrenner J. Historia Polski. – Warszawa, 1951. – S. 73; Kosman M. Historia dla klasy VI. – Warszawa, 1977. – S. 63.
9. Missalowa G., Schoenbrenner J. Historia Polski. – Warszawa, 1951. – S. 73.
10. Kosman M. Historia dla klasy VI. – Warszawa, 1977. – S. 63.
11. Zakrzewski W. Historia powszechna. T. III Historia nowożytna. – Kraków, 1920; Nanke Cz. Historia nowożytna. Część pierwsza. – Lwów, 1929; Moszczeńska W., Mrozowska H. Podręcznik do nauki historii na trzecią klasę gimnazjalną. – Lwów, 1935; Gebert B., Gebertowa G. Opowiadania z dziejów powszechnych. Część II. – Lwów, 1929 i inni.
12. Autorzy podejmujący tematykę powyższą w okresie PRL: Baranowski B., Katz H., Krakowski S., Siuchmiński M., Zwolska W. Historia dla klasy VI / pod. red. M. Siuchmińskiego. – Warszawa, 1952 ; Arnold S., Michalski J., Piwarski K. Historia Polski od połowy XV w. do r 1795. – Warszawa, 1955 ; Bortnowski W., Danielewicz I., Katz H., Korzec P., Siuchmiński M., Zientara B., Zwolska W. Historia dla klasy II techników. – Warszawa, 1965 ; Galos A., Gierowski J., Leszczyński J. Historia dla klasy II technikum. – Warszawa, 1972.
13. Urbanowicz B. Zagadnienie koliszczyzny w wybranych polskich podręcznikach historii XX wieku // Ukraińsko-Polski naukowy dialog w Humaniu. – Humani, 2009. – S. 242–243.
14. Przybysz K., Jakubowski W. J., Włodarczyk M. Historia dla gimnazjalistów. Dzieje nowożytne. Podręcznik klasa II. – Warszawa, 2001. Autorzy podręcznika wyjaśniają etymologię pojęcia koliszczyzna od słowa «koł» czyli nazwy broni powstańców. Natomiast Polski Słownik Historyczny wydany w roku 1988 tak oto ujmuje powyższe hasło, iż pochodzi ono od słowa «kolej», które oznaczało na Zachodniej Ukrainie straż pełnioną przez chłopów przed domami panów. Inaczej definiuje to pojęcie encyklopedia Wikipedia według niej nazwa koliszczyzna pochodzi od okrzyku powstańców «koli» – czyli kłuj.

15. Stępnik A. Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie we współczesnych podręcznikach historii i syntezach dziejów okresu międzypowstaniowego // Polska i Ukraina w podręcznikach szkolnych i akademickich. – Rzeszów, 2001. – S. 105.
16. Sędziwy H. Historia kl. VII. – Warszawa, 1961. – S. 75.
17. Skowronek J. Historia do Niepodległej. Podręcznik dla klasy VII szkoły podstawowej. – Warszawa, 1987. – S. 147.
18. Dutkiewicz J., Gąsiorowska N., Katz H. Historia dla klasy VII / pod. red. N. Gąsiorowskiej.
19. Radziwiłł A., Roszkowski W. Historia 1871-1945. – Warszawa, 1995 ; Szelałowska G. Historia. dzieje nowożytne i najnowsze 1870-1932. Podręcznik dla klasy III liceum ogólnokształcącego. – Warszawa, 1994; Centkowska E., Centkowski J., Osica J. Historia dla klasy 8 «Drogi do wolności». – Warszawa, 1998.
20. Szelałowska G. Historia dzieje nowożytne i najnowsze 1870-1932. Podręcznik dla klasy III liceum ogólnokształcącego. – Warszawa, 1994. – S. 262–263. Por: Stępnik A. Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie we współczesnych podręcznikach historii w Polsce // Polska i Ukraina w podręcznikach szkolnych i akademickich. – Rzeszów, 2001. – S. 109.
21. Centkowska E., Centkowski J., Osica J. Historia dla klasy 8, «Drogi do wolności». – Warszawa, 1998. – S. 47. Por : Stępnik A. Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie we współczesnych podręcznikach historii w Polsce // Ukraina w podręcznikach szkolnych i akademickich. – Rzeszów, 2001. – S. 109.
22. Landecki T., Łukaszewicz W., Wereszycki H., Willaume J. Podręcznik historii dla klasy VII szkoły podstawowej. – Warszawa, 1947 ; Kwaśniewicz J., Mężyk J., Pawlik K., Prochyra K., Sędziwy H., Spiechowicz W. Historia dla klasy V. – Warszawa, 1958 ; Missalowa G., Schoenbrenner J. Historia Polski. – Warszawa, 1951; Dłuska M., Schoenbrenner J. Historia dla klasy IV. – Warszawa, 1956 i inni.
23. Sędziwy H. Historia dla klasy VII. – Warszawa, 1961 ; Wojciechowski M. Historia dla klasy VIII. – Warszawa, 1972.
24. Głubiński T. Historia 8. Trudny wiek XX. – Warszawa, 1992; Centkowska E., Centkowski J., Osica J. Historia dla klasy VIII. «Drogi do wolności». – Warszawa, 1996.
25. Nadgórska A. Obraz stosunków polsko-ukraińskich dotyczących XX wieku zawarty w podręcznikach do historii dla szkoły podstawowej z lat 1945-1996 // Polska i Ukraina w podręcznikach szkolnych i akademickich / pod. red. W. Bonusiaka. – Rzeszów, 2001. – S. 77.
26. Jarosz W. Historia. Podręcznik na VII klasę szkół powszechnych. – Lwów, 1935. – S. 22; Roszkowski W. Histori Polski 1914-1991. – Warszawa, 1992. – S. 32.
27. Wojciechowski G. Historia. Podręcznik dla gimnazjum. Razem przez wieki. Zrozumieć przeszłość III. – Warszawa, 2003. – S. 44.
28. Jarosz W. Historia. Podręcznik na VII klasę szkół powszechnych. – Lwów, 1935. – S. 24.
29. Landecki T., Łukaszewicz W., Wereszycki H., Willaume J. Historia...; Missalowa G., Schoenbrenner J. Historia...; Dłuska M., Schoenbrenner J. Historia...; Sędziwy H. Historia dla klasy VIII...
30. Wojciechowski G. Historia. Podręcznik dla gimnazjum. Razem przez wieki. Zrozumieć przeszłość III. – Warszawa, 2003. – S. 46.
31. Szcześniak A. L. Historia Polska i świat współczesny. – Warszawa, 1984 ; 1986 ; 1989 ; 1994 ; 1997 ; Głubiński T. Historia 8. Trudny wiek XX. – Warszawa, 1992 ; Centkowska E., Centkowski J., Osica J. Historia dla klasy VII. Drogi do wolności (1914-1994). – Warszawa, 1992.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України

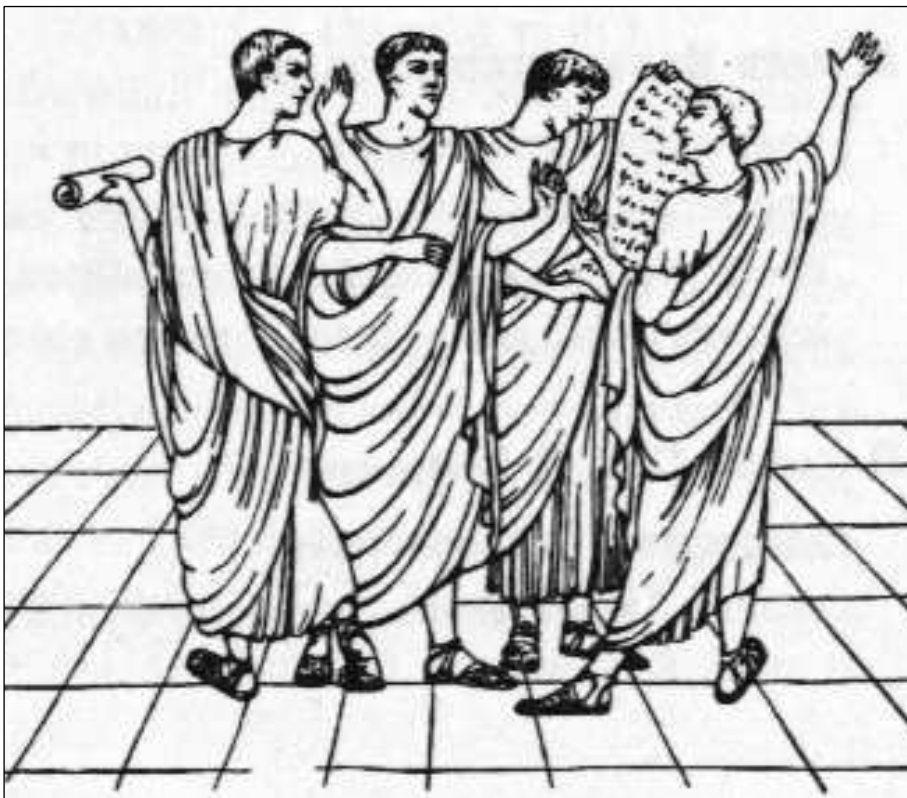
© Урбанович Б., 2010

Стаття надійшла до редакції 15.06.2010 р.

Î ãëÿäè

Òà ìîâ³äîì ëäííÿ

УКРАЇНЦІ В ПОСТРАДЯНСЬКИХ ДЕРЖАВАХ: АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Стаття присвячена одній із найменш досліджуваних тем українознавства – українському етносу, який мешкає на території колишнього СРСР. Автор наголошує на створенні ґрунтовного дослідження «східнодіаспорної» тематики, яке б могло висвітлити проблеми українців на пострадянському просторі та можливості їх подолання.

Ключові слова: український етнос, діаспора, пострадянські країни, ґрунтовне дослідження, еміграційна політика.

Статья посвящена одной из наименее исследованных тем украиноведения – украинскому этносу, проживающему на территории бывшего СССР. Автор подчёркивает на необходимости создать основательное исследование «восточнодиаспорной» тематики, которое бы могло осветить проблемы украинцев на постсоветском пространстве и возможности их решения.

Ключевые слова: украинский этнос, диаспора, постсоветские страны, основательное исследование, эмиграционная политика.

The article is devoted to one of the less researched topics of Ukrainoznavstvo – Ukrainian ethnos on the territory of former Soviet Union. Author emphasized necessity of creation of detailed research of «East Diaspora theme» which could clear up problems of the Ukrainians living on the post-Soviet territories and possibility of their overcoming.

Key words: Ukrainian ethnos, Diaspora, post-soviet countries, detailed research, emigration policy.

Регіони розселення (у тому числі вплив на нього соціально-економічних і ландшафтних умов) та динаміка чисельності українського етносу на теренах пострадянських (окрім України) держав (так зв. Східної діаспори), форми його самоорганізації (у тому числі в історичній ретроспективі) та взаємодії з країнами оселення та матірною країною, політика Української держави щодо своїх закордонних співвітчизників та проблеми їхньої самоідентифікації є й до сьогодні одними з найменш досліджених тем вітчизняних та української зарубіжних історії, географії, статистики, демографії, етнографії, соціології, політології, а також історичної географії. Історіографія питання нараховує незначну кількість монографічних праць, у яких висвітлюється еміграція українського населення, міститься лапідарний опис місцевостей, що їх обрали для поселення вихідці з України, представлені історія та форми їхньої самоорганізації. Водночас майже всі вони характеризують хронологічно обмежені періоди та окремі регіони (Латвія, Казахстан, Молдова, Далекий Схід, Башкортостан). Намаганням узагальнити та систематизувати названі питання позначені праці Ф. Заставного «Східна українська діаспора» (1992) та І. Винниченка «Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис»

(1992). Однак ці роботи лише побіжно торкаються деяких аспектів теми і залишають без відповіді інші важливі, зокрема: особливості формування й розміщення українського етносу протягом різних історичних періодів на певних територіях; динаміка мовної та етнічної асиміляції; вплив політичних та ландшафтних умов на вибір місць оселення переселенців та ін.

Відсутні також праці, які б наочно – передовсім, за допомогою карт та світлин – ілюстрували процеси добровільного та примусового переселення, демонстрували час створення українцями населених пунктів, а також характеризували їхню частку в загальній людності окремих територій, у складі контингентів пенітенціарної системи (за підрадянської доби), давали уявлення про регіоналізацію стану збереження зарубіжними українцями національної самосвідомості та ступінь їхньої інтеграції в іноетнічне середовище, як також характеризували часовий аспект цих явищ. Виданий 1992 р. атлас «Українці. Східна діаспора» є першою спробою дати відповіді на деякі з означених питань.

Причин такого стану проблеми декілька. Так, проіснувавши кілька років, припинили свою діяльність (не через небажання працівників) відділ дослідження

української діаспори Інституту соціології НАН України, Інститут українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, інші подібні структурні підрозділи, зокрема, відповідний відділ Інституту Росії та країн СНД НАН України (як і сам Інститут).

Значну увагу керівники наукових інституцій приділяли студюванню історії та сьогодення Західної діаспори. Завважимо, що діаспора не відчувала браку уваги до себе з боку вчених та дослідників західного українського зарубіжжя. НТШ у США, Канаді та Західній Європі, Українська Вільна Академія Наук у США та Канаді, Український інститут Гарвардського університету (США), Канадський Інститут Українських Студій, Український Вільний Університет (ФРН), українознавчі катедри в університетах Канади, США, Австралії, інших країн мають вагомі досягнення в цій царині. 1998 р. українськими науковцями США та Канади започатковано діяльність Інституту дослідів української діаспори, метою якого «є дослідити сучасний стан усіх аспектів української діаспори у Сполучених Штатах Америки й Канади, її потреби та спроможності».

Іншим аспектом предмета дослідження, який «заявив про себе» лише після зруйнування СРСР, є політичний. Очевидно, що потенціал українського електорату в пострадянських країнах, з яким так чи інакше матимуть справу й рахуватимуться провідні політичні сили цих держав, повинен активно використовуватися з метою врахування політичних та інших інтересів України в процесі реформування зовнішньої політики країн СНД та Балтії. Очевидно також, що інтересам України відповідає збереження впливу Києва на східне українство, а це вимагає виключно узгодженої діяльності не лише українських зарубіжних інституцій в цьому напрямку. Отже, і з точки зору політичної, проблематика сучасної східної української діаспори також потребує серйозного вивчення, орієнтованого на практичне застосування з урахуванням можливостей зарубіжного українства в забезпеченні підтримки Української держави, зміцненні економічних зв'язків, позитивного впливу на релігійну ситуацію в Україні, поверненні з-за кордону культурних цінностей тощо.

Щодо навчально-освітнього аспекту «діаспорної» тематики. Нині в освітніх закладах (як середніх, так і вищих) вона, попри очевидну важливість, «тримається» лише на ініціативі незначного числа національно свідомих педагогів. Курс «Українське зарубіжжя» («зарубіжне/закордонне українство», «українська діаспора») відсутній на титульному листі навчальних планів. Вислід цього – небажання вже згаданих патріотично налаштованих освітян братись до написання спеціалізованих підручників та навчальних посібників.

Чи є українці в пострадянських державах політичним, історико-географічним та соціально-економічним явищем? Відповідь на це запитання має дати, на наше думку, ґрунтовне дослідження східнодіаспорної тематики за таким планом:

I. Економічні та політичні чинники еміграції з України на схід у XIII – XXI століттях

На цьому етапі вивчається український етнічний простір та державні кордони від часів Київської

Русі до кінця XX ст., аналізуються джерела становлення еміграційного потенціалу на території України: стан та зміни в сільському господарстві та промисловості, заробітки, система податків та землекористування, інші чинники економічної (заробітчанської) еміграції. Досліджуються політичні причини: переселення з районів бойових дій та загарбницьких нападів; репресії правлячих режимів проти своїх «противників», яких було заслано (учасники визвольних змагань та їхні симпатки, представники національно свідомої інтелігенції, заможне селянство, духовенство та віруючі, репатріанти); евакуація цивільного населення під час Першої та Другої світових війн; переселення на землі «колонізаційного фонду» (1920-1940-ті рр.); наслідки кампаній «освоєння» цілих земель (1950-1970-ті рр.), «всесоюзних», «комсомольських» та подібних «новобудов» тощо. Пильної уваги потребує вивчення культурної еміграції – переїзд на тимчасове або постійне місце проживання до центрів освіти, науки, культури.

II. Регіони української колонізації та українські етнічні землі

Цей етап має розпочатись характеристикою автохтонного українського населення в Білорусі, Росії, Молдові. Досліджується також вплив ландшафтних умов на вибір місць оселення українців. Аналізується еміграційна політика держави як визначник місць розселення. Визначається час заснування осель у регіонах компактного розселення українців (Північні Слобожанщина та Кавказ, Сибір, Казахстан, Далекий Схід, Урал). Досліджується територіальний аспект національно-культурного самовиявлення. Характеризуються форми самоорганізації у XIX – на початку XX ст. (Товариства, братства, громади, фольклорно-мистецькі колективи тощо). Обов'язковим є висвітлення здобутків доби «українізації» (1920-1930-ті рр.) на Північному Кавказі, Північній Слобожанщині, Далекому Сході, у Казахстані, Сибіру, Москві, Ленінграді, як також ліквідація всіх форм національного самовиявлення на початку 1930-х рр. та її наслідки. Характеризуються національна політика царської Росії, СРСР та пострадянських держав. Висвітлюється політика незалежної України щодо зарубіжних українців, зокрема, Державна програма «Українська діаспора на період до 2000 року» (її завдання та стан виконання), Державна програма співпраці з закордонними українцями на період до 2010 р. та ін.

III. Соціально-демографічний аналіз українського етнокомпоненту

Складовими цього етапу дослідження є аналіз матеріалів переписів населення, ревізій (XVI – половина XIX ст.) та поточного обліку етнічного складу населення в царській Росії та СРСР, як джерел інформації про українців у XIX – XX ст., зокрема, в районах компактного проживання та дисперсного розселення. Важливою є ілюстрація, зокрема, картографічна, регіональних особливостей активізації національно-культурної діяльності українських громад наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., а також сучасних форм самоорганізації українського етнокомпоненту. Обов'язковою є характеристика причин повернення українців на історичну батьківщину

від середини 1980-х років та регіональних особливостей цього процесу. Очевидно важливим є й прогноз розвитку українського закордонного етнокомпоненту (етнічна ідентичність, чисельність) та його взаємодії з Україною.

Очевидно, що результати цього дослідження матимуть як пізнавальне значення (зокрема, мають увійти до відповідних курсів середніх, середніх спеціальних та вищих навчальних закладів, стати в

нагоді культурно-просвітницьким інституціям при підготовці ними відповідних заходів), так і важливе практичне. Зокрема, вони заслуговуватимуть на врахування при створенні загальнодержавних та регіональних програм підтримки закордонних українців, програм та проєктів міжнародної співпраці на регіональному рівні, у міждержавних переговорних процесах тощо.

Рецензенти: Багмет М. О., д.і.н., професор, проректор Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Колісниченко А. І., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

© Винниченко І. І., 2010

Стаття надійшла до редакції 19.02.2010 р.

БЛАГОДІЙНИЙ ФОНД «ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА»: ОСНОВНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ

Розглянута діяльність Благодійного фонду імені професора Миколи Івановича Бушина «Історична спадщина», створеного в 2005 році в Черкаській області (Україна). Метою Фонду є об'єднання зусиль істориків України в сприянні формуванню демократичної правової держави, підвищення ролі й авторитету історичної спадщини в суспільстві і державі, сприяння розвитку історичної діяльності, захист і підтримка вчених-істориків, поширення традицій української історичної справи, розвитку і поглибленню міжнародних зв'язків істориків.

Ключові слова: благодійність, фонд, історія, премія, підтримка, вчений.

Рассмотрена деятельность Благотворительного фонда имени профессора Николая Ивановича Бушина «Историческое наследие», созданного в 2005 году в Черкасской области (Украина). Целью Фонда является объединение усилий историков Украины в содействии формирования демократического правового государства, повышения роли и авторитета исторического наследия в обществе и государстве, содействие развитию исторической деятельности, защита и поддержка ученых-историков, распространение традиций украинской истории, развитию и углублению международных связей историков.

Ключевые слова: благотворительность, фонд, история, премия, поддержка, ученый.

Is devoted to the activities of the Charitable Foundation «The Historical Heritage» of professor Mykolay Ivanovych Bushyn, established in 2005 in Cherkasy (Ukraine). The purpose of the Foundation is to unite the efforts of historians of Ukraine in promoting the formation of democratic law state, enhancing the role and authority of the historical society and business in the state, promoting the historical activity, protection and support of the scientists-historians, spreading the traditional Ukrainian historical matters, promoting and strengthening international relations of historians.

Key words: charity, foundation, history, awards, support, scientist.

Питання благодійності в Україні тривалий період замовчувалося, а сама благодійність розглядалася тенденційно й упереджено. Але останнім часом історія благодійного руху привертає дедалі більшу увагу істориків, оскільки благодійність залишається важливим аспектом громадського життя та відносин між державою і громадянським суспільством.

Благодійних фондів в Україні багато, але такого, який функціонує на Черкащині, – ще не існує [12].

Учні професора М. І. Бушина створили на підтримку історичної науки та істориків Черкащини Благодійний фонд «Історична спадщина», визначивши його засновником свого Вчителя.

Відкриття Благодійного фонду імені Миколи Бушина «Історична спадщина» відбулося 19 грудня 2005 року в Черкаському державному технологічному університеті. Для місцевої наукової еліти ця новина стала справжньою подією [9; 10].

Звертаючись до своїх учнів при врученні посвідчень членів Благодійного фонду імені професора Миколи Бушина «Історична спадщина» 19 грудня 2006 року (у день першої річниці фонду), Микола Іванович наголошував на тому, щоб його учні, у першу чергу, завжди залишалися людьми та відданими науці: «Глибокоповажні мої учні! Я хочу сказати вам наступне. Мене зараз переполює радість того, що у мене такі завзяті, добрі і співчутливі учні! Радість, яку не кожен може відчувати! Радість, яка надихає на нові звершення в науці! Радість, якою не кожен вчений може похвалитися! А чому? А тому, що в них немає таких талановитих, завзятих, працелюбних учнів, як у мене...

Вважаю, що крім того, що ви є вченими, мої дорогі вихованці, ви повинні бути ще й гідними громадянами своєї Батьківщини. Без гонору, без

презирства до інших, без зазнайства та надавати допомогу тим, хто її потребує...

Хочу звернути вашу увагу на наступне: історія любить правду, а не марнослов'я!

Запам'ятайте, запам'ятайте і ще раз, запам'ятайте!

Думаю, що голова та члени комітету Благодійного фонду ніколи не допустять непорозуміння з призначенням премій Благодійного фонду.

Візьміть за правило – в науці ніколи не розслаблятися. Якщо ви розслабитесь, то все може зійти нанівець.

Ви завжди повинні бути незадоволені тим, що вже зробили в науці й завжди прагнуть зробити ще більше. Тоді буде гарна робота...

Чим довше я живу, тим більше розумію, що дуже мало зробив для своєї Батьківщини та її народу.

Мої дорогі учні! Ми повинні направляти свої зусилля не на пустослів'я, а на те, щоб приносити користь у науку, у всі справи, які покликані творити добро та радість. Користь заради процвітання нашої незалежної держави – України!

Сподіваюсь, що ви все своє життя будете наслідувати ці слова...» [12]

Традиційним вже стало привітання Миколи Івановича Бушина його учнями з Днем Святого Миколая (19 грудня). Адже саме цей день вважається відправною точкою в існуванні Благодійного фонду.

Автор статті мав на меті ознайомити широкі наукові кола з діяльністю Благодійного фонду «Історична спадщина»; залучення до співпраці колег-істориків; обмін досвідом.

Нині, коли наша держава проходить період свого становлення, особливої ваги набуває неупереджене вивчення історичного досвіду України. Але саме на цьому етапі, в умовах помітної руйнації ціннісних орієнтирів тоталітарної доби і формування нових концептуальних підходів до аналізу історичних процесів та явищ, стоїть проблема запобігання новим кон'юнктурним оцінкам, хибним напрямом у наукових дослідженнях.

На сучасному етапі розвитку методологічний плюралізм повинен стати головним теоретичним постулатом історичних досліджень. Підхід до історії як до суспільного явища дозволяє застосовувати загальну методологію дослідження.

Благодійний фонд імені професора Миколи Бушина «Історична спадщина» (надалі – Фонд) є місцевою благодійною організацією, створеною на засадах законності, гуманності, добровільності, гласності та самоврядування. Діяльність Фонду поширюється на територію Черкаської області.

Засновником Фонду є український вчений-історик, доктор історичних наук, академік Української академії історичних наук, професор Бушин Микола Іванович [1; 2; 15].

У своїй діяльності Фонд керується Конституцією України [16], Законом України «Про благодійництво та благодійні організації» [3], іншими законодавчими актами України та статутом [14].

Фонд є неприбутковою благодійною організацією, набуває прав юридичної особи в порядку, встановленому законом, має самостійний баланс, рахунки

в банківських установах у національній та іноземній валюті, круглу печатку зі своїм найменуванням та ідентифікаційним кодом і символікою, бланки та інші реквізити.

Фонд має право залучати до роботи у Фонді фахівців в галузі історії України, всесвітньої історії, педагогіки, психології, філології, мистецтва, журналістики та інших.

Присвоєння премії і вручення пам'ятної відзнаки Фонду імені професора Миколи Івановича Бушина є колективним визнанням особистих заслуг вченого в розвитку науки і освіти. Окрім офіційного визнання наукових досягнень вченого, його особистого внеску в підготовку кадрів, присвоєння премії імені професора Миколи Івановича Бушина має на меті заохочення науковців-істориків до плідної діяльності на користь України і спрямування на раціональне використання досвіду старшого покоління.

Рішення про присвоєння премії Фонду приймається Комітетом і набуває чинності з моменту його затвердження Головою Комітету. Премія імені професора Миколи Івановича Бушина присвоюється Комітетом за видатний вклад в історичну науку [14].

Премія імені професора Миколи Івановича Бушина присвоюється одному вченому-істориком один раз на рік – 10 березня. Перша премія імені професора Миколи Івановича Бушина була вручена в рік його 70-річчя (2008 рік). На сьогоднішній день розмір премії становить 10 тис. грн [8; 13]. Також лауреату вручається диплом, срібна нагрудна і срібна настільна медалі. Вага нагрудної медалі 20, а настільної – 50 грамів.

Кандидатів на присвоєння премії імені професора Миколи Івановича Бушина висувають Вчені ради вищих навчальних закладів до першого січня кожного року. Пропозиції повинні мати конкретний характер і бути документально підтвердженими (матеріали подаються у письмовому вигляді).

Рішення про присвоєння премії імені професора Миколи Івановича Бушина приймається таємним голосуванням і вважається прийнятим, якщо за нього проголосувало 80 % членів Комітету. У випадку не досягнення консенсусу, премія в цей рік не присвоюється.

Підставою для висунення кандидатів на присвоєння премії імені професора Миколи Івановича Бушина можуть бути такі досягнення вчених виключно у сфері історії України:

- підручники, посібники та інша наукова або навчальна література з грифом Міністерства освіти і науки України, навчальних та/або наукових органів та відомств інших країн, в тому числі іноземною мовою;
- наукові статті, надруковані лише у фахових виданнях (не менше десяти) з однієї наукової проблеми;
- монографії та/або інші наукові роботи;
- підготовка кадрів вищої кваліфікації (докторів та кандидатів наук);
- створення авторських фільмів, або участь в якості наукових консультантів у створенні документальних, хронікально-документальних фільмів і художніх кінострічок на історичну тематику [14].

На першому етапі до Комітету про присвоєння премії імені професора Миколи Івановича Бушина входять тільки особи, які під керівництвом професора Миколи Івановича Бушина здобули вчене звання і не заплімували ім'я вченого, а також; колеги, які працюють (працювали) з ним на кафедрі історії України Черкаського державного технологічного університету.

Комітет з присвоєння премії імені професора Миколи Івановича Бушина затверджує «Положення про премію імені професора Миколи Івановича Бушина» [11] про присвоєння даної премії на засіданні Комітету Фонду.

Ті особи, які здобули вчене звання під керівництвом Миколи Івановича Бушина і заплімували ім'я вченого, не можуть бути представлені до премії.

Якщо матеріальне становище Комітету з присвоєння премії імені професора Миколи Івановича Бушина буде відповідати всім вимогам, планується поставити питання перед Кабінетом Міністрів України про запровадження даної премії у масштабі всієї України.

Метою Фонду є об'єднання зусиль істориків України у сприянні формуванню демократичної правової держави, підвищення ролі й авторитету історичної справи в суспільстві і державі, сприяння розвитку історичної діяльності, захист і підтримка вчених-істориків, поширення традицій української історичної справи, сприяння розвитку і поглибленню міжнародних зв'язків істориків.

Фонд ставить перед собою такі завдання:

- сприяти розвитку демократичних засад діяльності історичної справи, удосконаленню її організаційної структури, підвищенню престижу професії створенню належних умов для активної професійної і громадської діяльності впровадженню науково-технічних засобів у їх роботу;
- вносити пропозиції до органів влади та управління;
- забезпечувати захист законних інтересів і підтримку вчених-істориків;
- сприяти підвищенню кваліфікації і обміну досвідом роботи істориків, вивчати й узагальнювати практику історичної справи, забезпечувати вчених-істориків виконавчими актами і нормативними матеріалами, методичною літературою;
- розробляти і поширювати норми професійної етики;
- сприяти науковій розробці питань, а також: усуненню недоліків, пов'язаних з діяльністю істориків;
- співпрацювати з Інститутом історії України НАН України;
- нагороджувати особливими преміями за вагомий внесок в розвиток історії України;
- розвивати міжнародні зв'язки, обмін професійним досвідом, співробітництво з різними міжнародними організаціями.

Для виконання статутних завдань Фонд:

- організовує наукові конференції, науково-методичну роботу, обмін досвідом роботи істориків;
- має друковані та інші інформаційні органи Фонду, займається видавничою діяльністю;

- вивчає історичний досвід інших країн і розвиває різні форми міжнародних контактів;
- установлює нагороди і заохочує вчених-істориків за активну роботу, вносить у встановленому законом порядку пропозиції стосовно представлення вчених-істориків до державних нагород, почесних звань;
- може займатися необхідною господарською та іншою комерційною (у т. ч. зовнішньоекономічною) діяльністю шляхом створення госпрозрахункових установ, організацій із статусом юридичних осіб, заснування підприємств, навчальних закладів, а також утриманням оздоровчих та інших соціальних об'єктів.

Фонд здійснює благодійну діяльність у формах обумовлених ст. 16 Закону України «Про благодійництво та благодійні організації» [3].

Здійснення Фондом благодійної діяльності у вигляді надання конкретних послуг (виконання робіт), що підлягають обов'язковій сертифікації або ліцензуванню, допускається після такої сертифікації або ліцензування в установленому законодавством України порядку.

Із метою здійснення благодійної діяльності Фонд має право:

- самостійно вирішувати питання про надання благодійної допомоги її набувачам, використовувати цільові пожертвування, що подаються благодійниками на реалізацію благодійної програми згідно з умовами цього пожертвування;
- утворювати, відповідно до законодавства України, свої відділення, філії, представництва;
- об'єднуватися у спілки, асоціації та інші об'єднання, що створюються на добровільній основі і сприяють виконанню статутних завдань;
- обмінюватися інформацією та спеціалістами з відповідними організаціями зарубіжних країн;
- організовувати збір благодійних пожертвувань та внесків від фізичних та юридичних осіб, іноземних держав та міжнародних організацій;
- постійно визначати форми, об'єкти, суб'єкти і обсяги благодійної допомоги;
- відкривати рахунки у національній та іноземній валюті в установах банків;
- засновувати засоби масової інформації, підприємства і організації, займатися видавничою діяльністю;
- бути членом інших благодійних організацій;
- мати власну символіку, яка підлягає державній реєстрації у порядку, визначеному Законом України «Про об'єднання громадян» [4] для реєстрації символіки об'єднань громадян;
- захищати свої законні інтереси та законні інтереси громадян у державних та громадських органах;
- популяризувати своє ім'я (назву), символіку;
- мати інші права згідно із законодавством України.

Фонд може приймати на себе, відповідно до укладених ним договорів, виконання будь-яких цивільно-правових зобов'язань, якщо це не буде вступати в протиріччя з положеннями цього Статуту та чинним законодавством.

Контроль за діяльністю Фонду, в тому числі і порядком використання ним майна та коштів, призна-

чених для благодійної допомоги, здійснюється органами виконавчої влади відповідно до їх компетенції. Засновник та працівники Фонду не мають права отримувати матеріальних переваг і додаткових коштів у зв'язку із своїм становищем в цьому Фонді.

Вищим органом управління Фонду є збори.

До виключної компетенції зборів Фонду належить:

- затвердження статуту Фонду;
- внесення змін та доповнень до нього;
- затвердження виконавчого та контрольного органів;
- затвердження благодійних програм;
- визначення основних напрямів діяльності Фонду;
- прийняття рішень про реорганізацію та ліквідацію Фонду.

Виконавчим органом Фонду є Комітет. До Комітету Фонду входять тільки особи, які під керівництвом Миколи Івановича Бушина здобули вчене звання і не запламували його ім'я, а також його близькі колеги і учні. Члени Комітету можуть бути замінені у зв'язку з вибуттям. Обрання нового члена відбувається на засіданні Комітету таємним голосуванням. Член Комітету може бути звільнений за діяльність, що суперечить принципам Фонду, за це мають проголосувати 2/3 членів Комітету [14].

Комітет Фонду вирішує питання:

- рішення про присвоєння премії та медалі імені професора Миколи Івановича Бушина;
- затвердження «Положення про премію імені професора Миколи Івановича Бушина» [11];
- затвердження планів його діяльності на рік та звіти про їх виконання;
- створення філій, відділень, представництв Фонду, затвердження їх положень;
- затвердження символіки;
- прийняття рішень про вступ до спілок, асоціацій та в інші об'єднання;
- прийняття рішень про створення засобів масової інформації;
- винесення рішень про притягнення до майнової відповідальності посадових осіб Фонду;
- затвердження правил процедури та інших внутрішніх документів Фонду, визначення його організаційної структури;
- затвердження річних підсумків діяльності Фонду.

До компетенції Комітету Фонду входять всі питання щодо діяльності Фонду, крім тих, які належать, згідно зі статутом, до компетенції вищого органу управління Фонду.

Комітет Фонду проводить своє засідання раз у півріччя, а позачергово за потребою.

Роботою комітету керує Голова комітету. Рішення Комітету Фонду приймаються простою більшістю голосів. Голова комітету його заступники та секретар обираються на засіданні Комітету Фонду.

Голова комітету без доручення представляє та захищає інтереси Фонду в державних органах, установах та організаціях.

Голова комітету приймає і звільняє працівників Фонду, видає накази про заохочення і притягнення до матеріальної, дисциплінарної відповідальності, здійснює інші функції, виходячи із статутної діяльності Фонду.

В обов'язки секретаря Комітету Фонду входить: ведення документації Фонду (протоколи засідання Комітету, нарад, розширених засідань та інше); підготовка документів до вручення премії і з врученням пам'ятних відзнак Фонду (настільна пам'ятна медаль та нагрудна пам'ятна медаль).

Джерелами формування майна та коштів Фонду є:

- внески Засновника та інших благодійників;
- благодійні внески і пожертвування, що мають цільовий характер (благодійні гранти), надані фізичними та юридичними особами в грошовій та натуральній формі;
- надходження від проведення благодійних компаній зі збору благодійних пожертвувань, благодійних масових заходів, благодійних лотерей та благодійних аукціонів зі реалізації майна та пожертвувань, які надійшли від благодійників;
- доходи від депозитних вкладів та від цінних паперів;
- пожертвування закордонних благодійників та благодійних організацій;
- інші надходження, не заборонені чинним законодавством.

Із рахунку Фонду гроші не знімаються ні ким (ні родичами, ні членами Комітету). Ці кошти і інші кошти, що надійшли на рахунок Фонду, є недоторканим вкладом і зараховуються на його рахунок (депозит). Рахунок тільки поповнюється. На премії та інші витрати витрачаються лише нараховані відсотки від загальної суми, що знаходиться на рахунку.

Сума, яка є на рахунку, не повинна зменшуватися при виплаті премії імені професора Миколи Івановича Бушина.

Кошти виплачуються переможцю установою банку за наявності відповідних документів від Комітету Фонду про присудженню премії імені професора Миколи Івановича Бушина.

Фонд, якщо він існує лише на добродійні пожертвування, звільняється від сплати податків та інших платежів до бюджету і спеціальних фондів у встановленому законом порядку.

Фонд набуває права власності на кошти та інше майно, передане йому Засновниками або державою, фізичними та юридичними особами України та іноземних країн, а також; на майно, придбане за рахунок власних коштів чи на інших підставах, не заборонених чинним законодавством.

Фонд може здійснювати по відношенню до того майна, яке перебуває в його власності чи на іншому майновому праві, будь-які угоди, які не заперечують законодавству, статуту Фонду.

Джерелом формування майна та коштів благодійного фонду не можуть бути кредити. Майно та кошти благодійного фонду не можуть бути предметом застави.

Майно Фонду може використовуватися виключно за цільовим призначенням – тобто відповідно до цілей Фонду, визначеними цим Статутом. Фонд не має права витрачати свої кошти та/або використовувати майно для підтримки політичних партій (рухів, кампаній тощо).

Фонд має право на майно та кошти, придбані в результаті господарської та іншої комерційної діяльності, створених Фондом госпрозрахункових підрозділів, організацій, підприємств.

Кошти та майно Фонду використовуються для реалізації цілей та завдань, передбачених цим статутом.

Фонд, створенні ним підрозділи, підприємства та організації ведуть оперативний бухгалтерський та статистичний облік і звітність, реєструються в органах державної податкової адміністрації та вносять до бюджету платежі у порядку і розмірах, передбачених законодавством.

Фонд періодично, не рідше одного разу на рік, оприлюднює повні звіти про джерела залучення коштів (майна) для здійснення благодійної діяльності та про напрями їх використання, а також: про надання звітів будь-якому благодійнику такої благодійної організації, за запитом останнього.

Фонд здійснює господарську діяльність, спрямовану на виконання його статутних цілей та завдань.

Фонд користується самостійно в питаннях прийняття господарських рішень, використання власних фінансових та матеріальних ресурсів відповідно до вимог законодавства.

Фонд обліковує на окремих банківських рахунках кошти для господарської та благодійної діяльності як в національній, так і в іноземній валюті.

Фінансова діяльність Фонду, спрямована на благодійництво, не розглядається як підприємницька або інша прибуткова діяльність.

Надходження Фонду від фінансової діяльності спрямовуються виключно на благодійництво і забезпечення господарської діяльності у розмірах та порядку передбачених Законом України «Про благодійництво та благодійні організації».

Крім того, фонд піклується і підтримує школярів, які захоплюються історією рідної держави. Так, під егідою Благодійного фонду імені професора Миколи Бушина «Історична спадщина» в 2007-2008 навчальному році започатковано Перший регіональний конкурс з історії України серед учнів 11-х класів. На сьогоднішній день такий конкурс вже проведено тричі.

Мета конкурсу полягає у тому, щоб підвищити роль, авторитет і престиж історичної науки серед учнівської молоді, виховати шанобливе ставлення до рідної історії, культури і традицій українського народу.

До організаційної роботи залучаються члени Благодійного фонду, працівники навчальних закладів, центральні та місцеві органи виконавчої влади. Необхідно підкреслити, що управління освіти і науки Черкаської обласної державної адміністрації бере активну участь у цьому заході. Особливо комітет фонду завдячує провідному спеціалісту інституту післядипломної освіти Степановій Наталії Михайлівні, яка завжди приділяє велику увагу проекту.

Конкурс проводиться як творче змагання учнівської молоді, яка має певний рівень знань з історії України не тільки у межах навчальної програми, а й виявляє знання додаткового матеріалу, має творчі здібності та демонструє вміння логічно мислити.

Благодійний фонд імені професора Миколи Бушина. «Історична спадщина» встановив розмір винагород для переможців регіонального конкурсу з історії України: за перше місце – 500 грн; друге – 300 грн; третє – 200 грн.

Таким чином, благодійність не залежить від політичної ситуації, матеріальних статків чи соціального статусу. Благодійність – не обов'язок. Благодійність – це стан душі [5; 7; 16].

Вивчення благодійної діяльності фонду «Історична спадщина» має суттєве значення для виховання кращих патріотичних традицій меценатства і суспільно-благодійної діяльності серед сучасних українських філантропів.

Члени Благодійного фонду «Історична спадщина» переконані: благодійність – це покликання душі та веління серця. Благодійність має бути щиро усвідомленою справою, справою яка завжди потребує ініціативності, а вже потім фінансів. Для одних – це невід'ємна частина віри, для інших – природна потреба. Та в усіх випадках благодійність – це пожертвування, найбільший вияв гуманності, стан душі, а не популізм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бушин М. Роздуми на полях власної долі / М. Бушин. – Черкаси, 2004.
2. Бушин М. Україна – Моя Батьківщина / М. Бушин. – Черкаси, 2003.
3. Закон України «Про благодійництво та благодійні організації» від 7 березня 2002 року № 91-III. – К., 2002.
4. Закон України «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 року № 60-XII. – К., 1992.
5. Земляна-Невміта Ю. З любов'ю до людей. Фонд професора Бушина підтримує краєзнавців та юних істориків / Ю. Земляна-Невміта // Акцент. – 2009. – № 14.
6. Конституція України: чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 1 серпня 2008 р. – К., 2008.
7. Крамар М. Ваш шанс, юні історики / М. Крамар // Земля Черкаська. – 2007. – № 47.
8. Крамар М. Іменем пам'яті / М. Крамар // Земля Черкаська. – 2008. – № 1.
9. Крамар М. Кроки за горизонт / М. Крамар // Земля Черкаська. – 2008. – № 11.
10. Микола Бушин : від серця до серця / Редактор-координатор Т. Чубіна. – Донецьк, 2008.
11. Положення про премію імені професора Миколи Івановича Бушина. – Черкаси, 2007.
12. Рядовий генерал історії. Колективний портрет професора Миколи Бушина у свідченнях сучасників і документальних світлинах / Редактор-координатор Т. Чубіна. – Донецьк, 2008.
13. Січкач О. Нетлінна спадщина : Обласний краєзнавчий музей – цьогорічний лауреат премії благодійного фонду імені професора Миколи Бушина / О. Січкач // Земля Черкаська. – 2009. – № 12.
14. Статут Благодійного фонду імені професора Миколи Івановича Бушина «Історична спадщина». – Черкаси, 2005.
15. Терези долі і науки. Микола Іванович Бушин : Вчитель, Наставник, Людина. – Черкаси, 2004.
16. Хльобас С. Фонд професора Бушина підтримує місцевих краєзнавців та юних істориків / С. Хльобас // Нова доба. – 2009. – № 23.

Рецензенти: Багмет М. О., д.і.н., професор, проректор Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Колісниченко А. І., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

© Чубіна Т. Д., 2010

Стаття надійшла до редакції 05.07.2010 р.

ГАРВАРДСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ: ТРАДИЦІЯ ДОСКОНАЛОСТІ

Стаття присвячена аналізу зарубіжної системи вищої освіти на прикладі одного із найстаріших і найпрестижніших університетів США – Гарвардського.

За рахунок чого Гарвардський університет утримує лідерство на ринку освітніх послуг і має бренд неперевершеної якості фахової підготовки своїх випускників? Це гарвардська філософія навчання, яка полягає в тому, що освіта має бути структурованою, послідовною і забезпечувати максимальну гнучкість та індивідуальний вибір навчальних дисциплін, як і наукові спеціалізації для кожного студента. Американський університет знайшов секрет успіху – органічне поєднання викладання і наукового дослідження, починаючи з бакалаврських і закінчуючи програмами PhD. Це і традиція стимулювання змагальності у навчанні і в дослідницьких проєктах, а також атмосфери творчості, поваги і довіри між студентами і викладачами, обміну ідей і пошуків партнерів для їх втілення.

Ключові слова: Болонська Декларація, американська модель вищої освіти, Гарвардський університет.

Статья посвящена анализу зарубежной системы высшего образования на примере одного из самого первого и самого престижного университета США – Гарвардского. За счет чего Гарвардский университет удерживает лидерство на рынке образовательных услуг и имеет бренд непревзойденного качества подготовки специалистов? Это гарвардская философия обучения, которая ориентируется на структурность, последовательность обучения при максимальной его гибкости и индивидуального выбора как учебных дисциплин, так и научной специализации студентом. Американский университет имеет свой секрет успеха – органичное соединение преподавания и научного исследования от бакалаврских программ до программы PhD. Это традиция соревновательности в обучении, научной работе, а также атмосфера творчества, уважения и доверия между студентами и преподавателями, обмена идей и поиска партнеров для их реализации.

Ключевые слова: Болонская Декларация, американская модель высшего образования, Гарвардский университет.

The analysis of foreign educational system is shown in the article with an example of one of the oldest and prestigious universities in the US which is Harvard University. Why does Harvard University keep the leadership at the market of educational services and has a brand with a higher quality of its' graduates' professional training? It runs a way of Harvard's philosophy of teaching, which means that education should be structured, logical, and also provide maximum flexibility and individual choice of disciplines and scientific specialization of each student. The American University had find the secret of success with combining studying and scientific researches starting from Bachelor level and finishing with PhD programs. It has also a tradition of competitiveness' stimulation at studying process and research projects, and creative atmosphere with the respect and confidence between student and teachers, that provides sharing the ideas and searching for partners to implement them.

Key words: Bologna Declaration, American model of Higher education, Harvard University.

Із 2000 року ідеї Болонської Декларації проникли у вітчизняні університети, однак українська модель інтеграції освітнього простору до світового отримала неоднозначні оцінки. Так, у вузах позитивно налаштовані на згадану європейську освітню

систему, яка передбачає широку автономію університетів, академічні свободи і зростання ролі вузівської науки [1]. На наш погляд, презентовані з 2000 р. програми МОН щодо інтеграції до європейського освітнього простору [2], не переслідують мету кар-

динальних освітнянських реформ, а виглядають таким собі «косметичним її ремонтом» у вигляді запровадження окремих її елементів, що тільки зовні свідчать про успішні кроки до європейських освітніх стандартів. При чому таких, що не потребують значного додаткового фінансування: зокрема кредитно-модульна і трансферна системи, проведення зовнішнього незалежного оцінювання знань випускників. Вже не йдеться про абсурд введення індивідуальних карток навчання студента у наших вузах у 2009 році, які мають сенс тільки за умови вільного вибору ним навчальних дисциплін.

В Україні при підготовці фахівців з вищою освітою продовжує панувати все той же «масовий пошив, а не індивідуальне замовлення». В університетах зберігають чинність навчальні плани, укладені на державних стандартах навчання зі спеціальності, а дисципліни вільного вибору вузу чи студента є доволі мізерними. А декларовані Болонською системою академічні свободи, автономія університетів все ще залишаються мрією, реальність яких у швидкому майбутньому доволі проблематична [3]. Відчутний супротив викликала в академічних колах ідея переходу до дворівневої системи підготовки наукових звань, ліквідації віджилої радянської моделі ВАКу та перехід до світової практики присудження наукових ступенів і звань [4].

На наш погляд декана з десятирічним стажем, вітчизняна модель освіти, яка нібито орієнтується на європейську інтеграційну модель, нині фактично являє собою такий собі гібрид старої радянської системи і нової – європейської, яку гумористи у освітнянських колах охрестили «болванською» чи «оболонською». За якою втрачається головна ідея інтеграційного освітнього простору – якість знань випускників вузів, високий рівень їх кваліфікації, що не забезпечує підстави для реальної конкуренції на європейському ринку праці, а також не сприяє можливості продовження навчання за кордоном. Не важко спрогнозувати, що буде, коли вітчизняні дипломи визнають країни ЄС, а згодом виявиться, що якість підготовки наших фахівців не відповідає європейським стандартам. А у нас навчальні плани скориговані нібито під європейські стандарти, однак навчальне навантаження професора і доцента, так і співвідношення студентів на одного викладача, рівень заробітної плати, бюджетне фінансування університету не відповідає тим-таки стандартам світовим. Цей формалізований підхід до впровадження інтегрованої до євростандартів освітнянської моделі дає додатковий аргумент її принциповим противникам, які продовжують поширювати міфи про переваги радянської моделі освіти і відсталість західної, особливо американської, посилаючись на досвід нинішньої освітнянської модернізації за проектом МОН [5].

Частина вітчизняних викладачів і студентів, які скористалися можливостями загальноєвропейської інтегральною системою освіти чи американськими програмами мобільності і обміну, які кваліфікуються «п'ятою свободою» і передбачають вільний обмін знаннями, студентами і дослідниками, отримали реальні знання про зарубіжну освітню систему. Вони на

практиці переконалися, що остання орієнтується на підготовку кваліфікованого спеціаліста, що є творчою особистістю, здатною до новаторства, пошуків нових знань з тим, щоб бути готовими дати відповідь на виклики інформаційного суспільства і глобалізації. Перебування автора статті за програмою регіональних наукових обмінів між університетами США і зарубіжними освітніми центрами, яка фінансується Американською Радою Міжнародної освіти при Інформаційній Агенції Конгресу США (ACTR\ACCELS) з 1 вересня по 1 січня 2000 року в Гарвардському університеті та знайомство з системою вищої освіти в США не тільки дає можливість, а й зобов'язує висловити свої міркування щодо зарубіжної системи освіти у контексті активної дискусії української громадкості щодо перспектив вітчизняного освітнього простору. Нами вже давалися оцінки щодо громадянської освіти в США, американського досвіду впровадження гендерних студій в університетські програми [6].

Запропонована нині тема є доволі актуальною з точки зору розвінчання міфів про досконалість старої радянської системи освіти і відсталість американської, яка видається їм такою, що продукує особистостей з примітивним рівнем освіти та націленістю на масову індустрію споживання. Вважаємо, досвід організації навчальної і наукової роботи у провідному університеті США, що входить до п'ятірки кращих університетів світу, не є зайвим для вітчизняних освітян. Він стане у нагоді, оскільки європейська стратегія мобільності освіти і дослідницьких програм на найближчі десятиліття пов'язується саме з інтеграцією університетської освіти, відкритістю її і доступністю до студентів не тільки з країн ЄС, а й Східної Європи.

Водночас, спостереження автора за долею українських студентів, які отримали можливість на конкурсній основі за підтримки американських програм обміну скористатися можливістю навчання у Гарвардському університеті, дозволяють долучитися до порушеної останнім часом у періодиці теми щодо європейської освітньої і професійної компетентності українських учасників академічних і освітніх обмінів та чи зацікавлена Україна у них? [7]

Відзначимо, що Гарвардський університет є першим університетом США за часом свого заснування (1636) і один із найбільш престижних у сучасному світі. Окрім навчального закладу, який складається із 9 факультетів з 15 тисячами студентів бакалаврського рівня, що має потужну магістратуру і аспірантуру, Гарвардський університет є відомим міжнародним центром, який має у своєму складі 17 науково-дослідних інститутів, систему спеціалізованих бібліотек, фонди яких поступаються тільки бібліотеці Конгресу США. Як відомо, він входить до п'ятірки кращих університетів світу згідно з міжнародним рейтингом.

Заснований у 1636 році за рішенням Законодавчих зборів колонії Массачусетської затоки, Гарвардський коледж був названий на честь його першого спонсора – молодого священика Джона Гарварда з м. Чарлстоуна, який у 1638 році заповів всю свою бібліотеку та більшу частину майна (800 фунтів)

коледжу. Його першими студентами були 9 осіб, яких навчав один викладач. Перші сто років існування Гарвардський коледж був відносно малим, провінційним консервативним богословським закладом, що копіював англійську освітню модель університетів Кембриджа та Оксфорда, дотримуючись пуританських засад у вихованні та методики зубріння і муштри. Проте у XVIII ст. його викладачі, які здобули професорські ступені в університетах Німеччини і побачили недоліки англійської університетської моделі, ініціювали відкриття при коледжі трьох професійних шкіл – богословської, медичної і права із магістерськими відділеннями. Водночас, було визнано за доцільне на бакалаврських курсах читання спеціальних курсів професорами. Із другої половини XIX ст. коледж перетворено на класичний університет зі своєю обсерваторією (1846), аспірантурою (1847), хімічною лабораторією (1857), музеєм натуральної історії (1860), сільськогосподарською та школою бізнесу.

Із часу ректорства Чарльза Еліота (1869-1909) Гарвардський університет визначив своїм пріоритетом досконалість освіти і досягнення статусу найкращого і загальнодоступного освітнього закладу США. Як еквівалент німецької системи освіти відкрито факультет філософський (Arts and Sciences), з 1872 року введено науковий ступінь магістра та доктора філософії (PhD). Спираючись на давні власні традиції, керівництво університету прагнуло зібрати здібних студентів з усіх куточків країни, проголосивши принцип рівного доступу до якісної освіти для всіх, незалежно від етнічної і релігійної групи і майнового статусу. Контингент студентів університету в цей час досяг трьох тисяч [8].

Професорсько-викладацький колектив університету виробив таку систему навчально-виховного процесу, яка стимулює кожного студента на максимальний розвиток своїх талантів. Так, відбір студентів на навчання відбувається за конкурсною комплексною системою, яка складається із тестів декількох видів, творчого есе, а також результатів навчання у школі, що дозволяє отримати здібних і амбітних студентів. Річна вартість навчання в університеті – 40 тис. \$ США, однак більшість із вступників (до 70 %) користуються гнучкою системою особистого рейтингу знань і здібностей для отримання фінансової допомоги (Гарвардського освітнього фонду для найбільш обдарованих, фонду штату, окремих спонсорів чи фундаторів спеціальних іменних стипендій – випускників університету, включно з практикою державного пільгового кредиту). Зазначимо, що згідно з контрактом, укладеним зі студентом, сума наданого державою кредиту на навчання повертається ним протягом 10-15 років і може бути суттєво зменшена (до третини), якщо він за роки навчання продемонстрував відмінні знання. Останнє, безумовно є стимулом для студентства у досягненні відмінних результатів. Принагідно зазначимо, що спілкування автора статті з деякими випускниками і студентами університету, які є вихідцями із незможних родин російських і українських емігрантів, засвідчило, що згаданий навчальний заклад є елітним, але і водночас доволі демократичним. Оскільки

перепусткою до нього є не гаманець батьків абітурієнта, а особисті здібності, висока мотивація до навчання, яка зберігається все життя, як і прагнення не втрачати зв'язок з університетом, який забезпечив диплом, що гарантує успішне професійне зростання і матеріальний достаток. Випускники Гарварду активно примножують традицію матеріальної і моральної підтримки вузу з заслуженим брендом гарантії досконалості в професійній і науковій підготовці, що знайшло своє втілення в університетському гербі у вигляді девізу: «VERITAS» (Істина).

Університет орієнтується на створення академічної спільноти, де особистості зможуть займатися науковою роботою з будь-якої академічної дисципліни. За ініціативою ректора Лоуренса Лоувелла (1909-1933) суттєвого реформування зазнали навчальні плани, які орієнтувалися на принцип вільного вибору студентом дисциплін майбутньої спеціалізації. Про зацікавленість студентів всіх факультетів у навчанні свідчить, що більшість із них (97 %) успішно закінчують вуз. Зазначимо, що про якість підготовки фахівців свідчить той факт: шість президентів США є випускниками університету, більшість відомих власників фірм, корпорацій, банкірів, юристів також мають гарвардський диплом [9].

За рахунок чого Гарвардський університет утримує лідерство на ринку освітніх послуг і має бренд неперевершеної якості фахової підготовки своїх випускників? Знайомство з практикою організації навчального процесу, яка дуже мало схожа на вітчизняну, переконує, що цей американський університет знайшов секрет успіху – органічне поєднання викладання і наукового дослідження, починаючи з бакалаврських і закінчуючи програмами (PhD). Це традиція стимулювання змагальності в навчанні і в дослідницьких проектах, а також атмосфери творчості, поваги і довіри між студентами і викладачами, обміну ідей і пошуків партнерів для їх втілення. Окрім того, Гарвардський університет надає студентам винятковий привілей навчання з талановитою молоддю зі всіх куточків світу, яка складає третину його контингенту і має високу мотивацію до якісної освіти та наукових пошуків. Але не останнє місце посідає гарвардська філософія навчання, яка полягає у тому, що освіта має бути структурованою, послідовною та забезпечувати максимальну гнучкість та індивідуальний вибір навчальних дисциплін, як і наукової спеціалізації для кожного студента [10].

Яким чином це досягається? Автономія університетська дозволяє повну свободу у виборі спеціальних курсів, щорічного коригування навчальних планів з врахуванням ринку праці, настрої якого відстежуються на щорічній «ярмарці вакансій», що проводиться за участі провідних фірм, бізнесових структур. Це має зворотній позитивний результат: значна частина студентів запрошується на роботу, як тимчасову, так і постійну з неповним робочим днем, що є матеріальним підґрунтям для успішного навчання. Водночас, вона слугує додатковою і доволі практичною мотивацією для свідомого вибору своєї спеціалізації у рамках вибраного фаху. У результаті студент отримує таку кваліфікацію, яка відповідає його особистим здібностям і потребам ринку праці, що

гарантує йому не тільки працевлаштування, а й успішну кар'єру. Тому в університеті створені всі умови для поєднання навчання і роботи: студент не тільки сам обирає щорічно комплекс навчальних дисциплін, а й навчальний час. Цьому слугує гнучкий розклад занять, бібліотеки, які цілодобово працюють, Інтернет, індивідуальні консультації з викладачами. Тому студент Гарвардського університету – це студент організований, з високою мотивацією на отримання певної спеціальності, який вміє і бажає вчитися, а також має всі умови для реалізації своїх амбітних планів. І чи найбільш головне – ні професорсько-викладацький склад Гарвардського університету (2 тисячі професорів і 12 тисяч співробітників), і не менша армія студентів не є рабами стандартного навчального плану чи освітніх держстандартів зі спеціальності. І не тому, що мають самостійність в організації навчального процесу, науково-дослідної роботи і не мають аналогу у вигляді централізованого керівного освітянського органу на кшталт нашого МОН, який визначає і контролює організаційні, методичні, фінансові засади діяльності вузів. А тому, що твердо переконані: переваги має не догматична і традиційна навчальна програма, а ліберальна модель, яка допускає щорічні нововведення. І сама структура підрозділів Гарвардського університету мало схожа на наші традиційні факультети, оскільки допускає існування академічних інституцій, які окрім науково-дослідницької роботи, займаються і викладацькою. (Додаток 1). Університет переконливо демонструє переваги своєї наукової школи: понад тридцять його представників є лауреатами Нобелівської, а також Пуліцерівської премій.

Гарвардський університет публікує щорічний збірник навчальних курсів, спецкурси і спецсеінари [11]. У навчальному плані американського вузу є три компоненти: основні дисципліни, область концентрації (головні спеціалізовані курси) та предмети за вибором. Разом вони призначені сформувати фундаментальні цілі ліберальної освіти. Основні базові загальноосвітні курси надають студентам знання із методів досліджень у 11 важливих галузях знання (Додаток 2) і складають одну чверть від загального навчального плану студента і викладаються найбільш видатними професорами університету. Керівництво вузу орієнтуються на те, що навчальні програми мають забезпечити вільне володіння студентів іноземною мовою. Кількість курсів, що пропонуються, є винятковою – біля 4 500, включно з 40 спеціалізаціями. До того ж кожен із студентів має змогу укласти свою власну програму навчання. Енергійні і амбітні студенти можуть скористатися перевагами навчання за декількома програмами – бакалаврськими і магістерськими. Для студентів, які вступають з вже визначеними академічними інтересами, Гарвардський університет, починаючи з 1991 року, пропонує розширену програму (інтенсивний курс), що дозволяє поглиблено вивчати їх поле концентрації. Вони доповнюють свою навчальну діяльність індивідуальними та груповими дослідницькими проектами, оплачуваною і добровільною інтернатурою та навчанням за кордоном.

Гарвардські студенти у середньому проводять 12 годин на тиждень у класах і мають широкі мож-

ливості для планування пріоритетів у навчанні та організації вільного часу.

Кожний студент університету вивчає чотири курси в обох осінньому та весінньому триместрах. Вибір предметів робиться за допомогою навчального дорадника протягом тижневого строку так званого «магазину» предметів на початку кожного семестру. Факультет розробляє свої курси з оптимальними умовами навчання: розмір груп, обладнання, наочні матеріали та розташування навчальних аудиторій – все береться до уваги. Деякі з гарвардських найбільш популярних курсів, які часто знаходяться у основному навчальному плані, викладають у великих лекційних залах, а більшість курсів викладається у невеличких аудиторіях для 20 студентів. Група для семінарських занять формується у межах 10 осіб [12].

Університет надає усю можливу допомогу у вигляді консультацій, які може потребувати студент. Зазначимо, що консультативна та кураторська системи як важливі складові навчально-виховного процесу Гарвардського університету були започатковані ректором Л. Лоувеллом і пройшли випробування часом. Для студентів першого року навчання працює спеціальна консультативна мережа, передбачені «сеінари новачків» та спеціальний «Офіс декана новачків». Який опікується як організацією навчання, так і поселенням студентів у гуртожитки та створення там максимально психологічно сумісних громад у 30-40 студентів на чолі з проктором. Останній – студент магістерських програм або адміністратор, який знайомий з усіма важливими аспектами університету, завдання якого допомагати студентам адаптуватися до умов навчання. Проктори також виконують обов'язки навчальних дорадників, допомагаючи студентам пристосуватися до розкладу, обрати сферу спеціалізації. Гарвардський університет пропонує широкий вибір областей спеціалізації у специфічній академічній дисципліні. У середині цих областей існує багато різних варіантів для спеціалізації, можливим є як комбінування основних областей, так і розробка особливої спеціалізації. Старшокурсники у багатьох сферах концентрації записуються в спеціальні групи від 1 до 5 чоловік, де навчання проходить у вигляді індивідуальних консультацій [13].

Більше половини гарвардських студентів обирають професійні цикли предметів згідно зі своєю спеціалізацією та пишуть тези або повний дослідницький проект під керівництвом професорів та викладачів факультету і навчання для них проводяться у формі індивідуальних консультацій. Інститут дорадників передбачений і для студентів старших курсів у вигляді спеціального департаменту, де представлені всі факультети, що мають окремий офіс із штатом головних наставників та персоналом дорадників – викладачів, які консультують з питань академічної та професійної сфери. Окрім того, вони постійно пропонують сеінари та заняття у гуртожитках або святкові вечери, прийоми, з їх неформальним спілкуванням між студентами та викладачами. Коли студентам потрібна додаткова допомога у їх курсовій роботі, вони можуть звернутися до Бюро Навчальної Ради. Студенти також можуть продуктивно витратити час для наукового дослідження у Професійному

Центрі чи у справі підготовки до майбутньої кар'єри у Офісі Кар'єрних Послуг. Міжнародний Офіс існує для спеціальних потреб іноземних студентів та стипендіатів, що відвідують Гарвард.

Висококваліфікований викладацький склад та умови, що Гарвардський університет створює для навчання за допомогою своєї інфраструктури: бібліотеки, лабораторії, музеї та науково-дослідницькі центри – є неперевершеними для будь-якого закладу такого типу. Це і найбільша університетська бібліотечна система у світі, яка налічує біля 13 мільйонів книг, система студентського самоврядування та соціально-побутові умови (250 студентських організацій, понад 40 спортивних команд, що мають статус національних, облаштована система гуртожитків, їдалень та кафе, Гарвардський Центр зайнятості, Інтернет-Центр, університетські студентські і викладацькі спортивні клуби, студентська поліклініка) [14].

Усі погоджується, що найбільшою гордістю Гарварду є його студенти. Хоча всі вони приїхали з різних місць, з різним рівнем підготовки, мають різні таланти, амбіції та інтереси, усіх їх об'єднує пристрасть до навчання. Цю енергію можна відчутити у аудиторіях та поза ними. Тут переконані, що в гуртожитках та їдальнях вчать стільки ж, скільки в лабораторіях та аудиторіях. Оскільки прийом у бакалаврат в університеті порівняно невеликий, існує багато можливостей краще пізнати студентів. Розмови пізньої ночі та суперечки за столом – це велика частина життєвого і наукового досвіду, що отримують тут. Інша відмінність Гарвардського університету полягає в тому, що студенти в повній мірі користуються можливостями інтелектуального, політичного, культурного та мистецького обміну, який забезпечується діяльністю науково-дослідних інститутів, музеїв, практикою міжнародних програм наукового обміну. Протягом академічного року гості та відвідувачі факультету (письменники, актори, відомі політики, зарубіжні вчені) зустрічаються зі студентами. Своєрідним координатором наукового та культурного життя гарвардської спільноти є щотижнева газета, яка не тільки інформує про всі заходи, які відбулися у вузі, а й містить інформаційний блок з переліком всіх майбутніх, куди запрошуються усі, хто має університетське посвідчення. Серед згаданих заходів – міжнародні наукові конференції, які проводяться за ініціативи науково-дослідних інститутів Гарвардського університету, виставки наукових колекцій в університетських музеях, художніх полотен в картинних галереях, музичні концерти, виступи публічних політиків, включно з президентами, які обирають університетську аудиторію в якості пробного майданчику для своїх проєктів, дискусії студентські, фестивалі, спортивні змагання, засідання клубів. Зазначимо, що короткий період перебування у Гарвардському університеті з його насиченим життям дає можливість пізнати справжню інтелектуальну Америку, яка так мало схожа з тим образом прагматичного і простуватого «янкі», інтереси якого не виходять за рамки масової культури.

Становлення інституту магістратури і аспірантури у Гарвардському університеті пов'язано з ректором Ч. Еліотом. Вибіркова система, введена у 1867 році,

давала можливість професорам коледжу пропонувати спеціалізовані курси для кращих студентів. Деякий час не було чіткої різниці між бакалавратом і магістратурою – аспіранти просто обирали дисципліни, які вони не вивчали у коледжі. Однак вже у 1871 році аспірантський список складався із 74 дисциплін. З 1872 року Академічна Рада рекомендувала кандидатів на ступені АМ (магістр мистецтв), SM (магістр наук), доктор філософії (PhD). Було встановлено, що в майбутньому ступінь магістра буде надаватися після року навчання в магістратурі і складання іспитів. У 1875-76 роках навчальні курси для аспірантів були вперше систематизовані у вигляді каталогу, де передбачалися основні дисципліни, а з 1885 року – окремі спецкурси. Починаючи з 1945 року, всі кандидати на навчання в аспірантурі мають подавати рекомендаційні листи, які раніше вимагалися лише для стипендіатів [15].

Сучасна структура і організаційні засади магістратури і аспірантури були розроблені у 1969 комітетом викладачів під керівництвом професора з історії Роберта Вольфа. Вона представлена Академічною радою міжфакультетських докторських програм з метою їх координування. Програми на здобуття наукового ступеня розробляються радою факультету. Це програми з природничих, соціальних, гуманітарних наук. Пропонуються ступені: АМ – магістр мистецтв, SM – магістр наук, ME – магістр інженерних наук, MFS – магістр лісових наук, PhD – доктор філософії (Додаток 3).

Факультет мистецтв і наук встановив спеціальну програму PhD – *ad hoc*, коли затверджена програма дослідження студента виходить за межі дисциплін одного факультету. Комісія цієї спеціальної програми затверджується Адміністративною Радою університету і складається із чотирьох членів: 3 – повинні бути членами факультету мистецтв і наук та представляти принаймні два інші факультети. Зацікавлені студенти повинні звернутися до асистента декана із справ студентів і подати заяву на участь у програмі. Претендент на навчання має завершити повний рік навчання в аспірантурі і досягти визначних успіхів, щоб подати заяву на переведення до програми *ad hoc*. Зазвичай, при переведенні студента на цю програму факультет зберігає фінансову відповідальність за студента. Магістерські ступені не підлягають програмі *ad hoc*. Студенти Гарвардського університету можуть подати заяву на однорічну програму здобуття магістерського ступеня (АМ, SM). Студенти залишаються зареєстровані на предметах магістеріуму, їх куратором є асистент декана з бакалаврату. Вимоги для здобуття ступеня встановлюються факультетом. Академічні вимоги: вісім завершених напівкурсів на рівні, визначеному факультетами і один повний рік навчання. Зазвичай, студент може отримати лише один ступінь АМ, але є винятки, коли дозволяється отримати два ступеня з дотриманням відповідних вимог – не менше одного повного року навчання для кожного ступеня. Якщо вимоги для магістерської програми виконані на кінець четвертого року навчання, студенту дозволять здобути ступінь магістра одночасно. Таким студентам зараховується один рік навчання в магістеріумі.

Якщо ці студенти отримують дозвіл навчання за докторською програмою, то вони зі своїми транскриптами (документи з оцінками) зарахуються до аспірантури другого року. Щоб навчатися у докторантурі протягом навчання у магістеріумі, потрібно подати в офіс деканату заяву. Не всі факультети пропонують програми АМ, деякі із них не приймають заяви на згадані програми лише як шлях до наукового ступеня PhD (доктор філософії) [16].

Ступінь PhD передбачає опанування цілого курсу спеціальних дисциплін та отримання компетентності у конкретній науковій галузі, яка зазначається у дипломі. Вимоги для PhD різняться в залежності від дисципліни і навіть в межах однієї дисципліни. Однак найбільш стандартні вимоги: стаціонарне навчання як мінімум два роки в аспірантурі. Ця вимога може бути зменшена на строк до одного року (вісім пів-курсів), якщо факультет кандидата гарантує зарахування академічних кредитів за роботу, виконану в іншому вузі. З більшості предметів студенти повинні скласти загальний іспит перед початком дослідження наукової теми (дисертації). Зазвичай, коли дозволяє попередня підготовка, ці іспити складаються в кінці другого року стаціонарного навчання. Проект дисертації має бути розглянутий і схвалений членами кафедри. Студент, який бажає представити як дисертацію опубліковану статтю чи серію статей, книгу або інший рукопис, прийнятий до друку, повинен мати рекомендації відповідного факультету і отримує свідоцтво про прийняття дисертації, підписане принаймні трьома авторитетними фахівцями. Завершена дисертація обговорюється на засіданні кафедри і в разі позитивного рішення вважається захищеною. У випадку, коли дисертант отримав зауваження опонентів, з якими він не погоджується, відбувається публічний захист на вченій раді факультету. Як бачимо, процедура захисту дисертації доволі демократична, хоча програма підготовки її доволі складна, однак не вимагає атестації з боку будь-яких інших інституцій, як-то вітчизняний ВАК. За якість підготовки наукових кадрів відповідає тільки університет, який зацікавлений у дотриманні академічних стандартів і свобод і суспільство йому довіряє цю високу місію [17].

Таким чином, Гарвардський університет знайшов свій секрет успіху, що дозволив йому стати одним із найпрестижніших вузів США та світу. Це традиція досконалості підготовки фахівців, наукових шкіл університету, яка базується на органічному поєднанні викладання і наукового дослідження, стимулюванні високої мотивації до якісної освіти, організації змагальності у навчанні та науково-дослідній роботі студентів, створення атмосфери творчості, поваги і довіри між студентством і викладачами. Гарвардська філософія навчання полягає у тому, що освіта має бути структурованою, послідовною та забезпечувати

максимальну гнучкість та індивідуальний вибір як навчальних дисциплін, так і наукової спеціалізації кожним студентом. Повна самостійність університету дозволяє йому у повній мірі скористатися свободою у виборі спеціальних курсів, щорічного коригування навчальних планів з врахуванням ринку праці, попит якого ретельно відстежуються. В університеті створені всі умови для поєднання навчання, наукової і роботи за фахом, оскільки студент має змогу обирати не тільки комплекс навчальних дисциплін, а й навчальний час. Тому студент Гарвардського університету – це студент організований, з високою мотивацією на отримання певної спеціальності, який вміє і бажає вчитися, а також має всі умови для реалізації своїх амбітних планів.

Тепер стосовно згаданої проблеми – занепокоєності частини громадськості щодо загрози втрати Україною частини талановитої молоді, яка бере участь в міжнародних програмах з обміну студентами і викладачами. Досвід автора статті, яка мала можливість брати участь в аналогічній програмі з обміну свідчить, що із тридцяти чоловік – учасників програми, організованої Американською Радою Міжнародної освіти при Інформаційній Агенції Конгресу США (ACTR\ACCELS) з 1 вересня 1999 року по 1 січня 2000 року, всі повернулися на батьківщину. Зустріч, яка була проведена організаторами програми з її учасниками через три роки, засвідчила факт присутності всіх в Україні. Більшість із нас отримали практичний освітянський досвід, що й забезпечив професійне зростання кожного: захист дисертації, отримання звання доцента, професора, обрання за конкурсом на посаду завідувача кафедри, декана. Зокрема, автор статті розробила і впровадила у навчальний процес спеціальні курси з гендерної історії, опублікувала цикл наукових статей зі згаданої проблематики, а у 2001 році була обрана деканом історичного факультету. Щодо результативності міжнародного обміну студентів у контексті якості професійної підготовки українських учасників програм, то як декан факультету, який щороку підтримує участь у зарубіжних стажуваннях біля 30 студентів, підтверджую ефективність цієї практики. Досвід спілкування з українськими студентами, які навчалися у Гарвардському університеті у 1999 році свідчить, що наша молодь демонструє не тільки здатність навчатися у цьому престижному вузі США, а й бажання повернутися на батьківщину за умови проведення реальних суспільних реформ. Тому цілком згодні з висловленими у періодиці оцінками результатів та перспектив міжнародних освітніх і наукових програм як таких, що не становлять загрози для вітчизняного наукового потенціалу за умови розробки державної стратегії розвитку останнього і механізмів підтримки здібної молоді, яка отримала європейський досвід і освіту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Академічні свободи, університетська автономія та освіта для сталого розвитку. Мовою документів. – Миколаїв, 2009. – 281 с. ; Міжнародна науково-практична конференція «Ольвійський форум-2009: стратегії України в геополітичному просторі». 11-14 червня 2009 року. Тези. – Ялта, 2009. – Т. 3. – С. 10–25.

2. Вища освіта і наука – найважливіші сфери відповідальності громадянського суспільства та основа інноваційного розвитку // Освіта України. – 2005. – № 24. – 29 березня. – С. 4–5 ; Собирающий урожай должен помнить о сеявшем хлеб // Зеркало недели. – 2008. – № 22. – 14 июня. – С. 13.
3. Знання оптом и в розницу, или неудобные вопросы министру образования и науки // Зеркало недели. – 2007. – № 20. – 26 мая. – С. 13 ; Гадячский В. Болонский процесс или сицилийский тупик? Критический взгляд на предлагаемые изменения в законе «О высшем образовании» // Зеркало недели – 2009. – № 2. – 24 января. – С. 12 ; Табачник Д. Высшее образование ждет Армагеддон // 2000. – 2010. – 16-22 апреля. – С. 1, 6–7 ; Доповідь міністра освіти і науки Дмитра Табачника на підсумковій колегії 22.04.2010 р., м. Харків // [http: www. mon.gov.ua](http://www.mon.gov.ua)
4. Мартовские тезисы : «А за вікном майже весна» // Зеркало недели. – 2008. – № 12. – 29 марта. – С. 14 ; Рожен А. Центр вільнодумства // Зеркало недели. – 2005. – № 40. – 15 октября. – С. 16 ; Меркт Р. Плохо учили? Верните деньги // Зеркало недели. – 2007. – № 23. – 16 июня. – С. 13 ; Манукян В. От плагиата до дегенерата... // Зеркало недели. – 2005. – № 29. – 30 сентября. – С. 15 ; Возможен ли украинский эквивалент PhD, или как исключить покупку кандидатской диссертации? // Зеркало недели. – 2006. – № 35. – 16 сентября. – С. 14.
5. Даренский В. Существует ли на Украине высшее образование? / В. Даренський // 2000. – 2010. – 24 апреля. – С. 5.
6. Шевченко Н. В. Жіночі та гендерні університетські курси (зарубіжний досвід) та перспективи їх інституалізації у вітчизняній вищій освіті // Наукові праці МДГУ ім. Петра Могили. Історія, техніка, екологія, педагогіка, політологія. – Миколаїв, 2002. – Вип. 2(3). – С. 37–39 ; Шевченко Н. В. Гендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку гендерних студій в Україні // Український історичний журнал. – 2001. – № 1. – С. 30–40 ; № 2. – С. 36–48.
7. Колесник Л. Докторант, каков он есть // Зеркало недели. – 2009. – № 22-23. – 20 июня. – С. 17 ; Таран Л. Идея сенатора охватила Украину // Зеркало недели. – 2005. – № 32. – 26 августа. – С. 13.
8. Harvard. An Introduction to Harvard College. – Cambridge, MA, 1999.
9. The Harvard Guide. The Faces, Places, History, of American's Oldest University-Cambridge, MA, 1998. – P. 3–10.
10. The University Committee On Environment // The Environment at Harvard : Courses with Environmental Components 1999-2000. – P. 2–3 ; A Letter to the Harvard Community from President Neil L. Rudenstine. – Cambridge, MA, 1999. – P. 3–6.
11. Courses of Instruction 1999-2000. Harvard College – Cambridge, MA, 1999 ; The Environment at Harvard: Courses with Environmental Components 1999-2000.
12. Online at: [http:// environment. harvard. Edu](http://environment.harvard.edu) ; www.registrar.fas.harvard.edu.
13. www.fas.harvard.edu/~fdo.
14. The Harvard Guide. The Faces, Places, History, of American's Oldest University-Cambridge, MA, 1998. – P. 10–15.
15. www.gsas.harvard.edu/progstud/progstud.htm.
16. Radcliffe. Border Crossings / Quarterly – Boston, 1999. – Volume 85, No.2. – P. 3–4 ; www.Registar.fas.harvard.edu.
17. www.gsas.harvard.edu/progstud/progstud.htm.

Додаток 1

Академічні відділення, департаменти та комітети

– Афро-Американські студії.	– Германські мови та література.
– Антропологія (археологія, біологічна антропологія, соціальна антропологія).	– Уряд (міжнародні відносини, політична думка та її історія, американський уряд).
– Прикладна математика.	– Історія.
– Астрономія та астрофізика.	– Історія та література.
– Біохімічні науки.	– Історія мистецтва та архітектури.
– Біологія.	– Історія наук.
– Кельтські мови та література.	– Лінгвістика.
– Хімія.	– Література.
– Хімія та фізика.	– Математика.
– Класика.	– Музика.
– Порівняльна література.	– Близькосхідні мови та цивілізації.
– Комп'ютерні науки.	– Філософія.
– Науки про Землю та планети (геофізичні, геологічні науки).	– Фізика.
– Східно-Азіатські Науки (історія та література Японії, Китаю, Кореї, Таїланду, В'єтнаму).	– Психологія.
– Економіка (економічна теорія, міжнародна економіка, монетарна та фіскальна політика, кількісні методи).	– Релігієзнавство (буддизм, християнство, іслам тощо).
– Технічні науки (електротехніка, комп'ютерна техніка тощо).	– Романські мови та літератури.
– Англійська та американська мова та література.	– Санскрит та індійські студії.
– Науки про навколишнє середовище та суспільна політика.	– Слов'янські мови та літератури.
– Фольклор та міфологія.	– Соціальні студії.
	– Соціологія.
	– Спеціалізації.
	– Статистика.
	– Візуальні студії (фотографія, малювання, скульптура).

Додаток 2

11 сфер основного навчального плану

- Іноземні культури (культурні традиції, досвід, перспективи).
- Історичні студії А (основний історичний розвиток сучасного світу).

- Історичні студії Б (видатні історичні події та їх вплив на історію).
- Література та мистецтва А (функції літератури та зв'язок між автором, текстом, контекстом та читачем).
- Література та мистецтва Б (невербальні форми висловлювання елементи візуальної та музичної літератури).
- Література та мистецтва В (певні зміни в історії культури).
- Моральне обґрунтування (важливі питання про вибір та цінності у людському досвіді).
- Кількісне обґрунтування (аналіз кількісних та математичних методів думки у природничих науках, соціальних та гуманітарних науках).
- Наука А (аналіз природних феноменів за допомогою фізики та хімії).
- Наука Б (аналіз наук про життя з еволюційного та історичного погляду).
- Соціальний аналіз (аналіз ключових проблем включно з поведінкою людей та інститутами).

Додаток 3

Факультет	Дисципліна	Ступень
Антропологія	Антропологія	AM, PhD
Ділова економіка	Ділова економіка	PhD (AM)
Бізнес	Організаційна поведінка Прийняття рішень	PhD PhD
Класичні науки	Класична грецька мова, філософія, сер-вічна латина Сучасна грецька, клас. археологія, філологія	PhD PhD (AM)
Сх. Азійські мови і цивілізації	Східно-Азійські мови і цивілізації	PhD (AM)
Економіка	Економіка	PhD (AM)
Англійська і американська мова і література	Англійська і американська мова і література	PhD (AM)
Уряд (Державне управління)	Політологія	PhD (AM)
Політика з охорони здоров'я	Політика з охорони здоров'я	PhD
Історія	Історія	PhD (AM)
	Історія і Східноазійські мови	PhD
	Історія Американської цивілізації	PhD
	Історія мистецтва і архітектури	PhD (AM)
	Історія науки	PhD (AM)
Вивчення Близького Сходу	Регіональне вивчення – Близький Схід	AM
	Антропологія і вивчення Близького Сходу	PhD
	Економіка і вивчення Близького Сходу	PhD
	Історія мистецтва і архітектури і вивчення Близького Сходу	PhD
	Історія і вивчення Близького Сходу	PhD
Нові Східні мови і цив-ції	Нові Східні мови і цивілізації	PhD (AM)
Філософія	Класична філософія	PhD (AM)
	Філософія	PhD (AM)
Політекономія і Уряд	Політекономія і Уряд	PhD
Психологія	Психологія	PhD (AM)
	Соціальна психологія	PhD
Суспільна політика	Суспільна політика	PhD
Регіонознавство	Східна Азія	AM
	Росія, Східна Європа і Центральна Азія	AM
Слов'янські мови і літ-ри	Слов'янські мови і літератури	PhD (AM)
Соціальна політика	Соціологія	PhD
	Урядування	PhD
Соціологія	Соціологія	PhD (AM)
Статистика	Статистика	PhD (AM)
Релігієзнавство	Релігієзнавство	PhD (AM)

Вимоги факультетів для отримання наукового ступеня

Академічні вимоги

- Мінімум 6 семестрів навчання з повною зайнятістю, включаючи досвід викладання. Робота виконана в іншому місці може бути зарахована у відповідності із процедурою.

Вимоги з курсів (предметів)

- Задовільне завершення схваленої програми 8 півкурсів, окрім ступеня АМ.
- Участь у семінарах, які веде викладач кафедри, протягом 3 семестрів із оцінкою «А» хоча б в одному семестрі.
- Академічний транскрипт (довідка) із більшою кількістю оцінок «А», ніж «В», і без оцінок нижче «В». Оцінки «зараховано / незарах.» повинні бути переведені у бали.

Вимоги з іноземної мови

Зазвичай кандидати повинні виконати вимоги з французької і, де потрібно, латинської мов до складання загального іспиту.

- Вільне читання французькою мовою [відповідний предмет].
- Вміння читати латиною для тих, хто спеціалізується у філології (історичній лінгвістиці) або літературі ранніх періодів [відповідні предмети].

Викладання

- Досвід викладання в Гарвардському університеті або в іншому місці. Студенти повинні задовільнити цю вимогу до отримання PhD.

Загальний екзамен

- Задовільне складання письмового іспиту після виконання мовних вимог. Студенти, які вже мають ступінь АМ або його еквівалент з інших університетів, складають цей іспит в кінці другого року. Студенти із Гарвардським ступенем АМ – на початку четвертого. Письмовий іспит складається з двох 4-годинних сесій з інтервалом у кілька днів.
- Задовільне складання 2-годинного усного іспиту у 2-тижневий період після складання письмового іспиту.

Дисертація

- Проект дисертації повинен бути поданий на затвердження в деканат протягом першого семестру після складання загального іспиту. Тема дисертації зазвичай береться з області спеціалізації кандидата. Її мета – показати, що кандидат здатен проводити незалежне дослідження і представляти результати у переконливій формі.
- Дисертація виконується під керівництвом викладача відповідної кафедри. Вона повинна бути прочитана і затверджена керівником і ще двома додатковими рецензентами, один з яких є членом кафедри. Із дозволу факультету студент може попросити викладача з іншої кафедри бути його науковим керівником. На кафедрі подається дві копії дисертації.
- Дисертація підлягає захисту у разі бажання студента, або якщо на кафедрі є деякий сумнів щодо дисертації.

Рецензенти: Багмет М. О., д.і.н., професор, проректор Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Колісниченко А. І., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

Â³äî ì î ñò³

ì ðî àâòî ð³â

НАШІ АВТОРИ

БОЙКО Вікторія Олександрівна (Луцьк) – аспірантка кафедри новітньої історії України Волинського національного університету імені Лесі Українки

ВИННИЧЕНКО Ігор Іванович (Київ) – кандидат географічних наук, доцент кафедри країнознавства і туризму Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка, директор громадської організації Інститут досліджень діаспори (Київ)

ГАВРИЛЮК Олександр Никифорович (Луцьк) – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри новітньої історії України Волинського національного університету імені Лесі Українки

ГАРАГОНІЧ Василь Васильович (Київ) – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Київського національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, заслужений працівник освіти України

ГРИБЕНЮК Надія Іванівна (Хуст, Закарпатська обл.) – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Карпатського інституту підприємництва

ДИМЧЕНКО Микола Вікторович (Тирасполь, Молдова) – кандидат культурології, директор Центру дослідження культурно-історичної та духовної спадщини Придністровського державного університету імені Т. Г. Шевченка

ІСАКОВА Інна Анатоліївна (Кам'янець-Подільський, Хмельницька обл.) – аспірантка кафедри історії Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

КОВАЛЬЧУК Оксана Олександрівна (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії і теорії археології та спеціальних історичних дисциплін Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України

КОРОЛЬ Анна Іллівна (Херсон) – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, історії та українознавства Херсонського державного аграрного університету

ЛУПУЛ Тарас Ярославович (Чернівці) – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

МАКІЄНКО Олексій Анатолійович (Київ) – кандидат історичних наук, докторант відділу джерел з історії України XIX – початку XX ст. Інституту української археології та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України

МАНУІЛОВА Катерина Віталіївна (Одеса) – викладач кафедри історії України Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського

НІКОЛАЄНКО Ольга Олександрівна (Харків) – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Харківського національного автомобільно-дорожнього університету

НІТА Марек (Ченстохова, Польща) – кандидат історичних наук (dr), ад'юнкт філолого-історичного факультету Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові

ПСУЛІНСЬКИЙ Ян (Жешув, Польща) – кандидат історичних наук (dr), ад'юнкт кафедри новітньої історії Інституту історії Жешувського університету

ПОСОХОВ Іван Сергійович (Харків) – аспірант кафедри історії Росії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

ПРОНЬ Тетяна Михайлівна (Миколаїв) – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили

РОБАК Ігор Юрійович (Харків) – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри основ економічної теорії та культурології Харківського національного медичного університету

Àëì óñê 5

РОГАТІН Володимир Миколайович (Миколаїв) – методист науково-методичної лабораторії з інноваційних проблем розвитку освіти Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

САБАДИН Анастасія Олександрівна (Дніпропетровськ) – здобувач кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

САВОЧКА Антон Миколайович (Сімферополь) – аспірант кафедри історії України та допоміжних історичних дисциплін Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

САВЧУК Тетяна Григорівна (Запоріжжя) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Запорізького національного університету

СІНКЕВИЧ Євген Григорович (Миколаїв) – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили, голова Південного осередку Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України

СТЕФАНЬЯК Ришард (Ченстохова, Польща) – кандидат історичних наук (dr), викладач Гімназії імені Болеслава Хороброго в Ченстохові

УРБАНОВИЧ Беата (Ченстохова, Польща) – кандидат історичних наук (dr), ад'юнкт Інституту історії Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові

ФРЕЙ Людмила Володимирівна (Черкаси) – аспірантка кафедри суспільних дисциплін і права Черкаського державного технологічного університету

ЦЕЦИК Ярослав Петрович (Рівне) – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри політології, соціології та права Національного університету водного господарства та природокористування

ЧЕРЕМІСІН Олександр Вікторович (Херсон) – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, історії та українознавства Херсонського державного аграрного університету

ЧЕСЕЛЬСЬКИЙ Томаш (Ополе, Польща) – доктор історичних наук (dr hab.), ад'юнкт Інституту історії Опольського університету

ЧУБІНА Тетяна Дмитрівна (Черкаси) – доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних та соціальних наук Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля МНС України

ШЕВЧЕНКО Наталія Володимирівна (Миколаїв) – кандидат історичних наук, доцент, декан факультету політичних наук Чорноморського державного університету імені Петра Могили

ЯРОСЛАВСЬКА Людмила Петрівна (Черкаси) – аспірантка кафедри суспільних дисциплін і права Черкаського державного технологічного університету

ЯШАН Оксана Олексіївна (Черкаси) – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету

ДО УВАГИ АВТОРІВ МАТЕРІАЛІВ, ПОДАНИХ ДО ЗБІРНИКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ «ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ. НАУКОВІ СТУДІЇ»

Приймаються до редагування і друку статті, огляди, рецензії тощо українською, російською, польською або англійською мовою. Усі матеріали розглядає редакційна колегія.

Обсяг: стаття – 0,5 авт. арк. або 1 авт. арк. (12 або 24 с.), публікація документів/матеріалів – 1 авт. арк. (до 24 с.), повідомлення, рецензія, інформація про наукову діяльність – 0,25 авт. арк. (до 6 с.).

У редколегію збірника треба подати:

- 1) **роздрукований текст статті** (1 примірник з підписом автора):
  - формат А4, всі поля – 20 мм, абзац – 1,25 мм по лінійці, гарнітура – Times (анотації – курсивом), відстань між рядками – 1,5 (анотації, список використаних джерел – 1,0), кегль – 14 (анотації, список – 12);
  - не використовувати переносів та нумерацію сторінок; сторінки роздрукованого тексту нумерувати від руки;
  - дробові числа подавати через кому (напр. 0,15);
  - таблиці, рисунки, малюнки повинні мати нумерацію і назву, подаватися в тексті; підписи виділяти; рисунки, виконані засобами MS Word, згрупувати як один об'єкт;
  - список використаних джерел та літератури оформляти за ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання», вказуючи обов'язкові елементи (факультативні за потреби), скорочення слів і словосполучень – за ДСТУ 3582-97;
  - посилання в тексті подавати у квадратних дужках: наприклад, на джерело в цілому [1], на джерело та сторінку [1, с. 3], на архівне джерело та аркуш справи [1, арк. 3-4 зв.], на декілька джерел [1, с. 3; 7, с. 9-10] тощо;
- 2) **електронну копію статті** (на CD):
  - у текстовому редакторі MS Word for Windows, файл у форматі DOC або RTF; для ілюстрацій – формат JPG, роздільна здатність – 300 dpi;
- 3) **рекомендацію наукового керівника (для аспірантів), одну рецензію від фахівця з науковим ступенем;**
- 4) **відомості про автора** (на окремому аркуші до тексту статті та окремим файлом на CD):
  - прізвище, ім'я, по батькові; науковий ступінь та вчене звання, місце роботи (повністю), посада; адреса для листування; електронна пошта; контактний телефон;
  - ім'я та прізвище автора російською і англійською мовами.

Структура статті

1. УДК; ініціали та прізвище автора.
2. Назва статті українською, російською та англійською мовами.
3. Анотація (резюме) українською мовою (400-500 знаків – проблематика статті, її наукова новизна та ін. особливості пошуково-комунікаційного призначення);
4. Ключові слова українською мовою (до 10 слів);
5. Переклад на російську та англійську мови анотації та ключових слів.
6. Постановка наукової проблеми та її значення.
7. Аналіз останніх досліджень і публікацій з цієї проблеми.
8. Формулювання завдання дослідження.
9. Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів.
10. Висновки і перспективи подальших досліджень.
11. Список використаних джерел та літератури, примітки, джерела ілюстративного матеріалу.

Статті, які прийняті до друку, обов'язково рецензуються редакційною колегією.

Автор (співавтори) отримує одне число журналу, у якому опублікована стаття.

Періодичність видання збірника – двічі на рік.

З питань публікації звертатися до заступника головного редактора: evgen_sinkevych@mail.ru

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. ПЕТРА МОГИЛИ

Україна, 54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десанників, буд. 10

ПЕРШЕ ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ

У червні 2010 у рамках **Ольвійського форуму**, що відбудеться в місті **Ялта** (на базі санаторію «Курпати»), заплановано секцію **«Українська діаспора: джерела та дослідження»**.

Ласкаво просимо поширити дану інформацію серед зацікавлених осіб та організацій.

Чекаємо на Ваші попередні заявки на участь у конференції.

Розраховуємо на зацікавлених потенційних спонсорів та меценатів.

Просимо встановити контакт:

+38 (0512) 76-55-77

Андрєєв В'ячеслав Іванович (міжнародний відділ)

+38 (0512) 50-03-32

vrector@kma.mk.ua

Мещанінов Олександр Павлович (проректор)

або

+38 (050) 820-57-26

evgen_sinkevych@mail.ru

Сінкевич Євген Григорович (координатор роботи секції)

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Редактор, молодший редактор *С. Юлія*.
Технічний редактор, комп'ютерна верстка *К. Дорофєєва*.
Друк *С. Волинець*. Фальцювальню-палітурні роботи *А. Грубкіна*.

Підп. до друку 29.10.2010 р.
Формат 60x84¹/₈. Папір офсет.
Гарнітура «Times New Roman». Друк ризограф.
Ум. друк. арк. 22,32. Обл.-вид. арк. 19,49.
Тираж 300 пр. Зам. № 3199.

Видавець і виготовлювач: ЧДУ ім. Петра Могили.
54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.
Тел.: 8 (0512) 50-03-32, 8 (0512) 76-55-81, e-mail: vrector@kma.mk.ua.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3460 від 10.04.2009 р.